ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

59

Київ
2012

ББК 66. 0 я 43
П 50

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. — Вип. 59. — 592 с.

Редакційна колегія:

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко С. О. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

ББК 66. 0 я 43

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Зміст

I. Філософський дискурс

[8-15] **Дзьобань О. П. , Мелякова Ю. В.** Раціональні засади віртуальної реальності

[16-25] **Турпак Н. В.** Основні тенденції глобалізаційної думки на межі століть (XIX–XX ст.)

[26-35] **Вдовиченко Г. В.** Філософські та суспільно-політичні погляди М. Хвильового в дослідженнях В. Юринця

[36-46] **Дудко М. О.** Філософсько-антропологічне вчення суфіїв в контексті його практичної реалізації

[47-58] **Мельник І. М.** Принцип рівності в політичних концепціях Дж. Ролза і Ф. Хайєка

[59-70] **Бех Ю. В.** Розробка філософських засад загальної теорії управління як потреба інформаційного суспільства: актуальність, стан та перспектива вирішення

[71-81] **Поздняков М. В.** Синергетичний вимір концепцій походження етносу в працях Л. Гумільова

II. Соціальна філософія

[82-90] **Хилько М. І.** Споживацтво — головна вада економічної філософії й екологічної руйнації

[91-102] **Дулин П. Г.** Украинское общество между ценностями либерализма и православия

[103-111] **Смирнова В. И.** Либеральная демократия: «великая ложь» XX века

[112-121] **Касьянов Д. В.** Необхідність підготовки людини до нанотехнологічного способу життя

[122-132] **Беженарь О. П.** Мистецтво як головний чинник духовного розвитку людини на перехідному етапі розвитку світової спільноти

[133-144] **Костенко Т. В.** Філософсько-релігієзнавчі аспекти Містичного реалізму у православ'ї

[145-153] **Овчаренко К. Ф.** Проблема особистості в моральному богослов'ї

[154-165] **Горський В. Л.** Релігійно-етичні стандарти здорового способу життя у сучасному християнстві

III. Філософія освіти

[166-173] **Уваркіна О. В.** Політична освіта в контексті націотворення та модернізації галузі

[174-180] **Вернидуб Р. М.** Інформаційні програми для майбутніх педагогів

IV. Теорія політики

[181-189] **Андрущенко Т. В.** Відкритість суспільств і особистостей як передумова творення глобального соціального простору

[190-201] **Шедяков В. Є.** Якість життя середнього класу населення як чинник політичного середовища країни

[202-215] **Полисаєв О. П., Ісхакова Н. Г., Шевченко В. М.** Зміна пріоритетів соціальної роботи у контексті глобальних трансформацій

[216-226] **Дерев'янко С. М.** Термін «референдум» у новітній українській теорії права та політології: особливості дефініції й доцільність її уніфікації

[227-235] **Панкулич Л. А.** Сучасні тенденції реформування адміністративно-територіального устрою держав-членів Європейського Союзу

[236-244] **Береза А. В.** Причини політичних криз в Україні з точки зору ефективного урядуванняу

[245-258] **Перегуда Є. В.** До питання про політичні аспекти реформування системи адміністративних послуг

[259-266] **Радченко Л. М.** Механізм реалізації політичних інтересів у демократичному суспільстві

[267-278] **Федорук П. І.** Сутність, особливості та основні шляхи утвердження цінностей геополітичного статуса сучасної України

[279-289] **Зелинская С. В.** Либеральная идея конституционализма в политической мысли России на рубеже XIX–XX веков

[290-297] **Ніколайчук Г. Г.** Національна безпека: поняття, сутність, підходи до визначення

V. Політичні технології

[298-307] **Березинський В.П.** Європейська школа електоральних досліджень у сучасному дискурсі політичної науки

[308-317] **Ткаченко Л. В.** Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти електоральної поведінки громадян

[318-329] **Македон І.В.** Особливості застосування виборчих технологій в країнах демократичного транзиту

[330-341] **Ломко І.Г.** Застосування методики контент-аналізу в соціально-політичних дослідженнях

[342-353] **Лікарчук Н.В.** Політична реклама як комунікативний елемент політичного маркетингу

[354-361] **Волянський В. В.** Суб'єктність і автономність ЗМІ як соціально-політичного інституту

[362-371] **Мельник В. Я.** Маніпулятивний вплив зарубіжних ЗМК на український політичний простір

[372-381] **Молчанов К. А.** Гендерні аспекти іміджу політичного лідера в сучасній Україні

VI. Влада і суспільство

[382-391] **Батрименко О. В.** Особливості становлення та розвитку континентальної моделі бюрократії

[392-402] **Корнієвський О. А.** Феномен громадської самоорганізації в інтерпретаціях зарубіжних дослідників: ретроспективний аналіз

[403-413] **Гоцуляк В. М.** Ідеї С.Петлюри і процеси самоорганізації сучасного українського соціуму

[414-423] **Воронянський О. В.** Модель «соціум – держава – нація – політична еліта» в умовах конкурентної боротьби за доступ до ресурсів

[424-433] **Ільїна І. О.** Взаємодія органів виконавчої влади з місцевими держадміністраціями

[434-443] **Іванов І. Ю.** Регіональний вимір політичної ідентифікації українців

[444-452] **Єльнікова М. М.** Міжетнічна толерантність як визначальна засада консолідації суспільства

[453-462] **Хилько М. М.** Наукові дослідження з українського книговидання: актуальність проблематики і ступінь її розробленості; класифікація книговидавництв

[463-471] **Григоренко І. В.** Видавнича політика російської імперії в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття (на матеріалі листування Панаса Мирного)

VII. Світова політика

[472-488] **Грубов В. М.** Арабська весна у прицілі інтересів: між контрольованим хаосом і стратегічним задумом

[489-496] **Олійник О. В.** Наслідки «арабської весни» для близькосхідного регіону

[497-502] **Джага А. М.** Стосунки Франція - США за президенства Ніколя Саркозі

[503-511] **Береш Т. С.** Відносини Франція – КНР за президенства Н. Саркозі

[512-520] **Корж Ю. В.** Енергетична стратегія КНР та її вплив на глобальну та регіональну політику держави

[521-528] **Ярошенко Є. В.** Французько-сирійські відносини в контексті «арабської весни»

[529-543] **Ібрагім Мохаммад Гіас** Особливості регіональної політики сирійської арабської республіки на початку XXI ст.

[544-552] **Бухарев С. В.** Міграційна політика Франції за часів президентства Ніколя Саркозі

[553-562] **Бронєвський В. Ю.** Еволюція діяльності Організації визволення Палестини

[563-568] **Шелейко О. В.** Україна у планах воюючих сторін напередодні Другої світової війни

[569-578] **Дирда А. О.** Посередницька роль України у придністровському конфлікті

[579-586] **Колотуха О. Ю.** Підвищення ролі нетрадиційних загроз в системі регіональної безпеки Південно-Східної Азії

[587-588] **ДО ВІДОМА АВТОРІВ!**

УДК 1:316.4

РАЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Дзьобань О. П. ©

Доктор філософських наук, професор, радник при дирекції Науково-дослідного центру правової інформатики Національної академії правових наук України

Мелякова Ю. В. ©

Кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Простежено формування філософських уявлень про сутність та природу віртуальної реальності, починаючи з поглядів античних філософів і до сучасності.

Ключові слова: віртуальна реальність, картезіанство, світосприйняття, чуттєвий світ, ідеї.

Постановка проблеми. Віртуальна реальність — відносно нова царина наукових досліджень і соціокультурної практики. Від перших конкретних успіхів технологій віртуальної реальності нас відокремлює менше чверті століття. Віртуальна реальність є яскравим прикладом того, як «технічний прогрес вторгається у найінтимніші сфери людського життя, змінюючи і наш спосіб життя, і наш спосіб мислення» [1, с. 166].

Віртуальна реальність — це технологія конструювання штучних світів, які можуть посперечатися за достовірністю зі світом реальним. Віртуальна реальність наполегливо пропонує сформулювати заново одвічні питання: Що таке реальність? Як ми пізнаємо? Як світ навколо нас співвідноситься з нашими відчуттями й уявленнями? Де проходить межа між культурою й натурою, штучним і природним?

Стрімкий темп культурних і соціальних процесів робить необхідність такого роду досліджень ще більш нагальною. Сьогодні ми займаємо вигідне положення спостерігача перехідного періоду: ми ще можемо відрізнити нове від старого, порівнювати новації і традиції, зрозуміти, що ми втрачаємо і що здобуваємо разом з новою технікою. Коли

новий порядок утвердиться у своїх правах, ми втратимо таку ясність бачення. «Риба нічого не знає про воду», — говорив свого часу Маршалл Маклюен [2].

Сама назва — «віртуальна реальність», яка, здається, містить у собі суперечність — поєднує потенційність і даність — натякає, що справа не вичерпується лише прикладними проблемами. Віртуальна реальність — це та царина, де, за влучним висловом Бенджамена Вулі, не уникнути філософії [3, p.5]. Усе це визначає актуальність розгляду проблеми віртуальної реальності в широкому культурно-теоретичному, філософському контексті.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що на сьогодні зроблені цілком плідні спроби осмислення ВР в рамках різноманітних, зокрема гуманітарних дисциплін [4–8]. Разом з тим, сьогодні виникає нагальна проблема проаналізувати феномен віртуальної реальності з точки зору раціональних її підстав, що і є *метою* даної статті. Тема статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

У центрі фрески «Афінська школа» Рафаеля в Станца делла Сеньятура у Ватикані зображені Платон і Аристотель. Перший підняв вказівний палець догори на знак того, що світ ідей є первинним, він знаходиться в небесних межах; другий — простяг руку горизонтально на знак того, що світ ідей пов'язаний з земним досвідом. За цими простими жестами криється не просто образне втілення поглядів двох геніальних античних філософів, а дві «генеральні лінії» у філософії.

Платон не хотів вірити в остаточну реальність чуттєвого світу, часового потоку, що оточує нас. Згідно з його уявленнями, всі речі навколо нас — це лише бліді подібності вічних і досконалих ідей. Спираючись на наші почуття, ми можемо розраховувати лише на те, щоб скласти думку про речі, справжнє ж знання відповідає надчуттєвому світу ідей. Тому для Платона очевидною є марність пластичних мистецтв — навіщо наслідувати копіям? — і високим є значення науки, націленої на пошук істинного знання.

Природу людського пізнання Платон уподібнив печері, де скуті в'язні сидять спиною до світла і можуть спостерігати лише тіні на стіні, приймаючи їх за справжні предмети: «простір, охоплюваний зором,

подібний до тюремної оселі, а світло від вогню уподібнюється в ній могутності Сонця. Сходження й споглядання речей, що знаходяться у височині, — це підйом душі у сферу умоосяжного» [9, с. 517]. Якщо ж одному з в'язнів вдасться звільнитися і він побачить Істинний світ і сонячне світло, то, повернувшись назад у печеру, він зустріне тільки нерозуміння своїх недавніх товаришів по нещастю.

Платонівську ідею можна розглядати як гіпотезу, абстрактну модель речі, а матерію — як функцію ідеї. Як пише А. Лосєв, «ідею речі Платон розумів, перш за все, як принцип речі, як метод її конструювання й пізнання, як смислову модель її нескінченних чуттєвих проявів, як смислову її передумову» [10, с. 47].

Таким чином, виникає безпосередня аналогія з віртуальною реальністю: об'єкти віртуального світу зберігаються в пам'яті комп'ютера у вигляді нулів і одиниць, матеріальність яких є незначною. Ці «ідеї» не псуються з часом і можуть переміщатися по світу зі швидкістю світла. На відміну, наприклад, від абстрактних теорій, які існують тільки в голові математика, формальні описи віртуальних світів після низки перетворень породжують об'єкти, які сприймаються чуттєво, й здаються нам цілком достовірними; варіації параметрів забезпечують різноманітність відповідних речей в межах «роду». А. Лосєв підкреслював об'єктивність ідеалізму Платона: «почуття реальності невідступно володіло Платоном» [10, с. 60]. Процес пізнання для античного філософа є еротичним за своєю природою: «Платон вважав, що тільки любов до прекрасного відкриває очі на це прекрасне і що тільки знання, яке розуміється як любов, є знанням справжнім. У своєму знанні знаючий як би вступає в шлюб з тим, що він знає, і від цього шлюбу виникає прекрасне потомство, яке іменується у людей науками й мистецтвами» [10, с. 70].

Майкл Хейм вбачає спорідненість віртуальної реальності й платонізму саме в цьому, еротико-гносеологічному, аспекті: «Лише невеликий філософський крок відокремлює платонічну ідею знання від матриці кіберпростору. …Обидва підходи спочатку розширюють тілесне втілення знання, щоб на наступному етапі відкинути його. В обох випадках Ерос спонукає людей вийти за межі бренної плоті, направляючи людський дух до пізнання чистих форм» [11, p.88].

Раціоналізм Декарта — ще одна філософська система, яка викликає безпосередні асоціації з комп'ютерними технологіями взагалі і з віртуальною реальністю зокрема. Так, О. Власенко пише: «у віртуальному

світі усі фізичні детермінанти виявляються замінними, а незмінним залишається тільки «я мислю», cogito ergo sum, картезіанський суб'єкт» [12].

Завдання раціонального пізнання — відшукати код, що стоїть за подіями, які безпосередньо сприймаються, звести навколишню реальність до математичної нотації. Якщо для Платона вихідними були онтологічні питання, то в основу побудов Декарта покладена гносеологічна проблематика. Платон як інтуїтивіст, знає, «як облаштований світ» (він зміг «вирватися з печери на світ» і повернувся, щоб розповісти про побачене), а тому — знає, що і як потрібно вивчати. Декарт вихідною точкою робить «Я, що пізнає», а потім обґрунтовує ізоморфізм уявлень суб'єкта про реальність і самої реальності (тобто гносеологія «перекидається» на онтологію). Тому раціоналізм можна розглядати як методологічну передумову створення систем віртуальної реальності: перш аніж «потрапити в комп'ютер» і послужити моделлю для втілення в конкретну річ за платонівським типом, реальність повинна бути «оцифрована», представлена у вигляді формальних моделей, масивів нулів та одиниць.

Ще одна спільна риса віртуальної реальності й раціоналістичних конструкцій — «розлучення» розуму й тіла. Декарт закликав не довіряти почуттям, важливий елемент його раціоналістичної методології — інтелектуальне очищення чуттєвого сприйняття, а ідеал — повна елімінація тіла з процесу пізнання: «Без сумніву, все, що я до цих пір вважав за справжнє, було сприйнято мною або від почуттів, або за посередництвом почуттів; а тим часом я іноді помічав, що вони нас обманюють, розсудливість же вимагає ніколи не довірятися повністю тому, що хоч якось ввело нас в оману» [13, с. 16].

Один з дослідників віртуальної реальності зазначає: «Здається, що у віртуальній реальності реалізується … ідеал Декарта: жити виключно у сфері розуму, звільнившись від нашої тілесності» [14, p.511].

Більше того, якщо звернутися до біографії філософа, можна спробувати знайти пояснення цьому положенню картезіанської філософії у своєрідній «віртуальній реальності». Рене Декарт ріс слабкою і хворобливою дитиною з поганою спадковістю. Через часті хвороби, що супроводжувалися маренням і втратою свідомості, думка про сумнівність власного існування стала для Декарта чимось само собою зрозумілим. Зважаючи на слабке здоров'я і завдяки зв'язкам батька для маленького Рене було зроблено виняток у суворій єзуїтській колегії Ля Флеш, куди він вступив

у віці восьми років. Хлопчик спав окремо від інших вихованців і міг залишатися у ліжку після спільного підйому. Саме тоді у нього з'явилася звичка обдумувати математичні задачі в ранкові години, у хиткому проміжку між сном і неспанням. Про цей стан Декарт пізніше писав: «Як часто перебіг подій у сні бував настільки ж природним і простим у своїй послідовності, як і в житті. І як часто я раптом з подивом виявляв, що вже не сплю, а не сплю (благо, майже завжди пробудження від сну було поступовим, і грань між реальністю і сном деякий час залишалася дуже хиткою й невизначеною), виявляв тільки тому, що бачення ставали не такими повнокровними і гармонійними, як уві сні, але зате, на відміну від останніх, точно можна було вказати місце, де вони відбуваються, і черговість, у якій вони змінюють одне одного. Значить все, що пов'язане з чуттєвим, тілесним існуванням, зовсім не обов'язково існує» [15, с. 41]. Однак хиткість картини навколишнього світу, яку малюють почуття, не привела Декарта до агностицизму. Декарт зробив геніальний інтелектуальний трюк, звернувши слабкість (сумнів) у надійну опору і вихідну точку пізнання. За це довелося розплатитися дуалізмом: з безпристрасністю хірурга Декарт відділяє душу від тіла, а деякі технічні проблеми ліквідує зі сміливістю першопрохідника, призначивши душі і тілу поєднуватися через шишковидну залозу, куди, власне кажучи, й відсувається межа «Я — зовнішній світ».

Згідно Декарту, достовірне пізнання можливе за допомогою зведення всіх якостей і елементів фізичного світу до елементів математичного пізнання. Гарантом істинності знання виступає Бог, оскільки, якщо Бог існує, то, оскільки він всемогутній і благий, він не може бути обманщиком. Він не міг дати людині такі почуття й мислення, які постійно вводили б людину в оману [13; 16].

Раціоналізм і його варіації стали прапором і методом європейської науки на три століття. В рамках картезіанської парадигми були досягнуті вражаючі успіхи у пізнанні законів природи. Старший сучасник Декарта, Галілео Галілей, кидаючи кулі і ядра з Пізанської вежі, був переконаний, що завдання вченого — читати книгу природи, яка написана мовою математики. Пізніше для Ісаака Ньютона лаконічність і універсальність формул механіки були найкращим доказом їх божественного походження. Він зазначав, що таке витончене поєднання Сонця, комет і планет не могло статися інакше, як за наміром і владою могутньої й мудрої істоти. …Він керує всім не як душа світу, а як Володар Всесвіту,

і за панування свого повинен називатися Господь Бог Вседержитель [17].

Альберт Ейнштейн був, імовірно, останнім великим фізиком, який вірив у можливість нескінченного пізнання природи. Ейнштейн вважав, що «книга природи» відкрита для людей і що ступінь нашого незнання залежить виключно від нас самих, а якщо й виникають труднощі, то пов'язано це не з божественною «відмовою», а зі складністю «генерального плану» (відоме ейнштейнівське «Raffiniert ist der Herrgott, aber böshaft ist er nicht» можна перекласти як «Бог є витонченим, але не зловмисним»). Ейнштейн свято вірив у визначеність божественного задуму, тому не міг прийняти квантову теорію, у якій дуже велику роль відігравала випадковість і невизначеність («Der Gott würfelt nicht — Бог не грає в кості», — говорив великий фізик). Сама поява і вдосконалення технічного субстрату комп'ютерної техніки (транзисторів, мікропроцесорів тощо), а також методи використання комп'ютерів (в основі яких лежить моделювання у тому чи іншому вигляді) — безумовно є продуктом раціоналістичної парадигми.

Таким чином, як *висновок*, зазначимо, що в історії розвитку філософської думки є наявними достатньо чіткі підстави для усвідомлення сутності віртуальної реальності, її раціональної природи та комунікаційних проявів.

Ліітература:

1. Генис А. Книга книг. Комментарий к одному изобретению/Генис А.//Иностранная литература. — 1999. — № 10. — С. 166–168.
2. Маклюэн М. Осмысляя средства коммуникации: новые измерения человека (Выдержки из книги Understanding Media: the Extensions of Man. N.Y., 1964)//Искусство кино. — 1994. — № 2. — С. 67–74.
3. Woolley B. Virtual Worlds. A Journey in Hype and Hyperreality. — Oxford, Cambridge: Blackwell, 1992. — 274 p.
4. Мірошниченко Л.Г. Віртуальна реальність/Мірошниченко Л.Г. — Вид. 2-е. — К.: Хімджест, 2006. — 104 с.
5. Таратута Е.Е. Философия виртуальной реальности/Таратута Е.Е. — СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2007. — 146 с.

6. Каменская Т. Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности: монография/Каменская Т. Г. — О.: Астропринт, 2009. — 280 с.
7. Малкова Е. В. Виртуальная реальность: философские проблемы исследования/Малкова Е. В. — Пермь: Пермский ин-т экономики и финансов, 2010. — 295 с.
8. Саяпин В. О. Концептуализация виртуальной реальности: монография/В. О. Саяпин. — Тамбов: ТГУ им. Г. Р. Державина, 2010. — 140 с.
9. Платон. Филеб. Государство. Тимей. Критий/Платон/Пер. с древнегреч. — М.: Мысль, 1999. — 656 с. — (Классическая философская мысль).
10. Лосев А. Ф. Жизненный творческий путь Платона/Платон//Собр. соч. В 4 т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1990. — С. 3–63.
11. Heim M. The Metaphysics of Virtual Reality/Heim M. — New York, Oxford: Oxford University Press, 1993. — 175 p.
12. Власенко О. ВР-система — проективное пространство воображения/Власенко О. [Электроный ресурс]. — Режим доступа: http://tfkl.narod.m/vrsistem.htm.
13. Декарт Р. Размышление о первой философии/Декарт Р.//Соч. в 2 т.: Т. 2. — М.: Мысль, 1994. — С. 3–72.
14. Switzer R. Over-writing the Body. Virtual Reality and Cartesian Metaphysics/Switzer R.//Philosophy Today. — 1997. — Vol. 41 (4). — P. 507–519.
15. Ляткер Я. А. Декарт/Ляткер Я. А. — М.: Мысль, 1975. — 198 с.
16. Декарт Р. Рассуждение о методе/Декарт Р.//Соч. в 2 т.: Т. 1. — М.: Мысль, 1989. — С. 250–296.
17. Ньютон И. Математические начала натуральной философии/Исаак Ньютон; пер. с лат. и коммент. А. Н. Крылова; под ред. и с предисл. Л. С. Полака; [АН СССР]. — М.: Наука, 1989. — 687 с.

Дзебань А. П., Мелякова Ю. В. Рациональные основания виртуальной реальности.

Прослежено формирование философских представлений о сущности и природе виртуальной реальности, начиная с взглядов античных философов и до современности.
Ключевые слова: *виртуальная реальность, картезианство, мировосприятие, чувственный мир, идеи.*

Dzeban A. P., Meljakova J. V. Rational grounds of virtual reality

Forming of philosophical pictures is traced of essence and nature of virtual reality, since the looks of ancient philosophers and to nowadays.
Keywords: *virtual reality, perception of the world, perceptible world, ideas.*

УДК 141.7:316.728

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОЇ ДУМКИ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ (XIX — XX СТ.)

Турпак Н. В. ©

Кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

Проаналізовано основні тенденції глобалізаційної думки на межі століть (XIX — XX ст.).

Ключові слова: *тенденції глобалізаційної думки, загальноцивілізаційні та планетарні цінності, територіальні фактори, територіальна (геополітична) свідомість, силовий сценарій, соціальний екологізм, солідарізоване людське буття.*

Глобалізація — це процес, що давно став реальністю часу. Як зазначав наш видатний співвітчизник В. Вернадський, «людство за своїм життям стало єдиним цілим» [1, с. 273]. Як фундаментальна і довготривала тенденція, глобалізація змінює вектор суспільного розвитку в напрямі все більшої цілісності світу і єдності людського суспільства.

Разом із тим, глобалізація висвітила нинішню цивілізаційну кризу, шукаючи відповіді на безпрецедентні виклики, з якими зіштовхнулося світове співтовариство на початку третього тисячоліття. Наприклад, постало питання, на яких засадах повинно будуватися єдність людства? На основі підпорядкування слабких держав сильним чи на основі рівноправного партнерства? Яким повинен бути світ — «однополярним» чи «біполярним»? Моноцентричним чи поліцентричним? Якими є витоки та внутрішні механізми глобалізації, тенденції її розвитку? Все ускладнюється також появою глобальних проблем сучасності, вирішення яких в умовах сучасного постіндустріального суспільства неможливо без системи цивілізаційних та планетарних цінностей, якими має оволодіти людство.

Як зазначають Є. Суліма і М. Шепєлєв, глобалізація набуває центрального значення в сучасних наукових дискусіях і дослідженнях у всіх соціальних і гуманітарних науках. Глобальність мислення стає умовою

адекватності науки вимогам реальності. Відбувається інтенсивний процес становлення глобальних досліджень, спрямованих на вивчення глобального світу як цілісності, що динамічно розвивається [2, с. 11].

Сучасне українознавство, як аксіологічна сфера знань, не може залишатися осторонь осмислення глобальних тенденцій розвитку світу. У зв'язку із реаліями сьогодення постає проблема необхідності доповнення українознавчих цінностей цінностями загальноцивілізаційними та планетарними, зокрема такими, як ненасильство, відповідальність, діалогічність, співробітництво, солідарність тощо. Тому, набуває актуальності звернення до скарбниць світоглядної думки кінця XIX — початку XX століття, адже саме в цей період зароджуються основні тенденції усвідомлення глобалізаційних процесів.

Виникнення глобалізаційної думки на межі століть (XIX — XX ст.) в цілому було закономірним наслідком основних тенденцій становлення техногенного суспільства. Інша справа, що різні народи можуть по-різному розуміти способи досягнення єдності світу в залежності від архетипових ознак культури, ментальності тощо. В геополітичній науці, наприклад, це знайшло вияв у появі різних шкіл геополітики: німецької, американської, російської, української тощо [3].

На нашу думку, основні тенденції глобалізаційної думки на межі століть (XIX–XX ст.) суттєво відрізнялися і мали свої специфічні риси в російській і українській геополітичній думці, які визначалися різними смисловими домінантами у територіальній (геополітичній) свідомості цих народів.

Територіальна (геополітична) свідомість визначається тим, як той чи інший народ ставиться до простору власного існування та впливу. Адже, **к**ожний народ існує у певному просторі. Причому, простір,— це не тільки земна поверхня, але й людина (населення), а також історичні, культурні, економічні і політичні події, які відбуваються на даній земній поверхні (території). Самостверджуючись в процесі свого буття будь-який народ намагається розширити Ойкумену, простір свого впливу. Проте, освоєння простору в історичній еволюції має різні смислові домінанти у різних народів. Якщо порівнювати ці смислові домінанти, наприклад, у росіян і українців, то вони є різними.

В російській та українській геополітичній думці другої половини XIX — початку XX століття яскраво представлені різні смислові домінанти у територіальному (просторовому) мисленні цих народів.

Для російської геополітичної думки характерна ідея російського месіанізму, що знайшло свій вияв в геополітичних концепціях «Москви — Третього Риму», панславізму і «Всесвітньої революції». Сучасний геополітик В. Дергачев вважає, що великий вплив на формування російської думки здійснили німецька, французька та англійська геополітичні школи. Важливе місце в ній посідають ідейно-філософськи рухи західництва, слов'янофільства та, особливо, євразійства, що зародилося в російській еміграції [4].

Тому, в російській геополітичній думці кінця XIX — початку XX століття знайшов своє яскраве відображення сценарій так званого «розширення життєвого простору», навіть часто пов'язаний з ідеєю силового оволодіння ним. Тобто фактично мова йшла про обґрунтування політики захоплення нових територій і розширення ареалу власного впливу. Паралельно відбувалося культивування ідеї могутності держави, яка начебто повністю залежить від географічного розташування останньої.

Так, наприклад, російський військовий розвідник О. Єдрихин (1867–1933), який увійшов в історію геополітичної думки Росії під псевдонімом Вандам, у своїх книжках «Наше положение» (СПб., 1912) і «Величайшее из искуств: Обзор современного международного положення в свете высшей стратегии» (Спб., 1913) відмічав, що на російський народ значний вплив чинять великі території і несприятливі погодні умови. Відсутність виходу до теплих морів, на його думку, утруднювало вивіз товару і уповільнювало розвиток промисловості і зовнішньої торгівлі. Тому у росіян завжди існувало інстинктивне прагнення на Схід і в Китай, на південь і південно-захід, тобто до «сонця і теплої води» [5, с. 30].

Аналогічні думки висловлювалися військовими географами Д. Милютиним, А. Снесаревим, а також засновниками євразійської течії М. Данилевським, К. Леонтьєвим, М. Трубецьким, П. Савицьким, Л. Гумельовим та іншими мислителями.

Технічні досягнення середини XIX століття суттєво вплинули на просторове мислення росіян, про що свідчать праці російських військових географів. У зв'язку із цим, більше уваги стало приділятися проблемі визначення військово-силового простору як основи і бази військової стратегії держави. Так, російський державний і військовий діяч, учений, генерал-фельдмаршал (1898) член-кореспондент (1853), почесний член (1866) Петербурзької Академії наук Д. Милютин у своїй праці «Критическое исследование военной географии и статистики» (Спб.,

1846) запропонував «дослідити засоби і способи ведення війни, вигоди і невигоди географічного і політичного положення», тобто він розповсюджував дослідження майже на усі складові держави, що мало б допомогти у визначенні його «сили і могутності у військовому відношенні» не тільки у порівнянні з іншими державами, але й «порівняно з декількома державами у сукупності» [6, с. 31].

У своїх працях Д. Милютин заклав ідеологічні і теоретичні основи російської геополітики і визначив геополітичні пріоритети Росії в середині XIX ст. Він визначав у предметі військової статистики (тобто геополітики) загальні закономірності функціонування і розвитку держави (політична система, економічна і військова міць, територія, географічне положення, а також окреслення границь), і в залежності від того, якою є держава — континентальною чи морською, головну увагу звертав чи на сухопутні війська, чи на флот.

Російський військовий теоретик і учений сходознавець А. Снесарев у праці «Афганистан», дав визначення географії (опис країни і народу) з військово-політичної точки зору, тобто з точки зору можливості виникнення на території держави війни. Найважливішими компонентами геополітики він назвав народ та природне довкілля, причому народ, на його думку, — це велика трудова сила і великий резерв для створення військової сили. Він вважав, що вивчаючи природне довкілля країни (рельєф, річки, кліматичні умови), необхідно встановити відповідність його стратегічним вимогам, в першу чергу, чи здатні ці шляхи сполучення для пересування військ і перекидання військових вантажів в різні часи року [7].

Можна зробити висновок, що російські військові географи кінця XIX століття відмічали, що географічний фактор є постійним супутником війни і поза географією, як і поза простором війну уявити не можна. Поява наукових уявлень про простір в російській думці, в свою чергу, дозволила державним інститутам вибудувати необхідну систему контролю над простором як на власному геополітичному полі, так і за його межами, що надало можливості створення на євразійському просторі величезної і надміцної держави.

У свою чергу, в українській геополітичній думці, на відміну від російської, відсутній синдром євразійства, «Третього Риму» та інших великодержавних устремлінь. Вона базується на архетипах духовної культури українців, найважливіші з яких — архетипи природи (рідної

неньки-землі») та «філософії серця», з яких виростають гуманістичні принципи української філософії взагалі.

Тому, в українській геополітичній думці знайшли своє яскраве відображення принципово інші смислові домінанти територіальної (геополітичної) свідомості, у порівнянні із російською. Вони не пов'язані із силовими сценаріями, а містяться у гуманістичній площині соціального екологізму, тобто гармонізації між природою (територією) і суспільством, коли сама територія розглядається як впливова арена історичних подій і солідаризованого людського буття.

Такий підхід наявний у вченнях Л. Мечникова, С. Рудницького, І. Лисяк-Рудницького, В. Вернадського, М. Холодного тощо. «Географія вчить нас пізнавати рідний край»,— наголошував український антропогеограф С. Рудницький [8]. Сучасний дослідник етнополітичних процесів В. Крисаченко вважає географічний чинник важливим елементом самопізнання народу, усвідомлення народом власної ідентичності. У його концепції «геополітичної реальності» йдеться не про право держави на розширення «життєвого простору», але про відповідність та зумовленість поведінково-ментальних і культурних елементів етносу природними комплексами, властивими тому чи іншому теренові як елементові географічної оболонки Землі. І саме виходячи з цієї відповідності, вважає дослідник, можна обґрунтувати природні межі існування тієї чи іншої людності, поза якими вона втрачає власну ідентичність [9].

Але, яким чином територія може впливати на суспільні процеси? Як відбувається складний зв'язок між природним і соціальним в історичному бутті народу? Цікаво, що відповідь на це складне питання намагався дати наш співвітчизник, вихованець Харківського університету, український географ, культуролог і етнограф, рідний брат відомого біолога І. Мечникова, Л. Мечников. Наприкінці XIX ст.. він розробив цікаве вчення про роль великих історичних річок у зародженні та розвиткові людської цивілізації.

Не поділяючи географічного фаталізму своїх попередників, які абсолютизували безпосередній вплив окремих факторів середовища (клімату, ґрунту) на психічний склад людей, розвиток культури та хід історичного процесу, він шукав причину появи і подальшого розвитку первісних установ не в самому середовищі, а в співвідношенні між середовищем і здатністю людей, що мешкають у ньому, до кооперації і солідарності [10]. Тобто він намагався наблизитися до вирішення цього питання з

узагальнюючих позицій: синтезу як природних (вплив географічного середовища), так і соціальних (здатність до кооперації, солідарності) факторів. Але для того, щоб відбувся такий синтез, необхідно було знайти осередок, який слугував би взаємопов'язуючим і гармонізуючим початком всіх цих факторів. Таким «осередком», «серцем» кожної із стародавніх цивілізацій, згідно Л. Мечникову, виступала ріка.

Ріка — це осердя певного територіального простору, де відбуваються історичні події, вияв живого синтезу всієї сукупності фізико-географічних умов: клімату, грунтів, рельєфу земної поверхні, геологічної будови даної місцевості. Історичні ріки, на думку мислителя, своїми розливами створювали не лише шар родючого грунту, але й нові соціальні зв'язки, що сприяли зміцненню і розвитку складно організованого суспільства. Л. Мечников назвав ріки «великими учителями людства», оскільки «специфічне географічне середовище цих рік може бути звернене на користь людині лише колективною, суворо-дисциплінованою працею великих народних мас, які складаються навіть з різних етнічних елементів» [10, с. 258].

На думку Л. Мечникова перші стародавні цивілізації Єгипту, Ассиро-Вавілонії, Індії та Китаю зароджувалися вздовж берегів так званих «історичних рік» — Нілу, Тигру і Євфрату, Інду і Гангу, Хуанхе і Янцзи. Чотири найдавніші культури Стародавності — доньки цих рік.

Справа полягає в тому, що в межах широт 20–40 градусів, які є найбільш сприятливими для життя, ці річки несуть свої води в складних фізико-географічних умовах. Часто потерпаючи від поводей, вони залишали після себе фактично первісний хаос. Бурхливі потоки води розмивали береги, несли за собою частинки мулу, якими оплодотворювали місцевості вздовж берегів. Це змушувало мешканців докладати величезних зусиль для побудови іригаційних споруд для підтримки грунтів, значного лабіринту каналів, велетенських гребель, що стримували течії цих рік. Щоб вижити, людям треба було згуртовуватися у справі підкорення водної стихії. Це справило величезний вплив на історію, сприяло соціальному прогресу. Мислителем був зроблений висновок, що кожна з великих культур Стародавності певною мірою постала наслідком гідротехнічних споруд, що були побудовані на великих історичних ріках. Ріка, виступаючи синтезуючим фактором різних географічних умов, створювала навколо себе своєрідне геополітичне середовище, геополітичну реальність цивілізованості і прогресу. Про це свідчили ті кроки, які здійснювали цивілізації, переміщуючись з одного центру до іншого

у різні епохи. Річна епоха була лише першою епохою цивілізованого буття. З цією епохою мислитель пов'язував виникнення Єгипетської, Ассиро-Халдейської, Індійської і Китайської цивілізацій. Ці цивілізації вирізнялися крайньою ізольованістю і були пов'язані з виникненням східних деспотій та суспільств, що ґрунтувалися на підкоренні і рабстві, на владі деспоту, що символізував собою космічний фаталізм і силу.

Друга історична епоха цивілізованого буття отримала назву морської епохи, оскільки була пов'язана з розповсюдженням цивілізації з річних узбереж до морських. Цьому сприяв розвиток мореплавства, здійснений фінікійцями, греками і римлянами, середньовічними європейцями. Саме в цей період, період Середньовіччя, починають своє історичне життя, згідно Л. Мечникову, народи континентальної Європи. На великому континентальному шляху, між Балтикою і Чорним морем, виросли Польща, Литва, Україна. В цю, середземноморську епоху, сформувалися культурні групи аристократичної або олігархічної організації, так звані «підкорені союзи».

І, нарешті, остання — океанічна — епоха, на думку мислителя, лише починається і має перспективу подальшого розвитку. Поштовх для розвитку цієї епохи був зроблений добою великих географічних відкриттів, коли активна історична частина людства розповсюдила свою діяльність майже на всю земну кулю через Атлантичний і Тихий океани. В цей період, період Нового часу, середземноморські держави втрачають своє значення, і значного розвитку набувають держави, розташовані на узбережжі Атлантичного океану — Португалія, Іспанія, Франція, Англія, Нідерланди, держави, в межах яких формуються так звані вільні союзи.

Л. Мечников зробив геніальний висновок-передбачення про вектор майбутніх глобальних процесів, про те, що у майбутньому у людства інших шляхів, крім загибелі або солідарності немає. Він обґрунтував, що, якщо людство не хоче загинути, то люди обов'язково повинні дотримуватися солідарності і загальної колективної праці для боротьби з несприятливими умовами фізико-географічного середовища. Тільки таким чином можна досягти прогресу та успішного розвитку людської цивілізації.

Таким чином, ще у 80-х роках XIX століття Л. Мечниковим було обґрунтовано головний закон прогресу — глобалізацію людського суспільства, визначені головні рушійні сили прогресу — здатність людей до кооперації і солідарності. Ним було обґрунтовано, що хід історії розгортається на тлі природи, а організованість і зрілість суспільства

залежать від того, як реалізуються у суспільстві ідеали свободи і гуманізму.

Ще один цікавий український мислитель М. Холодний в своїй оригінальній концепції антропокосмізму пропонував підходити до історії людства виходячи з масштабів космічного життя. Історичний шлях людства — це шлях до вдосконалення розуму і солідарності. Стосунки із природою породжують так зване «космічне почуття», а саме почуття єдності з усім людством як найважливішим носієм космічного життя на планеті. «Любов до людини, до усього, що створено її тисячолітніми творчими зусиллями на Землі, до творінь найвеличніших геніїв людства в усіх галузях культури, науки, мистецтва і, особливо гаряча віра у світле майбутнє людства, у його здатність подолати усі труднощі на шляху свого історичного розвитку — невід'ємні від космічного почуття у нашому розумінні», — вважав мислитель [11, с. 98]

Напевно, найбільш яскравим прикладом усвідомлення тенденцій глобалізації світу, представлених в українській думці, може слугувати добре відоме вчення В. Вернадського про біосферу та ноосферу. Учений геніально обґрунтував роль розуму, свідомості у планетарному житті, а також того, що вища форма розвитку на Землі — життя — визначає, підпорядковує собі планетарні процеси. Ця думка В. Вернадського стала основою нової, гуманістичної парадигми мислення, що визначила сучасну коеволюційну стратегію, спрямовану на пошук співпричетності світу природи і світу культури, усвідомлення спільної еволюції природи і людини, біосфери і ноосфери, природи, цивілізації, культури.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX століття як у російській, так і в українській геополітичній думці знайшло свій вияв відмінне усвідомлення тенденцій глобалізації світу. Але, саме в українській геополітичній думці більш яскраво представлені гуманістичні аспекти геополітичної проблематики. Тому, вивчення історії української геополітичної думки у її порівнянні із російською є дуже актуальним у світлі розуміння тенденцій глобалізації світу та тих загроз, що вона породжує.

На пріоритетність гуманістичних аспектів глобалізації світу в сучасних умовах, як підтвердження наших міркувань, звернув свою увагу англійський історик і філософ А. Тойнбі у праці «Цивілізація перед судом історії» (1947 р.). Відмічаючи наростаючий процес уніфікації, тобто об'єднання світу в єдине світове співтовариство, що бере свій початок ще з ХУІ століття, філософ стверджував, що об'єднання світу можна мислити двома способами: примусовим (військовим) і шляхом

співробітництва. Примусовий метод, вважав він, в епоху ядерної зброї є неприпустимим. Тому у великих держав немає альтернативи налагодженню стосунків і зближенню [12]. Механізм такого зближення і управління світовими процесами фактично вже створений у вигляді ООН. Сучасні геополітики не заперечують, також, зв'язку геополітики як військової так і мирної з різноманітними територіальними (просторовими) факторами.

Література:

1. Вернадский В. І. Кілька слів про ноосферу//Вернадський В. І. Вибрані праці. — К., 2005. — С. 266–276.
2. Суліма Є. М., Шепелєв М. А. Глобалістика: підручник/Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв.– Вища школа, 2010. — 544 с.
3. Український геополітичний словник/Автор концепції, упоряд. і ред.. В. С. Крисаченко; за заг. ред.. О. С. Власюка, П. П. Кононенка. — К.: «МП Леся», 2010. — 531 с.
4. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. — К.: КНТ, 2009. — 592 с.
5. Вандам А. Е. Наше положение//Вандам А. Е. Геополитика и геостратегия. — М., 2002.
6. Милютин Д. Критическое исследование значения военной географии и статистики. — СПб., 1846.
7. Снесарев А. Е. Введение в военную географию. — М., 1924.
8. Рудницький С. Нинішня географія/Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. 2: Людина і довкілля в український духовності. — К.: Заповіт, 1995.
9. Крисаченко В. Україна у цивілізаційних вимірах: пошук аналогій та інновацій/Україна: крок у XXI століття (соціально-політичний аналіз). — Київ-Луцьк, 2002. — С. 6–42.
10. Мечников Л. И. Цивилизации и великие исторические реки: Статьи//В. И. Евдокимов (сост.). — М., 1995. — 464 с.
11. Холодный Н. Г. Мысли натуралиста о природе и человеке//Холодный Н. Г. Избранные труды. — К., 1982. — С. 139–206.
12. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. — М., 1995. — С. 129–135.

Турпак Н.В. Основные тенденции глобализационной мысли на рубеже веков (XIX–XX вв.)

Проанализированы основные тенденции глобализационной мысли на рубеже веков (XIX–XX вв.).
Ключевые слова: *тенденции глобализационной мысли, общецивилизационные и планетарные ценности, территориальные факторы, территориальное (геополитическое) сознание, силовой сценарий, социальный экологизм, солидаризиванное человеческое бытие.*

Turpak N. V. Main trends of globalization at the turn of the century idea (XIX - XX centuries).

The main trends of globalization opinions on turn of the century (XIX–XX centuries).
Key words: *globalization trends of thought, general civilizational and planetary values, territorial factors, territorial (geopolitical) consciousness, the power scenario, social ecology, human being.*

УДК 14 (477): 329.73 «18/19»

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ХВИЛЬОВОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. ЮРИНЦЯ

Вдовиченко Г. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Основну увагу присвячено аналізу В. Юринцем тлумачення М. Хвильовим феномену «психологічна Європа» в контексті української літературної дискусії 1925–1928 рр.

Ключові слова: *філософія культури, українська літературна дискусія, «психологічна Європа», «європеїзм», «азіатський ренесанс», марксизм, націоналізм*.

Ця публікація є четвертою із циклу статей, присвячених комплексному аналізу дослідження професором Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ) та Інституту філософії і природознавства Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Володимиром Юринцем (1891–1937) філософських та суспільно-політичних поглядів низки чільних діячів українського наукового, культурного і громадського життя XIX — початку XX ст. На сторінках попередніх публікацій ми вперше висвітлили результати дослідження В. Юринцем філософських і суспільно-політичних поглядів Т. Шевченка, П. Куліша, С.Єфремова, М. Грушевського та В. Винниченка. Цю статтю присвячено першому комплексному аналізу вивчення В. Юринцем філософських і суспільно-політичних поглядів найвідомішого українського письменника епохи Розстріляного Відродження, чільного учасника української літературної дискусії 1925–1928 рр. М. Хвильового. Прикметно, що пріоритетна актуалізація В. Юринцем, під час критичного аналізу публіцистичних виступів і художніх творів М. Хвильового протягом середини 1920-х — початку 1930-х рр., головної уваги до символізуючого «проєвропейський» вектор культурфілософії письменника його вчення про «психологічну Європу» виявилась основною спрямовуючою

хвильовознавчих студій ученого. Звертаючи у низці своїх перших українознавчих публікацій «харківського» періоду окрему увагу на постать визнаного ним за «одного із піонерів української пролетарської літератури», «велику, маркантну індивідуальність» в історії вітчизняного письменства М. Хвильового, В. Юринець одразу ж публічно позиціонував себе як його ідейний опонент. Неодноразово піддаючи у своїх українознавчих статтях і рецензіях другої половини 1920-х рр. вельми гострій критиці «ваплітовство» та «головного його теоретика» М. Хвильового як ідейного натхненника Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ), автора циклів памфлетів «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (1925), «Апологети писаризму» (1926) та «Україна чи Малоросія?» (1926), В. Юринець одним із перших в УСРР публічно засудив розроблену М. Хвильовим на їх сторінках соціалістичну утопію — проект пролетарського євразійського культуротворення епохи «азіатського ренесансу». Починаючи зі статті «З нагоди нашої літературної дискусії» (1926) і низки тогорічних рецензій на періодику УСРР, передусім на альманах «Вапліте», В. Юринець неодмінно звертав особливу увагу на феномен «психологічної Європи» — запропоноване М. Хвильовим у згаданих вище його публіцистичних виступах 1925–1926 рр. філософсько-антропологічне вчення про «тип громадської людини».

Як ми вже відзначали у попередніх публікаціях цього циклу, в нечисленному переліку юринцезнавчих досліджень, за виключенням статті «Володимир Юринець — дослідник мистецтва» (1970) І. Іваньо і монографії «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)» (1996) М. Роженка, проблема дослідження В. Юринцем української суспільно-політичної думки XIX — початку XX ст., по суті, не вивчалась. Разом із тим, у розвідках І. Іваньо і М. Роженка цій проблемі присвячено незначну увагу, зокрема перший із дослідників обмежився побіжним висвітленням критичного оцінювання В. Юринцем засад культурфілософії М. Хвильового на матеріалах статті «З нагоди нашої літературної дискусії». Цікаво, що в поле зору І. Іваньо якраз і потрапило критичне оцінювання вченим феномену «психологічної Європи», проте лише найперші його оцінки, тоді як поза увагою дослідника залишилась спроба розкриття В. Юринцем у його центральній хвильовознавчій розвідці «тайни» «европеїзму Хвильового». Враховуючи це, ми пропонуємо далі панорамний огляд усіх етапів хвильовознавчого пошуку В. Юринця другої половини 1920-х — початку

1930-х рр., зосереджуючи основну увагу на висвітленні вченим місця та ролі ідеї «психологічної Європи» у системі філософських і суспільно-політичних поглядів М. Хвильового. На окрему увагу заслуговує насамперед стаття «З нагоди нашої літературної дискусії», опублікування якої було зумовлене прямо пов'язаними із постаттю М. Хвильового важливими подіями у суспільно-політичному і культурно-мистецькому житті УСРР 1920-х рр. Ця стаття побачила світ вісімнадцятого квітня 1926 р. у друкованому органі ЦК і Харківського міськкому КП (б)У — газеті «Комуніст», а приблизно тиждень по тому на шпальтах трьох чисел згаданого видання з»явилась і публікація завідуючого відділом преси ЦК КП (б)У А. Хвилі «Про наші літературні справи (До літдискусії)». Присвячені аналізу тенденцій перебігу української літературної дискусії протягом квітня 1925 р.— квітня 1926 р. і, в першу чергу, критичному оцінюванню ідейно-світоглядних позицій двох провідних учасників полеміки — лідера ВАПЛІТЕ М. Хвильового та очільника Спілки селянських письменників «Плуг» С. Пилипенка, ці дві публікації були складовою спланованої за ініціативи Генерального секретаря Політбюро ЦК ВКП (б) Й. Сталіна керівництвом КП (б)У кампанії дискредитації поглядів М. Хвильового на українське національно-культурне відродження 1920-х рр. Антихвильовистська кампанія в УСРР, яка тривала протягом середини 1920-х — 1930-х рр., пройшла кілька етапів, пов'язаних із критикою М. Хвильового і його однодумців — учасників літературно-мистецької студії «Урбіно», ВАПЛІТЕ, видавничої групи альманаху «Літературний ярмарок» та Об'єднання студій пролетарського літературного фронту «Пролітфронт», представниками вищої державної і партійної влади та літературознавчої думки УСРР, у тому числі — і В. Юринцем.

На сторінках статті «З нагоди нашої літературної дискусії» учений провів критичний аналіз концепції «психологічної Європи», зокрема висвітлюючи вчення М. Хвильового про «тип громадської людини» на матеріалах циклу «Думки проти течії», наголосив: «Ніхто не може заперечити великого піонерського значіння тов. Хвильового в нашій літературі, ніхто не може недооцінювати великого завзяття, з яким він старається здвинути з місця проблему нашої нової культури. Деякі місця з його памфлетів переростають звичайно мірку своєю силою, динамікою обурення та захвату нагадують памфлети Карлейля. Але марксистові не вільно не звернути уваги на деякі небезпечні ухили, які помічаються в нього і які можуть повести до дуже небажаних наслідків. Одно

певно: його критика літературного масовізму, мистецької вульгарности є тривким вкладом у нашу полемічну літературу. Відділення справ мистецької самоосвіти, підготовки культурного читача, як масового явища, без якого не може розвиватись, не може існувати ніяка глибока культура — від справи мистецької творчости, вторення культури,— його провів Хвильовий так чітко, як ніхто другий, і на цих думках його треба будувати далі всякому, хто хоче говорити й писати в нас про справи культури. Але помилки тов. Хвильового треба відкривати безщадно, як це робили класики російської критики, яких недооцінює тов. Хвильовий. Тов. Хвильовий дає українським митцям пораду орієнтуватись на «психологічну Европу». Доволі вже українського застінка, доволі душної атмосфери наших доморослих традицій, нашого самовлюблення. Там, у Европі, лежать великі скарби мистецтва, там геологічними пластами накладені багацтва культурних цінностей, як наслідок надлюдських зусиль безконечної низки поколінь. Працююча, невсипуща Европа дала нам у літературі і змістом і формою стільки недосяжних зразків, що тільки треба хотіти, тільки перешикуватись психологічно по-европейськи, щоб цілими пригорщами черпати бездонний океан цих вартостей, скерувати ручаї европеїзму на засохлі левади пролетарської культури. Тут загадка теорії «психологічної Европи» тов. Хвильового і її протиставлення плужанському просвітянству. В цьому свойому европейському захваті т. Хвильовий не відрізняє світла від тіни. Він бачить Европу взагалі, Европу en bloc, не бачить її класової структури, внутрішніх протиріч, антагонізмів, що роздирають її тіло, угрожаючи впадком усієї теперішньої европейської культури. Звичайно, з нашого далека можуть зглажуватися деякі нерівності, шум діяльности може заглушувати крик безвір»я, непевности, безвихідности й одчаю. Але так не може підходити до справи марксист, що, власне, мусить відкривати дизгармонію, як момент розвитку. Для тов. Хвильового існує одна Европа, її великі діячі, до якої б класи вони не належали — рівноцінні й пожадані, як приклад для наслідування» [1, с. 189–190].

Визнаючи, проте, наявність історичних підстав ідейно-світоглядної позиції М. Хвильового, В. Юринець, водночас, поставив ідею «психологічної Європи» під знак заперечення: «Є глибока неосвідомлена інтуїція в поклику Хвильового до Европи. Це заклик до створення в нас героїчної, конструктивної якісної психіки на місце нашої плаксиво-сентиментальної рабськи-поетичної. Це протест проти нашої розмазаности, безініціятивности, пагубний наслідок нашого поневолення в минулім. Так,

був колись в Европі гордий конструктивізм психіки, було невсипуще завзяття конквістадорів, патос бунту та мужеського невдоволення, героїчна мудрість Галилеїв, Декартів. Там і сон, і поетична меланхолія були випливом тоски, що не все ще зроблено, не здобуті ще всі позиції, що є ще пустирі, де не вбила стовпів своєї волі горда европейська суспільність. Але ця вся конструктивна культура була тільки методою озробєння европейської психіки для грабежу, визиску. Цей конструктивізм мав свою оборотну сторону медали: елегантній ясності афоризмів Шамфора вторили елегії стонів французького селянства, котурновий французький класицизм виріс на розгромі гугенотів, чудовий, самовпевнений мужеський англійський ХУІІІ вік, вік Рейнольдсів, Гогартів і других пив для підкріплення своєї сталевої цільности живу кров катованих індусів і обоготворяємий тов. Хвильовим символ Европи — д-р Фауст покидає Гретхен, щоби взятись за діло капіталістичного піонера. Ні, ця психологічна Европа не може бути нашим прообразом. Ми всіма силами будемо старатися, щоб вона не існувала» [1, с. 191]. Виходячи з критичної оцінки визначень «азіатського ренесансу» в циклі «Камо грядеши», В. Юринець сполучив у статті «З нагоди нашої літературної дискусії» критику та засудження вчень М. Хвильового про «психологічну Європу» і «азіатський ренесанс» як немарксистських: «Доволі вже нам «Европи». Доволі «европеїзації» України. Ми вже бачили цю европеїзацію: в часи імперіялістичної війни хотіли центральні держави зробити з України протагоніста «европейської цивілізації» проти «варварськи-азіятської» Росії. Европейські орієнтації українців дали тільки нові пепелища для українського працюючого люду. Лозунг психологічної Европи може тільки дати знову поживу для наших закордонних доброжелателів, для цих або других Донцових, які з такою злорадністю, з таким затиранням рук вітають кожний прояв «перешикування» збірної психології Тов.Хвильовий не продумав до кінця своїх гадок; є в них колосальна незвязність, кінці там не сходяться з кінцями. З одного боку, він манить нас у психологічну Европу, з другого ж боку, воспіває азіятський ренесанс: тут на південно-східніх рівнинах Европи, в низинах Індії, серед молодих, здорових мас, яких іще не торкалась історія, зажевріє зарево нового мистецтва. Як погодити цю віру в Азію з захватом по відношеннюдо Европи? Ніяк не розумію. І тут підхід тов. Хвильового не марксистський. І тут Европа і Азія виступають як цільні персонажі. Европа також не вичерпала своїх сил: безсильна, безплідна там тільки буржуазія. Але не позбавлений творчих соків тамошній пролетаріят. Він

скаже ще своє слово; досі він мовчав. Чому ж відвертатись від Европи майбутнього, чому глядіти на Европу з точки зору шпенглерівського «закату». Легковірний ентузіязм у тов. Хвильового дуже легко обіймається з безпідставним безвір'ям» [1, с. 192–193]. У світлі критики ідеї «психологічної Європи» В. Юринець, насамкінець, засудив теорію пролетарського мистецтва М. Хвильового включно із нарисом розробленої у циклі памфлетів «Апологети писаризму» «теорії комуністичної самостійності» УСРР у складі СРСР.

На окрему увагу заслуговує центральне хвильовознавче дослідження В. Юринця — стаття «М. Хвильовий як прозаїк», у якій вчений вдався до відгадування «тайни» «европеїзму Хвильового» у контексті розгорнутого літературознавчо-філософського аналізу малої прози письменника 1921–1927 рр.— ряду оповідань («На глухім шляху», «Кіт у чоботях», «Легенда», «Життя», «Злочин» й ін.), новели «Я (Романтика)» та повісті «Санаторійна зона». Піддаючи критиці історіософські постулати циклів памфлетів М. Хвильового 1925–1926 рр., В. Юринець провів, з одного боку, низку оригінальних історико-літературних паралелей між творчістю М. Хвильового та спадщиною таких класиків світового письменства, як Д. Свіфт, Ц. Норвід, Ш. Бодлер, О. де Бальзак і, головним чином, Г. де Мопасан і Ф. Достоєвський, а з іншого — проінтерпретував ідейно-художні настанови творчості М. Хвильового в світлі концепцій класиків західноєвропейських філософської та суспільно-політичної думок — Ж. Руссо, Р. Штамлера, Р. Авенаріуса, Г. Лебона, Ф. Ніцше і О. Шпенглера. Порушуючи питання про «основний стимул», «головну пануючу думку-образ» М. Хвильового як «складної творчої натури», В. Юринець визнав за «ключ внутрішньої динамики Хвильового» любов до «непоміркованої, сильної, масової *позаісторичної* людської стихії, що продовжує процес стихії природи, вириваючись із берегів буденности, яка є в першу чергу *біологично-фізіологичним, а не суспільним фактом».* Вчений розшифрував цей постулат у тому числі й з огляду на розуміння «мопассанізму» М. Хвильового як «замилування стихією», «натуральними, несуспільними інстинктами», а його «достоєвщини», як «тріумфу первісних, набутих іще в період зоологичного існування, рефлексів над усіма гальмуючими центрами, що витворилися в процесі довгого історичного життя». Разом із тим, В. Юринець так пояснив своє бачення М. Хвильового як «анти-культурника» в контексті розгляду засад його історіософії, вдаючись, у тому числі, й до цікавих історико-філософських паралелей між постулатами концеп-

цій М. Хвильового та О. Шпенглєра і Ф. Ніцше: «І «Азія», «Тамерлан» і махновські тачанки … це явища історії, але з'ясовані так, що в них втрачається все специфічно-історичне, суспільне й навіть азіятська магістраль тоне тут в якійсь стихійній, космічній хуртовині. Деісторизація історії,— це буде найправильніше визначення цього явища. Народи, класи, суспільства народжуються, розвиваються, гинуть тут, як природні організми, наростають так, як наростають коралові рифи …В наші часи таку біологично-стихійну трактовку історичних явищ дав Шпенглер … Хвильовий кидає такими категоріями, як «Европа», «Азія», «Тамерлан», «Лівобережжя», як хлопчина легенькими м'ячиками. В цих категоріях не почувається сконденсованої історії, надлюдського напруження великанських мас, буденного тихого зусилля, кертиці історії, що риє певно й невпинно … в його історіософських розгонах бренить зневага до всякої самоконтролі, відповідальности за слово й образ — розгін цей такий романтично-шалений, буйний тільки тому, що він відбувається в пустій просторoні, в міжплянетних сферах, чужих усьому людському …В такій трактовці великих історичних справ криється одно з найбільш небезпечних викривлень сучасної психики. Воно веде до філософії фаталізму й випадковости. Коли доля людства залежить від гри понадлюдських стихійних законів, то конкретні діяння чоловіка не мають ніякого значіння …У Хвильового безумовно палахкотить віра в прогрес. Але тому, що запорукою цьому є чоловік не як суспільна, а стихійна сила, то він в цьому процесі не бере участи, як свідоме єство …» [2, с. 257–259].

Наголошуючи, що «европеїзм» Хвильового має за джерело переконання письменника в «байдужості зусиль одиниць і клас для процесу історії», який творять не люди, а який, за словами ученого, твориться стихійно, пронизуючи людей, як якась чужа, природна сила, В. Юринець так у цілому розкрив своє розуміння «европеїзму» М. Хвильового: «Я думаю, що на Хвильового зробили велике враження висліди сучасної рефлексології, вплив якої безперечно виявляється в з'ясованих вище прикметах його творчости. В них же треба шукати й тайни його «европеїзму»: «европеїзм» Хвильового — з'явище дуже проблематичне й хамелеоновидне: він то існує, то не існує. Існує він, як серйозне, в наших обставинах дуже рідке відношення до справ *виразу* душевних процесів; тут немає йому рівного в нашій сучасності; але не існує він як певна конструктивна воля, яку Хвильовий хотів би бачити в першу чергу в Европі в своїх памфлетах. Хвильовий як теоретик відбігає тут дивним способом від Хвильового-письменника. «Европеїзм» Хвильового —

це штучне нагромадження ріжних мотивів европейської літератури, зв'язаних з собою дуже поверховно й неорганично. Він можливий і зрозумілий, як вияв і доказ байдужности окремих душевних змістів для ходу історії в цілому. Це мандрівка по ріжних культурних стилях, певний рід сибаритизму, питомого для інтелігенції, тісно не звязаної ні з одною основною класою суспільства. «Европеїзм» Хвильового — математична точка внутрішньої дезорієнтації. І характерно те, що всі европейські риси у Хвильового *буржуазного* характеру, що рікошетом можуть вони вдарити по стійкості пролетарської психіки» [2, с. 261–262]. На наш погляд, крізь хвильовознавчий напрям наукового пошуку В. Юринця проходить характеризуюча цей пошук у цілому, безумовно важлива для аналізу ідейно-світоглядної еволюції самого вченого тенденція — введення гуманітаристики УСРР у контекст гуманітаристики західноєвропейської і, в цілому, світової. Піддаючи критиці «європеїзм» М. Хвильового, він, водночас, завуальовує наведеними вище інвективами на адресу «європеїзму» опонента власний, апробований у вигляді численних наукових досліджень, «європеїзм» — приховуваний на стилістичному рівні популістською риторикою сталінської епохи діалогічний підхід до зарубіжної наукової та культурної спадщини.

Протиставляючи у публікації «З нагоди нашої літературної дискусії» дореволюційному «катованому, марнованому, недоношеному і неповнокровному українському суспільству», що «віддавна вже не знало історично-конструктивних традицій», ідею українського державотворення в складі СРСР — «український ренесанс, оснований на побіді праці», В. Юринець поставив його під знак радикального протиставлення всій «буржуазній культурі», насамперед західноєвропейській, нової «соціалістичної» культури. У цьому контексті він піддав критиці вчення М. Хвильового про «європейську громадську людину» — «европейського інтелігента у найкращому розумінні цього слова», як ідеальний тип вітчизняного діяча культури. В цій і низці наступних публікацій В. Юринець протиставляв інтелігенції, як суб'єкту культуротворення минулих епох, пролетаріат або ж, за його словами, «нові суспільні шари», що будуватимуть пролетарську культуру, і піддавав критиці світогляд вітчизняної інтелігенції епохи модерну. Проте, відмовляючись вже в публікаціях останньої третини 1920-х рр. від, на наш погляд, тільки маскуючого його істинну позицію позірного декларування як цих тез, так і «промосковської» суспільно-політичної орієнтації, учений солідаризувався із головними положеннями засудженого ним раніше

філософсько-антропологічного вчення М. Хвильового. Як і останній, що в своїх циклів памфлетів 1925–1926 рр. символічно позначив протиставленням «психологічних категорій» «Європа» і «Просвіта» протистояння «прогресивного людського типу» — тобто «європейського інтелігента у найкращому розумінні цього слова», та «масовізму», учений визнав образ «пролетарського Лесінга» за символ діалогічно відкритого для світового наукового і культурного досвіду суб'єкта українського культуротворення. Позірно піддаючи критиці у статті «З нагоди нашої літературної дискусії» саме настанови вчення М. Хвильового про «громадську людину» з циклу «Думки проти течії», В. Юринець уже тоді поділяв його позицію, як-от вказав на «глибоку неосвідомлену інтуїцію в поклику Хвильового до Европи» і побачив у цьому «поклику» «заклик до створення в нас героїчної, конструктивної, ясної психіки» замість «плаксиво-сентиментальної рабськи-поетичної». Не можуть не звернути на себе увагу й інші перегуки ідейних позицій обох мислителів, зокрема спільне відзначення ними внеску «молодомузівців», «хатян» та, що прикметно, саме П. Тичини у європеїзацію українських письменства і літературної критики епохи модерну.

Література:

1. Юринець В. З нагоди нашої літературної дискусії//Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925–1928). Збірник матеріялів. — Х., 1928.
2. Юринець В. М. Хвильовий як прозаїк.//Червоний шлях. — 1927. — № 1.

Вдовиченко Г. В. Философские и общественно-политические взгляды М. Хвылевого в исследованиях В. Юринца.

Основное внимание уделено анализу В. Юринцом истолкования М. Хвылевым феномена «психологическая Европа» в контексте украинской литературной дискуссии 1925–1928 гг.
Ключевые слова: *философия культуры, украинская литературная дискуссия, «психологическая Европа», «европеизм», «азиатский ренесанс», марксизм, национализм.*

Vdovychenko G. Philosophical and social and political looks of M. Khvylovy in studies of V. Urynets.

Main attention is dedicated to analysis by V. Urynets of M. Khvylovy interpretation of «psychological Europe» phenomenon in context of ukrainian literary discussion of 1925–1928.

Keywords: *philosophy of culture, ukrainian literary discussion, «psychological Europe», «europeism», «asian renaissanse», marxism, nationalism.*

УДК 242.7:316.37

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНЕ ВЧЕННЯ СУФІЇВ В КОНТЕКСТІ ЙОГО ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Дудко М. О. ©

Аспірантка Київського національного університету будівництва і архітектури

Дана стаття присвячена філософсько-антропологічному баченню проблеми суфізму в контексті його сучасної теорії та практики.

Ключові слова: *суфізм, антропологія, іслам, монотеїзм.*

Актуальність статті зумовлена недостатнім рівнем вивчення сутності явища містичного вчення суфіїв та фрагментарністю спроб історико-філософського аналізу даного питання.

Відсутність детальних досліджень робить теоретичну реконструкцію філософії Північної Африки істотно неповною. Тому ця проблематика заслуговує на особливу увагу з боку науковців. Багато білих плям існує і в сучасній філософії: багато чого в змісті суфізму підлягає переосмисленню й глибшому вивченню. Невичерпність зазначеної проблематики призводить до того, що й в сучасних умовах вона не залишається поза увагою вчених.

Дослідженню сутності явища суфізму свої праці присвятили Діонісій Ареопагіт, аль-Халладж, Ібн-Арабі, аль-Газалі, Дж. Румі, Абу Хамід, А. Навоі, Г. Гессе, Дж. Нурбахш, Дж. С. Тримінгем, І. Шах, Е. Юсупов, К. Армстронг, Р. Ніколсон, А. Смірнов, А. Хісматулін. Слід зазначити, що більшість названих авторів розглядає суфізм переважно крізь призму ісламської філософії. Нашою метою було дослідження суфіїв та суфізму, як незалежної від ісламу філософії.

Існує багато версій щодо походження зазначеного терміну існує ціла низка.

По-перше, що «суфізм» може походити від «суфат» (волосинка). Поясненням цього є те, що суфій відчуває себе перед Богом подібно одинокій шерстинці. По-друге — від «сифат» (властивість), так як суфій втілює в собі найкращі з людських якостей. По-третє — від «сафа» (чистота). Людина яка очистилась і є суфій. По-четверте — від «суффа»

(лавка). Суффа («люди Лави» — незаможні сподвижники Пророка, що жили в його мечеті в Медині),— це перше покоління суфіїв. Їх щире богослужіння є вищим ідеалом, до якого прагнули мусульмани протягом всієї історії. По-п'яте — від слова «сафф» (перший ряд). Відповідно до цього значення вважалось, що суфії, які мають особливе прагнення в богоугодних справах, перебувають в першому ряді через їхню наближеність до Всевишнього Аллаха. По-шосте — від слова «суф», що в арабській мові означає вовна. Суфії одягали накидки із грубої вовни через її простоту.

Існує багато варіантів визначення поняття «суфізм». Наприклад, Дж. Нурбахш визначає його, як « Суфізм-це шлях до Істини, єдиний засіб пересування на якому-Любов. Метод суфізму полягає в тому, щоб дивитись тільки в одному визначеному напрямку, а його єдина ціль-Бог. В кінці суфійського шляху не лишається нічого, окрім Бога» [8, с. 130].

Сучасний російський філософ А. Смірнов у вступі до книги «Услышь флейтиста» пише, що «суфізм — не традиція, не музейний експонат і не «народний костюм», який одягають на свята та карнавали. Це є жива практика для багатьох людей, які не уявляють своє життя іншим. Суфізм не відступає перед натиском сучасної цивілізації, напроти, він завойовує нових шанувальників» [8, с. VI].

На думку ж англійського вченого сходознавця Дж. С. Тримінгема, «Суфізм увібрав у себе й адаптував ідеї античної містико-ідеологічної філософії та християнської теософії, поєднавши їх з місцевими культовими традиціями та народними віруваннями» [2, с. 5]. А енциклопедія ісламу взагалі каже, що «походження терміну «суфій», хто такі суфії і що взагалі це за явище — суфізм, до цих пір не з'ясовано» [5, с. 248]. Найбільшого поширення отримала думка, що суфізм це духовна традиція і практика, а також неймовірно складний, багатоаспектний релігійний світогляд, який охопив весь мусульманський світ і не лише його.

На нашу думку, під суфізмом слід розуміти традицію великодушності та пошук шляхів до досконалості людини, школу внутрішнього прозріння, перетворення, просвітницьку доктрину в боротьбі з безкультурністю, і те, що має відношення до прояснення. Суфізм означає те, що не може бути висловлене. Наприклад, домінування цього вчення в сучасному Узбекистані призводить до формування фундаментальних основ національно-духовного підйому абсолютно природнім шляхом. Суфізм не є лише релігією чи філософією — це образ життя.

Тим, хто прагне бути суфієм необхідно викинути з голови все — уявні істини, упередження та теорії. Суфізм вчить, як зміцнити свою моральність і побудувати своє внутрішнє і зовнішнє життя так, щоб досягти вічного блаженства. Його предметом є очищення душі, а метою — досягнення вічного щастя і благословення.

На Заході набув поширення погляд на суфізм як позаконфесійне вчення. В межах суфізму дійсно має місце відхід за рамки ісламу — наприклад, у бік гностицизму або буддизму. Але в цілому ці рухи для нього нетипові. На сучасному етапі саме Захід займається більш глибоким пізнанням цього явища. Проте специфічна мозаїчність суфізму виявилася досить складною і до цих пір в науці не склалося єдиної думки відносно цього самостійного релігійно-філософсько-морального вчення.

Дж. Тримінгем, визначає суфізм, як «особливий містичний, релігійно-філософський світогляд в межах ісламу, представники якого вважають за можливе завдяки особистому психологічному досвіду безпосереднє духовне спілкування людини з божеством» [2, с. 5]. Слід погодитись також із С. Хоружним у тому, що «яскрава особливість суфізму — це неповторне всепроникнення, що рішуче не зводиться до однієї ідейної лінії або одного типу. Навіть обмежуючись «загальним ядром», ми знаходимо, що воно також не володіє ані типологічною, ані ідейною єдністю» [9].

Розумінню особливостей суфізму справді заважає завіса іномовлення. Але за ними все ж таки варто розуміти подвійний сенс. З одного боку, суфізм — це протест проти соціальної несправедливості та консервативно-архаїчних сторін офіціозного ісламу, з іншого — пошук нових шляхів до такої релігії та філософії, яка б не обмежувала розум і була б найважливішим духовним чинником досягнення земного щастя людей. Так, суфії північно-африканського регіону розуміють себе як людей, що володіють наступними якостями:

— широта поглядів, характерна для Авраама;

— беззастережне схваленням своєї долі, яким володів Ісмаїл;

— терпіння, як у Іова;

— здатність спілкуватися за допомогою символів, як у випадку Закарії;

— відчуженість від свого народу, як у випадку Іоанна;

— шерстяне одіяння на зразок пастушої накидки Мойсея;

— потяг до подорожей, як у Ісуса;

— покірливість, подібно покірливості духу у Мухаммеда.

Ще однією характерною особливістю суфіїв є те, що для них життя в гармонії з суспільством це найобтяжливіша форма аскези і придушення плоті. Більше того, така гармонія вважається в суфізмі уособленням людської досконалості. Тому суфії намагаються, наскільки це можливо, служити суспільству в якому живуть. Проте ззовні беручи участь у справах суспільства, внутрішньо вони віддані Богу.

Головний принцип діяльності суфіїв «серце присвяти другу, руки — справі», яка відкидає і ідею відмови від мирського життя, і від бездіяння та користолюбства. «В соціумі вони нічим не відрізняються: виконують встановлені суспільством закони та правила, прагнуть якнайкраще зробити мирську роботу. Але особистість свою вони зберігають в повній незалежності від суспільства і завжди абсолютно вільні від честолюбства, інтелектуальної пихи, від сліпої покори і благоговійного страху» [7].

Сучасна психологія довела, що людська поведінка в значній мірі зумовлена підсвідомістю. Суфії, зі свого боку, вважають, що плотська або підбурююча душа (нафс і аммара) встановлює тиранічний контроль над поведінкою і думкою, приховуючи Реальність. Як наслідок, у людини, що існує під таким контролем, немає здатності до відокремлення істини.

Суфієм є той, хто вирушає в мандри по стежці кохання і відданості до безумовної Реальності. Суфій вважає, що природна «нормальна» людина страждає мігренню недосконалості, яка впливає на його здатність до розуміння і пізнання, примушуючи його помилятися. Таким чином, звичайні люди власною недосконалістю спотворюють своє розуміння Реальності і, самі того не усвідомлюючи, впадають в оману. Саме тому аль-Газалі «сподівався знайти ту непохитну впевненість, до якої прагнули філософи, але дедалі гостріше було його розчарування» [1, с. 211].

Для суфіїв Бог стає точкою зосередження, до якої тягнеться їхня істота, стаючи предметом їх постійного споглядання та захоплення. Вони не відкидають все мирське, знають дійсну цінність і призначення всього земного, зберігають стільки, скільки необхідно, їдять стільки, скільки потрібно для підтримки здоров'я.

Суфії говорять, що, оскільки всі потреби і бажання тіла та його відчуттів існують, вони мають бути задоволені; вони говорять, що нам варто мати те, що ми можемо мати, але якщо ми не можемо цього мати, то не потрібно турбуватися про це. В мудрості немає різниці; якщо й

бачиться різниця, то це всього лише різниця у формах. Таким чином, для суфіїв щастя полягає в поєднанні. Воно не є виключно в духовному або матеріальному світі, а є втіленим в них обох.

Центральна тема життя суфія — свобода душі. За словами великого поета-суфія Румі, «душа на землі — у в'язниці, і вона залишатиметься там, доки живе на землі». Людина може усвідомлювати це, або ні, але в кожній душі є якнайглибше прагнення піднятися над цією в'язницею, вирватися з цього полону. Угамувати цю спрагу можна лише духовними досягненнями.

Суфізм визнає існування світових релігій і не прагне суперечити священним писанням. Йому все одно — хто сказав; важливим для нього є тільки що сказано. Якщо він знаходить істину в словах Заратустри, він приймає її; якщо, на його думку, правда є в Каббалі, він також приймає її. Він приймає слова Христа і Біблію; він бачить істину в Корані.

Отже, суфій бачить істину в кожній релігії, він підтримує будь-яке поклоніння Богові, він бачить одну істину в усіх формах.

Якщо суфія попросять вознести молитву в християнській церкві, він буде готовий це зробити. Якщо хтось приведе його в синагогу, він буде готовий молитися разом з євреями, а серед мусульман він робитиме Намаз. У храмі індуїста він побачить того ж живого Бога, а не ідолів; і храм, присвячений Будді, надихне його. І при цьому його дійсна мечеть — це його власне серце, в якому живе Бог — Коханий. Світу здається, що суфій поклоняється ідолу, але насправді він поклоняється живому Богові в усьому сущому.

Істинно віруючий суфій повинен жити в суспільстві, служити йому, направляти його і бути інструментом, за допомогою якого суспільство отримує Благодать. Погоджене і гармонійне існування в суспільстві, життя в світі зі всіма є необхідними якостями досконалої істоти.

Суфій перетворює все, що він робить, в духовне заняття. Він бачить лише єдність і гармонію. Тому принципи всіх релігій для нього — ніщо. Він залишає бійку за принципи тим, хто не бачить нічого, окрім тісної загородки своїх ідей. Для суфія немає ні поганого, ні доброго; його єдина мораль — бути добрим по відношенню до інших, пояснюючи це тим, що будь-яка річ хороша або погана лише залежно від нашого ставлення до неї. Тому спочатку потрібно навчитися знаходити точку зору.

У цій низці думок суфіїв можна чітко простежити три основні тенденції:

1) залишаючись в межах ісламу, протиставити сухій догмі монотеїзму пошуки інших форм надприродного;

2) відкинути канонізовану обрядовість, що містить в своєму змісті анахронічні уявлення. Це робиться з тим, щоб представити, надати особі можливість самій визначатися у виборі форм і засобів культивування надприродного;

3) не зважаючи на ідейно-світоглядні відмінності суфізму, надати йому характеру єдиного перебігу свободи думок і відчуттів, що забезпечує досягнення Істини.

Такі тенденції суфізму, не зважаючи на їхній містичний прояв, безперечно імпонували передусім творчим колам мусульманської інтелігенції, забезпечуючи йому широку підтримку і пропаганду видатними мислителями свого часу. У цьому теж потрібно бачити один із чинників популяризації суфізму саме за часів розквіту науки, поезії та філософії на території Північної Африки.

Суфій вважає, що людина повинна стати досконалою, аби своїм внутрішнім поглядом бачити Досконалість Абсолюту. Люди тасаввуфа володіють широким баченням життя, суспільства і проблем людства. Це в дійсному сенсі гуманістичне вчення, в їхньому світогляді всі релігії є різними шляхами і засобами, спрямованими до пізнання Бога, як то християнство, буддизм або зороастризм. Вони дотримувалися у взаєминах з ними пошани і поваги. Англійський вчений Р. Ніколсон, який всебічно вивчав тасаввуф, пише: «ті люди, хто, будучи мусульманами, примирилися зі всіма віруваннями і сектами, і які між собою шукають всепрощаючого, живучи в добрі — всі вони, хоча і формально не є суфіями, насправді до них належать» [2, с. 126].

Слід зазначити, що «тасаввуф — це наука, що вивчає етапи очищення душі та вдосконалення вчинків і внутрішньої суті людини» [10]. Саме тому тасаввуф і тарікат (від арабськ. «тарік» — дорога, шлях), як метод містичного пізнання істини, особливе зведення морально-етичних положень і психологічних прийомів, що дає змогу мюриду (послідовнику або учню) «піднятися до духовного і внутрішнього поклоніння богові» [10], не подобалися догматикам-фундаменталістам. Абдуваххаб і його послідовники оголосили тасаввуф протистоянням ісламу, єретичним ученням, оголосивши йому малий джихад, руйнуючи усипальні великих шейхів і спалюючи їхні книги.

Релігійні догматики не сприймають ідею Досконалої людини (Комілінсон) в суфізмі. Адже вони відчувають виражену в ній свободу людини

і її прогрес. Фундаменталісти вимагають зречення літератури, що сформувалася під впливом суфізму, філософії, мистецтва, знищення всього, що створене розумом і інтелектом. Суфізм висуває ідею духовного об'єднання людей. Із занепадом ісламського суфізму сповільнився розвиток східної цивілізації. Користь відродження Суфізму саме в тому, що зупиниться деградація суспільства.

Принцип Єдинобожжя, при всій його, здавалося б, абстрактності, веде до низки цілком практичних висновків. Він стає метафізичним обґрунтуванням гуманізму: кожна людина, якими б не були її переконання, є носієм вищого духовного начала. Будь-яка релігія для суфія — лише одна з багаточисельних доріг до Бога. Віротерпимість і пошана до різних релігій завжди були характерною рисою суфізму. Ортодоксальні представники мусульманського духівництва часто підозрювали суфіїв в таємних симпатіях до християнства. Слідуючи коранічній традиції, суфії вважають і Моісея, і Ісуса, і Мохаммеда великими пророками і вчителями людства.

Суфізм зачіпає техніку дихання, деталі молитовної дисципліни, вироблення узагальненого, духовно-тілесного розуміння серця. Суфійська традиція поширювалась не лише вниз, але і вшир, охоплюючи племена, які раніше не були зацікавлені ісламом. Суфізм ішов від практики до теорії і спочатку його носіями були дервіши.

Суфії намагалися вказати людям прямий шлях до Бога без посередників-священиків, що викликало вороже відношення до них ісламських богословів-ортодоксів.

Суфійська поезія прагне бути народною поезією. Головне своє завдання поет-суфій бачить в тому, щоб нести в народ світло віри. Як писав ще в XI столітті суфійський філософ аль-Газалі, хоча від одного слухання Корану багато хто втрачає свідомість, ще краще доходить до людей спів благочестивих віршів.

Вся суть вчення суфізму відбивається в поезії. Саме поети суфізму були і його найважливішими ідеологами. Суфій тим вище цінує свободу, чим більше її обмежує ортодоксальний іслам. З цієї позиції суфізм слід охарактеризувати як розуміння того, що ніщо не володіє тобою, і нічим не володієш ти.

Братерства зростали під звуки суфійських віршів і пісень, які складалися мовою, в буквальному і переносному сенсі, зрозумілою і рідною місцевому населенню. Суфії використовували фольклор, що вже склався, по-своєму його просвітили і одухотворили, тим самим давши сильний

поштовх подальшому його розвитку. Наприклад, татарські мунаджати (арабське слово, що означає «бесіда з самим собою») або казахські дастани (персидське слово, що означає «поема», «історія») містять, як то кажуть дослідники, доісламський пласт, але в більшій своїй частині представляють суфійську по духу творчість. Багато творів фольклору народів Турана розвивають деякі теми суфійської поезії на зразок теми Лейли і Меджнуна або просто переказують вірші відомих суфійських поетів.

На думку багатьох, не лише на Заході, але і на Сході, суфізм — «фольклорна» релігія, яку сповідують «темні» маси. Захід раціональний та активний — суфізм ірраціональний і споглядальний.

Аналізуючи роботи К. Армстронг можна зрозуміти, що саме політична «незаангажованість» суфійського вчення допомогла йому набути популярності та привернула до нього найвизначніших інтелектуалів ісламського Відродження — вчених і поетів. Останніх вабила глибока терпимість цього вчення, що допускала будь-який щирий Шлях до Бога. Цей прихований, але могутній екуменізм, ненависний тим, хто маніпулює вірою і переконаннями людей в політичних цілях, відкрив суфізму шлях до сердець європейців. Інтелектуальні суфії жили інтересами не лише власного «Я», а й піклувалися про радощі життя інших людей.

До X ст. суфізм набув великої популярності не тільки в масах, але і серед освіченої частини халіфату. Його демократизм, зосередження на особистому спілкуванні з богом і свобода, що межувала з вільнодумством, привертали інтелектуальні кола — від поетів до вчених. Багато хто з них присвятив свою творчість розробці теоретичних основ суфізму, інші ж прославляли його поетичним словом. З поміж них, зокрема, опинилися такі філософи мусульманського Сходу, що внесли вагомий внесок до скарбниці духовної культури своїх народів, як Абдаллах Б. Аббас (619–686), аль-Хасан аль Басрі (642–728), Абдаллах Ансарі (1006–1088), Омар Хайам (1048–1122), Абу-аль-Маджд Саноі (1070–1140), Фарад Ад-Дін Аттар (1119–1230), Нізамі Гянджеві Абу Мухаммад ібн Юсуф (1141–1209), Джалал ад-дін Румі (1207–1273), Хафіз Шамс ад-дін Мухаммад (1325–1389), Нур ад-дін Абд ар-Рахман Джамі (1414–1492), Абу-Абдаллах Мушріфаддін Сааді (1181–1291.

Парадоксальність багатьох положень у вченні суфізму, і особливо практика його адептів, нерідко відводила від суфіїв критику з боку мусульманських ортодоксів, що вважали їх несерйозними «диваками». Але якраз такі «дивацтва» були зручним засобом для прикриття справ-

жніх поглядів прогресивних мислителів і діячів. Наприклад, як зазначає Абу Саід: «Навіть суфізм — ідолопоклоніння, так як суфізм вимагає зречення всього, що не є Бог. Але ж нічого «іншого» по відношенню до Бога не існує» [8, с. 34]. Вироблена суфізмом термінологія з її багатозначним сенсом приховувала політичні, філософські і теологічні погляди суфіїв. Езотеризм як філологічний прийом став надійним щитом, що захищав їх позиції від мусульманської ортодоксії.

Окремі зауваження щодо впливу суфізму на цивілізацію Європи, Північної Африки і Центральної Азії ми можемо знайти в працях Е. Юсупова та Е. Фазилова. Французькі екзистенціалісти також користувалися працями середньоазійських суфіїв і їх вплив на розвиток французького екзистенціалізму був суттєвим. Такий вплив досягався переважно завдяки активному поширенню даного вчення письменниками та поетами.

Суфізм існує сьогодні, але він прихований, не є популярним, і причиною тому є зловживання суфійською філософією. Однак, після тривалого періоду гонінь, розпочаті Ататюрком у Туреччині суфійські братерства відновлюють свій вплив. Наприклад, так як мало хто пам'ятає хто такі суфії, але всі знають танок Сема (суфійський обряд), який став «візитною карткою» цього краю. В Європі суфійські практики перетворюють на лжесуфійські, які пропагують ваххабіти. З цього приводу знаходимо підтвердження в роботі Г. Ньюбі, а саме у «краткій енциклопедії ісламу», де він пише: « У нових мусульманських общинах країн Африки та Південно-Східної Азії суфізм був домінуючою організуючою силою. Термін суфій був застосований деякими організаціями Західної Європи та Північної Америки, практикуючими у традиціях New Age, які не мали нічого спільного ні з ісламом, ні з суфізмом» [5, с. 248]**.**

Основною причиною зростаючої в останні десятиліття на Заході зацікавленості щодо суфізму став не тільки його релігійний плюралізм, але й визнання ним права кожної людини на виключно індивідуальну віру. Суфії вважають, що «шляхів до Бога стільки ж, скільки душ людських, тому кожний має право йти своїм шляхом до Істини» [3, с. 74]. «Живучість» суфізму в його ідеалах віротерпимості й універсалізму, у гуманістичній спрямованості його вчення.

Історію виникнення суфізму ми достовірно не знаємо, а лише робимо спроби пізнати її відповідно до посилань, які знаходимо в давній мусульманській літературі, в християнській ісіхастській літературі, серед буддійських джерел і т. д.

Суфізм — це синтез трьох рівнів масової свідомості: міфологічного (основа його містичного компонента), традиційного (основа його релігійного компонента) та раціонального (основа його філософського, логічного компонента).

Виходячи з усього вище згаданого, бачимо, що суфізм своєю гуманістичною орієнтацією здійснив величезний вплив на хід розвитку філософсько-естетичної, соціально-етичної думки країн Північної Африки, Центральної Азії та Європи.

Література:

1. Армстронг К. История Бога: 4000 лет исканий в иудаизме, христианстве и исламе/Пер. с англ.-М.: Альпина нон-фикшн,2008.-501 с. ISBN 978–5-9614–0782–2
2. Дж. Тримингэм С. Суфийские ордены в исламе/Пер. с англ. А. А. Ставиской, под. ред. и с предисл. О. Ф. Акимушкина. — М.: «София», ИД «Гелиос», 2002–480 с. ISBN 5–344–00275–0
3. Ибрагим Т. К. Суфийская концепция «совершенного человека»//Человек как философская проблема: Восток — Запад. — М.,1991. С. 62–76.
4. Икбал Мухаммад Реконструкция религиозной мысли в исламе/Пер. с англ., предисл. И коммент. М. Т. Степанянц.-М.: Вост. Лит.,2002.-200 с.- (История восточной философии: Осн. В 1993 г. /Отв. ред. М. Т. Степанянц).- ISBN 5–02–018308–3
5. Ньюби Г. Краткая энциклопедия ислама/Пер. с англ.-М.: ФАИР-ПРЕСС,2007.-384 с.: илл. ISBN 978–5-8183–1080–0
6. Из реки речений. Высказывания суфийских наставников/Составитель и переводчик Л. Тираспольский-М.: Амрита-Русь, 2004.-160 с. ISBN 5–94355–122–8
7. http://www.bashedu.ru/RFO_RB/ya.htm
8. Услышь флейтиста: Суфийская проза и поэзия.-М.: Присцельс,1998.-VIII, 184 с. ISBN 5–85324–043–9
9. http://ntsaphil.univ.kiev.ua
10. http://www.istrodina.com

Дудко М. О. Философско-антропологическое учение суфиев в контексте его практической реализации.

Данная статья посвящена философско-антропологическому виденью проблеме суфизма в контексте его современной теории и практики.
Ключевые слова: *суфизм, антропология, ислам, монотеизм.*

Dudko M. O. Philosophical-anthropological doctrine of Sufis in the context of its practical implementation.

This article is devoted to philosophical-anthropological to vision the problem of sufizm in the context of modern theory and practice.
Keywords: *Sufism, anthropology, Islam, monotheism.*

УДК 14:329 (477)

ПРИНЦИП РІВНОСТІ В ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ДЖ. РОЛЗА І Ф. ХАЙЄКА

Мельник І. М. ©

Студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано політичні та економічні системи в яких найкраще забезпечується принцип рівності, на думку Ролза і Хайєка.

Ключові слова: *принцип рівності, політичні інститути, держава, суспільство.*

Постановка питання. Принцип рівності є фундаментальним принципом що забезпечує функціонування суспільства та політичних інститутів. В політології принцип рівності розглядається, перш за все, як рівність людей суспільстві. Оскільки люди різні від народження, розглядати їхні розумові чи фізичні можливості з точки зору рівності не є можливим. Тому принцип рівності в політичній науці це, перш за все, функціонування політичних інститутів держави відповідно до вимог рівності що існують в суспільстві. Держава, через політичні інститути забезпечує принцип рівності через — «принцип рівних можливостей» та через принцип «рівності перед законом», також, інколи через принцип «рівних результатів».

Дж. Ролз в праці «Теорія справедливості» та Ф. Хайєк в праці «Міраж соціальної справедливості» розглядають принцип рівності як фундаментальний принцип що забезпечує функціонування суспільства та політичних інститутів.

На сьогоднішній день питання теоретичного дослідження принципу рівності в політичних концепціях Ролза і Хайєка знайшли своє відображення в працях відомих вчених, політологів і практиків, зокрема: Дж. Ролза [13], Ф. А. Хайєка [9], М. Фрідмана [6], Т. Алексеєвої [2], Н. Литвиненко [5], Л. Макеєвой [14], Т. Вергелес [15], О. Несторенко [1], І. Павленко [4], О. Потапова [11] та інших.

Віддаючи належне результатам проведених наукових досліджень, слід констатувати той факт, що в науковій літературі проблема забезпечення принципу рівності в процесі функціонування політичних

інститутів не отримали належного систематизованого викладу і вимагають ретельних наукових досліджень. Особливу увагу варто звернути на політичні концепції Ролза і Хайєка.

Метою даного дослідження є з'ясування особливостей принципу рівності в процесі функціонування політичних інститутів, що знайшли своє відображення в політичних концепціях Д. Ролза і Ф. Хайєка.

Хайєк, зазначає, що здебільшого принцип рівності в політичній системі пояснюється через принцип економічної рівності. Проте Хайєк приходить до висновку що матеріальна рівність, що забезпечується через політичні інститути рано чи пізно, зруйнує будь-яку рівність в політичній системі суспільства. Хайєк, вважає що люди здебільшого звертаються до егалітарних міркувань, запевняючи, що кожне відхилення від рівності отримуваних матеріальних благ в політичній системі можна виправдати якимось конкретним загальним інтересом, для задоволення якого і призначені ці відмінності. Це ґрунтується на оманливій аналогії з тією ситуацією, коли якийсь створений людьми політичний орган має розподіляти винагороди: у цьому разі рівність дійсно вимагає, аби розмір цих винагород визначався згідно з якимось конкретним загально-застосовним правилом. Однак функція заробітків у ринковій системі, попри схильність людей розглядати їх як винагороду, є іншою [9, с. 107–109].

Їх логічне **о**бґрунтування полягає радше у зазначенні того, що мають робити люди для підтримання порядку, на який усі вони покладаються. Якщо ціни, які доводиться платити за різні види праці та інші чинники виробництва, мають відповідати індивідуальним зусиллям, їх не можна узгодити з жодною з цих величин; і міркування рівність не мають жодного сенсу, коли йдеться про визначення величини, що залежить не від чиєїсь волі чи бажання, а від обставин, не відомих у своїй сукупності ніком [9, с. 105].

Поширена вимога матеріальної рівності часто ґрунтується на переконанні, що існуюча нерівність є наслідком чиєгось рішення, — переконанні, яке було б цілком хибним у справжньому соціальному порядку й усе ще має лише дуже незначну підставність у надзвичайно інтервенціоністській «змішаній» економіці, існуючій сьогодні в більшості країн. Характер цієї поширеної нині форми політичного ладу багато в чому є наслідком державних заходів, спрямованих на задоволення вигаданих вимог «соціальної рівності». Проте коли йдеться про вибір між справжнім ринковим ладом, в якому немає й не може бути розподілу

за будь-яким критерієм матеріальної рівності, та системою, в якій державна влада користується своїми повноваженнями для запровадження подібного критерію, питання полягає не в тому, чи повинна держава здійснювати — справедливо чи несправедливо — повноваження, які вона має здійснювати в будь-якому разі, а в тому, чи повинна вона мати та здійснювати додаткові повноваження, якими можна скористатися для визначення належних часток різних членів суспільства. Інакше кажучи, вимога «соціальної рівності» не просто покладає на державу обов'язок дотримуватися певного принципу, узгодженого з одностайними правилами, в тих діях, які вона мусить викопувати в будь-якому разі, а передбачає необхідність додаткової діяльності держави, а відтак і її нових зобов'язань, тобто завдань, в яких немає нагальної потреби для підтримування правопорядку й забезпечення певних колективних запитів, що їх не міг би задовольнити ринок. Серйозна проблема: чи не виникає суперечності між цією новою вимогою рівності та рівністю правил поведінки, які у вільному суспільстві мають застосовуватися державою до всіх і кожного. Звичайна річ, є велика різниця між державою, що поводиться з усіма громадянами за єдиними правилами в усіх діях, до яких вона вдається з іншими цілями, та державою, яка робить те, що потрібно, аби поставити різних громадян в рівні (або менш нерівні) матеріальні умови. Адже між цими двома цілями може виникнути гострий конфлікт. Оскільки люди відрізняються один від одного за багатьма ознаками, яких державна влада не здатна змінити, забезпечення для них однакового матеріального становища вимагало б дуже різного ставлення до них з боку держави [10].

Справді, для того щоб гарантувати рівне матеріальне становище людям, які значно відрізняються за силою, інтелектом, хистом, знаннями та наполегливістю, а також за своїм фізичним і соціальним оточенням, держава, безперечно, мала б дуже по-різному ставитися до них, аби компенсувати ті недоліки та вади, яких вона не здатна змінити прямим чином. З іншого боку, строга рівність тих благ, що їх держава може забезпечити для всіх, безперечно, призвела б до нерівності матеріального становища. Проте це не єдина й навіть не найголовніша причина того, чому держава, яка прагне гарантувати своїм громадянам однакове матеріальне становище, має ставитися до них аж ніяк не однаково. Це зумовлюється тим, що за такої системи державі довелося би покласти на себе завдання наказувати людям, що робити. Оскільки винагороди, на які можуть розраховувати люди, вже не будуть надійною вказівкою

потрібного напрямку їхніх зусиль, бо віддзеркалюватимуть не цінність їхніх послуг для співгромадян, а гадані моральні заслуги й доброчесність, то ці винагороди втратять свою провідну функцію, яку вони мають за ринкових умов, і їх доведеться замінити наказами керівного органа. Однак центральний плановий орган прийматиме рішення щодо розподілу завдань між групами та окремими людьми цілковито на підставі практичної доцільності або ефективності й задля досягнення своєї мети докладатиме на них дуже відмінні обов'язки її тягарі.

Ставлення до окремих людей згідно з єдиними правилами можливе лише там, де йдеться про їхнє винагородження, але аж ніяк не стосовно різних видів робіт, які їм доведеться виконувати. Доручаючи людям різні завдання, центральний плановий орган керуватиметься міркуваннями ефективності та доцільності, а не принципами справедливості чи рівності. Так само, як і за ринкового ладу, люди й у загальних інтересах зазнаватимуть великої нерівності, тільки ця нерівність зумовлюватиметься не взаємодією індивідуальних хистів у певному об'єктивному процесі, а рішеннями влади, що не підлягають оскарженню. Як виявляється з дедалі ширших сфер політики загального добробуту, владі, якій доручено досягти певних результатів для окремих людей, мають надаватися по суті деспотичні повноваження, аби примушувати людей робити те, що здається потрібним для досягнення цих результатів. Цілковита рівність більшості людей може означати лише однакове підкорення широких мас наказам певної еліти, що керує їхніми справами. Хоча рівність прав за обмеженого врядування є можливою й необхідною умовою індивідуальної свободи, вимогу рівності матеріального становища може задовольнити лише державна влада з тоталітарними повноваженнями. Ми, звичайно, не помиляємося, помічаючи, що наслідки економічних процесів у вільному суспільстві не розподіляються поміж різними людьми та групами за якимось конкретним принципом рівності. Помиляємося ми тоді, коли робимо з цього висновок, що таке становище несправедливе й хтось несе відповідальність і має бути засуджений за це. У вільному суспільстві, де становище різних індивідів і груп не є наслідком будь-чиєго впливу й не може бути змінене за тим чи іншим загально-застосовним принципом, відмінності у винагородах неможливо відповідно схарактеризувати як рівні чи нерівні. Безсумнівно, існує багато різновидів індивідуальної діяльності, що мають за мету вплив на конкретні винагороди й можуть вважатися за несправедливі. Однак не існує жодних принципів індивідуальної поведінки, здатних

створити якусь модель розподілу, що її можна було б як таку назвати рівною, а отже, окрема людина не має можливості дізнатися, що їй треба робити для забезпечення рівного винагородження співгромадян.

Уся система моральних засад — це система правил індивідуальної поведінки, й у «великому суспільстві» поведінка, керована такими правилами або рішеннями людей, які керуються ними, для окремих людей не мала б наслідків, які здалися б нам справедливими в тому сенсі, в якому ми вважаємо справедливими або несправедливими призначені винагороди,— просто тому, що в такому суспільстві ніхто не має прав або знань, які гарантували б йому, що ті, на кого вплітають його дії, отримають те, що, на його думку, їм пристало. Не можна й дозволити кожному, хто має гарантовану винагороду за певним принципом, визнаним як складник «соціальної справедливості», вирішувати, що йому робити: винагорода, яка є показником нагальності потреби в тій чи іншій праці, не може бути рівною в цьому сенсі, бо потреба в роботі певного роду часто залежить від непередбачених випадковостей, а не від добрих намірів або зусиль тих, хто здатний цю роботу виконати. І влада, яка встановила винагороди з наміром скоротити в такий спосіб категорії та кількість людей, нібито потрібних у кожній професії, не зможе зробити ці винагороди «рівними», тобто пропорційними заслугам, потребам, достоїнствам чи будь-яким іншим претензіям відповідних людей, а буде змушена забезпечувати необхідне для залучення чи збереження кількості людей, потрібних у кожному виді діяльності [9, с. 117–121].

Ролз, розглядаючи поняття рівності в політичній системі вводить поняття різниці, яке розглядає нерівність елементом різниці між людьми і соціальними групами [13, с. 147–149]. Принцип різниці співвідноситься з принципом рівності в політичній системі, і формує, так званий, принцип відшкодування [13, с. 150].

Це той принцип, що його незаслужені нерівності закликають для відшкодування, а що нерівності народження й природного обдарування є незаслуженими, то ці нерівності якось треба компенсувати. Тож цей принцип вважає: аби ставитися до всіх осіб однаково, забезпечуючи щиру рівність можливостей, суспільство повинне більше уваги приділяти тим, хто має менше отриманих із народженням активів і хто народився на не такі вигідні соціальні позиції. Ідея полягає у виправленні перекосу випадковостей у напрямку рівності. При дотримуванні цього принципу можуть бути витрачені більші ресурси на освіту радше не таких розумних, аніж розумніших, принаймні протягом певного

проміжку життя, скажімо, в початковій школі. Але ж принцип відшкодування ніколи, наскільки мені відомо, не пропонувався в якості єдиного критерію рівності в політичній системі держави, як єдина мета суспільного ладу.

Оскільки більшість подібних принципів є насправді лише принципами на перший погляд, що й цей треба зважувати, урівноважуючи його з рештою засад. Наприклад, треба урівноважити його з тим принципом, щоб поліпшити середній стандарт життя та збільшити загальне благо. Але, хоч би яких ми дотримувалися інших принципів, претензії на відшкодування необхідно брати до уваги. Він представляє один із елементів у концепції рівності. Але ж принцип різниці не є, звісно, засадою відшкодування. Він не вимагає від суспільства, щоб воно силкувалося вирівняти перепони, от ніби від нас сподіваються, що ми братимемо участь, на справедливій основі, в одних і тих самих перегонах. Однак принцип різниці внесе кошти в освіту, аби поліпшити довготермінові сподівання найменш привілейованих. Якщо ця мета досягається приділенням більшої уваги обдарованішим, тоді вона допустима, й не інакше. А при ухваленні цього рішення цінність освіти не повинна визначатися лише в термінах економічної дієвості й соціального добробуту. Не меншою, коли не більшою, є роль освіти у наданні особі змоги користуватися культурою свого суспільства й брати участь у його справах, забезпечуючи таким чином кожному індивідові надійне чуття своєї вартісності [13, с. 685].

Тож, хоча принцип різниці не є тим самим, що й засада відшкодування, він усе ж досягає частини мети цієї останньої. Він так трансформує цілі основної політичної структури, що загальна схема політичних інституцій перестає наголошувати соціальну дієвість і технократичні цінності. По суті, принцип різниці представляє таку собі домовленість розглядати розподіл природних хистів як, у певних відношеннях, спільний набуток, причому участь у користуванні більшими соціальними та економічними вигодами уможливлюється додатковими особливостями цього розподілу. Наділені природою, хоч би ким вони були, можуть дістати вигоду від своєї доброї долі лише на таких умовах, що поліпшували б становище тих, кого природа обділила. Носії природних переваг не повинні діставати вигоду лише завдяки тому, що вони талановитіші; вони повинні отримувати тільки на покриття витраченого на їхню підготовку й освіту, а також на використання їхніх обдаровань у такі способи, що допомагали б і не таким щасливим. Ніхто не заслужив ані своєї більшої

природної здатності, ані вигіднішого стартового місця в суспільстві. Але, звісно, це зовсім не підстава для того, щоб нехтувати ці відмінності чи їх усувати. Натомість основну політичну структуру можна зорудувати так, щоб ці випадковості працювали на благо найнещаснішим. Отже, ми доходимо принципу різниці, коли бажаємо закласти таку соціальну систему та політичну систему, де б ніхто не здобував і не втрачав через випадковість свого місця в розподілі природних активів чи своєї початкової позиції в суспільстві без того, щоб віддавати чи діставати відшкодовані переваги взамін.

З огляду на ці моменти ми можемо відкинути твердження, що впорядкування політичних і соціальних інституцій завжди дефектне, оскільки розподіл природних талантів і випадковості соціальних обставин несправедливі, а ця несправедливість мусить неминуче перенестися й на людські облаштування. Час від часу це міркування пропонується як виправдання заплющених на несправедливість очей, от ніби відмова змиритися з несправедливістю дорівнює нездатності прийняти смерть.

Природний розподіл не є ні рівним, ні нерівним. Ані не є нерівним те, що особи народжуються в суспільство на якусь конкретну позицію. Просто є природні факти. Що рівність й що нерівність — це просто способи, в які інституції дають раду цим фактам. Аристократичні й кастові суспільства нерівні тому, що вони з цих випадковостей роблять приписову основу для приналежності до більш чи менш закритих і привілейованих соціальних класів.

Основна структура цих суспільств утілює ту свавільність, що спостерігається у природі. Але ж людям немає ніякої необхідності здаватися перед цими випадковостями. Соціальна система — це не незмінний лад, неприступний для людського контролю, а взірець людської дії. У справедливості як чесності люди погоджуються використовувати випадки природи й соціальних обставин лише тоді, коли це буде на загальне благо. Чесний спосіб протистояти свавільності фортуни задовольняється через політичні інституції, що повинні функціонувати відповідно до вимог рівності. Безперечно, що подібні політичні інститути не є недовершеними в інших відношеннях. Наступний момент той, що принцип різниці виражає певну концепцію взаємності [13, с. 152].

Це принцип взаємної вигоди. Однак, на перший погляд, він може видатися несправедливо упередженим до найменш привілейованих. Суспільство має уникати району, де маргінальні внески тих, кому ліпше ведеться, до добробуту не таких обдарованих були б негативними.

Наступний плюс принципу різниці полягає в тому, що він надає нам певну інтерпретацію принципу братерства. У порівнянні зі свободою та рівністю ідея братерства посідала досі менше місця в демократичній теорії [13, с. 2].

Важливим елементом в теорії рівності Д. Ролза і Ф. Хайєка є принцип рівних можливостей. Принцип рівних можливостей включає в себе всі механізми і умови, які на сьогодні може забезпечити держава по відношенню до громадян. Принцип рівних можливостей не заперечує свободу і не применшує її значення. Тому Ролз і Хайєк зауважують, що рівність можливостей це одна з головних ланок що веде до соціальної справедливості і урівноважують свободу і рівність в суспільстві.

Хайєк, зазначає що не можна заперечувати, що за існуючого ринкового ладу не лише результати, а й початкові шанси різних людей часто дуже відмінні,— на них впливають обставини фізичного та соціального оточення, що перебувають поза межами їхнього контролю, але в багатьох конкретних відношеннях можуть бути змінені внаслідок певних дій державної влади. Вимога рівності можливостей, або рівних вихідних умов приваблює багатьох. Стосовно тих сприятливих умов і можливостей, на які доконечно впливають рішення державної влади, ця вимога насправді була одним із засадничих положень класичного лібералізму, що зазвичай висловлювалося французьким зворотом кар'єра, відкрита для талантів». Однак усе це все ж таки дуже далеко від створення реальної рівності можливостей, навіть для людей з однаковими здібностями. Аби цього досягти, держава мала б контролювати все фізичне та людське оточення кожної людини, намагаючись забезпечити принаймні рівноцінні шанси для кожного. Хоч би якою привабливою здавалася спочатку ідея про рівність сприятливих можливостей, варто лише поширити цю ідею за межі того сприяння, яке з інших причин має забезпечуватися державою, і вона стає цілком ілюзорним ідеалом, а будь-яка спроба її конкретної реалізації здатна спричинити жахливі наслідки [9, с. 121–122].

Ролз розглядає принцип рівних можливостей як ліберальний принцип справедливої рівності можливостей. Тож його не слід плутати з поняттям відкритих талантам кар'єр, не слід забувати, що він пов'язаний із принципом різниці. Цей принцип не веде до мерітократичного суспільства. Ролз не стверджував, нібито посади мають бути відкритими, якщо насправді всяк повинен мати користь із котрогось облаштування. Процедурна справедливість тісно пов'язана з принципом рівних можли-

востей як в суспільстві так і перед законом, оскільки дозволяє прибрати людський чинник — на першопочатковому етапі. Роль принципу рівних можливостей полягає в забезпеченні того, щоб система співпраці була схемою суто процедурної рівності. Поки дистрибутивна справедливість не задовольняється, її не можна полишити на саму себе, навіть у рамках обмеженого діапазону. Хоча практична перевага суто процедурної справедливості в тому, що більш не потрібно простежувати нескінченну множину обставин та мінливі відносні позиції конкретних осіб. Отже, в чисто процедурній справедливості розподіли вигод не оцінюються в першій інстанції. Також, процедурна справедливість задовольняє рівних можливостей і дозволяє визначити легітимні претензії тих хто має це право [13, с. 130–137].

Отже, можна зробити висновок, що принцип рівності в політичних теоріях Д. Ролза і Ф. Хайєка мають цілісний характер, що дозволяє їх як порівнювати так і розглядати окремо. Розглядаючи принцип рівності Хайєк і Ролз вибудовують свою систему соціальних зв'язків, що дозволяє розглядати принцип рівності в політичній системі комплексно.

Зокрема, Хайєк зазначає принцип рівності в політичній системі суспільства тісно пов'язаний з економічною рівністю. Але забезпечивши абсолютну економічну рівність в суспільстві — можна втратити і рівність і свободу. Тому Хайєк, вважає, ринкову економіку набагато ефективнішою за командну в процесі забезпечення принципу рівності в політичній системі суспільства. Хайек зазначає, що заробітна платня в будь-якій економіці та політичній системі не є ні чесною і ні рівною. І якщо в командній вона залежить від волі керівників, що вже є не рівністю по відношенню до різних витрачених зусиль людей, то в ринковій економіці заробітну плату не можна взагалі нічим обґрунтувати окрім випадку і фортуни, тому як зазначає Хайєк не варто плутати економічні здобутки людей з рівністю чи не рівністю. Поширена вимога матеріальної рівності часто ґрунтується на переконанні, що існуюча нерівність в політичній системі суспільства є наслідком чиєгось рішення, проте таке переконання є хибним. Держава, як зазначає Хайєк не повинна займатися задоволення потреби людей в рівності, подібна функція держави є додатковою. Лише за рахунок таких додаткових функцій держава забезпечує принцип рівності, через політичні інститути. Хайєк вважає що держава має ставитися до кожного громадянина не однаково оскільки всі вони не однакові.

Ролз на відміну від Хайєка навпаки, важає що держава постійно має слідкувати за тим щоб принцип рівності не порушувався і постійно вирівнювати тот перекос нерівності в бік рівності що є в суспільстві. Ролз вводить понятті різниці, і зауважує оскільки всі не рівні, кожен має мати вигоду від нерівності. Ролз, зазначав, що повідношенню до людей яких природа чи соціальне становище поставило в нерівні умови має застосовуватися принцип відшкодування або компенсації. Принаймні застосовувати принцип компенсації впродовж певного проміжку часу, наприклад, забезпечення всіх в незалежності від соціального становища в шкільній освіті. Подібні компенсації не варто плутати з ефективністю функціонування системи, оскільки вони не можуть забезпечити максимум ефективності, вони лише можуть вирівняти становище людей в в політичній системі суспільства. Сподівання людей не повинні залежити від їхнього соціального становища, тому важливо в таких умовах це забезпечити рівний доступ до всіх первинних інстанцій. Подібний рівний доступ до всіх первинних інстанцій забезпечується, як зазначає Ролз, через, так звану процедурну рівність. Процедурна рівність це формальна рівність, яка забезпечується через правові гарантії рівності.

Також і Ролз і Хайєк відзначали надзвичайне велике значення для забезпечення принципу рівності в політичній системі суспільства — це принцип рівних можливостей. Це насамперед пов'язано з тим що держава не в змозі забезпечити рівність на всіх етапах суспільно-політичних відносин, проте може забезпечити рівні можливості. Зокрема, Хайєк зазначає, що рівні можливості — це насамперед однакові правила гри, і в ніякому разі не результат цієї гри. Для Ролза рівні можливості –це не рівний доступ до посад, оскільки важлива кваліфікація працівника. Це, насамперед, процедурна рівність, яка повинна бути в певному діапазоні і в ніякому разі не повинна прогнозувати рівні наслідки.

І Ролз і Хайєк зазначають, що не можна взяти принцип рівності в політичній системі суспільства за абсолют, оскільки це може призвести до жахливих наслідків, але це не варто плутати з потуранням «несправедливості».

Література:

1. Несторенко О. Австрійська теорія конкуренції Ф. А. фон Хайєка//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — К. — 2009. — С. 10–14.

2. Алексеева Т. А. Джон Роулс и его теория справедливости//Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 26–37.
3. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. — М., — 1992.
4. Павленко І. А. Історико-філософська реконструкція лібералізму Джона Ролза: параметри розуміння справедливості: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05; КНУТШ. — К. — 2011.
4. Литвиненко Н. Концепция справедливости Джона Ролза. — М.: Логос. — 2006. — № 1. — С. 26–34.
5. Фридман М., Хайек Ф. А. О свободе. — Минск: Полифакт, 1990.
6. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., — 1992.
7. Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. — К. — Т. 1: Правила та порядок. — 1999.
8. Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. — К. — Т. 2: Міраж соціальної справедливості. — 1999.
9. Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. — К. — Т. 3: Політичний устрій вільного народу. — 2000.
10. Потапова О. В. «Право народов» Джона Ролза и концепция справедливости в международных отношениях//Вопросы философии: научно-теоретический журнал РАН. — М. — 2010. — № 9. — С. 74–78.
11. Хайек Ф. М. Судьбы либерализма в XX веке. — 2009.
12. Ролз Д. Теорія справедливості. — К.: Основи, 2001.
13. Макеева Л. Б. Философия эгалитарного либерализма в США: Джон Ролз и Рональд Дворкин//История философии. — М.,2005. — № 12. — С. 45 –62.
14. Вергелес Т. Фрідріх Август фон Хайєк — теоретик індивідуалізму і свободи//Вісник Тернопільського державного економічного університету: Науковий журнал. — Тернопіль, 2009. — С. 163–168.

Мельник И. Н. Принцип равноправия в политических концепциях Дж. Ролса и Ф. Хайека.

Проанализировано политические и экономические системы в которых как наилучше обеспечивается принцип равноправия, с точки зрения Ролса и Хайека.
Ключевые слова: *принцып равноправия, политические институты, государство, общество.*

Melnik J. H. The principle of equality in political concepts, J. Rawls, and F. Hayek.
Analysis, political and economic system which is best provided by the principle of equality, according J. Rawls and F. Hayek.
Keywords: *principle of equality, political institutions, state and society.*

УДК 324 (4)321.1.

РОЗРОБКА ФІЛОСОФСЬКИХ ЗАСАД ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ УПРАВЛІННЯ ЯК ПОТРЕБА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: АКТУАЛЬНІСТЬ, СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВА ВИРІШЕННЯ

***Бех Ю. В.*©**

Кандидат філософських наук, доцент, докторант НПУ імеі М. П. Драгоманова

Обґрунтовується необхідність формування загальної теорії управління як засобу забезпечення сталого розвитку суспільства. Інструментом такої глибинної модернізації системи управління є створення її світоглядно-ідеолгічних засад. Розкриваються причини і чинники проектної діяльності у сфері управління, визначається стан дослідження проблеми та перспектива її вирішення.

Ключові слова: *управління, філософія управління, теорія управління, кібернетика, менеджмент.*

Питання загальної теорії управління, створення власної методології регулювання різних типів відносин у світі та соціальних, економічних і політичних відносин в суспільстві є найбільш актуальними в даний час. Так питання модернізаційного розвитку нашої країни багато в чому гальмуються через нестачу досвідчених фахівців даного напрямку. Не раз говорилося в нашій країні про формування нового типу менеджерів з широкою світоглядною та методологічною підготовкою. Ключ до вирішення цієї проблеми лежить у полі відсутності загальноприйнятих філософських теоретико-методологічних засад загальної теорії управління.

Актуальність дослідження полягає у зведенні до єдиного смислового поля різні види управління, а саме: управління технічними системами, управління біологічними системами і управління соціальними системами. Це означає, що треба висвітлити, не торкаючись загальної теорії управління, природу і світоглядно-ідеологічні закономірності кібернетичної науки. Тобто обґрунтувати філософію загальної теорії управління.

Аналогом для нас тут може бути відома праця німецького філософа Г. Гегеля «Философия религии» у якій він довів «закономірність виникнення і розвиток релігійних вірувань» (А. В. Гулига) не відтворюючи механізмів самого релігійного дійства, що було сприйнято однією частиною його послідовників, як атеїстичне вчення, а іншими — як незаперечне існування і пояснення незнищенності бога.

Стан наукової розробки проблеми викликає певне занепокоєння, оскільки фундаментальних досліджень даної проблеми немає і тому джерельна база дослідження розпорошена і потребує навіть спеціального аналізу. Ясно одне, що під час становлення кібернетики як науки сформувалась джерельна база, що напряму сприяла розробці філософських засад загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами. Для нас прикро, що довгий час марксистсько-ленінська філософія відкидала кібернетику як псевдонауку і не займалася нею. «Навіть відомі представники конкретних наук спочатку відносились,— за свідченнями Г. Клауса,— до кібернетики у вищій мірі скептично. Але період загальних сумнівів швидко завершився» [3, с. 13–14]. Причину цього явища він пояснює тим, що у капіталістичних країнах була поширена ідеалістична або механічно-матеріалістична інтерпретація кібернетики і її часто сприймали за сутність кібернетики і тому так негативно реагували на неї.

Спеціально філософськими аспектами кібернетики у минулому переймався Клаус Георг (1912–1974) — німецький автор відомої праці «Кибернетика и философия» (1963), «Кибернетика и общество» (1967). До цього можна додати праці Людвига фон Берталанфі, В. В. Налімова, І. Б. Новіка, В. В. Паріна, О. Г. Спіркіна, Є. С. Геллера, М. І. Жукова, В. М. Веселовського, С. Г. Іванова, З. І. Ровенського, С. М. Шалютіна, А. Д. Урсула.

Проблемна ситуація полягає у необхідності обґрунтування цілісної концепції світоглядно-ідеологічних засад загальної теорії управління у полі зору якої знаходиться три види організаційних взаємодій: управління технічними, біологічними і соціальними системами, тобто виникає потреба привести існуюче на практиці парадигмальне різноманіття знань про управління до єдиного смислового знаменника — філософії управління.

Мета статті — обґрунтувати необхідність створення філософських засад загальної теорії управління шляхом аналізу світоглядних і ідеологічних основ кібернетики.

Підстав для вивчення світоглядних і ідеологічних основ кібернетики предостатньо. Сьогодні наявні світоглядно-ідеологічні концепції управління вступили у гостру суперечність між собою. У той же час усі вони можуть бути пояснені, тобто «зняті», у філософському сенсі слова, філософією загальної теорії управління, філософією кібернетики або філософією управління. Для нас це однопорядкові терміни і тому у подальшому, для зручності, ми будемо використовувати термін «філософія управління».

Вкажемо на *головні причини невідкладної розробки, з нашої точки зору, концепції філософії загальної теорії управління.*

По-перше, існують гострі *праксіологічні причини*, оскільки масштабні організаційно-структурні трансформації у горизонті глобалізації і локалізації сучасного соціального світу, у тому числі й в українському суспільстві, істотно актуалізують проблему філософського обґрунтування найбільш результативних форм і способів організаційної взаємодії в системах управління різних сфер і ієрархічних рівнів, які охоплюють своїм організаційним впливом усі сфери життєдіяльності індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому.

По-друге, екологічні причини, що нині загрожують масштабними катастрофами існуванню світової спільноти — результат неякісного управління біологічними системами на які ми перенесли принципи технічного управління або людина не співрозмірна природним і технічним системам, як це було у Японії і в Україні на Чорнобильській атомній станції. Це різниця є результатом прояву світоглядної спрямованості дії людини і ідеологічної різниці між ідеологією соціального менеджменту і ідеологіями управління технічними і біологічними системами. Тому завдання соціальної філософії зрозуміти характер зміни, що відбувається, для того, щоб виробити адекватний їм характер мислення і поведінки суб'єкта історичної дії. Цією ж обставиною визначається рівень абстракції, який потрібний для пояснення процесу оптимізації планетарного життя.

Очевидно також, що для глибшого розуміння суті того, що відбувається з нами нині, необхідно вийти за межі другої природи і подивитися на загальноцивілізаційний процес з боку мегаеволюції Всесвіту, утямивши місце в нім земного людства. Ми надто зосереджені у сфері управління соціальними системами і не помічаємо, що збоку або зверху краще видно за якими єдиними законами живе Природа, Людина і Світ.

Відкрити нам очі на їх організаційну взаємодію може тільки філософія управління.

По-третє, онтологічні причини дослідження філософії управління полягають у тому, що сучасна наука достеменно доводить, що технічний, біологічний і соціальний світ тісно взаємопов'язані одна з одною і що тут діють одні і ті ж закономірності у сфері управління. «Природа одна — пише П. Енгельмейєр, — вона починається в царстві мінералів і закінчується у дусі генія» [7, с. 93]. Сьогодні в науці чітко зафіксовано, що технічні системи, біологічні системи і соціальні системи володіють оригінальними тілами, що обумовлені косною, живою і розумною речовиною і мають загальні закономірності розвитку і функціонування, що пояснюються і підкоряються законам і закономірностям техно-, біо- і соціоценозів. Р. Акофф намічає, як відомо для фахівців, такий ряд: розуміння корпорації як машини, як організму і як організації, причому, із його точки зору останнє розуміння виключає два попередніх.

По-четверте, когнітивні причини полягають у тому, що теорію управління як незалежну науку принципово не можливо створити, порушивши загальні рівні теорії пізнання, оскільки існують три види рефлексії: елементарна, наукова і філософська. Елементарна рефлексія повертає суб'єкта до самоаналізу своїх вчинків і знань. Наукова рефлексія направлена на аналіз прийомів і методів пізнання, які використовуються в тій чи іншій сфері дослідження. Це допомагає формувати критичний принцип, метою якого є формування теорії. В свою чергу «теорія (від гр. Θεωρία — розгляд, дослідження) — вчення, система наукових принципів, ідей, що узагальнюють практичний досвід і що відображають закономірності природи, суспільства, мислення; сукупність узагальнених положень, що створюють науку або розділ будь-якої науки» [6, с. 809].

Але філософська рефлексія окрім критичного принципу, що дозволяє описати, пояснити і спрогнозувати наслідки закономірностей, формує евристичний принцип пізнання, тобто виконує роль джерела знання. А це можливо лише завдяки тому, що саме філософська рефлексія сконцентрована на усвідомленні і осмисленні граничних підстав буття, мислення і людської культури в цілому. Вона цілком правомірно претендує на узагальнений, понятійно-смисловий аналіз теоретико-методологічних проблем менеджменту, на з'ясування методологічних начал концепцій менеджменту і еволюції основних парадигм, а також на вироблення поведінково-етичного кодексу ефективного функціону-

вання організації. Недооцінка ролі філософії заводить приватнонаукові теоретичні шукання в методологічну безвихідь.

По-п'яте, загальноцивілізаційні причини, що охопили наше життя з усіх боків і направляють його у єдине еволюційне русло соціального розвитку. Тут діє декілька чинників. По-перше, значним посиленням ролі раціональності у житті планетарної цивілізації, що охоплює її класичне, і некласичне, і постнекласичне розуміння і відображає світ в абстрактно-ідеальних сутностях і моделях». Раціональність — як абстрактно-логічний і, водночас, соціокультурний феномен, що може бути застосований як до форм і способів мислення, так і до людської діяльності і поведінки. Універсальну роль сьогодні відіграє соціальна раціональність, яка характеризує діяльнісний аспект проблеми, що характеризує зміст і спрямованість соціальних, у тому числі й організаційних, відносин в єдності кількісних і якісних вимірів, і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності людської діяльності. По-друге, становлення інформаційної єдності світової спільноти веде до того, що потоки інформації з усіх куточків нашої життєдіяльності потужними ІТ-технологіями спрямовуються у сферу управління яка повинна їх переробити і прийняти відповідні управлінські рішення. По-третє, наростає організаційна єдність світової спільноти, що супроводжується модернізацією структури планетарного життя і формуванням нових центрів планетарного тяжіння центробіжних сил, а саме: Об'єднаної Європи, Китаю і Індії, США, нарешті, ісламського світу. По-четверте, втратою простором своєї ролі домінування у організації нашого буття і на першу роль виходить час, а він уже задає інші параметри нашого життя.

По-шосте, причини вітчизняного походження, оскільки актуальність вивчення даної проблеми для сучасного українського суспільства додатково зумовлена й такими обставинами: а) системна трансформація українського суспільства та його інтеграція в європейський і світовий простір потребує відповідного наукового забезпечення процесу скасування ряду старих та створення низки нових організаційних структур управління в різних сферах суспільного життя; б) недостатнє наукове супроводження процесу реформування вітчизняної системи соціального управління веде до неузгоджених дій взаємозалежних соціальних утворень, а також до протистояння законодавчих і виконавчих владних структур, центральних, регіональних і місцевих органів у правління, що зумовлює виникнення та загострення кризових явищ у суспільстві; в) наукова необґрунтованість процесу переорієнтації старої

адміністративно-командної системи соціального управління на нові ринкові механізми, демократичні принципи й моделі, які не мають в нашій країні стійких традицій та відповідного організаційного досвіду, призводить у цілому ряді випадків не тільки до дезорганізації самих систем соціального управління, але й до руйнування організаційних і господарських зв'язків, відносин і взаємодій між керуючими суб'єктами та керованими об'єктами.

По-сьоме, конкуренція у сфері розробки загальної теорії управління, що пов'язана з втратою кібернетикою, з середини 50-х років XX століття, своєї ролі/місії як науки про управління, завдяки фундаментальним роботам Норберта Вінера і його соратників [Вінер 1968; Клаус 1968, Бір 1965, Друкер 2000]. Наразі сучасні дослідники науки кібернетики звели предмет її дослідження до технічних та математичних моделей/систем.

Надалі переважаючим терміном став «менеджмент», позначивши як саме управління в якості певних дій суб'єкта-керівника, так і теоретичне відображення цієї реальності — науку управління. Кібернетика, як наукова дисципліна, зрозуміло, залишилася, але зникли її претензії на роль деякої усеосяжної науки управління, а пізнавальні інтереси були зрушені в область поведінкового дослідження біологічних систем, результати якого успішно застосовуються при розробці самокерованих технічних систем. Важливо зрозуміти, що це — зовсім не термінологічна «зміна влади»: при ретроспективному аналізі очевидно, що кібернетики, що ведуть авторитети, переоцінювали її пізнавальне охоплення, стверджуючи, зокрема, що кібернетика — це наука про загальні принципи управління, про засоби управління і про використання їх в техніці, в людському суспільстві і в живих організмах.

Ця заявка виявилася вища за сили кібернетики, оскільки її теоретики недостатньо повно з'ясували найбільш сутнісну характеристику управління як взаємовідносини «суб'єкт — об'єкт». Подібною недооцінкою вирішальної ланки усієї системи управління вони мимоволі віддали данину технократичному редукционизму, наприклад, наступною заявою: «Взаємозв'язки систем, що управляють і керованих, в кібернетиці вивчаються лише в тій мірі, в якій вони допускають вираження засобами математики і логіки» [2, с. 496].

Кібернетика пішла у тінь, а на арену вийшли менеджери соціального управління. І тому нині стали звичними не лише терміни «фінансовий менеджмент», «кадровий менеджмент», але також «політичний менеджмент», «державний менеджмент» («адміністративний менеджмент»),

«соціальний менеджмент», «комунікаційний менеджмент», «репутаційний менеджмент» (паблик рилейшнз) і так далі. Так на практиці активна частина — соціальний менеджмент затьмарила ціле — кібернетику і дослідники заговорили про потребу створити загальну теорію управління.

По-восьме, кадрові причини, оскільки теорії реформування сфери управління і відповідні програми підготовки фахівців в цій області доки не розроблені, то треба перепрофілювати програми підготовки політиків і менеджерів до системного використання управління гомеостазом, гомеорезом і гомеоклазом (ризиками) у алгоритмі стійкої нерівноваги, до якої трансформується світова економіка і при цьому має високу динаміку і інноваційний характер. Тому професійна освіта менеджерів вимагає докорінного оновлення за усіма системоутворюючими чинниками, а саме: світоглядом, ідеологією, методологією, організаційною свідомістю, організаційною культурою, практичною діяльністю і оцінками якості. Для того, щоб творчо вирішувати складні завдання потрібне особливе творче мислення. Синергійне сполучення у свідомості образів минулого, сьогодення і майбутнього формує образ процесу руху цілого до можливих для нього майбутнім станам. У цьому образі і визначаються можливі цілі соціального управління.

По-дев'яте, нарешті, *освітянські причини*, оскільки сьогодні потрібна принципово інша професійна освіта, в центрі якого — не фактологія, а методологія освоєння нових знань, що відповідає новій логіці соціальної поведінки в інноваційній економіці. Інтерес філософії до управління обумовлюється тим, що нині складається ціла низка управлінських дисциплін: теорія менеджменту, соціологія управління, управлінська логіка і епістемологія, філософія управління, створюються програми викладання управлінських дисциплін. Регулюючу роль самої філософії, як активної форми суспільної свідомості, найбільш коротко і всеосяжно висловив Г. Гегель: «Філософія керує уявленнями, а вони керують світом» [1, с. 554].

Отже, вищевикладені причини спонукають нас до спеціального аналізу генезису і світоглядно-ідеологічних засад феномену управління як геологічної цілісності, що охоплює своїм впливом технічні, біологічні та соціальні системи, й на кожному організаційному рівні світоустрою, модифікуючись у просторі і часі, має одиничні, особливі, загальні і всезагальні властивості. Це торкається, у першу чергу, змісту, форм, елементів управління, структури управлінських систем, управ-

лінські технології, компетенції управлінських кадрів, теорії прийняття управлінських рішень на трьох рівнях: а) на рівні повсякденної діяльності, коли ми оцінюємо логічність, рефлексивність, цілевідповідність повсякденної поведінки людей; б) на інституціональному рівні, коли йдеться про узгодженість, упорядкованість, ефективність функціонування соціальних інститутів; в) на соцієтальному рівні, коли оцінюється розумність суспільного устрою, адекватність та відповідність розвитку соціуму законам історичного процесу та природі людини.

Сьогодні світоглядна криза тисне на керівників різного рівня і тому філософія управління як фундаментальна проблематика знаходить свій відгук лише на сторінках преси, але це здебільшого крик душі практиків. Теоретики поки що мовчать і на гарячі проблеми управлінської практики фундаментальними дослідженнями не відгукуються. По цій проблематиці ми знайшли лише декілька наукових досліджень. Серед них дослідження В. П. Павлова, І. Г. Шавкун, Б. В. Шевякова.

Крім того можемо назвати наступні прізвища: А. Ампер, Г. Бейтсон, А. Берг, С. Бір, І. Вишнеградський, В. Глушков, У. Ешбі, Л. Кузін, Г. Поваров, К. Пупков, О. Ляпунов, А. Тихонов, Хайнц фон Фьорстер, К. Шенон та ін.

Практики намагаються самотужки створити філософський образ управління. Тут можна послатися на праці Олівера Шелдона «Философия управления» (1924 год), праці з аналогічною назвою російських авторів Л. Г. Голубкової і В. М. Розіна, І. А. Богачека, А. П. Назаретяна, публікації В. С. Дієва, В. А. Мирзояна, Б. В. Соколова, Є. Г. Цивирко, Р. М. Юсупова, вітчизняних авторів В. П. Беха, І. М. Гончаренко, В. Г. Кременя, В. В. Лисого, О. О. Миголат'єва, О. С. Пономарьова, поширені публікації про японську філософію управління виробництвом і особливо персоналом.

Звертає на себе увагу, що практикам запропоновано низку підручників, що не базуються на результати фундаментальних теоретичних досліджень. Ми тут маємо на увазі підручники для системи професійної підготовки майбутніх менеджерів для яких відкритий навіть сайт [5].

Приємним виключенням тут є колективна праця вітчизняних авторів В. Г. Кременя, С. М. Пазинича і О. С. Пономарьова, що так і називається «Філософія управління» (2007), що затверджена Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів [4]. Високий науковий рівень авторів обумовив й відповідну структуру й зміст підручника.

Після того ж як кібернетика втратила свою лідируючу роль у обґрунтуванні цілісної теорії управління дослідники втратили до неї інтерес і почали займатися окремими її складовими: а) філософією техніки, б) філософією біологічних систем, в) філософією соціальних систем.

У сфері філософії техніки дана проблематика зафіксувалась технократичною свідомістю івідповідним світоглядом і культурою. Технократизм як предмет аналізу цілеспрямовано не розглядався, але його владна складова у науці досліджувалась у працях Х. Арендта, Б. Беррі, М. Вебера, Е. Гідденса, Р. Даля, Х. Лассуелла, С. Л'юкса, К. Маркса, Ч. Мерріама, П. Морріса, Т. Парсонса, Б. Рассела, Д. Ронга, М. Фуко, та ін. З різними аспектами влади пов'язані праці В. Андрущенка, О. Бабкіної, Л. Байрачної, В. Беха, І. Васильєва, В. Горбатенка, Р. Зимовець, І. Кресіної, Ю. Левінця, М. Михальченка, В. Пазенка, Ю. Романенка, Ф. Рудича та ін.

У вітчизняній філософії основи дослідження технократичної свідомості були закладені представниками київської філософської школи (М. Булатов, В. Князєв, С. Кримський, А. Лой, В. Лях, В. Шинкарук). Технократична свідомість розглядається ними транстехнічно у межах фундаментальної онтологічної перспективи. Сьогодні до цієї джерельної бази слід додати праці Б. І. Кудріна. Б. І. Іванова, В. Г. Канарєва та ін.

У сфері філософії біологічних систем також накопичена певна джерельна база з даної проблеми. Тут є монографічні праці, наприклад, Ю. М. Горського, І. І. Шмальгаузена, М. М. Матвєєва з проблем самоорганізації предбіологічних і біологічних систем, А. В. Мельникова з біокібернетичних систем, В. І. Федорова про взаємозв'язок фізіології і кібернетики, А. В. Адайкіна, І. Ю. Добриніна, Ю. В. Добриніна, В. М. Єськова, В. Г. Зілова, В. В. Лазарєва, А. А. Хадарцева про нові напрями у клінічній кібернетиці.

У сфері філософії соціальних систем також є напрацювання дослідників у яких розкриваються філософські засади управління. Наприклад, Н. А. Сліднєвої є праці з соціальної кібернетики, В. Б. Анохіна, Н. Ю. Божко, Н. А. Морозова з кібернетики другого порядку, І. С. Ладенко, В. І. Разумова, А. Г. Тесмінова з інтелектуальних засад систематизації, А. А. Колєснікова, В. Б. Яковлева — з кібернетики як попередника інформатики, А. В. Черепа і К. Л. Потопа — з реінженерінга як філософії управління та ін.

Отже, вважаємо, що результати аналізу останніх публікацій щодо предмету нашого дослідження свідчать про можливість розробки філософських засад загальної теорії управління. Для реалізації цього необхідно визначити об'єкт та предмет такого наукового дослідження.

Припускаємо, що об'єктом цього може виступити — сукупність організаційних відносин, що пронизують усі сфери буття сучасної людини і представлені різноманіттям управлінських парадигм у царині технічних, біологічних і соціальних систем. В такому разі предметом дослідження стане — філософські основи загальної теорії управління. А головною гіпотезою може виступити наступне припущення — накопичене світовою спільнотою парадигмальне знання про види і різновиди організаційних відносин у сфері техніки, біології і соціального світу можливо звести до єдиної смислової картини завдяки розробці філософії управління, що має висвітлити їх генезис, світоглядно-ідеологічні компоненти і головні філософські характеристики: сутність, зміст, форми, онтологію, морфологію і функціонал.

Відповідно до висунутої гіпотези, об'єкта і предмета наукового дослідження є сенс визначити методи дослідження такої складної проблеми. Припускаємо, що такими методами можуть виступити: синергетичний, що використовується для аналізу управлінських зв'язків як нелінійної системи; феноменологічний, що дозволяє осягнути сутність управління як складного суперечливого феномена, прагнучи до відтворення своєї цілісності; системний, що направлений на виявлення структури управлінського зв'язку як динамічної системи, яка сприяє саморозвитку технічної, біологічної, соціальної систем та їх саморегуляції; діалектичний, що дає можливість розглянути розвиток управління у взаємодії з оточуючим світом та особистістю; загальнонаукові методи — аналогії, аналізу і синтезу, сходження від абстрактного до конкретного, що сприяли філософському осмисленню філософських засад управління; наукової абстракції і нелінійного (недетермінованого) мислення — з метою виявлення взаємодії прямих і зворотних зв'язків у лінійних (суб'єкт-об'єктних) і нелінійних (суб'єкт-суб'єктних) системах та ін.

Таким чином, вважаємо, що нами зроблена спроба обґрунтувати світоглядно-ідеологічні засади управління як цілісної системи, що правомірно претендує на узагальнений, понятійно-смисловий аналіз теоретико-методологічних проблем загальної теорії управління, на з'ясування методологічних начал концепцій управління технічними, біологічними і соціальними системами і еволюції їх основних парадигм,

а також на вироблення поведінково-етичного кодексу ефективної поведінки у кадрів у раціонально організованому і глобалізованому світі.

Оскільки, як нами вже було зазначено, визначена тема дослідження до сьогодні не мала системного висвітлення в Україні, в такому разі й перспективи подальших розвідок є достатньо широкими. Найближчими завданнями вважаємо необхідність уточнити сенс основного концепту дослідження «філософські основи загальної теорія управління» та проаналізувати наукові підходи до вивчення філософських основ загальної теорії управління.

Література:

1. Гегель Г. Афоризмы//Работы разных лет в двух томах. — Т. 2. — М.: Мысль, 1971. — С. 529–562.
2. Кибернетика//Философская энциклопедия. — Т. 2. — М.: Сов. энцикл., 1962.
3. Клаус Г. Кибернетика и философия/Перевод с нем. И. С. Добронравовой, А. П. Куприяна, Л. А. Лейтес; редактор В. Г. Виноградов. — М.: ИЛ, 1963. — 530 с.
4. Кремень В. Г. Філософія управління/В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч,. О. С. Пономарьов. — Харків: НТУ «ХПІ», 2007. — 360 с.
5. Философия управления вики [Электронный ресурс]. — Режим доступа http://ru.filosofupr.wikia.com/wiki/Философия_управления_вики. — Заголовок с экрана.
6. Философский словарь. — К.: А. С.К., 2006. — 1056 с.
7. Энгельмейер П. Технический итог XIX века. — М., 1898.

Бех Ю. В. Разработка философских основ общей теории управления как потребность информационного общества: актуальность, состояние и перспектива решения

Обосновывается необходимость формирования общей теории управления как средства обеспечения устойчивого развития общества. Инструментом такой глубинной модернизации системы управления является создание его мировоззренчески-идеолгичних принципов. Раскрываются причины и факторы проектной деятельности в сфере управления, определяется состояние исследования проблемы и перспективы ее решения.

Ключевые слова: *управление, философия управления, теория управления, кибернетика, менеджмент.*

Bekh Y. V. Development of philosophical bases of general theory of management as necessity of informative society: actuality, state and prospect of decisio.

Necessity of forming of general theory of management as a mean of steady development of society guaranteeing is grounded in the article. The instrument of such deep-laid modernization of management system is creation of its worldview-ideological principles. Reasons and factors of project activity in the field of management are exposed, the state of the problem's research and prospect of its solution is determined.
Keywords: *administration, philosophy of management, theory of management, cybernetics, management.*

УДК 13.1 (091)+291.1

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР КОНЦЕПЦІЙ ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОСУ В ПРАЦЯХ Л. ГУМІЛЬОВА

Поздняков М. В. ©

Аспірант кафедри філософії та методології науки Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено проблемі дослідження чинників синергії в концепції Л. Гумільова

Ключові слова: *етнос, етногенез, синергетика.*

Постановка наукової проблеми. Аналізуючи ґенезу розвитку етнічної спільноти, Л. Гумільов пише, що коли тільки зароджується певний етнос, він вступає в перший творчий період свого становлення. В цей час народ накопичує свої матеріальні та ідейні цінності. Кожен активний будівничий етнічної цілісності відчуває себе продовжувачем лінії пращурів, до якої він додає щось своє. Тобто він зосереджує в собі синтез минулого і майбутнього. Етнічне збагачення, яке відбувається таким чином, він називає пасеїзмом. Результатами такого сприйняття історичного часу були подвиги героїв, що віддали своє життя за батьківщину: спартанця Леоніда в Термопілах, консула Атилія Регула в Карфагені, Роланда в Ронсевальській ущілині — можливо того, котрому була присвячена «Пісня про Роланда». Серед слов'ян такими героями були богатирі-монахи Пересвіт та Осабля, послушники Сергія Радонежського, що загинули на Куликовому полі та ін. Європейці, яким було властиве сприйняття часу у згаданий спосіб, збудували численні готичні собори, індуси вирізали дивовижні статуї в печерних храмах, єгиптяни збудували усипальниці для фараонів…

Далі на місце пасеїзму приходить актуалізм. Люди цього типу забувають минуле, і не хочуть знати майбутнього. Вони хочуть жити тут, зараз і тільки для себе (чимось нагадує сьогоднішню ситуацію в Україні). Вони досить талановиті, повні енергії, мужні, але все, що вони роблять, вони роблять лише для себе. Всі подвиги, які вони здійснюють, призначені для задоволення власного самолюбства, жадібності та насолоди владою. Такими в Римі були Гай Марій та Люцій Корнелій Сула, в Афінах —

Алківіад, у Франції — принц «Великий Конде», Людовік XIV та Наполеон, в Росії — Іван Грозний, в Китаї — Суйський імператор Ян Ді. Також Гумільов каже, що було безліч письменників, художників, професорів, які здійснювали грандіозні вчинки лише заради того, щоб написати своє ім'я на скрижалях історії. Однак, на думку вченого, коли кількість цих людей зростає, то вся спадщина розтринькується направо і наліво, що створює ілюзію достатку. Тому такі епохи історики помилково називають «розквітом» [5, с. 46].

Третій варіант сприйняття історичного часу — це ігнорування минулого та теперішнього заради майбутнього. Минуле заперечується як таке, що зникло, теперішнє — як неприйнятне, реальною визнається лише мрія. Найбільш яскраві приклади цього світосприйняття Гумільов знаходить в ідеалізмі Платона в Еладі, в юдейському хіліазмі в Римській імперії, сектантському русі маніхейського та маркіонітського штибу та ін. Таке сприйняття мало місце також в арабів в IX ст., китайців в III ст. (що привело до повстання «жовтих пов'язок». Автор вважає таке світосприйняття аномалією, яка зустрічається доволі рідко. Він наголошує на тому, що воно є досить небезпечним у високій концентрації, однак якщо воно змішане з іншими сприйняттями, то може мати позитивний ефект. Цей світогляд він називає футуризмом. Коли з пануванням «футуристів» всі їхні вороги зникають, на поверхню виповзають посередності, історичний час завмирає, а земля, каже Гумільов, лежить під паром [5, с.47–48].

Але вчений виділяє тут іще одну категорію ставлення до часу. Це його абсолютне ігнорування. Таке сприйняття часу відповідає статичному стану етносу. Час не цікавить людей даного типу, оскільки вони не отримують користі від його відліку для тієї діяльності, яка їх годує. Ці люди живуть у всіх вищезгаданих стадіях.

Метою статті є встановлення засадничих особливостей концепції етногенезу Л. Гумільова та її синергетичних вимірів.

Завданнями статті є:

А) визначення засадничих ідей концепції етногенезу Л. Гумільова;

Б) встановлення спільного та відмінного в засадничих ідеях концепції етногенезу та синергетики.

Статтю присвячено проблемі дослідження чинників синергії в еволюції етносу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми

К. Е. Ціолковський (1857–1935), В. І. Вернадський (1863–1945) і О. Л. Чижевський (1897–1964) створили вчення про місце і роль людства в біосфері і космосі, що стало науковою основою сучасної екологічної освіти у світовій спільноті. З цього погляду, в усьому, що відбувається на землі, треба вбачати «планетне явище космічного характеру». На думку В. І. Вернадського, «створення ноосфери з біосфери є природне явище, більш глибоке і могутнє у своїй основі, ніж людська історія» [цит. за: 7, с. 40]. У статті «Кілька слів про ноосферу» вчений писав: «Ноосфера є нове геологічне явище на нашій планеті. У ній вперше людина стає найпотужнішою геологічною силою. Вона може і повинна перебудовувати своєю працею і думкою область свого життя, перебудовувати докорінно в порівнянні з тим, що було раніше. Перед людиною відкриваються все більш і більш широкі творчі можливості» [7, с. 45].

Міркування В. І. Вернадського Г. П. Аксьонов у книзі «Еволюція особистості в ноосфері» підсумовував таким чином: 1) Людство — не проста геологічна сила, а найбільш могутня на Землі геологічна сила, могутність якої з часом зростає. 2) Джерела цього росту — наукова думка і розумна діяльність людства. 3) Двигун розвитку наукової думки і розумної діяльності — індивідуальна людська свідомість, що здійснюється тільки у формі особистої творчості. 4) Людина — перша розумна істота на Землі, але еволюція на цьому не зупиняється, вона йде в напрямку виділення з людини розумної істоти наступного покоління [7, с.44].

Розглядаючи процеси самоорганізації ноосфери не можна ігнорувати новий науковий напрям, що отримав назву «синергетика». Синергетика досліджує закономірності розвитку складних нелінійних систем різної природи. Ініціатива у проголошенні нового наукового напрямку належить Г. Хакену [7, с.44]. Розробляючи теорію лазерного випромінювання, він прийшов до висновку, що в ході взаємодії дуже великої кількості елементів певної системи без видимого зовнішнього втручання може виникнути когерентна поведінка. Але база для цієї науки створювалася багатьма його попередниками.

У науці XX століття поступово сформувалося переконання, що в природі не існує абсолютно рівноважних станів. Все піддається змінам і еволюціонує. Стаціонарність є деякою ідеалізацією, виправданою точкою зору спостерігача на зміни, що повільно протікають. Звична лінійна логіка в багатовимірному і нелінійному світі допустима в обмежених межах, коли прояв нелінійності ще мало помітний.

Перші роботи, що досліджують нелінійні процеси в механічних, неподільних системах належать Л. Ейлеру (XVIII ст.), що досліджував непередбачувану поведінку досить простих об'єктів (колона Ейлера). За ними пішла теорія катастроф. У цих роботах введено поняття біфуркації, тобто, раптової зміни стану системи з переходом в один з можливих нових станів. Пізніше в працях Б. Бєлоусова та А. Жаботинського були відкриті мимовільні біфуркації стану в хімічних середовищах (коливальні процеси). Слід відзначити внесок Ю. А. Жданова у дослідження самоорганізованих хімічних систем, а також роботи М. Ейгена і П. Шустера, які вивчали передбіологічну еволюцію молекулярних систем. На думку Г. Хакена складні системи володіють деякими «параметрами порядку». Вплив на ці параметри може привести систему до псевдорівноважного стану (атрактору). Основоположник Брюссельської школи самоорганізації І. Пригожин вважав, що основним механізмом самоорганізації є випадковості, флуктуації (порядок з хаосу). Синергетичні ідеї вийшли за межі простих фізичних і хімічних процесів, і знайшли новий прояв в дослідженні психічних процесів (В. Гумбольдт, В. Ебелінг) [див. огляд ідей зазначених авторів в: 7, с. 23–33]..

Активно досліджуються соціальні прояви синергетики. Наприклад, В. Вайдліх встановив кореляцію між індивідуальними діями людей і макропроцесами в колективах. Ембріолог і генетик К. Уоддінгтон заклав основи теорії самоорганізації в морфогенезі. Сучасна екологія слугувала джерелом створення «Логістичної моделі зростання і взаємодії популяцій» (Р. Перл, А. Лотка, В. Вольтерра). Біофізична школа М. В. Волькенштейна і Д. С. Чернавського, досліджувала процеси еволюції з позицій інформації. М. М. Моісеєв досліджував явище самоорганізації з точки зору глобального еволюціонізму та екології людини [7, с. 13–25].

Л. Гумільов розглядає синергію етносів в контексті категорії етнічного поля [3, с. 22], яка може вважатись цілком синергетичною з точки зору характеристики взаємодії етносів. Принцип поля здійснюється в житті індивіда і виду універсально, у всіх її проявах і на всіх етапах. Неважко бачити, що самі ці прояви поділяються на дві категорії. Одні з них обіймають процеси розвитку виду, тобто, переходу латентної (потенційної) форми його існування в розгорнуту (актуальну). Інші полягають в поведінці елементів органічного цілого (особини, колонії «виду»), яка забезпечує його існування, його цілісність (життєву єдність) як таку і збереження його форми. В обох цих випадках має місце координо-

вана дія численних елементів цілого, тобто виявляється принцип поля (синергії). Але в процесі розвитку його об'єкт (індивід) формується, тобто безперервно змінюється як морфологічно, так і фізіологічно. Відповідно до цього і поля розвитку (ембріональні або морфогенні поля) відрізняються динамічністю. У кожен даний момент всі поля органу, що розвивається, або молодої особини, що розвивається відмінні від того, яким воно було в попередній момент. На противагу цьому, поля регулюють поведінку елементів органічного утворення, що забезпечує збереження його в цілісності. Але ясно, що властива вищим таксономічним групам єдність не може не поширюватися на інші сторони їхнього буття. Для нас ця єдність маніфестується не тільки через форму, але ще й через поведінку цих груп в еволюційному процесі, в якому вони беруть участь, кожна як щось ціле і єдине. Про це досить ясно свідчить наявність закономірностей еволюційного процесу, не тільки загальних для всіх або для більшості організмів, але також і таких, які характерні для окремих груп [3, с. 22].

З факту цілісності груп і їх єдності, що виражається в єдності їх будови і поведінки в еволюційному процесі, ми можемо зробити висновок, що існують поля, що регулюють і координують цей процес. Поля ці можна назвати філогенетичними і синергетичними. Оскільки властивості того чи іншого типу групи є її найбільш повною характеристикою, ми можемо бачити сутність еволюційного процесу в еволюції типів груп. При цьому поняття набуває динамічного значення, тоді як до цих пір воно вживалося в статичному розумінні.

«Багато етносів поділяються на племена й роди. Чи можна це вважати обов'язковою й невід'ємною приналежністю етносу, або, можливо, формою колективу, що передувала появі самого етносу? Звісно, що ні. Насамперед, далеко не всі народи мали за весь період своєї історії родовий або племінний поділ. Такого немає й не було у іспанців, французів, румунів, англійців, італійців і багатьох інших народів. Імовірно, цих цілком розвинених народів родоплемінний поділ замінено поділом класовим, що є встановленим фактом, що не підлягає перегляду» [2, с. 101].

Зате в народів з родоплемінним устроєм поділ на клани несе функцію підтримки найбільшої етнічної єдності. Поділ етносу на племена є немовби «кістяком», що дозволяє нарощувати м'язи й тим самим набирати силу для боротьби з навколишнім середовищем. Так само при розгляді західного суспільства можна виявити поділ етносів на групи — консорції. Кожний клас міг складатися з різних консорцій: так, наприклад,

у Франції панівний клас містив у собі представників лицарів, феодалів, вищого духівництва, учених, міського патриціату й т. д. У буржуазному суспільстві присутні вже не ті консорції, але принцип лишається єдиним. Звичайно, консорції є менш стійкими, ніж родоплемінні зв'язки, але й останні не вічні. Існують також конвіксії — одиниці, об'єднані спільністю побуту. Серед таких утворень — старообрядницька громада, учасники якої не прийняли деяких реформ церковного обряду. Вона проіснувала до початку XX ст., і тільки потім стала поступово розсмоктуватися, тому що привід для її виникнення давно перестав існувати, залишилася лише інерція. Конвіксії, як і інші внутрішньоетнічні сутності, підтримують цілісність етносу. Дроблення усередині етносу є умовою, характерною для будь-яких епох і стадій розвитку.

Отже, жодна з гуманітарних наук не здатна дати вичерпної відповіді на суть проблеми етнології й етногенезу. Виходить, треба аналізувати дане питання з погляду синергетичних ідей в концепції етногенезу. Ключове навантаження тут несе поняття «пасіонарія» («пасіонарної особистості»).

Згідно синергетичного підходу матимемо таке визначення:

Пасіонарій — це людина, яка володіє вродженою здатністю організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і видавати її у вигляді праці, тобто здійснювати негентропійний прорив. В поведінковому імперативі це виявляється у здатності пасіонаріїв до цілеспрямованої наднапруги, яка часто ламає інстинкт самозбереження (як індивідуального так і видового) і супроводжується діями, що ведуть до різкої зміни як оточуючого їх природного середовища, так і відношення всередині етносу.

В Гумільова читаємо: «Згадаймо, що відкриття біохімічної енергії живої речовини було зроблено В. І. Вернадським, коли він порівняв скопища сарани з масою руди в копальні. Сарани було більше, і летіла вона назустріч смерті. То що її штовхало? В пошуках відповіді було створено вчення про біосферу як оболонку Землі, що володіє антиентропійними властивостями. Але люди — також частина біосфери. Отже, енергія живої речовини пронизує тіла наші, наших предків і буде пронизувати тіла наших нащадків, стимулюючи різноманітні етногенези» [2, с. 193]. «За відносно невисокого рівня пасіонарності стереотип поведінки і суспільний імператив людини не такі, щоб непомітно для неї самої штовхнути її на добровільну смерть заради нею самою вибраною ідеальної чи навіть ілюзорної цілі. Але пасіонарної напруги, що є в етносі, досить

для того, щоб до цієї цілі прагнути і хоча б трохи змінювати оточуючу її дійсність. Ось тут, якщо в людини є відповідні здібності, вона віддається науці чи мистецтву, щоб переконувати і зачаровувати сучасників. Чи це вірші, чи картини, чи театральні вистави — все це діє на сприйняття людей і змінює їх, причому ми не ставили тут питання: в кращу чи гіршу сторону? Якщо ж ці здібності відсутні — людина накопичує багатство, робить службову кар'єру і т. д.» [2, с. 208]. «Пасіонарність може проявлятися в найрізноманітніших рисах характеру, з однаковою легкістю сприяючи подвигам і злочинам, творчості, добру і злу, однак не залишаючи місця бездіяльності і спокійній байдужості» [2, с. 186].

«Як ми бачили, формування нового етносу завжди пов'язано з наявністю в деяких індивідів непереборного внутрішнього прагнення до цілеспрямованої діяльності, завжди пов'язаної зі зміною оточення, суспільного чи природного, причому досягнення наміченої мети, часто ілюзорної чи небезпечної для самого суб'єкта, уявляється йому більш цінним навіть за власне життя [2, с. 178].

Таке явище, безумовно рідко зустрічається і є відхиленням від видової норми поведінки, тому що описаний імпульс знаходиться в опозиції до інстинкту самозбереження і, відповідно, має зворотній знак. Він може бути пов'язаний як з підвищеними здібностями (талант), так і з середніми, і це показує його самостійність серед інших імпульсів поведінки, описаних в психології. Ця ознака до сих пір ніколи і ніде не описувалась і не аналізувалась. Однак саме вона лежить в основі антиегоїстичної етики, де інтереси колективу, нехай навіть невірно зрозумілі, превалюють над прагненням до життя і піклуванням про власне потомство. Особи, що володіють цією ознакою, за сприятливих для себе умов здійснюють (і не можуть не здійснювати) дії, які, об'єднуючись, ламають інерцію традиції і ініціюють нові етноси» [2, с. 185].

Відповідно до біологічної концепції, людство являє собою вид Homo sapiens, і тоді йому властиві всі закономірності розвитку будь-якого виду ссавців. Як і всім тваринам, людині властивий інстинкт продовження виду (розмноження), прагнення поширити своє потомство на найбільшу площу (ареал), а також здатність пристосування до середовища (адаптація). Населяючи конкретний біоценоз — зв'язану систему екологічних, історичних і фізіологічних форм, людство, як і будь-яка інша популяція, прагне поширити свій вплив за межі даного біоценозу, певним чином видозмінюючи його й викликаючи тим самим сукцесію — зміну біоценозів. У цьому наближенні етнос є біологічною одиницею, а сам

етнічний поділ людства — один із способів адаптації в ландшафтах не стільки в структурі, скільки в поведінці.

Але, крім цього, необхідно відокремити етнологію від чисто біологічної дисципліни — антропології, науки про людські раси, адже раси теж розглядаються як таксономічні одиниці нижчого виду. Раси й етноси — поняття не тільки не співпадаючі, але й такі, що заперечують один одного, тому що кожний етнос складається із суміші двох і більше рас, а кожна раса, у свою чергу, входить до складу багатьох етносів. Досить згадати Європейську Росію, де налічується п'ять расових компонентів другого порядку, не кажучи про сторонні монголоїдні елементи. Расова теорія до етнології незастосовна. Отже, етноси відрізняються один від іншого чимось іншим, хоча й не менш значним.

Л. М. Гумільов відзначає також, що етнічна структура завжди виникає у визначених і неповторних умовах, інакшому ландшафті, що накладає відбиток на її подальший розвиток.

Мисляча індивідуальність становить єдине ціле з організмом, і не виходить за межі живої природи, що є однією з оболонок планети Земля. Але разом з тим людина відрізняється від інших тварин тим, що виготовляє знаряддя, створюючи якісно інший прошарок — техносферу. Твори рук людини як з неживої, так і з живої речовини (знаряддя, твори мистецтва, свійські тварина, культурні рослини) випадають із циклу конверсії біоценозу. Вони можуть лише або зберігатися, або, коли не законсервовані, руйнуватися. В останньому випадку вони повертаються в лоно природи. Кинутий у поле меч, перержавівши, перетворюється в окис заліза. Зруйнований замок стає горбком. Здичавілий собака робиться диким звіром дінго, а кінь — мустангом. Це смерть речей (техносфери) і зворотнє захоплення природою викраденого в неї матеріалу. Історія стародавніх цивілізацій показує, що природа хоча й зазнає втрат від техніки, але в остаточному підсумку бере своє, зрозуміло, за винятком тих предметів, які перетворені настільки, що стали необоротними. Такими є кремінні знаряддя часів палеоліту, відшліфовані плити в Баальбеку, бетоновані майданчики й пластмасові вироби. Це трупи, навіть мумії, які біосфера не має сил повернути у своє лоно, але процеси неживої речовини — хімічні і термічні — можуть повернути їх у первозданний стан у тому випадку, якщо нашу планету спіткає космічна катастрофа. А доти вони будуть називатися пам'ятками цивілізації, тому що й наша техніка коли-небудь стане пам'яткою.

Висновки. Отже, пояснимо значення терміна «етнос» з погляду теорії Гумільова.

1. Етнос — система, що має початок і кінець у часі.

2. Універсальний критерій відмінності етносів між собою один — стереотип поведінки — особлива поведінкова мова, що передається в спадщину, але не генетично, а через механізм сигнальної спадковості, заснований на умовному рефлексі, коли потомство шляхом наслідування переймає від батьків і однолітків поведінкові стереотипи.

3. Не існує людей, що не належать до жодного етносу. Людина може бути частиною різних систем і мати стереотип поведінки, створений накладанням етнічних традицій. Із цього приводу Гумільов робить висновок, що кожна людина належить тільки до одного етносу, і в цьому з ним не можна погодитися.

4. Системними зв'язками в етносі служать відчуття «свого» і «чужого", а не свідомі відносини, як у суспільстві. Цього протиставлення досить, щоб системи не перетиналися між собою. Тому етнос не є соціальною формою людського гуртожитку й повинен бути віднесений до категорії природних колективів і вивчатися як природний феномен методами природних наук.

5. Системні зв'язки в етносі, а разом з ними і єдність етносу підтримується біохімічною енергією живої речовини біосфери, витрата цієї енергії на підтримку зв'язків визначається пасіонарністю.

6. Статистично в етносі переважають гармонічні особини; частки пасіонаріїв і субпасіонаріїв у відсотковому відношенні незначні, але зміна їхніх кількостей визначає стан етносу як закритої системи дискретного типу. Етноси — явище, що лежить на межі біосфери й соціосфери і має досить спеціальне призначення у будові біосфери Землі.

У своїх працях «Етносфера: Історія людей і історія природи», «Кінець і знову початок», «Етногенез і біосфера Землі», та інших, Л. М. Гумільов оповідає про етногенетичні процеси, що відбуваються в Ойкумені, а також про те, який вплив вони чинять вони на людську популяцію, про пасіонарність і стадії етногенезу. Обмеживши період, що підлягає вивченню, епохою в 3000 років (так званий історичний період), він досліджує головні, на його погляд, закономірності етногенезу, причому під етносом він розуміє біологічну одиницю, що таксономічно стоїть нижче виду, як популяція. Науку етнологію Л. М. Гумільов розташовує на перетині історії, географії й біології, і тільки такий підхід здатний допомогти дослідникові розібратися в настільки заплутаній про-

блемі. Він розглядає кілька категорій, характерних для того або іншого етносу — таких, як мова, тимчасове й просторове світосприйняття, спадковість поколінь, а також здатність до так званих «наднапружень», що проявляються в посиленому перетворенні природи, невідомому до того, або в міграціях (як «Велике переселення народів»). Отже, існує щось, що лежить, можливо, навіть поза людською психікою, але визначає всі вчинки даного індивіда протягом усього його життєвого шляху. Цю нову якість Л. М. Гумільов назвав пасіонарністю, причому на конкретних історичних прикладах розповів про її варіації й модуси — полюси. Залежно від рівня пасіонарності етносу формується його історична доля в цей момент; і поряд із суспільним розвитком існує розвиток етнічний, обумовлений пасіонарністю, що минає ряд стадій. Етапи, через які проходить будь-який етнос, досить давно помічені й навіть описані істориками, однак такого повного пояснення з урахуванням етнічних особливостей не зміг дати ніхто: у цьому — неоціненний внесок Л. М. Гумільова в розробку синергетичних ідей в теорії етногенезу.

Синергетичний підхід є евристичним для соціального пізнання і в тому сенсі, що розширює і оновлює його проблемне поле. Як вже зазначалось, більшість досліджень з соціальної синергетики розкривають локальні механізми соціальної самоорганізації, що діють в окремій сфері соціуму: політиці, економіці, історії, мистецтві та ін. На наш погляд, в новому науковому контексті актуальності набуває проблема аналізу етносу як тотальної цілісності і пов'язане з нею з'ясування універсального способу соціальної самоорганізації. В холістичній картині світу буття етносу постає одним з рівнів складного світу, що еволюціонує, але ж механізми його самоорганізації якісно відрізняються від природних. Зрозуміти, в чому полягає ця відмінність, здається можливим, якщо вивчати соціальність з метарівня, тобто «ззовні», коли існуючий порядок стає, за словами Г. Хакена, «видимим». В даному випадку метарівнем є природа, Всесвіт, в цілісності якого народжується та існує буття етносу, власне соціум представляє макрорівень, а людина, відповідно, мікрорівень. Тобто, соціальна самоорганізація етносу стає зрозумілою у порівнянні з природними механізмами, як їх продовження і водночас заперечення. Синергетичний підхід дозволяє простежити, по-перше, генезис соціальності як нелінійний перехід природної самоорганізації в соціальну, по-друге, з'ясувати чинники цього переходу, тобто механізми створення, підтримання і ускладнення соціальності як такої. Синергетичний підхід в значній мірі обезсмислює виділення в етніч-

ності двох рівнів — індивідуального і колективного, оскільки в ньому діє єдиний самоорганізаційний процес, в котрому індивіди, великі чи малі соціальні групи є рівноцінними учасниками цього процесу.

Література:

1. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы/Л. Н. Гумилев. — М.: Экопрос, 1993. — 423 с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли/Л. Н. Гумилев. — Л.: Гидрометеоиздат, 1990. — 445 с.
3. Гумилев Л. Н. «Конец и вновь начало»/Л. Н. Гумилев. — М.: ДИ-ДИК, 1994. –211 с.
4. Гумилев Л. Н. «Этнос, история и культура»/Л. Н. Гумилев. — М.: ДИ-ДИК, 1995. — 207 с.
5. http://gumilevica.kulichki.net/
6. Синергетика в гуманитарных студиях/под ред. С. П. Курдюмова. — М.: Эксмо, 2006. — 344 с.
7. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам/Г. Хакен. — М.: Мир, 1991. — С. 15–67.
8. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Загадка человека: человеческая особенность коэволюционных процесов//Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммукативные стратегии современного научного познания. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — С. 379–399.
9. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций/Л. Д. Бевзенко.– Киев: Ин-т социологии НАНУ, 2002.

Поздняков М. В. Синергетическое измерение концепций происхождения этноса у работах Л. Гумилева

Статья посвящена проблеме исследования факторов синергии в концепции Л. Гумилева.
Ключевые слова: *этнос, этногенез, синергетика.*

Pozdnyakov M. V. Synergistic measurement concepts ethnic origin in the works of L. Gumilev

This article is dedicated to the study synergy-factors in the theorie of L. Humilov.
Keywords: *ethnos, ethnogenesis, synergetics.*

УДК 130.3 [326577.4]

СПОЖИВАЦТВО — ГОЛОВНА ВАДА ЕКОНОМІЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ Й ЕКОЛОГІЧНОЇ РУЙНАЦІЇ

Хилько М. І. ©

Доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Йдеться про необхідність виправити ті вади економічної філософії, які індустріально розвинені країни спочатку легітимізували, а потім заохочували екологічну руйнацію.

Ключові слова: *споживацтво, екологічна руйнація, система цінностей, вектор розвитку.*

У всьому світі досить активно відбувається переорієнтація від настанови на «прискорення» науково-технічного прогресу до ідеології «виживання». На конференціях ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Женейро, 1992 р., Йоганесбург, 2002 р.) всебічно обговорювалася проблема повороту нашої цивілізації на шлях розвитку, на якому людина буде змушена «вгамувати свій гонор та споживацький егоїзм» і відшукати ефективні засоби існування у злагоді з природою. Об'єктивна залежність траєкторії розвитку людства від стану природного довкілля була визнана одностайно всіма учасниками згаданих Конференцій.

По суті, це означає, що на перший план виходить пошук засобів розв'язання суперечностей між економічним поступом і збереженням довкілля, досягнення повної збалансованості між цими сферами. Ігнорування цієї єдності, забуття того, що не тільки виробництво, а й сама природа є основою людської життєдіяльності — одна з гносеологічних і діяльнісних причин екокризи, що настає. Ось чому теза про сутнісну єдність економіки і екології, або як вона реалізується у виробництві чи в інших формах діяльності людей, «є разом з тим наріжним каменем, на якому будуватиметься вирішення проблем навколишнього середовища» [1, с. 162].

Необхідно виправити ті вади економічної філософії, які індустріально розвинені країни спочатку легітимізували, а потім заохочували екологічну руйнацію. Йдеться про безумовну зміну економічних орі-

єнтирів — за допомогою яких наша цивілізація — або, в крайньому разі, основна і зростаюча її частина, яка пов'язана з ринковою економікою,— оцінює свої рішення. «Глибока соціальна й екологічна криза сучасної цивілізації,— як справедливо підкреслюють І. Алексеєнко і Л. Кейсевич,— виникла головним чином з вини є самої людини. Ініційована вона нею в ім'я досягнення своїх приватних, вузькоутилітарних цілей і задоволення любою ціною своїх всезростаючих потреб, із-за чого життя на Землі і само існування людства опинилось під загрозою» [2, с. 9]. Споживацьке ставлення до природи призводить до її руйнації. Тому є очевидним, що «шлях сучасної цивілізації, що спирається на індустрію і неупинний економічний розвиток, є хибним. На ньому принципово неможливо досягти усталеного розвитку, якби ми не вдосконалювали систему природокористування. Йдучи по ньому, ми назавжди приречені йти за подіями і марно намагатися виправити наслідки наших власних руйнівних дій» [3, с. 23].

Не слід думати, що суто споживацьке ставлення до природи властиве лише представникам так званого цивілізованого світу. Хижацьке руйнування природи було завжди. Л. Гумільов стверджує: «І в більш ранні часи серед інших народів простежується таке ж споживацьке ставлення до природи з такими самими сумними наслідками. За 15 тисяч років до нашої ери на Землі не було пустель, а тепер, куди не глянь — пустеля. А будь-яка пустеля — це наслідок загибелі природи в результаті діяльності людини, яка уявляє себе її царем» [4, с. 201]. Відмінність сучасної епохи полягає в тому, що нині принцип корисності має глобальний характер, на відміну від локального у попередніх епохах.

Система всезагальної корисності — це та субстанційна основа, що об'єднує докупи всі часткові й особливі прояви людської цивілізації. У розвинених країнах нині живе всього 13 % населення земної кулі, а його частка в забрудненні й руйнуванні природи становить 70 %. Такою є ціна високого рівня життя. Одна з відмінностей сучасного суспільства від того, яке було відоме К. Марксу, полягає в тому, що людина вже так жорстоко не експлуатується. Експлуатація ж природи стала ще більшою, по суті, граничною. У нерозвинених країнах і тих, що розвиваються, ставлення до природи таке саме — корисливе і руйнівне [5, с. 26].

Таким чином, гонитва за технічними та економічними показниками є загальнопланетарною тенденцією. Як справедливо зазначає М. Кисельов, скрізь «багатства живої природи, кращі здібності людини приносяться в жертву досягненню «високого життєвого рівня». Все

буття людини, її ментальність і система цінностей поставлені виключно в економічну площину. В результаті складається досить абсурдна ситуація: прибутки зростають, підвищується нібито рівень життя, а стан навколишнього середовища і самопочуття людей стають дедалі гіршими. Гонитва за прибутками дається взнаки навіть у сфері екології: охорона природи розглядається як збереження ресурсів для промисловості, а охорона того чи іншого виду ставиться в залежність від того, наскільки він є корисним» [3, с. 23]. Усе це свідчить про те, що людство є хворим на іпохондрію. «Воно настільки сильно стурбоване своїм економічним станом, що втратило здатність лишатися здоровим» [6, с. 47]. Разом з тим слід відзначити, що «наслідки руйнування людиною природи наступили не відразу, а згідно відомому принципу віддаленості подій лише тоді, коли збіднів видовий склад біосфери і в значній мірі вичерпались компенсаційні можливості її восьми буферних систем — радіаційних поясів Землі, магнітосфери, озонового шару, атмосфери, грунтів, лісів, океанів і генофонду біосфери» [2, с. 10].

Проте споживацтво не слід плутати зі споживанням — задоволенням потреб, які відповідають внутрішній природі людини і без яких саме життя людини неможливе. Споживацтво — це переважна спрямованість споживання на шкоду духовному життю, причому — нерідко пов'язане із задоволенням псевдопотреб. Останні можуть бути двох видів: які перевищують реальні потреби, і такі, що заміняють їх (часто із-за неможливості задовольнити справжні) і мають свою внутрішню й зовнішню детермінанти. Одні пов'язані зі штучним формуванням потреб, інші — мають переважно психологічні властивості, хоча ті й інші кореняться в соціальній дисгармонії. А це додатковий соціальний тягар, який накладається на природу [7, с. 121].

Криза існуючої системи цінностей. Слід підкреслити, що екологічні труднощі значною мірою зумовлені пануючими в наш час системами цінностей. Кризові моменти у взаємовідносинах людини з навколишнім природним середовищем виникають, як це не парадоксально, з посиленням технічної могутності людини. І взагалі, суспільство проектує на природу свої як позитивні, так і негативні сторони і тим самим багато в чому визначає стан природи, що перетворюється. Сучасна екологічна криза — певною мірою симптом душевного і духовного неблагополуччя людини [7, с. 121].

Що це так видно, хоча б, з такого прикладу. Переважна більшість людей ходить у ліс не для того, щоб слухати спів птахів і милуватися

квітами, а по ягоди, гриби, на полювання. Можуть заперечити, що це, мовляв, потрібно, оскільки існують труднощі з продуктами харчування. Але таке пояснення далеко недостатнє, адже споживацтво поширене і в суспільстві, де продуктів вистачає. У принципі, скільки б людина не мала, вона завжди може хотіти більше.

Які екологічні наслідки цього? По-перше, орієнтація на споживацтво призводить до виснаження і деградації природи. І, по-друге, посилюється агресивність поведінки людини в умовах обмежених ресурсів. Споживацтво небезпечне і з економічної точки зору, оскільки природа не в змозі через обмеженість її ресурсів у кожний даний момент часу задовольнити нескінченні матеріальні потреби людини. Крім того, націлена на споживацтво так званих модних, престижних речей людина втрачає розуміння цілісності природи, цілісність ставлення до неї і слідом за тим цілісність самої себе як особистості. Для неї чистота повітря, води, грунтів і лісів перестає бути цінністю. Головне — достаток, гроші та інші подібні приваби. У цьому сенс примітивного споживацького підходу до життя і природи.

Тож необхідно змінити цінності, насамперед ті, які регулюють ставлення людини до природи. Важливо усвідомити, що саме по собі зростання добробуту, поліпшення умов існування ще не робить людей щасливими. І потрібно вгамувати свої традиційні раціонально-прагматичні пріоритети, суттєво підвищити рівень моральності й духовності. Стратегія практичних орієнтацій людства має суттєво змінитися, адже в процессі природокористування здобувається не тільки «хліб насущий», а й «хліб духовний». Природу не можна сприймати як комору, з якої людина бере в необмеженій кількості те, що їй потрібно, а повертає відходи своєї діяльності, до яких їй немає ніякого діла. Природа, звичайно, не храм, яким належить захоплюватись, але і не тільки майстерня, а джерело фізичного і духовного життя людини, неминуща цінність, що має для людського існування вирішальне значення [7, с. 122,123].

На жаль, людина змушена була боротися з природою і приречена на боротьбу при всіх можливих способах виробництва. Тобто, єдність людини і природи досить суперечлива. Але це не означає, що цю суперечливість потрібно загострювати і надалі, наближаючи екологічну катастрофу і сподіваючись, що людина зможе адаптуватись до будь-яких змін. «Боротьба з природою, — як підкреслює А. Горєлов, — ніколи не скінчиться, але перемога над нею обертається для людини поразкою,

оскільки сама людина — частина природи, а природа — початок, що породжує її» [7, с. 126].

Слід зауважити, що значне число жителів планети були «мічуринцями» і жили за принципом: «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання». Взяти милість силою? Але ж саме прагнення якомога більше взяти і призвело до того, що нині дійсно вже не слід чекати милості від природи, адже ми в неї вже і так забагато взяли.

Людина віками і пристосовувалась і вела боротьбу зі стихійними силами природи. І ось нарешті вона вперше може її знищити. Вже знищивши багато представників флори і фауни на Землі, людина переступила ту межу, за якою руйнуються основи існування активної частини природної системи в цілому та її окремих частин зокрема. Саме тому головним «стихійним лихом» і для природи і для людини стає вона саме. Споживач має стримувати себе, не забувати, що не можна постійно брати, не віддаючи, інакше звідки візьметься бажане? Загалом, є всі підстави стверджувати, що обмеженість сучасного людства в ресурсах — це результат дії певних соціальних і культурних чинників, на які можна певною мірою впливати через організацію суспільного життя. Вищі духовні цінності повинні якось регулювати побутові потреби та їх диференціацію. Потрібне нове переосмислення місця людини у світобудові: розглядати людину не як завойовника природи, а як органічну її складову частину. Ідея всеосяжного контролю над природою є «плодом зарозумілості, що,— як стверджує Р. Карсон,— і народилася тоді коли біологія та філософія перебували на неандертальському рівні і коли вважалося, що природа існує лише для комфорту людини» [6, с. 27].

Суперечності між економічним поступом і можливостями біосфери до самовідновлення. Відсутність цілісного погляду на природу як найпершу основу існування призвела до гіпертрофування природоперетворюючих можливостей людства, нехтуючи при цьому адаптивними, пристосувальними механізмами цивілізаційного процесу. Сталася величезна помилка — акцент на соціальному розвитку заслонив саму природу, відсунув її на другорядне місце. Реальний екорозвиток соціуму виявив одну з найістотніших суперечностей, що значною мірою виражає сутність екологічної проблеми — суперечність між необхідністю подальшого нарощування виробництва і можливостями біосфери, яка під впливом господарської діяльності, антропогенного тиску дедалі деградує, наближаючи світ до глобальної екологічної катастрофи.

Чи можна уникнути цієї катастрофи, не знижуючи, а навпаки прискорюючи розвиток продуктивних сил і, разом з тим, зберегти біосферу. Йдеться про можливість спільного розвитку двох вищих форм руху матерії на планеті. Цілком зрозуміло, що їх співіснування передбачає й наявність обмежень для цього спільного розвитку, пошук компромісних рішень, оскільки перекіс в один бік породжує негативні наслідки для обох форм руху матерії. Це свідчення того, що взаємодія суспільства і природи досягла такого рівня, коли вже видно риси спільної деградації, соціального і екологічного регресу [1, с. 143]. Тому термін «коеволюція», тобто спільна їх еволюція найкраще передає сутність поставленої проблеми. Коеволюція, за М. Мойсеєвим та І. Фроловим, означає «такий спрямований розвиток людського суспільства і його вплив на біосферу, які не тільки не руйнують біосферу, а сприяють її подальшому розвитку і забезпеченню прогресу людського роду» [8, с. 39].

Інтернаціоналізація еколого-економічних відносин у світовому виробничому процесі породжує ряд проблем, які важко вирішити на цьому етапі розвитку цивілізації. Мається на увазі, зокрема, пошук методів міжнародного регулювання природокористування і міждержавних еколого-економічних відносин, що складаються тут. Всесвітня взаємозумовленість і взаємозалежність екологічних і економічних відносин вимагають їх глибокого аналізу, врахування та гармонізації. Всеохоплюючий міжнародний характер «глобалізації» ставить перед світовим співтовариством завдання регулювання як екологічних відносин, що виникають у системі «природа-суспільство», так і економічних. На сучасному етапі розвитку,— як вважає В. Бганба-Церера,— суто економічний або суто екологічний підходи до розвитку є неправомірними і мають бути замінені комплексним еколого-економічним підходом [9, с. 34].

Необхідність регулювання соціоприродних відносин, хоча й визнається світовим співтовариством, проте і досі головним критерієм у природокористуванні є економічність або «валовий економічний критерій (грошова оцінка кінцевого продукту), що домінує у людському мисленні» [10, с. 238]. Але це — глухий кут розвитку. Отже, традиційний загальноцивілізаційний підхід до економіко-екологічної політики вимагає значної модифікації, з урахуванням екологічних реалій.

Водночас усе це свідчить про те, що проблема збереження довкілля набула статусу важливої, навіть провідної економічної проблеми. Саме тому Міжнародне товариство з екологічної економіки, активними членами якого є десятки країн світу, визначає екологію як «госпо-

дарство природи (natures household)», а економіку як «господарство людини (humankinds household)» і ставить на меті дослідження «екології людини» й «економіки природи», всієї межі взаємозв'язків, що включає економічну підсистему як частину, або невід'ємний складник глобальної екосистеми.

До середини 80-х років екологічна політика стосовно скорочення техногенного впливу на навколишнє середовище в багатьох країнах будувалася на визнанні пріоритету адміністративно-правових заходів. Одним з позитивних результатів цього було створення структури державних органів і громадських організацій, у функції яких входить забезпечення природоохоронної діяльності від місцевого до національного рівнів. Крім того, створені основи національних систем екологічного права, стандартів та нормативних актів, що регламентують різні види діяльності господарських суб'єктів і фізичних осіб за критеріями екологічної безпеки. Цей напрямок в екологічній діяльності постійно вдосконалюється, хоча ефективність заходів дещо знизилась. «Причина — у відсутності стимулюючої природоохоронної мотивації за орієнтації тільки на адміністративно-правові заходи. Ось чому починаючи з кінця 80-х років і до нині в методології національних екологічних політик основна увага приділяється економічним методам, що стимулюють оптимальне використання навколишнього середовища. Складність реалізації таких методів для практичних цілей полягає в подоланні суб'єктивізму при визначенні вартості як негативних впливів так і компенсуючих заходів» [11, с. 247].

У цілому використання економічних механізмів, як засобу природоохоронної політики, показало їх значну ефективність, незважаючи на те, що в тлумаченні самих принципів економічного регулювання є суперечності, які ще не вирішені. Було б добре, звичайно, якби в економічних рішеннях враховувались екологічні критерії. Шкода, але урядовці й немало політиків, схоже, не від того, щоб звалити екологічні наслідки економічних рішень у великий кошик для сміття з етикеткою «зовнішні обставини», під якими мається на увазі все те, що економісти хотіли б забути.

Література:

1. Урсул А. Д. Перспективы экоразвития. — М.: Наука, 1990. — 270 с.

2. Алексеенко И. Р., Кейсевич Л. В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. — К.: Наукова думка, 1997. — 411 с.
3. Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. Методологія екологічного синтезу. — К.: Наукова думка, 1995. — 158 с.
4. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л.: Наука, 1990. — 278 с.
5. Булатов М. О., Малєєв К. С., Загороднюк В. П., Солонько Л. А. Філософія ноосфери (Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери). — К.: Наукова думка, 1995. — 149 с.
6. Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов/Сов.-амер. гуманитарная инициатива «Голубка»; Редкол.: Г. Уорнер и др. — М.; Бостон, 1992. — 267 с.
7. Горелов А. А. Человек — гармония — природа. — М.: Наука, 1990. — 188 с.
8. Моисеев Н. Н., Фролов И. Т. Высокое соприкосновение. Общество, человек и природа в век микроэлектроники, информатики и биотехнологии//Вопр. филос. — 1984. — № 9. — С. 24–41.
9. Бганба-Церера В. Р. Экологическая проблема: социально-философские основания и пути решения. — М.: РАУ, 1993. — 78 с.
10. Федоренко Н. П., Реймерс Н. Ф. Экология и экономика — эволюция взаимоотношений. От «экономии природы» до «большой» экологии//Философ. проблемы глобальной экологии/Редкол.: Е. Т. Фаддеев (отв. ред) и др. — М.: Наука, 1983. — С. 230–277.
11. Марчук Г. И., Кондратьев К. Я. Приоритеты глобальной экологии. — М.: Наука, 1992. — 263 с.

Хилько Н. И. Потребительство — главный порок экономической философии и экологического разрушения

Речь идет о необходимости исправления тех пороков экономической философии, которые индустриально развитые страны сначала легитимизировали, а потом поощряли экологическое разрушение.
Ключевые слова: *потребительство, экологическое разрушение, система ценнстей, вектор развития.*

Hilko N. I. Consumerism — the main flaw of economic philosophy, and environmental destruction

We are talking about the need to correct those defects economic philosophy that the industrialized countries, first legitimized, and then encourage environmental destruction.

Keywords: *consumerism, environmental destruction, the system tsennstey, vector development.*

УДК 316.613.5+159.923.2

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО МЕЖДУ ЦЕННОСТЯМИ ЛИБЕРАЛИЗМА И ПРАВОСЛАВИЯ

***Дулин П. Г.*©**

Доктор философских наук, доцент, зав. кафедры философии Николаевского национального университета имени В. А. Сухомлинского

На основе анализа онтологических оснований либерализма, обосновывается приоритетность православных ценностей для самобытного и поступательного развития современного украинского общества.

Ключевые слова: *самобытность, индивидуализм, коммюнотарность, секулярность, протестантизм, христианство, организованное общество.*

Современный украинский социум осуществляет аксиологический выбор, который ему оптимально позволит, сохранив самобытность и традиции, стать организованным обществом. Ценностям либерализма и православия в этом контексте принадлежит приоритетное место. Насколько эти ценности коррелируют между собой?

Анализ онтологических оснований либерализма имеет более чем 100-летнюю исследовательскую традицию, представленную работами Н. О. Лосского и В. Н. Лосского, К. Н. Леонтьева, П. А. Флоренского, Н. А. Бердяева. Обратившись к весьма неоднозначному Ренессансу, эти авторы показали, что его культура, во-первых, раскрыла новые горизонты в христианском понимании онтологического характера красоты, её символической сущности. Во-вторых, Ренессанс попытался реализовать богочеловеческие возможности в сфере творчества. В-третьих, в самом Ренессансе возобладала секулярная линия, приведшая к его размежеванию с историческим христианством. В-четвёртых, «Весь Ренессанс был основан на бурном столкновении вечных, имманентных и трансцендентных языческих и христианских начал человеческой природы» [1, с. 104–105].

Детищем тех духовных веяний, которые привели к Реформации, а потом к Просвещению, оказался либерализм, духовная составляющая которого — протестантизм — вёл «к безбожию, через посредство бесцерковности» [2, с. 101]. Противопоставив веру и дела, протестантизм внёс непоправимый раскол в христианскую цельность, для которой вера без дел бессильна, а дело без веры мертво. Рационализация протестантизмом теологии и религиозного мышления привели к тому, что верующий стал единственным интерпретатором Священного Писания, и в этом труднейшем деле направляющей на путь истины силой являлся только его автономный разум. Рационалистически осмыслив христианские таинства, протестантизм переключился с откровения на перетолковывание христианских идей в духе новых исторических реалий, приведших к «реформированию» христианства.

Наиболее существенный разрыв произошел с догматом личной веры. Христианство исповедует коммюнотарное спасение, в соответствии с которым все ответственны за всех. Это глубоко христианская идея. Личность, заботящаяся только о собственном спасении и эгоистически равнодушная ко всему остальному, очень далека от Царствия Божия. Личностное спасение в отрыве от остальных — самообман. Об этом тонко судил, например, Н. О. Лосский: «Жизнь человека в Боге не может быть изолированным творчеством, обособленным от творчества других существ: совершенная любовь к Богу, который с любовью сотворил мир, необходимо включает в себя также и любовь ко всем сотворенным Богом существам. Отсюда следует, что творчество всех существ, живущих в Боге, должно быть соборным, вполне единодушным. Каждый член единодушного целого должен вносить в соборное творчество индивидуальный вклад, т. е. единственное, неповторимое и незаменимое содержание: только в таком случае они могут своею деятельностью восполнять друг друга и создать единое и единственное прекрасное целое» [3, с. 57].

Отвергнув коммюнотарность и абсолютизировав индивидуальное спасение, основанное на вере, протестантизм упразднил Церковь, как связующее звено между человеком и Богом. Церковь отождествлялась протестантизмом с внешними формами своего проявления — как правило, с организационными структурами — и воспринималась только в этой своей ипостаси, что привело к выхолащиванию истинного её содержания, её сокровенной сущности, которая и составляла её глубинное Божественное предначертание. Но внешняя сторона Церкви

не может адекватно воспроизводить ее внутреннюю сущность. Внешняя сторона Церкви может быть далека от совершенства и подвержена тем изменениям, которые происходят в обществе и в той или иной форме меняют какую-то часть функций ее жизнедеятельности. Внутренняя же сторона Церкви идеальна, вечна и абсолютна, она есть Божественный Промысел и соборное проявление самого Бога. Церковь есть мистическое Тело Христово, ибо в Её основание положена соборность, свободно объединяющая личности на основе общей любви к Богу и Его Сыну Богочеловеку Иисусу Христу. Сведя на нет принцип соборности, протестантизм до неузнаваемости изменил христианство, ибо христианство без соборности — это, в конечном счете, отказ от Христа. Естественно, что протестантизм, резко порвавший с католицизмом и с идеей всеобщего спасения как абсолютной истиной христианства, секуляризировался: отказавшись от принципа церковности. Секуляризировав духовную деятельность, протестантизм существенно десакрализировал религиозное мышление и тем самым предопределил склонный к материализму рационализм XVIII века.

Протестантизм нашел благодатную почву для своего развития вначале в Германии, откуда он начал распространяться по всей Европе, и уже в XVI столетии стал общеевропейским феноменом. Своё право на существование он утверждал 200 лет в кровавых баталиях с католицизмом, из которых 136 лет пришлось на гражданские и религиозные войны, конфликты, столкновения и восстания.

В Германии протестантизм возник как религиозный протест против вопиющих нарушений Рима. Во Франции — как зов пробудившейся религиозной совести. В Англии он был буквально воспринят как появившаяся возможность «более дешевой мессы» и именно благодаря этой стране, обнаружив приверженность традициям материализма, эмпиризма, сенсуализма, а позднее — позитивизма и прагматизма, получив своё оправдание в протестантской идее «либерального христианства», обрёл мировую значимость. Исказив и деформировав христианское сознание, англизированный протестантизм превратился в космополитический.

Протестантизм как духовный феномен англосаксонского мира породил либерализм. Последний постепенно в корне изменил духовную и экономическую жизнь человечества. Уничтожив идеи христианской соборности и коммюнотарности и заложив основы индивидуализма, изначально чуждого христианству и непосредственно прокладывавшего

дорогу секуляризму, либерализм приспособил экономический уклад общества к своим мировоззренческим установкам. Последним более всего соответствовал порожденный им капитализм, при котором создание и потребление материальных продуктов — стало главным фактором человеческой жизнедеятельности.

Такая катастрофическая аберрация религиозного сознания непосредственно сказалась на всей системе взаимоотношений между людьми. Отказ от соборности, всеобщего спасения и всеобщей ответственности перед Богом и друг перед другом привел к появлению духовно чуждого христианству феномена индивидуализма, благодаря которому отдельно взятый индивид уже не видит в окружающих его людях «братьев во Христе». Бытие индивида утратило своё прежнее духовное измерение, его взаимоотношения с Богом, минуя Церковь, десакрализировали его сознание и сформировали у него чисто секулярные мировоззренческие представления об «автономности» личности, а потом — и о самодостаточной «свободной личности и её правах».

Либерализм стоял у истоков современного капитализма, для которого создание и приумножение материального богатства перешло из сферы чисто производственной в мир духовный и десакрализировало его. Антихристианский характер капитализма проявился в том, что ценность человека как образа и подобия Бога заменилась ценностью капитала. Иными словами, место лишённого своих духовных корней человека занял онтологизированный в своей абсолютной значимости капитал.

Первоначально протестантизм ограничился борьбой с католицизмом как с «несовершенной» формой отжившего исторического христианства. Однако чем больше протестантизм десакрализировался, тем больше появлялось оснований для дальнейшей секуляризации духовной жизни на его почве. Либерализм явился закономерным результатом секуляризованного протестантизма. Внедрение в сознание идеологии индивидуализма дехристианизировало понимание индивида и актуализировало в обществе обоснование «прав гражданина и свободной личности». Возвышение либерализма стало возможным в результате превалирующего экономического, а потом уже и духовного влияния англосаксонских стран сперва на Западе, а позже, к концу XIX в. и на протяжении всего XX в., и во всем мире.

Процесс исторического становления либерализма качественно отличался от того, что происходило на славянском востоке Европы

и православном Востоке. Вместе с тем духовная и материальная жизнь Запада, с точки зрения культурно-исторического типа, выступала как единое цивилизационное целое, для понимания которого необходимо рассмотреть те три обстоятельства, с которыми был связан либерализм.

Первое. «Римское право» дисциплинировало сознание западноевропейских народов, что не могло не сказаться позитивно на их духовности. Вместе с тем чисто языческое по генезису и содержанию «римское право» исказило сакральные отношения человека и Бога, переведя их в плоскость рассудочного восприятия, что выразилось, например, в проникновении юриспруденции в сферу религиозного сознания. За счёт постепенного усиления индивидуалистических начал идея соборности в католицизме была поколеблена, что со временем привело к декатолизации самой западной Церкви.

Второе. Либерализм генетически связан с духовными установками Ренессанса, проложившими дорогу секулярной культуре, а именно, Ренессанс: 1) трансформировался в секуляризированный гуманизм с чувственно-эстетическим содержанием; 2) начал с историческим христианством борьбу за раскрепощение естественной природы и эмансипацию чувственной сущности человека. В ренессансной культуре речь шла о разделе сфер автономного существования чувственно-природно-эстетического и теолого-метафизически-духовного. Однако, секуляризированный Ренессанс не мог долго находиться на высоте духовного переживания языческой божественности и привёл к эпохе Просвещения, с её культом разума, объявившего себя единственным мерилом всех ценностей, началом и концом всех вещей. В век Просвещения Богу не осталось места в десакрализированном мире, из которого Он был вытеснен всесильным и всезаменяющим разумом. Таким образом, в западно-христианской цивилизации произошла трансформация, в результате которой чувственно-эстетическое Ренессанса перешло в эмпирико-рационалистическое Просвещения. И именно в этот промежуток исторического времени появился либерализм.

Третье. Даже после эпохи Реформации и раскола в самом западном христианстве, когда от католицизма откололся протестантизм, здание единой романо-германской цивилизации поколеблено не было. Этим фактом обусловлено, в частности, то, что либерализм, становление которого совпало по времени с новоевропейской историей, оказал существенное влияние на духовную ситуацию в Западной Европе. Он

проложил дорогу индивидуализму, ставшему со временем судьбоносным фактором западной цивилизации.

Прогресс либерализма ознаменовал превращение западноевропейской цивилизации во всё более и более космополитизируемую. Англо-американский фактор превратился в определяющую духовную силу Запада.

Подобно тому, как римская Церковь объединила романо-германский Запад в единое цивилизационное целое, восточная Церковь свела в цивилизационное целое народы Передней Азии (исторического Ближнего Востока) и Восточной Европы, тем самым создав византийский культурно-исторический тип. По существу это были совершенно разные процессы. Если начавшаяся в XVI в. в западном христианстве реформация привела его к религиозному распаду, то расколы потрясшие православную Церковь в V — VIII веках привели большую часть православного Востока к отпадению от греческого православия. Но при этом сакральное единство православной Церкви было сохранено. Величие православной Церкви как единой при всём внешнем распаде и расколе апостольской преемницы Древней Церкви, не было утрачено. Свидетельством этого явилось, в частности, «Второе общее заявление и предложения Церквам» Смешанной комиссии по богословскому диалогу между Православной и Восточными Православными Церквами в Шамбези (Швейцария, сентябрь 1990 г.), констатировавшей отсутствие догматических расхождений в области Христологии. Правда, Архиерейский Собор РПЦ 1997 г. признал, что это «Заявление» «не должно рассматриваться как окончательный документ, достаточный для восстановления полного общения между Православной Церковью и Восточными Православными Церквами, т. к. содержит неясности в отдельных Христологических формулировках». Выразив надежду на то, что эти формулировки «будут и далее уточняться в ходе изучения вопросов литургического, пастырского и канонического характера, а также вопросов, относящихся к восстановлению церковного общения между двумя семьями Церквей восточно-православной традиции», Собор поручил синодальным структурам разработать план мероприятий, способных «содействовать ознакомлению духовенства и верующих РПЦ с проблематикой и развитием богословского диалога с Восточными Православными Церквами (дохалкидонскими) » [4, с. 148–149].

Прав был В. Н. Лосский, утверждая, что «антропологическое и культурное различие — от Греции до Дальнего Востока, от Египта

до Северного Ледовитого океана — не нарушает однородного характера этой духовной семейственности, весьма отличной от духовной семьи христианского Запада… » [5, с. 104].

То, что православию удалось сохранить единство восточного христианства как Вселенскую Кафолическую Церковь, явно свидетельствует о том, что именно православие оказалось наиболее жизнеспособным из всех трёх форм исторического христианства, во всей полноте сохранившим сакральную сторону христианского учения, во всей глубине раскрывшегося только в нём. Несмотря на многочисленные запреты, преследования и гонения за время своего исторического существования, православный мир сохранил внутреннюю, сущностную сторону христианской духовности в её первозданной чистоте. И хотя внешняя сторона церковной жизни зачастую оказывалась далёкой от этих высоких идеалов, она не смогла подвергнуть сомнению ту безмерную глубину православного богословия, духовная мощь которого останавливала тотальное наступление материалистической цивилизации, идущей с Запада. На последнем живая духовная вера заменилась схоластикой, что привело к формализации духовной жизни и усилению влияния римского права в западной теологии. Папская курия политизировала и профанировала западное христианство. В результате процесс секуляризации религиозного сознания на Западе не был остановлен, а экспорт либерализма на православный Восток, где была выработана совершенно другая система онтологических ценностей, принципиально иная форма взаимоотношений человека с Богом,— однозначно не удался. Это стало возможным благодаря колоссальной духовности, идущей от исихазма, православного энергетизма и восточно-христианского дискурса. Высочайшая восточная аскеза, постигающая сущность вещей, привела к принципиально иному видению мироздания, исключающему появление Ренессанса как необходимого этапа развития.

В области общественных отношений православный идеал заключался в осуществлении максимального достижимого в земной жизни добра. Отсюда необходимость рассмотрения общества в его цельности, в единстве духовной и светской властей, без чего немыслимо достижение полноты христианских идеалов в земной истории человечества. Православие в идеале предполагает принципиальное единство в понимании Христовых заповедей «Царство Мое не от мира сего» и «да будет воля Твоя, яко на небеси и на земли». «Для армян, болгар, греков и русских народность неотделима от церковности, так что «православ-

ный» и «русский» становятся синонимами, обозначают одно и то же. Сюда же примыкает еще одно обстоятельство: в восточной Церкви, понятие царя получило значение священное и тесно слитое с понятием Церковь» [6, с. 641–642].

Историческому христианству на Востоке удалось сохранить духовное, сакральное единство православия на основе принципа греко-сирийско-египетской церковности, что, в свою очередь, сыграло решающую роль в становлении России, со временем ставшей ведущей силой православного Востока. «Византинизм явился среди русских славян огромной силой, прежде всего потому, что он поддерживался властью; во-вторых, он сам по себе был силой организованной; в-третьих, он нес с собой науку, гражданское и церковное право, просвещение. Он явился источником, откуда русский народ пил веками, почти не имея ничего другого» [6, с. 642]. Такое сочетание византийских начал церковного и государственного строительства, чисто православного стремления к обожению всей твари, реализации исконно христианских идеалов социальной справедливости, братства всех людей и единения всех народов нашло благодатнейшую почву в славянском сознании. Последнее изначально, еще с дохристианских времен имело стойкую тягу к общинному мировосприятию, к коллективизму и не было затронуто влиянием «римского права».

В Новое время либерализм и византизм сосуществовали, но вообще они являются антагонистами. Либерализм, историческое бытие которого неразрывно связано с капитализмом, десакрализировал культуру и дехристианизировал духовные ценности. Базовой ценностью либерализма является индивидуальная свобода, опора на самого себя и счастье, понимаемое, прежде всего, как достижение материального благополучия, достатка. «Одинокая свобода без помех приумножить «славу Господню!» Права же других людей гарантируются рациональным договором о взаимовыгодных отношениях» [7, с. 544–545]. Тем самым выстраивается та система ценностей, характеристику которой дал М. Вебер в работе «Протестантская этика и дух капитализма».

В отличие от либерализма, явившегося продуктом секулярной культуры, византизм был порождён историческим христианством. Будучи адекватной формой последнего, византизм предотвратил десакрализацию христианства, предоставив ему возможность выступить альтернативой либерализму. Необходимость такой альтернативы обусловлена тем, что современный либерализм не только окончательно

выпал из христианства, но и профанировал саму секулярную культуру, т. е. свёл на нет те относительно высокие духовные импульсы и ценности, во имя которых последняя в своё время отпала от Церкви. Непреходящим же смыслом византизма является обустройство всех сфер жизнедеятельности общества таким образом, чтобы человек действительно стал образом и подобием Бога на земле, в чём и состоит истинное предназначение исторического христианства. Может ли это последнее актуализироваться в современном украинском обществе? Для ответа на этот вопрос важно понимать, в частности, что происходит сегодня на его религиозном поле.

Согласно официальным данным Департамента по делам религий при Минюсте Украины, на 1.01.12. 93 % всех религиозных организаций в Украине являются христианскими, а из последних 53 % — православные. Но, к сожалению, сегодня, когда Церковь реально помогает в сферах, которые она опекала испокон веков (семья, дети, молодёжь, приюты, детские дома, тюрьмы, больницы, армия, образование), она не редко встречает препятствия со стороны общества и госвласти. Последние многое могли бы сделать для единства Православия в Украине, если бы просто выполняли законы и обязательства, принятые перед европейскими структурами по возвращению репрессированной Церкви экспроприированного имущества, снятия всевозможных перепон для социального служения Церкви, возвращению ей статуса юридического лица и т. д.

Православие — это наша история и тысячелетняя традиция, объединяющая весь народ. Общеевропейский дом, в котором наша страна объективно находится, мы можем обогатить своей неповторимой культурой и традициями, неразрывно связанными с Православием, являющимся одним из столпов национальной идеи. Ментальную сущность последней составляют: православие, общинное сознание, терпимость, неприятие протестантской этики (каждый сам за себя), особое отношение к духовности, в фундаменте которой ценности морали, нравственности, этики. Их и следует в первую очередь сохранять и культивировать.

Каноническое, ортодоксальное, истинное христианство было деформировано и искажено Брестской Унией, западниками и большевиками. Сегодня эти деформации и искажения усугубляются расколом в УПЦ. Поэтому ближайшая задача — преодолеть последний, без чего духовное возрождение общества проблематично.

В силу вышесказанного, украинскому обществу целесообразно стремиться, в первую очередь, к самобытности, основанной на православно-славянских ценностях и традициях. В этом же контексте следует рассматривать и евроинтеграционные устремления Украины, которые не должны: а) привести к тотальной секуляризации; б) редуцироваться к агрессивному экспорту либерализма.

Христианство осветило историю и судьбу народов России, Украины и Белоруссии на тысячелетия — быть главной опорой Вселенского Православия. Крещение Киевской Руси породило русскую национальную идею. Не закон, а Благодать искали русские люди в первую очередь. Как только в них ослабевала вера, безбожие и цинизм подкашивали духовные основы народа.

И сегодня главная причина всех бед и нестроений — духовный кризис в обществе. О нём свидетельствуют: более миллиона абортов в год! процветающие воровство, алкоголизм, наркомания, проституция, сиротство при живых родителях, нищета и распущенность нравов, по продолжительности жизни Украина занимает 74-е место в мире.

Нынешнее возрождение храмов и монастырей — важная, но внешняя сторона православия. Духовный путь православного христианина, его судьба в земной жизни и в вечности определяется его верностью Богу. Возрождение православия не может совершаться без личного подвига, который требует в первую очередь жертвенного служения.

Сегодня вопрос правомерно и корректно ставить так: выживут ли три великих славянских народа (русские, украинцы и белорусы) как православная цивилизация? Хватит ли у них духовных сил, чтобы выстоять и воскреснуть во Христе Спасителе, чтобы не разложиться в пошлости безбожия, порочности, хаоса и рабства? Чтобы этих сил наверняка хватило необходимо сбросить наваждение либерализма и на деле вернуться к православной вере.

Путь украинского общества — это, прежде всего, исключительная самобытность, опирающаяся на православие и самодостаточность в преодолении маргинальности культуры, образования, медицины и науки. Фундаментом этой самодостаточности являются наши богатые, насыщенные глубоким смыслом, исторические и культурные традиции — двуязычия, семейного воспитания детей, искренности чувств (стыдливости, открытости, бескорыстия, дружелюбия и веселья), неконсервативности и хорошей обучаемости, недовольства своим положением в мире и неравнодушия к политическим перипетиям в стране,

не желания жить под чью-либо диктовку, умения хозяйствовать и стремиться быть «не хуже других», самоирония и достоинство.

Аксиологический выбор, осуществляемый современным украинским обществом, означает актуализацию тех духовных ценностей, которые его реально объединят. Чтобы этот выбор был адекватным и корректным,— важно понимать, что: 1) религиозная составляющая является неотъемлемой частью национальной идеи; 2) при активном участии православной Церкви формировалась на протяжении столетий украинская нация, поддерживался целостный каркас её культуры, сохранялся баланс традиций и новаций, развёртывались социальные изменения; 3) формирующийся конфессиональный плюрализм (его фундамент или ядро составляет православие) созидает современную украинскую политнацию, способную: а) духовно оздоровить общество, гарантировать в нём порядок, законность, социальную стабильность и консолидацию; б) трансформировать его в организованное и цивилизованное, т. е. гражданское, демократическое, правовое и экологическое.

Литература:

1. Бердяев Н. А. Смысл истории/Н. А. Бердяев.— М.: Мысль, 1990.— 175 с.
2. Леонтьев К. Н. Восток, Россия и славянство: сборник статей/К. Н. Леонтьев.— М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерёва и К°, 1885–1886.— Т. 2.— М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерёва и К°, 1886.— 428 с.
3. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра. Основы этики: Характер русского народа/Н. О. Лосский; Вступ. ст. А. И. Титаренко.— М.: Политиздат, 1991.— 368 с.
4. Архиерейский Собор Русской Православной Церкви: Сборник документов.— М.: Свято-Данилов монастырь, 1997.
5. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия восточной церкви: Догматическое богословие/В. Н. Лосский.— М.: Центр СЭП, 1991.— 288 с.
6. Флоренский П. А. Имена. Иконостас. Столп и утверждение Истины//Сочинения: в 4 т./[сост. и общ. ред. игумена Андроника (А. С. Трубачева) и др.; вступ. ст. игумена Андроника (А. С. Трубачева)].— М.: Мысль, 1994–1998.— Т. 1.— М.: Мысль, 1994.— 797 с.

7. Хрестоматия по философии: Учеб. пособие для студентов нефилософ. фак. вузов/Сост. П. В. Алексеев, А. В. Панин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Проспект, 2003. — 576 с.

Дулін П. Г. Українське суспільство між цінностями лібералізму и православ'я

На основі аналізу онтологічних підстав лібералізму, обгрунтовується пріоритетність православних цінностей для самобутнього і поступового розвитку сучасного українського суспільства.
Ключові слова: *самобутність, індивідуалізм, коммюнотарність, секулярність, протестантизм, християнство, організоване суспільство.*

Dulin Peter. Ukrainian society between the values of liberalism and orthodoxy

Based on ontological grounds of liberalism, based on the priority of the Orthodox values for identity and sustained development of modern Ukrainian society.
Keywords: *identity, individualism, communitary, secularism, Protestantism, Orthodox Christianity, organized society.*

УДК 328.36

ЛИБЕРАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ: «ВЕЛИКАЯ ЛОЖЬ» XX ВЕКА

Смирнова В. И. ©

Аспирантка кафедры философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета.

Анализируется ход развития либеральных реформ и их последствий в странах постсоветского пространства. Подвергается критике постулат о либеральной демократии, как инструменте социально-экономического, политического и духовного обновления посткоммунистических обществ.

Ключевые слова: *демократия, либерализм, свобода, общество, мораль, традиции.*

Анализ двадцатилетнего опыта либерально-демократических преобразований постсоветских государств вскрывает целое поле насущных проблем, требующих разрешения. Будучи еще достаточно молодыми политическими организмами, они еще не имеют достаточного опыта в решении поставленных перед ним задач. Со времен Петра I славянские народы обращаются за опытом на Запад и видят в принципах западной цивилизации лекарство от всех болезней своих государств. Конец XX век и начало нового тысячелетия не стало исключением для этой вековой традиции. Распад СССР и переход стран посткоммунистического пространства на демократический рыночный путь стали ключевыми геополитическими событиями конца минувшего столетия, изменившими судьбы этих стран и открывшими новые горизонты. Вполне логично предположить, что страны, граждане которых в течение долгих десятилетий пребывали в условиях внутренней несвободы личности, цензуры и строгой регламентации во всех областях жизни остро нуждались в послаблении этих ограничений. В связи с этим страны постсоветского пространства взяли курс на форсированную демократизацию и либерализацию своих социально-политических структур по западному образцу. Появились частная собственность, свободные СМИ, выборность власти, политическая конкуренция, открытая экономика — широкие возможности для развития и движения вперед.

Однако сегодня, несмотря на то, что основные права и свободы граждан прописаны в Конституции, их реальное обеспечение ежедневно наталкивается на препятствия, создаваемые самими же государственными структурами. Самоуправство, коррупция, произвол чиновнического аппарата, компрадорской контроль над экономикой превратились в тяжелую болезнь стран постсоветского пространства и в частности украинского государства. Излечима ли эта болезнь, и под силу ли эта задача либеральной демократии — вопросы, требующие продуманного и взвешенного ответа в самое ближайшее время. Двадцать лет в исторических масштабах относительно малый интервал времени, однако на основании уже личного, а не заимствованного опыта необходимо сделать вывод о приемлемости либеральной демократии в приложении к развитию современного украинского общества.

Данная проблематика не осталась без внимания отечественных ученых, политологов, публицистов в связи с увеличением интереса к демократическим ценностям, институтам и способам их внедрения в общественно-политическую жизнь на постсоветском пространстве [1]. Реализация прав и свобод, наполнение их конкретным содержанием нередко составляют предмет острых социальных конфликтов в демократическом обществе. Современный либерализм в своей политической практике исходит из понимания того, что «свобода в государстве утверждается на почве законного порядка, охраняемого государством», тем самым государством, которое либералы стремятся ликвидировать или свести к минимуму его властные полномочия [2, с. 566]. По мнению подавляющего большинства современных ученых либеральная демократия в странах постсоветского пространства походит больше на «эрзац-идеологию» и носит скорее декоративный, имитационный характер, нежели реальную позитивную суть [3]. Как и советский «сверхколлективизм», либеральная демократия на поверку оказывается политическим банкротом [4].

Прежде, чем выносить столь суровый приговор, необходимо разобраться в самом понятии «либеральная демократия». Ключевым здесь есть слово «демократия», однако о демократии сложено столько легенд, что само это понятие набило уже известную оскомину не только в научных кругах, но и среди широких масс. Демократия, что бы под ней не подразумевалось, это всего лишь модель, идеал общества, достичь которого на практике гораздо сложнее, чем писать о ней. Изначально демократия представлялась как особая разновидность

организации государства, при которой власть принадлежит не одному лицу и не группе лиц, а всем гражданам, которые пользуются равными правами на управление государством. Перикл в V веке до н. э. писал о демократии: «называется этот строй демократическим потому, что он основан не на меньшинстве граждан, а на большинстве их. По отношению к частным интересам законы наши представляют равноправие для всех» [5, с. 120]. Интересное определение демократии дал Авраам Линкольн: «Government of the people, by the people, for the people» (Демократия — это когда люди управляют людьми во благо людей). Практика современного украинского общества позволяет с известной долей сарказма заметить, что демократия — это когда два волка и овца большинством голосов решают, что у них будет на ужин…

С понятием «либерализм» вроде проще: он достаточно четко и ясно регламентируют свои требования к обществу: свобода, равенство, справедливость. Заслуга либерализма в том, что он дал новое дыхание эпохе позднего средневековья в Европе, расставил акценты в гражданских правах, которыми мы обладаем и поныне, привнес в общество свободу, сделал его более открытым, дал толчок промышленному прогрессу. Это было необходимо для эпохи зарождения либерализма, для эпохи Нового времени. Однако при всех очевидно положительных качествах либерализма его внедрение на практике обернулось социально-политическим кризисом и массовым недовольством общества, что подтверждается последующим возникновением доктрины марксизма. Где же таятся подводные камни либеральной идеологии?

Альфой и омегой либерализма является свобода. В принципе понятие «свобода» можно трактовать как «отсутствие стеснений и ограничений, связывающих общественно-политическую жизнь и деятельность какого-нибудь класса, всего общества или его членов… отсутствие каких-нибудь ограничений, стеснений в чём-либо» [6, с. 629]. В узком смысле, человек обладает возможностью выбора варианта действия и получения соответствующего результата. Либерализм позиционирует свободу как высшее благо, когда все члены общества вольны в реализации своих замыслов, при этом напоминая, что свобода одного индивида заканчивается там, где начинается свобода другого. Только определить эту грань зачастую сложно. А если два индивида не могут точно ограничить пределы своей свободы, что же будет происходить на макроуровне — в целом государстве? Карл Маркс как-то заметил: «Вы понимаете, что такое свободное государство? Это государство, которое

может сделать все что угодно со своими гражданами, то есть с нами!». А на практике такое государство может стать очагом хаоса, беспорядка, вседозволенности и безнаказанности. Подтверждением этого служит обстановка, сложившаяся в 90-х годах в России. Российское государство в обозримых масштабах отражает процессы, имевшие место во всех посткоммунистических странах в увеличенном масштабе.

Свободный рынок, живущий по законам жестокой конкуренции, привел экономику этих стран на грань краха и разорения, а подавляющую часть населения отбросил далеко за черту бедности. Руководитель Администрации Президента Российской Федерации, первый заместитель Председателя Правительства Российской Федерации и министр финансов Анатолий Чубайс дал категоричную оценку сложившейся ситуации: «Что вы волнуетесь за этих людей? Ну, вымрет тридцать миллионов. Они не вписались в рынок. Не думайте об этом — новые вырастут» [7]. Свободное государство — ночной сторож либерализма — дало плодороднейшую почву для беззакония, мошенничества и откровенной коррупции, в которой глубоко погрязли должностные лица. «… У такого государства стыдно не украсть», — заявлял заместитель министра топлива и энергетики России Михаил Ходорковский [8, с. 37]. Либеральные эксперименты в экономике привели к полузаконным схемам приватизации и хищению государственного имущества. Либеральная демократия, в большинстве случаев, предоставляет несоизмеримо большие возможности властям в использовании плодов свободы, нежели самому народу. По закону сохранения: если свободу неумеренно пользуют власти, то ее уровень неминуемо убывает у народа. Так происходит и с политическими свободами, которых не хватает на всех.

Наряду с анархичными тенденциями в высших эшелонах власти наблюдалось общественное тяготение к либеральным ценностям. Тем кому не досталось жирного куска государственного пирога, миф о светлом будущем коммунизма заменили мифом о либеральной демократии. Величайшей общечеловеческой ценностью была признана свобода, каждого члена общества вознаградили всевозможными правами. К сожалению, эти привилегии носили только формальный, декларативный характер. Как удачно выразился литературный критик Лайонел Триллинг: «Мы, либералы и прогрессисты, знаем, что бедняки равны с нами во всех отношениях, если не считать того, что они нам не ровня». Однако мировоззренческая концепция либеральной демократии, в принципе чуждая славянским обществам, вторглись не только в политико-экономическую

сферу жизни общества, но и конкретно в сознание отдельно взятого индивида. Либеральное представление о свободе способствует появлению и размножению тонн «информационных помоев» и навязчивого «мусора» массовой культуры, по средствам которого идет откровенная манипуляция общественным мнением [9, с. 138]. Хорошо «промытые» мозги — есть основа государственной кухни. По словам современного философа, публициста и писателя Валентина Грудева «руководящий принцип империализма — разделяй и властвуй. Руководящий принцип либерализма — растлевай и властвуй» [10].

Либерализм декларирует свободу во всех ее проявлениях, во всех областях человеческой жизни, свободу от всяческого гнета, насилия, подавления, подчинения. Следуя логике либералов, свобода и есть самоцель, и каждый волен делать все, что ему заблагорассудится. Либеральная идеология упускает тот факт, что свобода, в любом ее проявлении, всегда сопряжена с ответственностью. И чем большей свободой обладает индивид, тем большая доля ответственности лежит на нем. Хотите больше прав? Получите больше ответственности. Свобода и ответственность неразрывно связаны друг с другом. Свобода без ответственности все равно, что автомобиль без тормозной системы — это дефект производства. Свобода одного элемента должна находиться в рамках «тормозной системы» как залог обеспечения нормального функционирования его самого и окружающих. «Умеренный либерализм» словами классика Антона Павловича Чехова: «Нужна собаке свобода, но все-таки ее нужно на цепи держать».

По мере взросления каждый человек, проходя институты социализации, должен понимать долю личной ответственности за собственные поступки. Государство, правящие круги, должны обладать меньшей степенью свободы, потому что они несут ответственность перед всеми своими гражданами. О какой ответственности может идти речь, если одна из основателей либеральной партии «Демократический союз» Валерия Новодворская заявляет: «Русские… жалкие, несостоятельные в духовном плане, трусливые, спят у параши и никаких прав не имеют. Если таким давать права, понизится общий уровень человечества. Если Россия погибнет, вообще, в принципе я лично роптать не буду» [11]. Весьма странно слышать такие заявления из уст либерала, который в классическом понимании должен концентрироваться на благосостоянии индивида и гарантии его прав и свобод. Приведем еще одну цитату известного российского журналиста и литератора Валерия Панюшкина:

«Всем на свете стало бы легче, если бы русская нация прекратилась. Самим русским стало бы легче, если бы завтра не надо было больше складывать собою национальное государство, а можно было бы превратиться в малый народ наподобие води, хантов или аварцев» [12]. Иными словами свобода — это хорошо для всех, кроме славянских обществ, западные ориентации на неотъемлемые права любого гражданина являются нерабочими моделями для постсоветских стран. Либералы сами признают это, но тем не менее продолжают экспериментировать со «свободо-правовыми» прививками.

Либералы весьма извращенно подают идею свободы. Они ставят интересы отдельного индивидуума выше не только интересов эшелонов власти, что правильно, а и выше интересов страны и окружающих людей. Свобода в приложении к славянским обществам рассматривается не как возможность активного равноправного участия в политике, а как пассивное индивидуальное право быть огражденным от вмешательства со стороны государства и других людей. «Целью древних, — писал в этой связи Б. Констан, — было разделение общественной власти между всеми гражданами страны. Это-то они и называли свободой. Цель наших современников — безопасность частной сферы; и они называют свободой гарантии, создаваемые общественными институтами в этих целях» [13, с. 101]. Это приводит к возникновению клановой власти, которая удаляет верховную администрацию от реального управления страной. Теряются властные полномочия ее президента — лидера, нехаризматичного и заведомо слабого, потенциально неспособного провести самостоятельную линию поведения и управления. В результате, государство не имеет сильной личности, представляющей его во внешней политике, с которым могли бы на равных общаться и считаться лидеры иностранных держав. Картина современной украинской власти.

В лозунгах политического либерализма таится опасность глобализации и прямой экономической зависимости государств. Ограничение государственных полномочий приводит к расслоению общества и усугублению социальных конфликтов. Имущественная поляризация обесценивает провозглашаемые права и свободы личности для низших слоев населения. Либерализм в политической реализации модифицирует демократию, делая ее марионеткой в руках политической элиты. Как следствие для такого общества будет характерна массовая политическая апатия, абсентеизм, отсутствие доверия к власти и её слабая легитимность [14, с. 217].

«Побочный эффект» свободы не только дестабилизирует политико-экономические системы посткоммунистических стран, но и ослабляет существующие социальные институты: семью, культуру, религию, мораль, традиции. Либерализм пытается разорвать глубинные связи индивида со средой, якобы мешающие ему обрести свободу и благосостояние. Наглядные результаты воздействия этого явления можно пронаблюдать в современном обществе. Снижение благосостояния общества, рост насилия и агрессии, увеличение социальных болезней, общее падение уровня нравственности и способности мыслить самостоятельно — вот практический итог разрушение традиционных устоев и внедрения технологии абсолютной свободы индивида. В связи с этим любопытно высказывание героя романа Федора Михайловича Достоевского «Бесы» Шигалева: «Исхожу из абсолютной свободы, заканчиваю абсолютным рабством» [15, с. 348]. Парадоксально, но в действительности общество стало заложником той самой пресловутой свободы, к которой так стремилось. Либерализм в его чистом понимании абсолютизации свободы и эгоцентричности индивида несет опасность и для человека, и для государства в целом. Как система политического устройства для стран постсоветского пространства либерализм не подходит в качестве модернизационной модели развития этих стран. Для его функционирования в этих пределах не существует адекватных посылок и устойчивых традиций: в Европе его появление санкционировалось обществом с целью освобождения от сословных догм, в посткоммунистических странах его насаживают сверху с целью предоставления свободы действия высшим эшелонам власти.

Свобода — необходимый инструмент в руках опытного и умелого мастера. Либерализм подразумевает обязательное условие наличия нравственной сознательности, дисциплины и взаимной ответственности у власти и народа, то есть сильного и здорового гражданского общества, что в принципе невыполнимо в реальности, из-за природного несовершенства человеческой сущности. Системой противовесов и ограничений в обществе должна выступать мораль. Свободолюбие в гипертрофированном понимании искажает и нивелирует представление об индивидуальной нравственности в пользу массовой, пошлой, потребительской морали. Безнравственность масс порождает потребительский вкус к удовольствиям, а если это противоречит общепринятой нравственности и государственным законам, то на истинность последних можно легко посягнуть. А когда ханжество становится законом,

оспаривать уже нечего. Если авторитет властных структур или лидера ничтожен в глазах масс, примитивные рефлексы толпы — эгоизм, безразличие, безответственность, распущенность, гражданская пассивность, снобизм бездумное потребление — становятся общественной моралью, что последовательно приводит к упадку нравственности, политики, экономики и цивилизации в целом. Разумеется, можно и дальше продолжать социальный эксперимент либерализма, закрывая глаза на его обратную сторону, а можно, основываясь на пусть и небольшом, но собственном опыте, признать, что либо постулаты либеральной демократии не действуют в посткоммунистических странах, либо они работают с минимальным КПД и, соответственно, нуждаются в переработке и дополнении в приложении к национальным особенностям государств.

Литература:

1. Гребенник Г. П. Мифореальность против реализма в политике//Г. П. Гребенник//Вісник Одеського національного університету. — Том 13. — Випуск 5. Соціологія і політичні науки. — Одеса: Астропринт, 2008. — С. 585–595.
2. Новгородцев П. И. Восстановление святынь//Новгородцев П. И. Об общественном идеале. — М.: 1991.
3. Дугин А. Г. Либерализм –угроза человечеству/А. Г. Дугин/Российский деловой и аналитический еженедельный журнал «Профиль» — № 12 (568) от 31.03.12 — Режим доступа: http://www.profile.ru/items_25806
4. Лось И. Д. «И советская суперцивилизация» и «либеральная демократия» оказались банкротами/И. Д. Лось/Ежедневная всеукраинская газета «День» — № 79, пятниця, 5.05.2000. — Режим доступа: http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=89460&mainlang=rus
5. Фукидид. История. — Том. 1. — кн. 11. — М.: 1995.
6. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 72500 слов и 7500 фразеологических выражений/С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова//Рос. АН, Ин-т рус. яз., Рос. фонд культуры. — М.: Азъ, 1992.
7. Полеванов В. П. К развитию бандитского капитализма в России//В. П. Полеванов//Промышленные ведомости: экспертная

общероссийская газета — № 10 (11). 12.2000 — Режим доступа: http://www.promved.ru/dekab_2000_01.shtml
8. Деловой журнал «Национальная стратегия» — № 1–2 (январь — февраль) 2011.
9. Флиер А. Я. Массовая культура и её социальные функции.//ОНС: Общественные науки и современность. — М.: 1998. — № 6.
10. Грудев В. А. Избранные афоризмы//А. В. Грудев — Режим доступа: http://wisdomstore.ru/author/valentin-grudev/540/
11. Новодворская В. И. «Не отдадим наше право налево!»/В. И. Новодворская//Газета «Новый взгляд» — № 46 от 28.08.1993.
12. Панюшкин В. В. Логика бешеной собаки. Без национальной идеи нам будет легче жить. Ещё легче — без государства. России пора вразнос/В. В. Панюшкин//Gentlemen's Quarterly Ъ//GQ. — февраль 2005.
13. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей//Констан Б.//Полис: 1993. — № 2.
14. В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. Введение в политологию/В. П. Пугачев, А. И. Соловьев//М.: Аспект Пресс, 2004.
15. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений в пятнадцати томах/Ф. М. Достоевский//Том седьмой. Бесы. — Л.: Наука, 1990.

Смірнова В. І. Ліберальна демократія: «велика брехня» XX сторіччя

Аналізується хід розвитку ліберальних реформ та їхніх наслідків у країнах пострадянського простору. Ставиться під сумнів постулат про ліберальну демократію, як інструмент соціально-економічного, політичного і духовного оновлення посткомуністичних суспільств.
Ключові слова: *демократія, лібералізм, свобода, суспільство, мораль, традиції.*

Smirnova V. I. Liberal democracy is «big lie» of the twentieth century

A process liberal reforms and their consequences is analysed in the countries of post soviet space. A postulate is exposed to criticism about liberal democracy, as instrument of socio-economic, political and spiritual update of former USSR societies.
Keywords: *democracy, liberalism, freedom, society, moral, traditions.*

УДК 141.7:364.25

НЕОБХІДНІСТЬ ПІДГОТОВКИ ЛЮДИНИ ДО НАНОТЕХНОЛОГІЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Касьянов Д. В. ©

Кандидат філософських наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізуються виклики глобалізації та інформаційної революції щодо підготовки людини до життя; розглядається необхідність та технології оптимізації цього процесу засобами освіти, розвитку культури і науки та виховання.

Ключові поняття: людина, прогрес, культура, наука, інформаційне суспільство, глобалізація, нанотехнології.

Сучасне людство перебуває на етапі динамічного розвитку. Глобалізація, інформатизація, упровадження новітніх технологій є засадою цього розвитку. Водночас вони породжують низку серйозних проблем на різних рівнях існування суспільства. У центрі філософського осмислення цих проблем знаходиться людське буття. Такий стан речей обумовлює необхідність цілеспрямованої підготовки людини до життя та праці в умовах інформаційної революції, глобалізації, нанотехнологій. В іншому випадку людина неминуче зіткнеться з серйозними соціокультурними і психологічними проблемами. Їх подолання є значно складнішим, аніж запобігання.

Що ж становить основу підготовки людини до життя в умовах масштабної трансформації соціокультурних пріоритетів? Адекватні відповіді на виклики сучасності, на наш погляд, передусім визначаються усвідомленням об’єктивного характеру цих викликів. Уже в другій половині XX ст. філософи, соціологи, культурологи замислилися над перспективами розвитку сучасного постіндустріального (або інформаційного) суспільства.

Комплексну характеристику буття інформаційного соціуму пропонує Е. Тоффлер у відомій праці «Третя хвиля». Мислитель зазначає, що коли ми досліджуємо безліч нових зв’язків та відносин, які виникають у різних сферах (між енергетичними можливостями й новими формами сімейного життя, між сучасними методами виробництва і рухом

за моральне самовдосконалення), то несподівано виявляємо: багато обставин, що нині становлять серйозну небезпеку, водночас містять у собі приголомшливі нові можливості розвитку суспільства [13, с. 10].

Проте, на нашу думку, важливо відповісти на питання: наскільки ці можливості можуть бути здійсненими в сучасному світі? Наскільки сучасні досягнення науки і техніки відповідають гуманістичним перспективам розвитку людства? Чи можуть вони стати реальним надбанням усього суспільства?

Для відповідей, на наш погляд, слід звернутися до відомого дослідження «Межі росту», підготованого групою науковців на чолі з американським ученим Д. Медоузом. Перше видання цієї праці вийшло ще в 1972 р. Вона була створена у межах Римського клубу і являла собою спробу прогнозування глобального розвитку людства, побудови комп'ютерної моделі «людина — суспільство — природа». Доповідь була заснована на прогнозуванні таких змінних: населення, капіталовкладення, природні ресурси, продовольство, динаміка забруднення довкілля у часовому інтервалі у 200 років — від 1900 до 2100 р. Отримані графіки демонструють різке зниження чисельності народонаселення, що корелює зі зростанням забруднення довкілля. Головний висновок полягав у тому, що за умови збереження нинішніх темпів розвитку ресурси Землі вичерпаються протягом одного століття. Для попередження цього вони запропонували концепцію «глобальної рівноваги», тобто контрольованого балансу сил (ідея «нульового зростання»). Вона передбачає обмеження зростання чисельності населення і подальший розвиток економіки у світовому масштабі [2, с. 606].

Д. Медоуз та його колеги наголошують: розуміючи можливості ринку, зокрема у сфері новітніх технологій, водночас не можна сліпо вірити у всемогутність ринкової економіки. Немає підстав очікувати, що технічний прогрес або ринкова економіка самі собою створять суспільство сталого розвитку — вони не зможуть цього зробити без певних змін, без розуміння, поваги і свідомого прагнення до самопідтримки [11, с. 228].

На сучасному етапі розвитку людства основним суб'єктом глобальних історичних дій постають ТНК. Саме вони використовують могутню індустрію наукомістких технологій, що знаходить вияв у декількох аспектах:

— ТНК стають головним замовником, а відповідно — головним користувачем фундаментальної науки і наукомістких технологій: прак-

тика глобальних перетворень не може бути здійснена однією, навіть найбагашою державою;

— шляхом інвестування ТНК в змозі вирішувати, які досягнення науки набудуть характеру домінантних технологій, а які — ні;

— ТНК визначають темпи гонитви у сфері високих технологій, а отже — характер, масштаби, інтенсивність розвитку практики їх використання;

— вибір стратегічних напрямів проектів перетворень природи/соціуму/людської суб'єктивності забезпечує владу ТНК над творчою активністю планетарної спільноти вчених.

Зазначене вище дозволяє прийняти висновок щодо ролі ТНК як джерела глобальних екзистенційних загроз, ризиків, небезпек для людського буття [9, с. 18]. Це змушує замислитися над тим, що ж можна протиставити гонитві за надприбутками, у якій досягнення науки й техніки і навіть людське життя перетворюються лише на засоби здобуття цих надприбутків.

В. Лук'янець наголошує: у контексті соціально-гуманітарного дискурсу щодо складного комплексу проблем розвитку сучасного соціуму все більш виразно усвідомлюється вичерпаність традиційних когнітивних, ціннісних, діяльнісних регулятивів культури, їх нерелевантність у новітньому контексті. У середовищі інтелектуалів наростає передчуття, що зазначені регулятиви незабаром поступляться місцем новим нормам й ідеалам — ідеалам Великої науки, що формується, зокрема, у практиці створення усе більш потужних мегаколайдерів. Виникає нове розуміння взаємодії людського буття з усіма рівнями фундаментальної структури матерії. Практика такої взаємодії визначає прийдешню долю людського буття в усій його тотальності. Саме тому надзвичайно актуальними стають такі морально-етичні питання:

— Чи не виявляться трагічними довготривалі наслідки практики застосування новітніх технологій для людства?

— Що означає прийдешній прогрес цієї практики для нашої Планети з усією її флорою та фауною?

— Чи не приречe практика застосування новітніх технологій нашу Планету на долю Атлантиди? [8].

Для відповіді на ці питання, для формулювання цілісної і найбільш плідної стратегії досягнення сенсу людського існування за доби нанотехнологічного розвитку філософія все частіше звертається до науки. Остання, у свою чергу, страждає відсутністю ясного розуміння цілей

пізнання. З одного боку, слід віддати їй належне за велику справу полегшення тягаря матеріального існування більшої частини людства, за звільнення людини від пригноблення важкою фізичною працею, від загрози голоду та зубожіння, за допомогу в боротьбі з хворобами і стихійними лихами. З другого боку, безперечно, що, за винятком нетривалої доби Просвітництва, наука не здійснює майже ніякого впливу на формування громадської свідомості навіть у країнах з високим рівнем освіти.

Як зазначає Г. Гівішвілі, природознавство підкреслює, з одного боку, принципову відмінність між неживою природою та живою людиною, з другого — фактичну нікчемність людини перед стихією (природною або позаприродною). Воно мовчазно змирюється з теорією рівності двох істин — світської і релігійної. Воно, як правило, вважає за краще не торкатися моральних проблем, якщо вони не зачіпають його інтереси безпосередньо. Наполегливо і зарозуміло відстороняється воно від злободенних проблем сучасності, створюючи навколо себе вакуум відчуження [4, с. 352].

Щоб філософія і природознавство могли вести плідний діалог, взаємно збагачуючи один одного, для філософії настав час повернутися до витоків, зрозуміло, зберігаючи усе позитивне, що вона змогла набути за роки її відчуження від натурфілософії, а для природознавства — внести деякі корективи до традиційних природничо-наукових парадигм:

— слід визнати, що усе суще у цьому світі є природним, у тому числі — творіння розуму і рук людських. Ця умова поширюється навіть на ідею бога;

— природа самодостатня. Отже, вона не потребує творця. Але вона не може існувати скільки завгодно довго і стійко у вигляді відносно простих (фізико-хімічних) форм матерії та життя. Оскільки вона має властивість прагнути до безсмертя, вона потребує існування розумної, здатної до пізнання й самопізнання людини і/або будь-якого позаземного розуму;

— як вічна Природа, так само вічна людина, яка так само є додатком до Природи (за Н. Бором), як матерія — до ідеї, і навпаки;

— є речі, принципово недоступні розумінню людини. Це, проте, не може служити перешкодою для виконання людиною її космотворчої місії [3].

Переосмислення відносин між філософією і наукою, між людиною та світом перебуває в центрі філософії нанотехнологій. Філософія

нанотехнологій — це сфера філософської рефлексії, здійснюваної над сучасним переходом цивілізації до використанння різноманітних нанотехнологій. У контексті цієї рефлексії згаданий перехід осмислюється як епохальна подія глобальної еволюції популяції Homo sapiens. Кожен перехід до нової суми технологій виробництва споживаних цивілізацією речовин, енергій, інформації становить кардинальне оновлення самого способу відтворення популяції людини. У контексті філософії нанотехнологій людина розглядається як суб'єкт планетарних дій, здійснюваних з допомогою усе більш потужної індустрії нанотехнологій. Нанокосмос для такого суб'єкта постає невичерпним сховищем речових, енергетичних, інформаційних ресурсів. Проте людина не є пасивним споживачем ресурсів наносвіту: вона творчо конструює такі штучні молекулярні машини, що самовідтворюються, яких не існує у природі. Отже, філософія нанотехнологій — це насамперед нова філософія підготовки людини до життя.

Як наголошують науковці, нанотехнології, безумовно, принесуть багато корисного людству. Разом з тим вони потенційно можуть створити певні загрози виживанню і здоров'ю людини та стану довкілля. Вплив багатьох результатів наноіндустрії на людину та природне середовище ще не до кінця вивчено. Крім того, існує можливість використання молекулярних ноу-хау на шкоду суспільству. Тому є як численні прибічники, так і супротивники цієї індустрії. Окремі нанотехнології можуть зіткнутися з організованою протидією глобального рівня. Наприклад, істотний удар нанотехнології можуть завдати індустрії виробництва палива. Вчені на атомно-молекулярному рівні в майбутньому можуть змоделювати нові різновиди енергоносіїв. Як вважають, нанотехнології дозволяють створювати системи безпечного збереження водню, тому виробництво автомобілів, що працюють на водневих елементах, стане реальністю. Нові паливні елементи дозволять ноутбуку працювати без підзарядки місяць, а мобільному телефонові — рік. Це навряд чи сподобається нафтовим корпораціям та виробникам традиційних елементів живлення. Крім того, громадські кампанії можуть блокувати роботу фірм, які займаються комерціалізацією нанотехнологій, як зробили це по відношенню до виробників фреону та азбесту в Європі. На Сході в азіатських країнах навряд чи знайдуть поширення такі різновиди нанотехнологій, як клонування, імплантанти в людське тіло, косметичні ноу-хау.

Викликає занепокоєння деяких вчених можливість потенційного використання нанотехнологій у військових цілях. Усі розвинені країни нині виділяють чималі бюджети на оборонні розробки саме у військових галузях. Надточні системи наведення та контролю, новітні матеріали — усі ці напрацювання можуть знайти застосування при веденні нановійн.

Існує також можливість глобальної катастрофи, викликаної нанороботами. Гіпотетичний сценарій Е. Дрекслера припускає, що мікропристрої, які можуть самостійно відтворювати власні копії, розпочинають неконтрольоване розмноження і використовують в якості будівельного матеріалу будь яку речовину, яка знаходиться поряд, включаючи фабрики, заводи, тварин і навіть людей. Планета Земля, як мінімум, перестане існувати, причому це може статися практично за два дні. Але на цей час більшість вчених вважає цей сценарій малоймовірним. Програмісти запевняють, що процес відтворення нанороботів повністю контролюється людиною. Сам Е. Дрекслер декілька років тому відкинув свою теорію, адже за його спостереженнями нанотехнології пішли по іншому, більш безпечному шляху розвитку [5, с. 28].

Перевага нанотехнологій не лише над класичними, а й над новітніми індустріальними технологіями полягає у відсутності руйнівного впливу на біосферу. Завдяки знанням про перебіг природних процесів і явищ людина спроможна скерувати їх таким чином, щоб отримати бажаний результат без руйнівних чи негативних ефектів. В умовах підвищення суспільного значення освітньо-наукового комплексу під час переходу від індустріального суспільства до наступного не можна обмежувати всі інноваційні явища комп'ютерним прогресом, а розглядати також нанотехнології як набагато ширше і багатогранне явище [12].

Нині філософія нанотехнологій стає невід'ємною частиною світогляду будь-якої людини, що прагне до фундаментального розуміння Всесвіту, який еволюціонує, життю, антропності, оскільки намагається з'ясувати найактуальніші питання сучасності. Філософія нанотехнологій у жодному випадку не є апологією агресивного антропогенного втручання в природу. Представники цієї філософії не вважають, що нанотехнології вирішать абсолютно всі соціальні проблеми, проте вони можуть надати в розпорядження людства потужні інструменти, за допомогою яких будуть успішно вирішені нинішні глобальні проблеми [10, с. 15].

На сучасному етапі розвитку суспільства *наука, освіта і культура* постають *головними чинниками підготовки людини до нанотехнологічного способу життя*. Така ситуація визначається характером

нанотехнологій як складного багатоаспектного явища, уявлення про яке містять соціальні й культурні елементи. До соціальної складової входять потреби суспільства й очікування від нової технології, а до культурної складової входять уявлення про сутність життя та смерті, природу свідомості, місце людини у світі. Нанотехнології вже є визнаним елементом кіберкультури. Різні аспекти нанотехнологій стали предметом дискусій у різних галузях науки. Відповідно представники різних спеціальностей по-різному інтерпретують економічні, соціальні, правові, етичні й антропологічні наслідки впровадження нанотехнології та пропонують різні підходи й засоби щодо вирішення проблем, пов'язаних із впровадженням нанотехнологій [14, с. 20].

У тривалій перспективі головним чинником досягнення ключової мети підприємств наноіндустрії є людський капітал. Адже інтелектуальним базисом наносистем є система знань і умінь, носієм якої є людина. Наноіндустрія орієнтована на створення інтелектуальної та матеріальної продукції з високим рівнем доданої вартості, сформованої саме завдяки людському капіталу [6, с. 2].

Характеризуючи вплив нанотехнологічного розвитку на систему науки й освіти, В. Цикін звертає увагу на формування розширеного бачення процесу глобалізації та філософський аналіз тих наслідків, які спроможні викликати нанотехнології у XXI ст. Він вказує, що нанотехнологія має суспільні й геополітичні наслідки. У постіндустріальному суспільстві конкурентні переваги переходять до тих країн, які не просто можуть виробляти дешевше великі партії товарів, а можуть виробляти якісно нову продукцію. Така можливість створюється на основі принципово нових технологій, у тому числі і нанотехнологій [16, с. 220–221].

У свою чергу, нанотехнології можуть внести корективи у поділ світу. Можна передбачити подальше збільшення середньої тривалості навчання молоді, збільшення охоплення вікової групи 18–23 років вищою освітою, розширення підготовки молодих науковців вищих кваліфікацій, урізноманітнення структурної побудови середньої і вищої освіти, процеси інтернаціоналізації та глобалізації у практичній реалізації всього навчально-виховного процесу.

Слід зазначити, що державне управління ідеєю університету повинно, перш за все, впливати на інтенсивний шлях активізації економічного зростання, що пов'язане із підготовкою кадрів для галузі економіки на новому якісному рівні, а також оптимізувати інноваційні сфери виробництва

або ж виходити на розвиток нових. Для багатьох країн на сучасному етапі це — дії на шляху до розвитку нанотехнологій.

Впровадження новітніх продуктів неможливе без розвитку науки, освіти як складових класичної ідеї університету. По-перше, це пов'язано зі збільшенням та покращенням товарів на внутрішньому ринку. Сучасний університет для вирішення цього завдання повинен підготувати та виховати у своїх стінах фахівця, здатного відтворювати певний продукт. По-друге, в умовах сталого економічного розвитку громадяни країни набувають упевненості в собі, перестають сподіватися на державу. Держава ж створює умови на «мегарівні» (закони, програми стратегічного розвитку, поліпшення податкових умов) [10].

Зв'язок між освітою і наукою полягає не тільки в їх глибинній спорідненості: вони також інституційно пов'язані між собою. Організація і фінансування наукових досліджень традиційно поділяється на три сектори: академічний, університетський, підприємницький. У різних країнах по-різному відбувається поділ між цими секторами, тим не менш роль університетів є вагомою повсюдно. Університети поруч з виконанням своєї основної функції — освітньої — займаються дослідженнями та інноваціями. У сучасних умовах поглиблюється інтеграція освіти та науки в межах університетського корпусу, що зумовлено як зростанням ролі наукових досліджень, так і зростанням значення підготовки фахівців — дослідників адекватного рівня [12].

Одним з головних і пріоритетних завдань на початковому етапі розвитку будь-якого нового науково-технічного напряму є створення системи навчання й підготовки високопрофесійних кадрів для цього напряму, яким необхідно буде вирішувати нові завдання та відтворювати кадровий потенціал. Оскільки нанотехнології розвиваються на базі багатьох наук, то для їх розвитку на певному історичному етапі важливо знати основні, найбільш актуальні на цей час, напрями розвитку конкретних наук. Притому систему навчання й підготовки кадрів слід будувати так, щоб в ній органічно поєднувалися актуальність, колишні традиції та досягнення вітчизняної наукової школи (наукова спадщина) і нові досягнення світової науки [1, с. 274].

Тому К. Корсак пропонує назвати ноонауками ті науки, які вже розпочали замінювати шкідливі для біосфери індустріальні технології нешкідливими (справжніми) нанотехнологіями. Від усіх попередніх основ економіки й промисловості ці науки відрізняються тим, що гарантують управління природними процесами без їх спотворення та без шкоди

для біосфери і людини. Суспільство, спроможне на екобезпечний і сталий розвиток, на думку дослідника, може бути названим ноосуспільством (наносуспільством) [7, с. 84]. Таке суспільство розвиватиметься на засадах ноонауки, покликаної забезпечити прогрес людства у XXI столітті.

Література:

1. Азаренков Н. А. Обучение и подготовка кадров в области нанотехнологий и использование при этом научного наследия/Н. А. Азаренков, В. Д. Орлов, Н. И. Слипченко, В. Г. Удовицкий, В. И. Фареник//Фізична інженерія поверхні. — 2009. — Т. 7. — № 3. — С. 273–280.
2. Андрущенко Т. В. Параметри «нового світу»: критико-аналітичний аналіз світових футурологічних прогнозів/Т. В. Андрущенко//Гілея. — 2011. — Вип. 44. — С. 602–609.
3. Гивишвили Г. В. Гуманизм и современная натурфилософия [Електронний ресурс]/Г. В. Гивишвили. — Режим доступу: http://atheismru.narod.ru/humanism/journal/55/givishvili.htm.
4. Гивишвили Г. В. Философия гуманизма/Г. В. Гивишвили. — М.: Поколение, 2009. — 496 с.
5. Гончаров Ю. Наноіндустрія як засіб підвищення якості життя людей та конкурентоспроможності національної економіки/Ю. Гончаров, С. Бондаренко//Економіст. — 2010. — № 3. — С. 26–30.
6. Давидюк Т. В. Людський капітал як об'єкт бухгалтерського спостереження підприємств наукоємних високотехнологічних напрямів/Т. В. Давидюк//Вісник Житомирського державного технологічного університету. — Серія: економічні науки. — 2009. — № 3 (49). — С. 51–54.
7. Корсак К. В. Економіка і лідерство в науках: минуле, сучасне, майбутнє/К. В. Корсак//Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. — Серія економіка. — 2010. — № 1 (5). — С. 75–86.
1. Лукьянец В. С. Гамлетовский вопрос цивилизации коллайдерной эры [Електронний ресурс]/В. С. Лукьянец. — Режим доступу: http://www.sciteclibrary.ru/rus/catalog/pages/9614.html.
2. Лукьянец В. С. Наукоемкое будущее. Философия нанотехнологии/В. С. Лукьянец//Практична філософія. — 2003. — № 3. — С. 10–27.

3. Медведєв І. Вплив державного управління на ідею університету в контексті реалізації концепції сталого економічного розвитку в Україні [Електронний ресурс]/І. Медведєв. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npd/2011_1/medved.pdf.
4. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя/Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз; пер. с англ. — М.: Академкнига, 2007. — 342 с.
5. Сусловська Т. Є. Постіндустріальні детермінанти зростання ролі освіти і науки в соціально-економічному розвитку суспільства [Електронний ресурс]/Т. Є. Сусловська. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Etp/2009_22/Suslovs'ka.pdf.
6. Тоффлер Э. Третья волна/Э. Тоффлер; пер. с англ. — М.: АСТ, 2004. — 261 с.
7. Удовика Л. Г. Соціально-антропологічні й правові аспекти нанотехнологій/Л. Г. Удовика//Вісник Запорізького національного університету. — 2010. — № 1. — С. 18–24.
8. Цикин В. А. Формирование философии нанонаук и образование/В. А. Цикин//Вісник Інституту розвитку дитини. — 2010. — Вип. 9. — С. 5–12.
9. Цикін В. О. Глобалізація: ноосферний підхід: Монографія/В. О. Цикін. — Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. — 284 с.

Касьянов Д. В. Необходимость подготовки человека к нанотехнологического образа жизни

Анализируются вызовы глобализации и информационной революции по подготовке человека к жизни; рассматривается необходимость и технологии оптимизации этого процесса средствами образования, развития культуры и науки и воспитания.
Ключевые понятия: *человек, прогресс, культура, наука, информационное общество, глобализация, нанотехнологии.*

Kasyanov D. V. Necessity of preparation of a human to nanotechnological way of life

Challenges of globalization and informational revolution of preparation of a human to life are analyzed; necessity and technologies of optimization of this process by means of education, development of culture, science and upbringing are reviewed.
Keywords: *human, progress, culture, science, informational society, globalization, nanotechnologies.*

УДК 101.8:168.522

МИСТЕЦТВО ЯК ГОЛОВНИЙ ЧИННИК ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ

Беженарь О. П. ©

Аспірантка НПУ імені М. П. Драгоманова

Представлена авторська позиція, що процес формування гармонійного розвитку особистості за допомогою образу (як носія смислу) відбувається завдяки принципу суміщення, провідну роль в чому грає процес *самовіддзеркалення*.

Ключові слова: *мистецтво, духовний розвиток людини, динамічне ціле, самоорганізація*, *самовіддзеркалення.*

Світова спільнота рішуче крокує у добу інформаційної цивілізації, віддаляючись від суспільства, що керувалось принципом дінамічної рівноваги до суспільства, що керується принципом сталої нерівноважності. Нова доба, новий дух епохи і нові ідеали, у першу чергу, особистості. Вона має бути у інноваційній економіці тільки креативною, оскільки треба виживати у неурівноваженому середовищі.

Мистецтво, а тут ми вживаємо цей термін у самому широкому сенсі, є універсальним інструментом формування гармонійної особистості у всі часи і в усі епохи. Для цього достатньо кинути погляд на історію естетичної думки і переконаєшся в цьому. При цьому воно, мистецтво, залежно від історичної епохи та пануючої філософської й освітньої парадигми розуміння впливу мистецтва на формування особистості радикально змінювалося: від забезпечення єдності фізичної та духовної краси людини в античні часи, гармонії її з Божественним духом у часи Середньовіччя, злагодженості функціонування механізмів тіла і душі «людини-машини» у добу Просвітництва — до всебічного і гармонійного розвитку усіх сутнісних сил особистості у XX столітті.

Визначальними умовами і головними чинниками художньо-творчого розвитку людини завжди визнавалися мистецька освіта та художньо-естетичне виховання, метою яких проголошувався загальнокультурний

і творчий розвиток особистості, пробудження в неї інтересу до творів мистецтва, формування здатності до власної творчої мистецької діяльності, в якій виявляється її неповторна творча індивідуальність.

Таким чином, метою даної статті є аналіз потенціалу мистецтва у справі формування креативної особистості, яка б відповідала вимогам інноваційної економіки і сталого соціального життя спільноти. Для цього треба відповісти на декілька питань, а саме: 1) довести чому саме мистецтво ми вважаємо головним чинником формування гармонійної особистості; 2) як саме відбувається суміщення двох форм образів, що віддзеркалюють буття людини у її естетичній свідомості; 3) які саме умови внутрішнього середовища особистості людини гарантують гармонійність стану особистості людини.

Тож, спочатку відповімо на запитання чому саме *мистецтво ми вважаємо головним чинником формування гармонійної особистості людини.* На підтвердження цього у нас є чотири *аргументи*.

Перший з них пов'язаний з тим, що у його просторі зароджується і здійснюється і реалізується естетична діяльність людини, що детермінується специфічними потребами, уявленнями, мотивами, установками, емоціями, почутями, інтересами, цінностями, смаками, свідомістю, нарешті, ідеалами.

«Класична» модель мистецтва представляє його як світ художніх творів, сформований на естетичних принципах і звернений до вихованого естетичного почуття (сприйняття) та судження (смаку). Класичний світ мистецтва передбачає зразковість (нормативність) як у плані орієнтації на прекрасний ідеал, так і в плані перетворення життя, що виявилося в соціологізованній тематиці співвідношення «прекрасного» й «життя» [8].

Зазвичай термін *«мистецтво»* використовується у двох значеннях: як творча діяльність, спрямована на створення художніх творів, ширше — естетично-виразних форм, та як майстерність, уміння, вправність, сноровка, що розвинені знанням справи [6, с. 74]. Понятійний статус мистецтва безпосередньо пов'язаний з першим значенням терміну, зберігаючи друге в якості технічної умови усілякої творчості.

Неоднозначність розуміння сутності мистецтва філософами та науковцями зумовила появу різноманітних теоретичних підходів до визначення його як: відображення відображеного (Платон); мімезісу (Арістотель); найвищої форми почуттєвого пізнання (О. Баумгартен); почуттєвого втілення понять, вільної гри людських пізнавальних зді-

бностей (І. Кант); абсолютної ідеї в її чуттєвому інобутті (Г. Гегель); відображення істинності почуттєвого (Л. Фейербах); прояву прихованих законів природи (Й. В. Гете); метафізичної діяльності людини, зумовленої існуванням світу як естетичного феномену (Ф. Ніцше); інту'ції (Б. Кроче); мислення в образах (В. Бєлінський); функції суспільного організму (Ж.-М. Гюйо); органу життя людства, що переводить розумну свідомість людей у почуття (Л. Толстой); астральної імагінації (Р. Штайнер); художньої концентрації дійсності, суспільної техніки почуттів (Л. Виготський); однієї зі сфер реалізації людської здібності до «символотворчості» (С. Лангер); автопортрету культури (М. С. Каган), «дублера» різних форм діяльності людини, що, не замінюючи жодної з них, моделює їх (Ю. Б. Борев), специфічного методу осягнення інтуїтивних істин, що несе в собі самому критерій правильності (Є. Фейнберг); чинника соціального відтворення людства (І. А. Зязюн); культурної феноменології загальнолюського, що підтримує постійне світоглядне тло конкретно-історичного соціуму (В. Малахов) тощо.

У сучасних словниках представлено також різні підходи щодо визначення сутності мистецтва як: форми суспільної свідомості, за допомогою якої люди відображають об'єктивну реальність та висловлюють своє ставлення до неї; концентрованого виразу естетичного ставлення людини до оточуючого світу [5, с. 82–85]; знаково-семіотичної галузі людської культури, яка, на відміну від інших засобів комунікації, позначена намаганням в усіх своїх повідомленнях поєднати відтворювану в цій галузі конкретність світу з тими чи іншими його узагальненими сенсами [11]; комунікацію, в якій повідомленням є текст у повному своєму знаково-семіотичному складі, внаслідок чого це повідомлення набуває інформаційної ваги, по суті, незрівнянної з усіма іншими семіотичними інструментами культури; творчу діяльність, у процесі якої створюються художні образи [3].

Другий — мистецтво як засіб формування особистості концентрує у собі надзвичайно великий арсенал засобів зовнішнього впливу на неї. До мистецького арсеналу відноситься: література, поезія, хореографія, архетиктура, музика, театр, малюнок, скульптура, кіно, спів, гра, образотворчість, танок, бойові мистецтва. нарешті, народний фольклор.

Усі вони є засобами задоволення естетичних потреб особистості, що виникає, за Г. Гегелем. з розумного потягу людини духовно пізнати внутрішній і зовнішній світ, уявивши його як предмет, в якому вона пізнає своє особисте «Я» [1, 54] й вивільняє свій дух.

Третій — мистецтво оперує смислами, архетипами, образами, символами і ідеями. Це для нас принципово важливе посилання, оскільки у свідомість людини нічого іншого потрапити не може. Тому ми вважаємо, що кожне з наведених вище визначень, має свій сенс. Тому ми дотримуємось погляду О. Отич на *мистецтво «як* на *форму суспільної свідомості* та *сферу творчої людської діяльності, спрямовану на осмислення світу й оцінку місця людини в ньому, отримання знання про буття та стосунки людей, що виражає ціннісне та естетичне ставлення до цих явищ і об'єктивується у художніх образах»* [9, с. 305–306].

Це — царина культури, де відображення суб'єкта «в матерії» є образом, який він створює за законами краси та відповідно до певних естетичних ідеалів, що концентровано виражають естетичне та водночас енциклопедично втілюють історичний досвід людства, світоглядні орієнтири [2].

Четвертий — і головний, мистецтво спроможне гармонізувати особистість. Саме в ньому вбачала це неоціненне значення й С. Русова, яка, розглядала його як втілення краси, зазначала: «Краса — то є гармонія, від естетичних вражень ця гармонія, упорядкованість переходить у серце дитини, утворює звички, виявляється у красі поводження, в грацийності усіх рухів, в гармонійності вчинків, утворює смак до всього гармонійного» [10]

Найбільш вдало, з точки зору предмету нашого дослідження, висловилась О. Отич, що зазначила: «Мистецтву іманентно притаманна здатність всебічно і гармонійно розвивати особистість, удосконалюючи усі її органи відчуттів: зір (образотворче мистецтво), слух (музика), рух (кінесику) — танець, дотик (такесику) — скульптура — і приводячи їх у гармонію як засобом їх синтезу (синтетичні види мистецтва), так і засобом підпорядкування їх домінантному різновиду мистецтва, обраному людиною задля насолоди чи з метою професійного заняття ним, піднесене почуття, викликане мистецтвом, спонукає людину до власної творчості в різних сферах діяльності, і в такий спосіб розвиває її творчі якості, заохочує до прояву власної індивідуальності в художній та інших видах творчості. Таким чином, розвиток художніх і творчих здібностей є взаємозалежними одне від одного» [9, с. 169].

Проблему гармонійного розвитку особистості ґрунтовно вивчала вітчизняна дослідниця О. Отич, яка головні наукові здобутки виклала у монографічній праці «Мистецтво у розвитку індивідуальності педагога: історичний і методологічний аспекти» [9]. За її свідченнями

проблема розвитку особистісних якостей педагога засобами мистецтва є достатньо розробленою в теорії та історії педагогіки.

Втім, якщо проаналізувати наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячені різноманітним її аспектам, то виявляється, що усі вони стосуються переважно питань професійної підготовки викладачів мистецьких дисциплін (Е. Абдуллін, Л. Арчажнікова, В. Орлов, Г. Падалка, О. Рудницька, Т. Смирнова, Т. Танько, О. Щолокова та ін.), рідше — педагогів дошкільних установ (Л. Артемова, Ю. Косенко та ін.), вчителів початкових класів (К. Ушинський, О. Ростовський, С. Смоленський, Л. Хомич, С. Чабан та ін.) або викладачів технології (І. Нищак, Л. Гриценко, В. Титаренко та ін.). Розвиток особистості педагога засобами художньої літератури є предметом наукового інтересу, як правило, для фахівців філологічних спеціальностей (Л. Мацько, О. Семеног та ін.).

Вплив естетичного ідеалу на особистість досліджувалась і через формування естетичної свідомості, діяльності і чуттєвої культури. Основоположними для даного аналізу є погляди на чуттєвість людини як її сутнісну характеристику, викладені у працях Аристотеля, Платона, Протагора, Дж. Локка, Д. Берклі, І. Канта, Р. Декарта, Ж.-Ж. Руссо; ідеї Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Бердяєва, А. Лосєва, П. Сорокіна, А. Канарського.

Проблема чуттєвої культури як компонента духовної культури особистості знайшла відображення в роботах таких вчених, як В. Андрущенко, І. Зязюн, С. Іконнікова, Н. Крилова, Н. Киященко, М. Реріх, Л. Рувінський, О. Рудницька, В. Фєдотова, Г. Шевченко та ін. В їх працях культура почуттів розглядається як ціннісно-духовна властивість особистості, завдяки якій проявляється її світосприймання, світовідношення, творча діяльність та соціокультурна поведінка.

Цим самим ми хочемо підкреслити той факт, що вплив мистецтва на формування гармонійної особистості є під уважним поглядом дослідників різних галузей знання. І ми тут нового мало що можемо додати, якщо не знайти якусь оригінальну методологічну призму для аналізу обраного нами предмету дослідження.

Нам треба знайти «свій» горизонт. Таким *дослідницьким горизонтом є аналіз суміщення індивідуального і суспільного, об'єктивованого і суб'єктивованого образу буття* у ході естетичної діяльності людини. Тоді будуть задіяні усі складові естетичної свідомості особистості і усі

засоби мистецького впливу на неї. Він для нас цінний ще й з тої точки зору, що у ньому у повній мірі задіяна воля людини.

Тож, *специфіку нашого дослідження* ми вбачаємо у аналізі процесів, що відбувається у інтегративному механізмі, розташованому у живому організмі людини, тобто після того як свою функцію виконали психологічний і механізм і механізм соціалізації. При цьому відомо, що живе існує у формі безперервного обміну речовин, перенесення енергії, різноманітних фізико-хімічних взаємодій, засвоєння і виведення елементів, включення їх в певні зв'язки і т. п. Життя — безперервний динамізм, самооновлення структур; можна сказати, що живе існує у формі динамічного цілого (ДЦ) [4, с. 9].

ДЦ — це певні елементи, об'єднані ходом зв'язків. Безперервна скріпленість елементів зв'язками і породжує ДЦ. Питання утворення ДЦ детально вивчаються в теорії виникнення життя і обґрунтовані ще у 1985 році Г. Форстером [12, с. 95–97]. «Елементи об'єднувалися між собою сильнішими зв'язками і взаємодіями, чим з іншими: ті і ставали середовищем»,— пише В. Н. Кремянский [7, с. 125]. Живе, існуючи, стало виступати у формі стійкого відособленого цілісного утворення саме за рахунок скріплення елементів зв'язками, стійкості зв'язків, їх тривалості.

Для існування ДЦ як деякої стійкої освіти необхідно, щоб його елементи задовольняли низці вимог. Передусім елементи повинні мати здатність перетворюватися, переходити один в одного, підтримуючи тим самим взаємне існування. Зв'язок між елементами ДЦ може як завгодно перетворювати елементи, внаслідок чого може виникнути деякий новий елемент. Останній знову має бути включений в процес зв'язкоутворення. Для цього елементи повинні мати щось загальне, таке що перетинається — бути операційно близькими, але не однаковими. Живий біологічний організм людини відповідає цим вимогам. Це означає, що без участі біологічного організму людини принципово неможливо здійснити вплив на зміну його атрибутивних властивостей. У той же час гармонійність особистості є саме такою глибинною властивістю біологічного організму людини.

Зрозуміло, в таких складних і динамічних утвореннях, як людина і суспільство, тісно переплітаються і спонтанне виникнення нових структур, і підтримка функціонування при значних варіаціях зовнішніх і внутрішніх умов, і самоудосконалення на основі використання досвіду, як власного, так і чужого.

Тут узгодження елементів і зв'язків набуває багатопланового і частенько суперечливого характеру, бо елементи функціонуючої системи повинні узгоджуватися не лише між собою, але одночасно з компонентами знову виникаючих утворень і систем, що виникали у минулому, в також із задіяними з інших систем, наприклад, міжнародний вплив. Тому домагатися узгодження і гармонії між компонентами системи тим складніше, чим вона динамічніше і досконаліше. Так, добитися згоди між людьми в первісному суспільстві, мабуть, було простіше, ніж в добре диференційованому сучасному соціумі, що швидко розвивається.

Поняття самоорганізації на рівні людини і суспільства передбачає усі перераховані аспекти, але їх роль в кожен момент часу виявляється істотно різним. Домінування одного з них, наприклад, пов'язаного з формуванням нових якостей, означатиме, що система знаходиться у фазі розвитку. Домінування прагнення системи до збереження себе також може характеризувати її як така що розвивається, але слабка вираженість таких рис, як спонтанне виникнення нових якостей і вдосконалення на основі використання минулого досвіду, приводить її до стану стагнації. Тривала ж стагнація, якщо у неї включаються породження нового і використання минулого досвіду, може привести до розпаду системи. У нашому випадку до деградації особистості.

Загальним елементом, що об'єднує усі наявні види мистецтва (живопис, театр, література, кіно, телебачення та ін.) у ході впливу естетичного ідеалу суспільства на процес формування гармонійної особистості є використання ними *образу, як носія смислу.*

Процес формування особистості за допомогою образу відбувається завдяки принципу суміщення внутрішнього — суб'єктивованого образу естетичного і зовнішнього — об'єктивованого ідеалу. Це відбувається завдяки тому, що у структурі біологічного організму людини створюється і функціонує низка специфічних механізмів: психологічний, соціалізації і переживання.

Така перетворювальна конструкція у біологічному організмі людини — це «особлива динамічна цілісність, відкрита для взаємодії із зовнішнім середовищем і здатна до відображення і перетворень себе і середовища, специфічним системним ефектам, у тому числі і об'єктивно неспостережуваним, а призначеним «для себе», які і представляють аналог властивостей і якостей явищ психічного світу. Її функціонування здійснюється на базі процесів самовіддзеркалення, завдяки якому її власні потреби відображаються в якості деяких умовних значень.

Сенс умовних значень формує спонукальний компонент активності. Одночасно система відбиває факт власного буття — до відображення, що формує себе, адресований сенс спонукача. *Сплав відображення себе (світогляду особистості — авт.) і спонукача (естетичного ідеалу суспільства — авт.) є центральною ланкою її активності.*

Самовіддзеркалення у даному випадку розуміється узагальнено: у вигляді якості абсолюту (колективного естетичного ідеалу) і у вигляді відображення системою факту власного буття (світогляду особистості). Таким чином, у цій віртуальній системі зустрічаються збуджувальний чинник — естетичний ідеал суспільства і виконавчий чинник — біологічний організм людини. Пусковим механізмом до дії якого є світогляд, а якість дії і продукту, відповідно, забезпечує світоглядна культура особистості. Вони знаходять одне одного за логікою взаємного доповнення. Сумісне функціонування якості потреби і можливості особистості обумовлює прийняття рішень.

Наведемо приклад такого дії механізму суміщення. Життя підводить кожну людину до вибору професії. Сьогодні ідеалом успішної людини для багатьох юнаків і дівчат є, наприклад, професія банкіра. Прогнозний механізм інтелекту услужливо «малює» молодій людині сам факт буття банкіра і вона уявляє себе у цій ролі. Це означає, що побудований образ банкіра, (факт його буття) втілюється у наявне буття людини. Одночасно це означає, що вона веде подвійне існування — вона одночасно перебуває у власному стані і у стані банкіра. Перехід із свого стану у стан банкіра і відбиває стан множинності світу потенційного розвитку.

Подвійність буття, у свою чергу, натикається на знання про те, що не можна бути у подвійному стані: власному і банкіра. Людина опиняється між сьогоденням і майбутнім. У такому стані довго перебувати не можливо і людина про це знає. Об’єктивна виключність цих станів виступає регулятором суміщення. Наявних або об’єктивних засобів тут не вистачає. Людина підштовхується цим виключенням до пошуку і використанню якісно нових засобів реалізації мети. Вона потребує **умовних засобів** реалізації бажаного. Таку функцію може виконати тільки абсолют — естетичний ідеал, що має зміст «добре».

Далі смислом абсолюту «добре» факту буття банкіра надається якість бажаності, привабливості. Під дією смислу привабливості запускаються в хід усі можливості людини — її пам’ять, сприйняття, інтелект; вона починає вчитися, набувати нові якості, намагаючись наблизити бажане для себе буття.

Інакше кажучи, початкова якість абсолюту, роблячи намічену професію бажаною, привабливою, примушує проявлятися усі наявні можливості людини. Складається усе той же комплекс саморегуляції із спонукання і засобів його досягнення — якість завершального абсолюта, роблячи професію банкіра бажаною, «запускає» своїм сенсом усі можливості людини (сприйняття, пам'ять, інтелект та ін.); у результаті породжуються як необхідність в навчанні, так і засоби по реалізації цієї необхідності. Абсолютом використовуються усі можливості людини, вони стають засобом введення бажаної професії у факт її наявного буття. Далі усю поведінку людини можна описати як прояв функціонування комплексу саморегуляційного. Так, в гонитві за якістю привабливості професії банкіра людина може «зрушити гори»: поступити у ВНЗ, освоїти масу знань тощо.

Отже, феномен двоїстості існування, породження умовною формою носить наскрізний характер. Внутрішнє середовище живого від найбільш елементарних рівнів до вищих форм психіки людини «просякнута» феноменом двоїстості буття, заповнена відповідними протиріччями.

У ній тому постійно є присутньою недостатність засобів одного об'єктивного рівня для інтерпретації двоїстості існування з позиції наявного буття живого організму людини і, значить, необхідність доповнення, розширення потенціалу об'єктивних засобів засобами умовного рівня. Засобами такого умовного рівня і виступають різноманітні емоційно-оцінні процеси — ідеали серед яких провідним є естетичний.

Саме їх різноманіття обумовлене відмінністю конкретних умов, в яких протікає поєднання. Ця відмінність не може не відображатися в кінцевих ефектах — самих нових якостях, що здійснюють поєднання. Але при усій їх відмінності в кожному з них буде загальний компонент — естетичний ідеал, що несе якість «добре/погано», що виконує функцію збудження в усіх процесах самоорганізації. Саме ця якість об'єктивованого у зовнішньому середовищі естетичного ідеалу в людині виконує функцію рушійної сили його активності, роль її генератора.

Отже, зробимо основні висновки, що випливають з вищерозглянутого впливу естетичного ідеалу суспільства на формування гармонійної особистості у сфері мистецтва, культури, освіти і науки.

По-перше, процес формування засобами мистецтва гармонійну особистість на сучасному етапі у вітчизняному науковому просторі досліджений дуже гарно, особливо у педагогічній науці. Це поставило перед нами проблему не повторювати їх шлях, а знайти більш глибокий дискурс вивчення предмету дослідження.

По-друге, ми вимушені були знайти загальне у науці, культурі і освіті — образ у якому зафіксований певний смисл, завдяки чому він впливає на формування внутрішнього світу особистості. Естетичний ідеал суспільства у даному випадку діє як абсолют і атрактор у процесі розвитку особистості людини спрямовуючи її до гармонізації внутрішнього стану. У структурі біологічного організму людини відбувається постійне протистояння психологічного механізму і механізму соціалізації, що знімається механізмом переживання.

По-третє, ми подали механізм взаємодії естетичного ідеалу суспільства і свідомості особистості людини завдяки застосуванню принципу суміщення, оскільки саме завдяки йому відбувається гармонізація розвитку особистості шляхом суміщення внутрішнього ідеалу з зовнішнім образом прекрасного і доброго. Роздвоєність внутрішнього стану живого організму вимагає прийняття рішення з боку особистості, оскільки живе не може бути у постійному суперечливому стані і тому воно починає рухатись у бік загального — естетичного ідеалу суспільства.

По-четверте, не можна не помітити, що ми на протязі усіх етапів даного аналізу постійно звертаємось до фізичного стану біологічного організму людини, як інтегратора і основного виконавця гармонізації суперечностей біологічного і соціального компонентів у її структурі. Це означає, що темпи, якість гармонізації суперечностей між психологічним і соціальним механізмами обробки генотипічної і фенотипічної інформації у цій сфері напряму залежить від стану біологічного організму і образу життя людини. Як це відбувається і чому саме він, біологічний організм, відіграє таку важливу роль у формуванні гармонійної особистості ще предстоїть дослідити окремо.

Література:

1. Гегель Г. Эстетика: В 4-х т.— М.: Искусство, 1973.— Т. 1.— 150 с.
2. Искусство//Философский словарь/Под ред. *И. Т. Фролова*.— 4-е изд.- М.: Политиздат, 1981.— С. 135–136.
3. Искусство If//Краткий словарь по философии/Под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина.— 4-изд.— М.: Политиздат, 1982.— С. 122.
4. Келасьев В. Н. Самоорганизация: психо- и социогенез/Под ред. В. Н. Келасьева.— СПб: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 1996.— 200 с.

5. Краткий педагогический словарь пропагандиста/Сост.: М. Н. Колмакова и В. С. Суров; Под общ. ред. М. И. Кондакова, А. С. Вишнякова. — М.: Политиздат, 1984. — 319 с.
6. Краткий толковый словарь русского языка/И. Л. Городецкая, Т. Н. Поповцева, М. Н. Судаплатова. Т. А. Фоменко: Под ред. В. В. Розановой. — 6-е изд., испр.. — М.: Рус. яз.. 1989. — 255 с.
7. Кремянский В. Н. Методологические проблемы системного похода к информации. — М.: Наука, 1977. — 228 с.
8. Кукрак О. Н. Искусство//Всемирная энциклопедия: Философия/Глави, науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М.; АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — С. 439.
9. Отич О. М. Мистецтво у розвитку індивідуальності педагога: історичний і методологічний аспекти: монографія/за наук. ред. І. А. Зязюна. — Чернівці: Зелена Буковина, 2008. — 440 с.
10. Русова С. Дошкільне виховання/Русова С. вибрані педагогічні твори/Упор. О. В. Проскура. — К.: Освіта. 1996. — С. 34–44.
11. Скуратівський В. Мистецтво//Філософський енциклопедичний словник/За ред. В. І. Шинкарука. — К.: Абрис, 2002. — С. 380–381.
12. Foerster H. V. Interview. London, 1985.

Беженарь О. П. Искусство как главный фактор духовного развития человека на переходном этапе развития мирового сообщества

Представлена авторская позиция, что процесс формирования гармоничного развития личности с помощью образа (как носителя смысла) происходит благодаря принципу совмещения, ведущую роль во многом играет процесс самоотражения.
Ключевые слова: *искусство, духовное развитие человека, динамическое целое, самоорганизация, самоотражение.*

Bezhenar O. P. Art as main factor of human's spiritual development on the transitional stage of world association's development

Author position, that the process of forming of harmonious development of personality by image (as a transmitter of sense) takes place due to principle of combination, is presented. Leading role plays the process of selfreflection.
Keywords: *art, human's spiritual development, dynamic integer, selforganization, selfreflection.*

УДК 1:281.9

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ МІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ У ПРАВОСЛАВ'Ї

Костенко Т. В. ©

Викладач кафедри філософії та соціології Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

Стаття присвячена аналізу проблеми сакрального — як сутності східного християнства (православ'я), його актуалізації через сакральний символ в теофанічному прояві. Сутність релігії розглядається крізь призму розмежування сакрального і профанного.

Ключові слова: *сакральне, ієрофанія, символ, євхаристія, православна містика.*

Звернення до феномену сакрального постає однією з фундаментальних проблем філософсько-релігієзнавчого дискурсу, оскільки розширює та поглиблює погляди на природу релігії, віри, в цілому, та східного християнства, зокрема.

Одним із видних мислителів, в якого віднаходимо роздуми з приводу феномену сакрального, був німецький філософ, представник Баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд. Саме йому релігієзнавча наука зобов'язана введенням в обіг терміну «святе» в якості категоріальної форми. В своїй збірці філософських статей «Прелюдії» автор виражає сутнісну визначеність релігії: ціль релігії, її норма, ідеал-святиня. За словами В. Віндельбанда: «Святиня — це нормативне усвідомлення істинного і прекрасного, що переживається як трансцендентна дійсність» [6, с. 260]. Яким чином людина контактує зі священним? Як переконаний Віндельбанд, святість відкривається особистості за допомогою трансцендентного почуття. Святе входить в особистісне життя через релігійні уявлення (міфи, догмати), воління (здатність до певного виду діяння — молитви, поклоніння), об'єктивацію в конкретних предметних данностях (іконах, храмових спорудах). Але тільки у своїй єдності ці моменти забезпечують повноцінний зв'язок людини зі світом сакрального.

У своїй праці «Святе» Р. Отто акцентує увагу на ідеї про першопочаткову ірраціональність останнього, якісну своєрідність його

предмету — сакрального об'єкту, для означення якого вводить спеціальний латинський термін «нумінозне» (в перекладі з лат. — божественне). У визнанні рефлексивної визначеності сутності сакрального важливим є момент ірраціонального — понятійно-несхвачуваної якості божества.

У монографії Р. Нібура «Радикальний монотеїзм і західна культура», розглядається питання про вплив форми віри на формування досвіду сакрального. Автор відстоює думку, що лише віра в єдиного Бога по-справжньому впорядковує відчуття святості. Головний девіз радикального монотеїзму передають наступні слова: «Оскільки всі речі наділені святістю в силу їхнього відношення до Єдиного, то саме так до них і слід ставитись» [12, с. 256].

Відомий релігієзнавець сучасності М. Еліаде в праці «Священне і мирське» розглядає структурні елементи свідомості та її роль у привертанні індивіда до сакральної реальності, вдається до спроби з'ясувати психологічні чинники, які наближають особистість до відчуття святого. Неоціненною заслугою румунського фахівця можна вважати розробку важливих для релігієзнавчої науки понять: «сакральне», «священний простір», «священний час», «ієрофанія», тощо.

Німецький мислитель К. Карстен в своїй статті «Священне і профанне» доводить, що відчуття святості має апріорну природу подібно до ідей необхідності, сутності, блага; що людина, якій не вдалося пережити зустріч зі священним, далека від істинного розуміння божественного.

Вітчизняна філософсько-релігієзнавча думка в данному питанні не виходила за межі релігійної філософії з її прихильністю до метафізичної проблематики: В. С. Соловйова, С. Булгакова, М. Бердяєва, П. Флоренського, Н. Лоського, А. Лосєва та інші. В їхніх творах питання сакрального не виступає самостійним об'єктом вивчення, а є дотичним при розгляді релігійної тематики, християнської етики, питань спілкувань людини з Богом і т. д.

У творчості християнських мислителів більш акцентована телеологічна сторона в теології сакрального. Вищою й кінцевою метою існування сакрального та профанного буття є бажання уподібнитись Богу: «Буття розчинене в Богові і є останньою метою всякої речі» [1, с. 42].

У міру подальшого знайомства з величезним і невпинно зростаючим потоком сучасної філософсько-релігієзнавчої літератури важко не помітити, що основним предметом її обговореня є ідея оновлення — будь то на рівні філософії чи богослів'я. Ціль даного процесу визначається

як «переоцінка традиційної християнської доктрини у світлі нової самосвідомості сучасної людини».

Якщо колишні християни оцінювали світ в церковно-сакральних поняттях та категоріях, то сьогодні вірно саме зворотнє: для багатьох християн саме світ покликаний виносити судження про сакральне. І навіть, у свідомості тих, хто не сприймає всіх крайностей ідеї секуляризації в трактуванні радикально настроєних богословів, саме це поняття найчастіше поєднується з терміном «оновлення».

Ніяке оновлення в жодній сфері церковного життя, як таке, — неможливо, в першу чергу, без відновлення духовного. Мова йде насамперед про подолання трагічного розриву між теорією Церкви та її досвідом. Необхідно визначити, що Православна Церква як інституція, як доктрина і як дія не має самодостатнього сенсу, тому що всі її атрибути, взяті самі по собі, на лише окремі види реальності, які вони представляють і описують.

У повноті своїх сутнісних характеристик церква реалізується лише шляхом створення нової духовно-сакральної реальності.

Оскільки людина — це homo symbolicus, то і вся її діяльність символічна, всі факти релігії неминуче мають символічний характер. В цьому не може бути ніякого сумніву, якщо згадати, що кожний релігійний акт і кожна культурна ідея спрямовані на досягнення мета-емпіричної реальності.

Спосіб проявлення сакрального (священного) та його об'єктивація, у філософсько-релігієзнавчій науці тлумачиться як: «ієрофанія — теофанія» (М. Еліаде). Ієрофа́нія (від грець. ιερός, «священний»; грець. φανός, «світоч, світло») — прояв священного. Термін був введений румунським істориком релігії Мірче Еліаде, який визначив його як «щось священне, що з'являється перед нами». По суті, термін ієрофанія є аналогом християнського поняття — «теофанія» (богоявлення) у всій сфері священного незалежно від конкретної конфесії.

У релігії символи незамінні, так як репрезентують такий смисловий горизонт, який неможливо виразити іншим шляхом, окрім символічного. Вони — єдиний спосіб означити сутності, що за визначенням не піддаються вираженню. Саме до таких належить і сакральне. З одного боку, воно пов'язане із цим світом, оскільки об'єктивується через його структурні компоненти, а з іншого — являється чимось особливим, таким, що знаходиться поза межами природної реальності, недосяжне, оповите таємницею. Історико-релігієзнавчий аналіз свідчить про те, що

у всіх випадках сакральне постає перед людиною у символічній формі: у вигляді тотему, ікони, храму, тощо, тобто — предметності, смисл якої не обмежується рамками безпосереднього чуттєвого сприйняття. Так як для переважної частини віруючих пряме релігійне переживання залишається бажаним, то більш прийнятним для них виявляється саме його соціалізовані та об'єктивовані форми.

Кожен релігійний акт сповнений значенням, який при ретельному розгляді виявляється «символічним», оскільки співвідноситься із надприродними значеннями та образами. Символ виражає модальність реального, недоступну людському досвіду. Символ здатен відкривати нам ту площину, в якій різнорідні реальності з'єднуються в одне ціле або навіть складаються в єдину «систему». Іншими словами, релігійний символ дозволяє людині виявити певну єдність світу і в той же час виявити, що і її власна доля є невід'ємною частиною світу.

Символ є засобом пізнання того, що не може бути пізнане інакше, тому що пізнання залежить від участі, живої зустрічі й входження в те одкровення реальністю, якого є символ. Християнська теологічна думка стверджує, що символ це не тільки засіб пізнання, але й засіб участі, і саме ця символьно-епіфанічна природа робить християнське таїнство можливим і служить ключем до його розуміння та сприйняття.

Незважаючи на всі розбіжності між православними богословськими школами, розбіжність між символом і реальністю, між figura (зображуваною ідеєю) et veritas (її дійсністю) завжди стверджувалася й визнавалася. Для православних письменників — отців Церкви, символізм є невід'ємним від таїнства й служить єдиним ключем до його розуміння. Максим Сповідник (VII ст.), що є представником богослів'я таїнств, називає Тіло й Кров Христа на Євхаристії символами (symbola), образами (apeikonismata) і таємницями (mysteria). Символічне тут не тільки не протиставляється реальному, але припускає його як своє безпосереднє вираження й спосіб прояву [11, с. 131].

Духовно-містичне життя в православ'ї пов'язане із спогляданням метафізичного світу та реальною участю в ньому. Можливість містики передбачає наявність в людині особливої здатності безпосереднього, надрозумового й надчуттєвого, інтуїтивного усвідомлення, яке називається містичним, причому останнє потрібно відрізняти від звичайного настрою, який визначається суб'єктивною сферою та психологізмом. Напроти, містичний досвід має об'єктивний характер, оскільки він припускає вихід із себе, духовну зустріч та діалог. Даний містичний реалізм

є основною передумовою всього православного богослужіння, поза яким воно втрачає свою актуальність та свою силу.

Для православного мислення характерно, що істина співпадає із містичним досвідом, а богослів'я — із богоспогляданням. А оскільки і перше, і друге знаходить своє обгрунтування в містично-літургічній практиці православної церкви, то відродження справжнього церковного життя стало актуальністю в нинішній час. Пов'язані із цим питання — все частіше стали підніматися в сучасній філософській та релігієзнавчій літературі. Основні питання, які ставить теперішня теологія — є осмислення літургічного життя православ'я, внутрішнє сакрально-містичне життя церкви, положення й роль християнина в церкві. Правильне бачення церковною свідомістю цих актуальних питань буде сприяти відродженню справжнього церковного життя.

Особливість православного богослужіння в тому, що останнє містить в собі не стільки дидактичний спосіб нагадування про певні події, скільки саму реальність зображуваних подій і саме на цьому акцентує увагу своїх учасників. Християнські дослідники православного богослужіння та обрядів: преподобний Максим Сповідник [11]; святитель Кирило Єрусалимський [10]; П. Гаврилюк [7]; протоієрей О. Шмеман [16; 17]; С. Булгаков [3; 4]; С. Епіфанович [8]; К. Фельмі [15]; протопресвітер М. Афанась'єв [2]; архієпископ Веніамін (Мілов) [5]; Ф. Смірнов [13]; А. Катанський [9]; та інші, вказували саме на цю теофанічну природу православного богослужіння та особливість сприйняття його учасниками: «Той, хто молиться, в міру свого духовного досвіду, є співучасником духовних реалій і тому православне богослужіння звертається, насамперед, до містичного чуття, саме на нього вказує і його виховує» [2, с. 106].

В контексті сакраментального містичного реалізму основне значення має євхаристія (з грецької — «подяка»), яка є епіцентром містичного реалізму й благочестя в православному богослужінні. Євхаристичний досвід є джерелом молитв і богослів'я і, головне, — особливого «євхаристичного пізнання Христа» [16, с. 17].

В житті святих, як про це свідчить агіографія, євхаристія мала виняткове значення: вони і духовно і фізично змінювалися, просвітлювалися при цьому (як це описується в житті преп. Серафима Саровського).

Євхаристія є переживане чудо боговтілення, оскільки постійно ставить людину перед самим Богом й дає їй можливість реальної

зустрічі із Христом: в життя людини входить духовна реальність і через це людина робиться доступною впливам останньої [2, с. 32].

Святий Симеон Солунський, говорячи, що євхаристичний хліб і вино «не образ (τιπος), але сама істина», він заявляє, що «τιπος» — це такий «образ» архетипу, який «має всю його силу» [15, с. 73]. Саме в цьому значенні й сприймається вся символіка богослужіння, тому що тільки образ, що не є «по сутності» архетипом, але, що володіє його силою, міг стати гідним посередником на шляху збагнення цього архетипу та єднання з ним.

Реальна літургічна символіка визначає й так званий «топографічний символізм» внутрішнього простору храму — істотний фактор для осмислення системи храмових розписів.

Сакральні зображення в храмі включалися в загальне літургічне дійство, сприяючи своєю естетичною значимістю створенню ефекту містичного єднання неба й землі. Так, на думку Симеона Солунського, «священні зображення» Спасителя, Богоматері, Іоанна Хрестителя, ангелів, апостолів і інших святих на іконостасі означають «і перебування Христа на небі зі своїми святими, і присутність його тут серед нас» [15, с. 78]. Ця ідея також лежить в основі всієї візантійської естетики, її розуміння культового мальовничого образа — ікони (τιπος'а).

Православна містика, що розвивається у зв'язку із євхаристією далека чуттєвості й характеризується трезвенністю. У містичній практиці православ'я не тільки не заохочує, але й всіляко витісняє уявлення, якою людина намагається чуттєво представити й пережити духовне (риса, властива саме католицькій містиці).

Відповідно до означеного характеру православної теофанічної містики, у молитовному житті, головним засобом є ім'я Боже, що призивається в молитві. На цьому значенні імені робиться головний акцент подвижниками й молитвенниками, від прадавніх пустельників Фіваїди й середньовічних «ісихастів» Афона до святого Іоанна Кронштадтського, та в наші дні.

Ім'я Боже найповніше призивається в Ісусовій молитві: «Господи, Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй мене грішного». Ця молитва, повторювана десятки раз, входить, як необхідний елемент в чернече правило, більше того — нею по необхідності можуть заміняти й богослужіння й всяке інше молитовне правило,— таке її універсальне значення [5, с. 72].

Сила цієї молитви полягає не в особливому її змісті, який є простим і ясним, але у самому імені Ісусовім. За свідченням молитовних подвижників це ім'я має в собі силу присутності самого Бога. Своїм ім'ям Бог не стільки призивається, але він вже є присутнім в цьому призиванні.

Дія імені Ісуса, що є в даній молитві, характеризується в різних проявах. Ченці Афона в XIV столітті, послідовники св. Григорія Палами, свідчили, що творителі Ісусової молитви бачили світло Христа і почитали це як світло Фаворське — (прояв енергії Божої — як це й було підтверджено на Константинопольських соборах XIV століття). Інші, споглядали все творіння в цьому світлі, вбачаючи на ньому печать імені Божого, і відчували від того неземну радість.

Молитва Ісусова має, згідно зі свідченнями подвижників, три образи або ступені. По-перше, усна або словесна молитва, коли подвижник робить зусилля творити вустами і в розумі безупинно молитву Ісусову, зрозуміло, за умови відповідної щиросердечного настрою.

На другому щаблі Ісусова молитва є умною або душевною. Вона відрізняється від першої тим, що розум людини творить безперестану молитву й зосереджується в Імені Ісусовім, яке розкриває силу його імені.

Третій і вищий щабель відбувається в «серці». Молитва проникає у внутрішню суть людини, яка бачить себе в божественнім світлі. Молитва Ісусова твориться сама собою в серці невпинно, без всякого зусилля.

Зрозуміло, це розрізнення трьох щаблів є тільки схемою для того, щоб намітити внутрішній шлях у творінні цієї молитви, яка являє собою характерну рису православної містики.

Практичне застосування Ісусової молитви, природно, зумовило богословський аналіз імені Божого, її сили та дієвості. Дане питання ще не отримало догматичного вирішення, що мало б загальноцерковну силу та авторитетность в богословській літературі. На даний час є два різні напрямки в розумінні цього питання. Одні, (що називають себе ім'яславці) є взагалі прихильниками реалізму в шануванні імені: вони вірують, що в імені Божому, що призивається в молитві, вже є божа присутність (о. Іоан Кронштадтський і ін.); інші ж тримаються більш раціоналістичного й номіналістичного розуміння, згідно якому ім'я Боже є людським, інструментальним засобом для вираження людської думки й устремління до Бога. Православні подвижники й містики тримаються першої думки, так само як і деякі богослови й ієрархи; друга

точка зору характерна для шкільного схоластичного богослів'я, зумовленого впливом європейського раціоналізму.

Ісусовій молитві присвячено багато містичних творів, що мають велике релігійно-практичне значення; насамперед, великий збірник — «Добротолюбіе» (т. IV) і цілий ряд аскетичних творінь: свв. Єфрема Сирина, Ісаака Сирина, Іоанна Лєствічника, нових духовних письменників: єп. Феофана Затворника, єп. Ігнатія Брянчанинова, св. єп. Тихона, прот. І. Кронштадтського й ін.

Молитва має, звичайно, сама в собі цінність тим, що вона звертає розум до Бога, є бесідою з Богом. Однак головна її сила в тому, що вона, у зв'язку із християнським життям, приводить до основної мети християнина — з'єднання із Христом [3, с. 115].

Подвиг, вчинений святими, розглядається не стільки як особиста досконалість самого святого, скільки як дія благодаті Божої. Святий відкриває шлях до Бога і в цій якості виступає як заступник за людей перед Богом, як свого роду посередник між Богом та людьми. Розвиток культу святих накладається на великий шар релігійних і соціо-культурних уяв пізньо-античного суспільства. Святий у своїй функції захисника й заступника виконує ту ж місію, яка в язичницькому світосприйнятті приписувалася різним духам (або іншим міфологічним істотам), що опікують людину або весь його рід та виконуючи роль посередника між людиною й вищими силами. Відповідно, культ святих відповідав тому очікуванню заступництва й захисту, яке було міцно вкорінено в соціо-культурну структуру пізньо-античного суспільства, до святих зверталися з молитвою в тих же випадках, коли раніше приносили жертви богам і просили про допомогу в героїв. Із самого початку, однак, у християнському розумінні святості виділяються певні моменти, що є принципово далекими від язичницьких культів. Святість людини співвіднесена з людською природою Христа. Саме тому всі ранньохристиянські автори наполягають на тому, що мученики вже є причетними Богові саме завдяки своїм цілком людським стражданням і мученицькій кончині. Близькість до Бога в єднанні із людяністю й забезпечує святим можливість бути посередниками між Богом і людьми. Вчення про заступництво святих основано на вченні про єдину церкву живих і мертв, що становить єдине Тіло Христове [9, с. 215]. Фізична смерть не відокремлює віруючого від церковної громади, і тому з найдавніших часів у церкві встановлені молитви про померлих.

У вченні про святість, таким чином, стверджується подолання протистояння матеріального й духовного, тварного й нетварного, тобто основних позицій, які в дохристиянських уявах виступали як абсолютні межі, що розділяють божественне й людське, смертне й безсмертне. Святі, виявляючись заступниками за людей перед Богом, по'єднуються в цих дійствах з ангелами, тобто безтілесними, нематеріальними силами; тим самим долається межа профанного (матеріального, тілесного) і духовного й матеріальність перестає бути перешкодою для з'єднання з Божеством. Разом з тим святі є тими тварними істотами, які співвідносяться із Богом, тобто нетварним началом, і тим самим по'єднують тварне людство з нетварним Божеством. Ці елементи вчення про святість формуються в послідовну богословську систему в VII–VIII вв. преп. Максимом Сповідником і св. Іоаном Дамаскіним. Формулюючи вчення про Божественні енергії, вони говорять про проникнення цих енергій у людську природу й про святість як результат даного проникнення. Оскільки у святості долається протистояння духовного й матеріального, святі спасаються «тілесно» ([грец.] σωματιχώς), тобто божественними енергіями виявляється пронизана як їх плоть, так і їх образи (ікони). Це вчення обґрунтовує практику почитання святих, а також й такі її форми, як поклоніння мощам та іконам святих.

Православна містика по своїй природі — без-образна, й таким же є і шлях до неї, оскільки і молитва, і богомисля не повинно прагнути до людського уявлення, якщо сам Бог не є причиною образів в людині. В даному контексті саме так осмислюється й концепція православної іконографії. Ікона («образ») — не є реалістичним чи уявним зображенням. На думку Л. Успенського: «ікона… зображує преображенне тіло, освячене благодаттю, тіло майбутнього віку». [14, с. 75]. Причина та природа «іконічного» зображеня — не мистецька уява людини, а есхатологічна реальность, що й впливає на формування даної парадигми в православній іконографії. На думку С. Булгакова: «ікона завжди є одкровення сокровенного, ієрогліф свого ідеального першообразу… вона передає не стільки дійсність, скільки приховане за дійсністю» [4, с. 70].

Таким чином, означувані аспекти містичного реалізму в православ'ї вказують, в своїй основі, на переважаючу їхню реальність, яку вони представляють і описують через посередництво сакрального символу яким є в православ'ї євхаристична природа Церкви, віра — як головний спосіб осягнення буття, теофанічний характер богослужіння.

Характер та особливість східного християнства проявляється в його сакрально-містичному досвіді.

Аналіз змісту православної догматики призводить до висновку, що православ'я — є не тільки віровченням, а способом онтологічного єднання із трансцендентним буттям. Православ'я сакралізує наше профанне буття, оскільки вводить в наше матеріальне буття, саме «тут і зараз» сакральне начало — метафізичне буття. Більше того, сакральне — є абсолютною реальністю, сутністю віри. Православний містицизм є результатом, похідним сакральної, онтологічної сутності.

Православне богослужіння в цілому можна назвати школою богослів'я й богомисля, тому що воно навчає сакральним таємницям Царства небесного і є іконою цього Царства, найбільш повним відображенням небесної реальності в земних умовах, явищем трансцендентного через іманентне.

Християнська віра — есхатологічна, тому що події, які її породили і які є її об'єктом — мають суто історичний характер: воскресіння, вознесіння Христа, зішестя Святого Духа переживаються в ній не тільки як ціль і завершення священної історії спасіння, а як початок і дар нового життя.

Перевершуючи матеріально-профанні реальності вона відкриває сакральну реальність — Царство Боже, проголошення якого саме як реальності, а не як ідеї або доктрини є центральним моментом Євангелія, а через нього — і всього християнського досвіду.

Саме есхатологічний характер Церкви розкриває її як епіфанію, як прояв, присутність і дарунок Царства Божого, як його таїнство в цьому світі. Функція Церкви у світі визначається в тому, щоб розкривати eschaton, возвістити Царство Боже як останню мету й, таким чином, спів-віднести до нього все життя людини й цього світу.

Есхатологічне «буття» Церкви пояснює «есхатологічне мовчання» Православ'я в класичну епоху богослів'я. І якщо отці Церкви не дали визначення сутності самої Церкви, не зробили її об'єктом богословського міркування, те це тому, що жодна з цих дефініцій не змогла б цілком охопити й адекватно виразити сутнісну таємницю Церкви як досвіду Царства Божого, як його епіфанію в «цьому світі».

Література:

1. Августин А. (Блаженный). Творения в 4 т. — Спб.: Алетейа; К.: УЦИИМ, 1998. — С. 42.

2. Афанась'єв М. Протопресвітер. Вступ до церкви. — М.: 1994. — 170 с.
3. Булгаков С. Н. Православ'я. М. 1991. — 270 с.
4. Булгаков С. Н. Ікона та іконопочитання. Догматичний нарис. — Париж: 1931. — 117 с.
5. Веніамін (Мілов) Архієпископ. Читання по літургічному богослів'ю. — М.: 1993. — 210 с.
6. Виндельбанд В. Прелюдии. Философские статьи и речи//Избранное: Дух и история. — М.: Юрист, 1995. — С. 260.
7. Гаврилюк П. Історія катехизації в прадавній церкві. М. 2000. — 315 с.
8. Епіфанович С. Л. Преподобний Максим Сповідник і Візантійське богослів'я. — М.: 1996. — 118 с.
9. Катанський А. Догматичне вчення про сім церковних таїнств в творах прадавніх отців і письменників церкви до Оригена включно. М.: 2004. — 325 с.
10. Кирило Єрусалимський. Святитель. Повчання огласительні і тайноводственні. — М.:1991. — 138 с.
11. Максим Сповідник. Преподобний. Твори: Богословські та аскетичні трактати/переклад і коментарі А. І. Сідорова/. Кн. 1. М. 1993. — 350 с.
12. Нибур Ричард Х. Радикальный монотеизм и западная культура//Христос и культура: Избранные труды Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура. — М.: Юрист, 1996. — С. 256.
13. Смірнов Ф. Богослужіння християнське із часів апостольських до IV століття. — М.: 2006. — 247 с.
14. Успенський Л. А. Богослівя ікони православної церкви. —М.: 1994. — 656 с.
15. Фельмі К. Х. Введення в сучасне православне богослів'я. — М.: 1999. — 295 с.
16. Шмеман О. Протоієрей. Євхаристія. Таїнство Царства. — М.: 1989. — 315 с.
17. Шмеман О. Протоієрей. Водою і Духом. — М.: 1998. — 190 с.

Костенко Т. В. Философско-религиоведческие аспекты мистического реализма в православии

Статья посвящена анализу проблемы сакрального — как сущности восточного христианства (православия), его актуализации, через сакральный символ в теофаническом проявлении. Сущность религии рассматривается сквозь призму разграничения сакрального и профанного.
Ключевые слова: *сакральное, иерофания, символ, евхаристия, православная мистика.*

Kostenko T. V. Phylosophic and religious aspects of mystical realism in orthodoxy

The article deals with the analysis of the problem of the sacral as the essence of Eastern Christianity (Orthodoxy) and its actualization through the sacral symbol in theophanic manifestation. The essesnce of religion is studied in the light of delimitation of the sacral and the profane.
Keywords: *sacral, jerophany, symbol, the Eucharist, Orthodox, mysticism*

УДК 27–42: [37.015.31:17.022.1]

Проблема особистості в моральному богослов'ї

Овчаренко К. Ф.

Аспірант кафедри «релігієзнавство»Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пропонована стаття містить аналіз, ідейного підґрунтя й етичних принципів формування моральності, духовного розвитку та релігійної свідомості особистості в моральному богослов'ї.

Ключові слова: *моральне богослов'я, морально-етичне вчення, процес виховання, особистість, християнська етика, формування релігійної свідомості, душа, тіло, Творець*.

Основний зміст даного дослідження становить виклад поглибленого вивчення етико-богословського бачення формування та розвитку особистості, а також вчення про моральну свідомість і моральну поведінку людини. Із залученням цінних теоретичних узагальнень, що містяться в роботах богословів, психологів, педагогів і філософів, а саме: митрополита Московського Філарета (Дроздова), святителя Феофана Затворника, святителя Ігнатія Кавказького (Брянчанінова), архімандрита Платона (Ігумнова), єпископа Гурія Іркутського (Степанова), єпископа Феофана, єпископа Стефана, протоієрея С. Булгакова, протоієрея Георгія Флоровського, протоієрея П. Ф. Солярского, В. С. Соловйова, М. М. Бахтіна, Ф. Бекле, Г. Ващенко, К. Вільямса, Л. С. Виготського, У. Джемса, О. Г. Дробницкого, С. З. Заріна, І. А. Ільїна, А. Ф. Лосєва, Н. О. Лоського, М. О. Олесницького, С. Н. Трубецького, Н. А. Фаворова, Ф. Фургера, Е. Фромма.

Ми робимо акцент на визначенні того, що людина є носієм трьох начал — природного, розумного та Божественного і життя її протікає в трьох сферах буття — природній, соціально-культурній та релігійній. Саме цим підкреслюється, що людська особистість володіє даром свободи, в стихії якої вона здійснює моральний вибір, ціннісну орієнтацію і визначає сенс свого існування. Людина орієнтована на своє власне буття, та етичне ставлення до Бога. При цьому норма, цінність і благо відповідають трьом названим аспектам орієнтації особистості на шляху

її богоуподібнення і досягнення нею ідеальної повноти буття. І людина, і світ, бездонні і лише у виконанні Божественного творчого задуму про людину і в причетності її до Божественної благодаті відкривається початок і останній сенс людського призначення у світі.

Метою роботи є дослідження таких питань як, проблема формування та розвитку особистості, а саме вивчення того, що відбувається на внутрішньому горизонті людської особистості і що орієнтує людину в здійсненні правильного вибору в області моральних смислів та цінностей; моральне начало в становленні особистості; формування релігійної свідомості.

Моральне богослов'я розкриває в етичних поняттях і термінах реальність людського існування і оцінює це існування з точки зору морального блага і вічного призначення людини. Також моральне богослов'я виходить з передумови, що людське існування містить в собі два основних і найважливіших елементи: світогляд і реальне життя. Світогляд визначається вихованням і освітою, тобто інтелектуальним, моральним і релігійним формуванням; реальне життя визначається умінням діяти відповідно з вірою і в згоді з моральними переконаннями. Християнське вчення про людину, як неосяжно грандіозна світоглядна система, містить етику як найважливіший компонент, а християнське життя, як невичерпне за глибиною і багатством буття, являє собою процес становлення та формування людської особистості, що прагне до досконалості і святості на основі принципових і загальних положень християнської етики.

У підході до проблеми особистості моральне богослов'я виходить з даних, що подаються антропологією, а саме: як відбувається формування моральності у зв'язку з людською природою і яким чином суперечлива людська сутність, яка єднає в собі тіло, душу і дух, визначає умови можливості буття особи. Як говорить Архімандрит Платон (Ігумнов) у своїй роботі «Православне моральне богослов'я» (1994 р.):«Особистість не може бути об'єктом наукового вивчення в тій же повноті й обсязі, як предмети зовнішнього світу. Вона завжди залишається незбагненною у своїй кінцевій глибинній сутності. У недоступно-потаємному житті і в своєму прояві особистість завжди перебуває оригінальною, своєрідною, неповторною і тому єдиною в усьому світі духовною структурою, що не зводиться ні до якої іншої буттєвої реальності» [1, с. 17].Згідно біблійному вченню, людина двоскладова істота, в якій поєднується душа і тіло, а саме: двоєдина, духовно-тілесна істота. Вказуючи на гід-

ність людської душі, Священне Писання імпліцитно підкреслює аспект єдності і неповторності особистості. Апостол Павло у своєму другому посланні до Коринтян зазначав, що тіло це «чаша душі» [2 Кор.4:7]. Сучасний дослідник з морального богослов'я Григорій Шиманський зазначає: «Тіло людини «походить з землі» і тому споріднено всьому земному, воно живе і розвивається згідно закону землі (матеріального світу). А по душі своїй людина є, «дихання Боже», образ і подоба свого Творця [10].Людина є сполучна ланка двох світів: світу невидимого, духовного і світу видимого (матеріального) [10, с. 20–21]. А архімандрит Платон (Ігумнов) позначає так: «… Богом задана духовно-тілесна природа людини є сферою актуалізації особистості. Душа і тіло людини стає чимось індивідуальним, особистим, а також в них відображаються потаємні риси образу Божого» [1, с. 18]. А професор КДА Маркеліан Олесницький (1848–1905), в роботі «Моральне богослов'я» позначає це так: «Будь-яка життєдіяльність душі відбувається не сама по собі, не ізольовано від матеріального світу, а лише в тілі і через тіло» [6, с. 13–15]. Єднання душі з тілом в людині дає можливість їй говорити, тобто висловлювати свою думку, а слово має надзвичайно велике значення для становлення особистості в зовнішньому світі та духовно-моральній освіті. Про зв'язок слова з духом і людською моральністю яскраво демонструється в Священному Письмі: «Бо зо слів своїх будеш виправданий, і зо слів своїх будеш засуджений» [Мт. 12:37]. Однак, тіло є не лише орган духа, а й його символ. Відомо, що кожна людська особистість, має емпірично дану їй індивідуальну особливість, в силу якої вона відрізняється від будь якої іншої людської особистості. І дана їй індивідуальна особливість, не лише притаманна душі, але й виражається в тілі. Яскравим прикладом є біблійна оповідь про Каїна і Авеля: « І промовив до нього Господь: Через те кожен, хто вб'є Каїна, семикратно буде пімщений. містив Господь знака на Каїна, щоб не вбив його кожен, хто стріне його» [Бут. 4:15].

Що ж стосується морального богослов'я, то воно виходить з того, що людська особистість існує не сама по собі, не в силу своєї самодостатності, оскільки не має в самій собі джерела буття, але існує завдяки своїй онтологічній причетності до Христа. Христос є метафізичною підставою кожної людської особистості в її реальній конкретності та безмежності, що відкриває її буття.

Саме тому, не можна не погодитися з тим, що гріх зіпсував не лише душу, а й тіло, що людина віддаючись своїм порокам обезбарвлює, як

душу так і тіло. Людина приховує в душі своє багатство, яке ніколи не можев повній мірі виразитись, а лише у внутрішньому її горизонті. І як висновок: судячи про людину, слід звертати увагу саме на її душу в якій полягає образ і подоба Божа.

У даному контексті слід також звернути увагу на поняття індивідуальність та особистість, а саме в чому їх суміжність. В академічній науці поняття «індивідуальності» розкриває людину, як самобутнього індивіда з його неповторною здібністю бути самим собою. Поняття індивідуальності суттєво конкретизує поняття людини й індивіда, однак не достатньо охоплює свідомо-вольову якість людини. Такий недолік компенсується поняттям особистості, що характеризує, насамперед суспільно-розвинуту людину. Поняття «особистість» — це соціальна характеристика людини, якої вона набуває в внаслідок залучення її до системи суспільних відносин. Що ж до морального богослов'я то поняття «індивідуальності» і «особистості» тут тісно пов'язані між собою. Те що людина є «образ і подоба Божа» [Лук. 17: 20:21] означає, що вона не тільки індивідуальність, а й особистість. Якщо індивідуальність є сукупність закладених у природі людини особливостей, які сприяють її розвитку, внаслідок чого кожна людина відрізняється від іншої, то в силу особистості людина сама собі визначає мету. Як особистість, вона усвідомлює своє призначення, відрізняє себе від інших істот і стверджує свою свободу по відношенню до інших. Професор КДА, знавець у царині морального богослов'я, теорії та історії етики, антропології М. О. Олесницький (1848–1905) ідею особистості та індивідуальності в роботі «Із системи християнської моралі» позначає так: «Особистість є носієм вищого змісту духу» [5], а «індивідуальність є так званою «модифікацією» нескінченного багатства людської природи» [5, с. 13–14]. Взагалі, в кожній людині і світі в цілому справді оригінальним і тому цінним є лише відображення в усьому абсолютної премудрості і благодаті Божої.

Отже, особистість та індивідуальність не лише взаємопов'язані, а й взаємообумовлені: формування якостей особистості тісно пов'язано з індивідуальною самосвідомістю людини, зміст її цінностей, залежить не тільки від становища індивіда у суспільстві, але й від особистого ставлення до власного становища. Це пояснює той факт, що в умах одного соціального середовища формуються різні типи особистостей.

Говорячи про духовну природу особистості, моральні сили та здібності не можна не сказати про унікальну цінність призначення людини. За християнським моральним вченням, наділена високими дарами,

людина повинна, постійно духовно уподібнюватися Богу. Як зазначено у Священному Писанні: «Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» [Мт. 5:48]. А для цього вдосконалення за словами апостола Петра, людині дарована «Божественна сила пізнання» [2 Петр. 1:3–8]. П. Ф. Солярський (1803–1890)професор богослов'я, логіки та психології, у своїй роботі «Моральне православне богослов'я» (1901 р.) пише: «прославляй свого Творця, бо для того й створені ми, щоб бути гідним знаряддям слави Божої» [8; с. 20–21]. Християнин перебуває в постійному живому взаємоспілкуванні з Богом та з оточуючими людьми. Разом з цим, протягом всього життя людина піклується про саму себе — про своє тілесне благополуччя і важливим обов'язком по відношенню до себе — є вироблення в собі духовної особистості — істинного християнського «Я». Духовна особистість християнина — це не щось дане їй спочатку. Це пошук, який виробляється особистою працею і зусиллями. Ні тіло з його здібностями, силами і прагненнями, ні сама душа — як природжений центр свідомих переживань, як життєве начало — не є духовною особистістю. Завдання людини полягає в тому, щоб на протязі свого життя вона змогла створити власну духовну особистість, своє справжнє, живе, вічне «Я».

Наступною, не менш унікальною цінністю людської особистості є її самовизначення або свобода. Слід розрізняти два види свободи: свободу формальну або психологічну (свободу волі), та свободу реальну (істинну) або моральну (свободу духу). Формальна або психологічна свобода є свободою вибору, тобто вміння спрямовувати діяльність на ті чи інші предмети або самостійно обирати свій життєвий шлях. Священне Писання, майже не говорить про формальну свободу, визначаючи її, як всезагальний та безсумнівний факт. Свобода вибору підтверджується самоспостереженням людини, здійснюючи будь які дії, без жодних чинників впливу, людина сама вирішує їх необхідність. Наступним фактом, що обумовлює свободу людської волі, є покаяння, а разом з ним і покарання. Покаяння є очевидним жалем людини за свої вчинки, що стосується покарання — це відповідальність зазлочини перед собою та суспільством.

Отже, розглядаючи християнський ідеал або моральне начало та свободу волі людини, потрібно сказати, що насправді, ідеал християнської досконалості є недосяжно — високий, що людина може наблизитись до нього, але ніколи не досягти. Саме тому, праці людини над собою, над своєю духовною особистістю — не може бути кінця. Все земне життя

християнина має бути невпинним подвигом морального самовдосконалення. Преподобний Серафим Саровский говорив: «все роби потихеньку і не раптом, доброчесність не груша, її раптом не з'їси …», а апостол Павло не вважаючи себе досконалим, зазначав: «Браття, я себе не вважаю, що я досягнув або вже вдосконалився… яженусь до мети за нагородою високого поклику Божого в Христі Ісусі» [Філ. 3: 13–14]. Тому, важливість досягнення мети, залежить від релігійної свідомості, індивідуальних особливостей та бажання до моральногоудосконаленнясамої людини.

Моральне богослов'я, робить акцент на формуванні релігійної свідомості в особистості. Слід зазначити, що релігія є формою суспільної свідомості і не існує окремо від духовної діяльності людей. Робить життя людини осмисленою і більш значущою, яка з одного боку відбиває громадське буття (релігійне), з іншого саме буття, творцем якого виступає людина. Процес релігійної свідомості формується уповсякденному житті людини під впливом певних релігійних та культурно-історичних традицій, морально-етичних норм, участі в релігійних обрядах та прилученні до релігійних громад.

Однак, в моральному богослов'ї, формування релігійної свідомості особистості, в першу чергу пов'язано з вірою. Хоча сама віра є емпіричним фактом, виникнення віри не піддається емпіричному аналізу. Згідно Святому Письму, віраоблагороджує всілюдськівчинкихристиянина: «Віра без діл не приносить плоду» [Як. 2:20], «Віра без ділмертва» [Як. 2: 26]. Віравпливає на моральнуповедінку, а такождаєможливістьрозпізнати моральність вчинків людини. «Коли будете ви мати віру, хоч як зерно гірчичне… то, нічого не буде для вас неможливим» [Мт. 17:20], пише апостол Матвій у своєму Євангелії. «Віра то підстава сподіваного, доказ небаченого» [Євр. 11:1], проголошує апостол Павло у посланні до Євреїв. Тобто віра стає джереломхристиянськогожиття, щодопомагаєлюдиніжити згідно з Божою волею, дотримуючись Божих законів.

З іншого боку для християнина, віра це відповідь людської свідомості на Божественне покликання і вираз готовності бути вірним у дотриманні Христу в моральному богослов'ї. Звідси два фактори, які мають найважливіше значення для формування віри: це залучення дитини до джерел благодаті та освячення і зростання в страху Божому.

Першим джерелом є залучення дитини до християнських таїнств і традицій, а також доступ до священних джерел і благодаті: читання молитов, шанування святих ікон, освячення святою водою, благословення священика. Таке прилучення до джерел освячення і благодаті набуває усві-

домлений характер в подальші періоди дитинства, юності і поступово веде до формування стійкої і цільної релігійної свідомості вже в дорослому житті. Наступний фактор страх Божий є однією з первинних форм віри, пов'язаної з вірою релігійного сприйняття. Як чистий і благий дар, страх Божий насаджує в душі дитини святе благочестя і захищає її від вчинення неосмислених та хибних вчинків. Страх Божий робить свій вплив на всі сторони життя особистості, що формується і включає відповідальне ставлення до самої себе, шанування оточуючих і побожне ставлення до Бога. Все це конкретно проявляється в тому, що страх Божий породжує в душі дитини високі почуття правди і добра, приборкує пориви злоби і самовілля та приводить в порядок бажання. Страх Божий вселяє також дитині шанобливе ставлення до батьків та оточуючих людей — з особливою увагою про це свідчить Святе Письмо:«Шануй свого батька та матір це перша заповідь з обітницею, щоб добре велося тобі, і щоб ти був на землі довголітній!» [Еф. 6:1–3]. «Хто ж порушить одну з найменших цих заповідей, та й людей так навчить, той буде найменшим у Царстві Небеснім; а хто виконає тай навчить, той стане великим у Царстві Небеснім» [Мт. 5:19].

Тобто, саме на основі релігійної свідомості, формується релігійна віра, що являється основним елементом релігійного світогляду. Мотивація релігійної свідомості обумовлена такими факторами: соціальними, гносеологічними та психологічними.

Соціальні фактори релігійної свідомості сприяють ті існуванню релігійних вірувань. Релігія повертає людині сенс життя, пізнання якого робить особистість сильною в соціально-моральному відношенні, тобто з'являється здатність пройти екстремальні життєві ситуації.

Гносеологічні фактори створюють умови для формування релігійної свідомості в процесі пізнавальної діяльності. Людина пізнає оточуючий світ за допомогою системи релігійних символів, канонів, догм, обрядів. Необхідність символічної мови в релігії є досить важливою, адже витікає з того, що вчення Бога дається на десятки століть, протягом яких до нього будуть звертатися люди різного морально-духовного та розумового розвитку.

Психологічні фактори релігійної свідомості допомагають у формуванні вірувань та в процесі психологічної діяльності особистості. Релігійне пізнання задовольняє потреби людей в духовних цінностях, в пошуку та осмисленні віри, активізує уявлення, що призводять до виникнення релігійних образів. Формування релігійних вірувань

допомагають у появі та розвитку психологічних особливостей людини, які сприяють підґрунтям до взаємозв'язку зоточуючим світом.

Отже, проблема мотивації релігійної свідомості являється досить складним інтегративним феноменом, що обумовлений соціальними, гносеологічними та психологічними факторами, а це означає, щоформуваннярелігійногосвідомості, зростання у вірі, є достатньоскладний і динамічний процес, який в своїй кінцевійметі залишаєтьсятаємницею, людської особистості. З точки зоруемпіричного змісту життя, буття особистості це становлення, розвиток та формування, які відбуваються в конкретних умовах, а саме: природних, історичних та соціально-культурній дійсності.

У своїх біографічних рамках кожнаособистістьявляється зануреною в стихію буття світу, в реальнийпотіккультурно-історичногопроцесу і все це яскраво виражається в кожній сфері людського життя в тому числі і в моральній поведінці.

Таким чином, можна зробити висновок, що в моральному богослов'ї розглядаючи проблему особистості, слід виходити з того, що не можна відривати індивідуальне життя людини від об'єктивного світу природи, соціальних зв'язків, історичних і культурних умов. З іншого боку, виходячи з того, що особистість, є перш за все, явище духовного світу, необхідно утримуватись від перебільшення ролі різних зовнішніх детермінант у формуванні особистості. Моральне богослов'я визнає за людською особистістю свободу та відкритість по відношенню до нових цінностей, до людини і суспільства. А тому, розглядає особистість не як незмінний і статичний образ, а як структуру, хоча і відносно стійку, цілісну, але разом з тим, структуру відкриту, що завжди знаходиться в динаміці формування, в творчому зростанні та вибору життєвого шляху.

Література:

1. Архимандрит Платон (Игумнов), Православноенравственноебогословие. — Свято-ТроицкаяСергиева Лавра, 1994. — 240 с.
2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту: із мови давньоєврейської та давньогрецької на українську наново перекладена/І. Огієнко (пер.). — К.: Українське біблійне товариство, 2002. — 1376 с.

3. Игумен Филарет Конспект по нравственному богословию (по кн. «Христианская Жизнь» прот. Н. Вознесенского). — М.: МП Куйбышевское Епархальное Управление, 1990. — 111 с.
4. Епископ Стефань, Православно-христианское нравственное учение по сочинениям Иннокентия Архиепископа Херсонскаго. — М.: Могилевскаго Мисионерского Комитета, 1907. — 536 с.
5. Олесницкий М.О., Из системы христианского нравоучение. — К.: «Г. Т. Корчак — Новицкий», 1896. — 485 с.
6. Олесницкий М. О., Нравственное богословие. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www/agnus.info/tifiles/librery/books/olesnickiyvennoe. 7. Протоиерей Колпиков Н., Православное христианское нравоучение. — К.: Киево-Печерская гимназия, 1915. — 192 с.
8. Солярский П. Ф., Православное нравственное богословие. — С-П.: И.6-е.,1901. — 358 с.
9. Фаворов Н. Очерки нравственного православно-христианского учения. — К.: «Т-я С. В. Кульженко», 1889. — 222 с.
10. Шиманский Г. Нравственное богословие. — К.: КДА, Выпуск І., 1990. — 193 с.

Овчаренко К. Ф. Проблема личности в нравственном богословии

Предлагаемая статья содержит анализ, идейной почвы и этических принципов формирования нравственности, духовного развития и религиозного сознания личности, в нравственно мбогословии.
Ключевые слова: *нравственное богословие, морально-этическое учение, процесс воспитания, личность, христианская этика, формирование религиозного сознания, душа, тело, Творец.*

Ovcharenko K. F. The problem of identity in moral theology

The offered article contains an analysis, ideological subsoil and ethics principles of forming of morality, spiritual development and religious consciousness of personality, in moral divinity.
Keywords: *moral theology, moral andethicalteachings, the process of education, personality, christian ethics, forming religious consciousness, soul, body, Creator.*

УДК 23/.28: 321.6:006.44

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНІ СТАНДАРТИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У СУЧАСНОМУ ХРИСТИЯНСТВІ

Горський В.Л.©

Викладач Київського коледжу морського та річкового флоту Київської державної академії водного транспорту

Розглядаються проблеми релігійно-етичного регулювання і доктринального обґрунтування здорового способу життя на основі порівняльного аналізу конфесійно-ідеологічних позицій Руської православної церкви і одного з протестантських напрямів — адвентистів сьомого дня.

Ключові слова: *релігійно-етичні стандарти здорового способу життя, соціальне служіння церкви, християнська соціально-державна етика, «санітарна реформа».*

У сучасних умовах відбувається адаптація і модернізація релігійно-церковних структур і організацій до нових соціальних обставин, пов»язаних з демократизацією суспільного і громадського життя. У контексті цих глобальних перетворень здійснюється актуалізація проблем християнської етики і моралі, пов»язаних із застосуванням релігійно-етичних засобів та їх впливом як на внутрішню релігійність віруючих-християн, так і на суспільство у цілому. Окремим напрямом такої церковної трансформації виступають впровадження у релігійному середовищі оновлених релігійно-етичних стандартів здорового способу життя та їх доктринальне обгрунтування

Об’єктом дослідження виступають аналіз концепцій Руської православної церкви і церкви-адвентистів сьомого дня щодо реалізації релігійно-етичних стандартів в соціальній сфері. Предмет дослідження — порівняльна характеристика доктринальних конфесійних особливостей зазначених християнських церковних організацій з питань етичного регулювання здорового способу життя.

Мета дослідження полягає у вивченні, аналізі та визначенні розбіжностей між Руською православною церковою і адвентистами сьомого дня у межах їх християнсько-теїстичної орієнтації з питань релігійно-

етичних стандартів здорового способу життя. Реалізація цієї мети потребує висвітлення актуальних аспектів основних напрямів соціальної політики Руської православної церкви, «санітарної реформи», що здійснюється в релігійних громадах адвентистів сьомого дня.

У більшості релігієзнавчих наукових праць основна увага приділяється дослідженню загальних доктринальних і соціологічних особливостей сучасної еволюції різних християнських конфесій, дані аспекти висвітлені у працях Бичко А. К., Гараджі В. В., Каретнікої М. С., Лубського В. І., Любащенко В. І. та ін. Проте на даний момент залишаються ще недостатньо вивченими питання з галузі християнської етики, що є максимально орієнтованою до релігійних потреб віруючих і на відродження моральності у суспільстві. Одним з малодосліджених аспектів є з»ясування змісту і форм релігійно-етичних стандартів здорового способу життя, як одного з пріоритетних напрямів діяльності християнських конфесій.

Життя і здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю та умовою забезпечення життєдіяльності суспільства. Необхідність забезпечення здоров»я та його охорони проголошено як на конституційному рівні, так і в чисельних міжнародно-правових та інших актах і документах. Охорона здоров'я та впровадження стандартів здорового способу життя розглядаються у якості важливого завдання і у сучасних християнських конфесіях, що діють на території України.

Етичні стандарти і оздоровча практика в сучасній православній церкві. Дотримання здорового способу життя у православних церквах пов'язується із досягненням святості, що накладає специфічний відбиток на використанні і богословському обгрунтуванні тих оздоровчих норм, що практикуються у цих церковних організаціях. *Святість* — це одне з фундаментальних етичних і антропологічних понять християнського віровчення. Основний зміст святості полягає у наближеності людини до Бога, обожненості і особистому перетворенні людини та суспільства під впливом Божої благодаті. Згідно православних догматів у перетвореній людині відновлюється її неушкоджена гріхом первісна природа — духовна і тілесна, відбувається з»єднання з Богом як «чада Божого».

Основою такого відновлення є Боговтілення, сприйняття Ісусом Христом — Сином Божим людської природи. І, оскільки в людській постаті Христа людська природа була обожнена його присутністю, повчають православні богослови, це відкрило шлях до Бога усього

людства: християни, віруючи в Господа Ісуса Христа, наслідуючи Христу і через християнський спосіб життя, приймають участь у його *Божестві по благодаті* й становляться святими.

В Першому соборному посланні апостола Петра, він, звертаючися до християн, писав: *«Але ви — вибраний рід, священство царське, народ святий, люд власності Божої, щоб звіщали чесноти Того, хто покликав вас із темряви до дивного світла Свого, колись «не народ», а тепер народ Божий, колись «непомилувані», а тепер ви помилувані»* (Пет. 2:9–10) [1, с. 1488]. Згідно із християнською традицією входження до святості здійснюється через Христа: *«Але за Святим, що покликав вас, будьте й самі святі в усім вашим поводженні, бо написано: «Будьте святі — Я бо свят»* (Пет. 1: 15–16) [1, с. 1487].

Святість знаходить своє найбільш повне вираження в християнській Євхаристії. Саме євхаристичне служіння представляє «святий народ» (християн) як моральну спільноту — общину, яка приймає участь в богослужінні і становиться причетною до «тіла» і «крові Христової». Православні віруючі отримають ці «святі дари», при цьому їх святість трактується як святість Ісуса Христа, з яким вони з»єднуються в цьому дійстві.

Даний момент євхаристичного служіння заключає в собі певну богословську концепцію святості. Євхаристія є об'єднанням віруючих («вірних») з Богом, вона характеризує здійснення «царства Божого» на сучасному етапі історичного буття, що рухається до цього «царства» у трансцендентному його вимірі. Тому, під час євхаристії вічність «царства Небесного», повчають православні богослови, присутня вже у земному бутті церковної общини. З моральної точки зору, отримання «святих дарів» вимагає від віруючих звільнення від гріха, яке ніби дарується благодаттю церковного євхаристичного служіння. Це ніби і утворює зміст їх святості.

Отже, центральним моментом святості є *любов — agape*, яка на релігійно-етичних засадах поєднує Бога як творця з людиною — творінням. З іншої сторони, саме любов є тією релігійно-етичною засадою, що з'єдную віруючих людей у єдину моральну спільноту, якою є церква Христова.

Досягнення святості у православній церкви пов'язано з церковними святами, тілесним і духовним постом «внутрішньої людини». Найбільш вагомим православним святом є *Пасха* («світле Христове воскресіння»), яка була встановлена вже в апостольській церкві. Це свято передує пас-

хальному посту. В цьому полягають особливості морального життя православних віруючих, адже питання етичної поведінки повинні відповідати вимогам «Символу віри» та інших церковних канонів і доповнюється церковною службою, спокутою гріхів, системою пістів. Останні мають не тільки духовне і моральне значення, але і відзначаються певним оздоровчим спрямуванням.

Основою *тілесного посту* вважається стримування у їжі, у тому числі, відмова від вживання м'яса, риби, масла тощо. Єдиних вимог щодо проведення пісту не існує, оскільки вони залежать від стану здоров'я, віку і умов життя православних віруючих. Але православна церква рекомендує у всі дні пісту переходити на скоромну їжу. У цілому це сприяє фізичному очищенню людського організму.

Православні богослови розглядають пісти передусім як *духовне лікування*, в результаті якого віруючий одержує «плоди Святого Духа» — мир, радість і любов — моральні чесноти. З цієї причини для віруючих піст завжди пов'язаний з вірою і молитовним служінням, підготовкою до певних духовно вагомих вчинків. Піст дозволяє «звільнити дух від рабства тілу». Крім того, виділяють ще економічну і філантропічну функції пісту — замінюючи скоромну їжу більш простою і дешевою, християни скорочують витрати на себе, що дає їм більше можливості надавати допомогу нужденним людям (*соціальне служіння*).

Соціальне служіння Руської православної церкви. В останні роки чисельні питання християнської етики, охорони здоров'я і біоетики з богословської точки зору зазнають певних оновлень і у якості нових релігійно-етичних стандартів закріплюються в програмних установках Руської Православної Церкви (далі — РПЦ). Зокрема, вони знайшли своє відображення в *Основах соціальної концепції*, прийнятої архієрейським собором РПЦ 12 вересня 2005 р., та інших програмних документах православної церкви.

Базовим положенням даного церковного документа є те, що РПЦ закликає усіх громадян незалежно від національної і етнічної належності до *конструктивної участі у суспільному житті, яке повинно базуватися на принципах християнської моралі* (п. 1.1.3) [3, с. 2]. Галузями співробітництва між церквою і державою у сучасний історичний період оголошуються такі напрями, як: піклування про збереження моральності у суспільстві, духовна, культурна, моральна і патріотична освіта і виховання, охорона здоров'я, діяльність по підтриманню навколишнього середовища, інституту сім'ї, материнства і дитинства.

У розділі IV Основ соціальної концепції РПЦ відтворюються фундаментальні положення християнської етики, проте в них простежуються і нові тенденції стосовно *моралізації правової системи*, що утвердилася у суспільстві. У пункті 4.2 вказаної концепції наголошується: *«Право покликано бути проявом єдиного божественного закону світопобудови у соціальній і політичній сфері… Право — особлива сфера, відмінна від суміжної з нею етичною сферою: воно не визначає внутрішніх станів людського серця, оскільки серцеведем є лише Бог»* [3, с. 17]. Водночас наголошується, що право містить у собі мінімум моральних норм, обов'язкових для усіх членів суспільства, тому завдання світського закону пролягає не у тому, щоб перетворити уражений «злом» сучасний світ в «царство Боже», а в тому, щоб цей світ не перетворився у «пекло», несумісне із земним життям людини. У зв»язку з цим, висувається нове поняття — *«християнська соціально-державна етика»*. Зміст такої етичної системи спрямований на проблематику, пов»язану з додержанням невід»ємних прав людини, передусім акцентується увага на автономній сфері індивідуального, особистого життя, де виявляється *совість людини*. На цій морально-етичній основі провідними внутрішніми моральними правами і пріоритетами наголошуються право на віру, на життя, на сім»ю. Ці внутрішні права мають бути доповненні зовнішніми правами — системою позитивного законодавства. Таким чином, у сучасній етичній доктрині РПЦ, із збереженням класичних догматичних засад християнського моралізування, акценти переміщуються у площину богословського обгрунтування правових приписів щодо додержання природних прав людини, ніби освячених Богом, що свідчить про її певну модернізацію і утворення нових релігійно-етичних стандартів.

Важливим напрямом сучасної доктринальної і догматичної еволюції православної церкви є *проблеми здоров»я особи і суспільства, піклування про особисте людське здоров'я*. Це пов»язано з давньою християнською традицією, згідно з якою Ісус Христос — засновник християнської церкви — займався душевним і тілесним лікуванням людей. Апостол Іоанн пише про те, що Ісус Христос відповів юдеям, коли він лікував хвору людину у суботу: *«Коли ж чоловік у суботу приймає обрізання, щоб Закону Мойсеєвого не порушити, чого ремствуєте ви на Мене, що Я всю людину в суботу виздоровив»* (Ін. 7:23) [1, с. 1319]. При цьому таке сакральне зцілення супроводжувала проповідь Євангелія як знаку Господа прощати гріхи. З цього випливає, що зцілення здійснюється

через віру.. Тому в період свого становлення християнська церква була громадою зцілення — і духовного, і тілесного. З цієї причини ряд християнських діячів, що займалися лікувальною практикою і вели «святе життя», були визнані православною церквою святими як блискучі виконавці справи християнського милосердя. В цьому полягає зв'язок християнства з медициною і лікувальною практикою, який має місце і нині.

У розділі XI Основ соціальної концепції РПЦ закликає пастирів і віруючих до християнського свідоцтва серед працівників органів та установ охорони здоров'я. У цьому контексті є актуальними заклики керівництва православної церкви щодо ознайомлення викладачів і студентів медичних навчальних закладів з основами православного віровчення і православно орієнтованою біомедичною етикою (п. 11.2) [3, с. 48]. Змістом *церковної місії у медичній сфері* є створення у світських лікувальних закладах молитовної атмосфери, надання філантропічної допомоги. Важливою складовою такої діяльності РПЦ є також створення православних храмів при лікувальних закладах, церковних і монастирських лікарень, при цьому ставиться завдання, щоб медична допомога на всіх етапах лікування та реабілітації була пов'язана з пастирським піклуванням. Водночас керівництво РПЦ закликає всі православні церкви спільно з державними структурами і зацікавленими громадськими організаціями приймати участь у виробленні такого *розуміння охорони здоров'я нації*, при якому кожна людина могла би здійснити своє право на духовне, фізичне, психічне здоров'я і соціальне благополуччя при максимальній тривалості життя (п. 11.3) [3, с. 48–49].

По суті в організаційному і духовно-догматичному плані у сучасних умовах відбувається процес модернізації діяльності православних церков у сфері їх «соціального служіння», створюються і реалізуються нові церковні місіонерські програми, пов»язані із використанням потенціалу медичних і лікувально-оздоровчих закладів.

Значний інтерес представляють і погляди сучасних православних богословів на проблеми біоетики. Передусім, православна церква *засуджує аборти* як тяжкий гріх, оскільки канонічні норми прирівнюють аборт до вбивства людини. Широке розповсюдження абортів розглядається як вияв у суспільстві моральної кризи і деградації. При цьому відповідальність за вбивство ненародженої дитини у ході примусового переривання вагітності покладається не тільки на матір, але і на чоловіка, її батьків, якщо вони дали згоду на вчинення аборту, а також

на практикуючих лікарів, котрі таким чином вчиняють аморальні вчинки і є «інструментами» вбивства. У зв'язку з цим, з боку РПЦ ініціюється питання про визнання права медичних працівників на відмову від здійснення абортів та його закріплення у чинному законодавстві.

Православна церква також засуджує *«сурогатне материнство»* і *«репродуктивні права» на дитину*. Вона вважає аморальними маніпуляції з донорством статевих клітин від третіх осіб, оскільки використання такого донорського матеріалу підриває основи сімейних взаємовідносин і суперечить природі людини, освячених Богом. Крім того, реалізація «репродуктивних прав» самотніх чоловіків, а також осіб із нестандартною сексуальною орієнтацією, позбавляє майбутню дитину права мати батька і матір. Використання репродуктивних методів православна церква вважає формою протидії Богу у сфері сімейного життя, встановлених Творцем, а тому неприйнятною з фізіологічної і морально-етичної сторони.

Висновки. На сучасному етапі православні церкви і організації займають активну позицію в питаннях ведення оздоровчої практики, боротьби з негативними явищами у сфері суспільної і індивідуальної моралі, надають їм відповідну релігійну і соціальну оцінку. Курс РПЦ на модернізацію соціального служіння супроводжується запровадженням нових релігійно-етичних підходів, що виражають як суспільні, так і церковні потреби подолання кризових явищ, що необхідно враховувати у роботі з віруючими даної конфесії.

У сучасних протестантських церквах проблеми здорового способи життя та їх релігійно-етичне обґрунтування також мають своє систематичне обґрунтування, Даний аспект розглядається з урахуванням особливостей адвентистської церкви, методів і прийомів оздоровчої практики, характерних для неї.

Богословське обгрунтування тілесного і духовного здоров'я в адвентизмі. У сучасних адвентистських церквах проблеми здорового способу життя є складовою і невід»ємною частиною програми християнської поведінки. Доктринально-релігійною основою реалізації адвентистської програми збереження здоров'я — *«санітарної реформи»* — є «концепція храму Духа Святого»: *«Хіба ви не знаєте, що ваше тіло — то храм Духа Святого, що живе Він у вас, Якого від Бога ви маєте, і ви не свої»* (1 Кор. 6:19) [1, с. 1210]. Апостол Павло неодноразово у своїх посланнях до церков підкреслював, що віруючі християни повинні прославляти Бога своїми тілами. Будучи у м.Коринфі, він упевнився

в тому, що сексуальна розпуста не тільки була поширена, але і заохочувалася, в тому числі серед християн. Тому апостольська церква та її сучасні послідовники виступають проти аморальних засад життя, що підривають етичну доктрину і ідеологію християнства. У зв'язку з цим, адвентистські лідери закликають віруючих прославляти Бога своїми тілами і, оскільки людські тіла є «храмом Духа Святого» і викуплені кров»ю Ісуса Христа, тому питанням етичної поведінки, зокрема, вважається невжиття некорисних для здоров'я продуктів і утвердження в побуті принципів «санітарної реформи», та інші вагомі з їх точки зору вимоги щодо «мирського» життя.

Утверджуючи цей принцип, християни-адвентисти додержуються вимог певних етичних стандартів щодо забезпечення здорового способу життя. З догматично-антропологічної точки зору Біблія розглядає людину як єдине ціле, не розділяючи і не протиставляючи духовний і тілесний склад людського єства. Тому, на думку адвентистських богословів, божественні закони включають і закони здоров'я. Любов до ближнього, повчають адвентистські проповідники, передбачає виявлення любові до себе і свого здоров'я. Новий образ життя християнина, за їх твердженнями, є результатом віри, тобто нове духовне життя «в Христі» являється сутністю етичної поведінки християн, складовою частиною якої є вимога здорового способу життя, додержання правил «санітарної реформи». Якщо віруюча людина не додержуються цих настанов, вона руйнує «храм Святого Духа» — власне тіло і веде аморальний спосіб життя, ганьбить Бога перед людьми.

Ці настанови є імперативними для віруючих, бо призначені Богом як Творцем для повноти людського переживання життя і віросповідання. Ісус Христос наголошував: *«Я прийшов, щоб ви мали життя, і по достатком щоб мали»* (Ін. 10:10) [1, с. 1325]. І, навпаки, згідно християнської доктрини, диявол — супротивник Бога — намагається згубити людину, пошкодити її здоров'я.

На даному богословському підґрунті у сучасному адвентистському богослов'ї виділяються у окремий напрям різні аспекти так званої «санітарної реформи», покликаної впровадити принципи здорового способу життя у сфері побуту і релігійної поведінки адвентистів.

Стандарти «санітарної реформи» адвентистів сьомого дня.

«Санітарна реформа» складається з настанов і елементів богословського характеру та практичних установок щодо правильного

харчування, використання природних ресурсів, встановлення відповідних побутових та інших заборон, які тісно пов'язані між собою.

У площині богословського обґрунтування «санітарної» реформи вирізняється низка питань, пов»язаних із *благословеннями, що надані людині Богом для досягнення нею повного здоров'я.*

По-перше, це *благословення, які приносить активна фізична діяльність*. Регулярні фізичні вправи мають укріпити тіло, захистити людину від чисельних стресів, отримати впевненість у своїх фізичних можливостях. Фізична активність в інтерпретації адвентистських богословів — це не питання вибору, вона є необхідною і обов'язковою умовою для підтримання оптимального фізичного і розумового здоров»я.

По-друге, *сонячне світло* — це також благословення, бо світ необхідний для життя. Він є незамінним в процесах вироблення речовин, що підтримують і укріплюють людський організм. Сонячне світло також сприяє зціленню від хвороб.

По-третє, *вода* — це особливий вид Божого благословення. Тіло людини на 75 відсотків складається з води, тому в церковних порадах надаються рекомендації вживати щоденно 6–8 стаканів чистої води. Окрім того, акцентується гігієнічна мета використання водних ресурсів,— вода підтримує чистоту тіла та знімає втому.

По-четверте, *свіже повітря* також є благословенням. Забрудненість повітря у навколишньому середовищі людини є причиною зниження рівня кисню в крові, внаслідок чого, пояснюють адвентисти, слабіють реакції людини, зменшуються її фізіологічні ресурси..

В останні десятиріччя адвентистські громади досить гостро реагують на такі соціальні проблеми, як різного роду *стимулятори, алкогольна, тютюнова і наркотична залежність*. Тому, в-п'яте, адвентистські лідери вважають благословенням безумовне утримання від вжиття таких засобів. При цьому доводиться, що людський розум — це єдиний канал, через який Бог спілкується з віруючими, проте алкоголь, наркотики та інші стимулятори деформують релігійне світосприйняття і руйнують «храм Духа Святого».

По-шосте, з адвентистської позиції є благословенням *здорове харчування*. У зв'язку з цим, адвентисти сьомого дня висувають такі *принципи харчування* і їх обгрунтування.

1. *Вживання рослинної продукції*. Створивши людину, Бог не передбачив вживання нею м'яса, оскільки у наміри Бога не входило вбивство тварин. Перша людська сім'я харчувалася переважно продуктами рос-

линного походження.. Саме збалансована дієта сприяла зміцненню здоров'я людини.

2. *Чиста і нечиста м'ясна їжа*. Тільки після потопу Бог ніби дозволив вживати людині м'ясо тварин. Оскільки не залишилося ніякої рослинності, Ною та його сім'ї було дозволено вживати м'ясну їжу, але з умовою: вони не повинні були вживати крові вбитих тварин.

Друга біблійна умова полягала в тому, що Ной і його родина могли споживати м'ясо тільки тих тварин, яких Бог назвав «чистими». Саме з цієї причини, вважаючи, що Ною і його родині як для їжі, так і для жертвопринесення (Бут. 8:20) [1, с. 15] були потрібні *«чисті» тварини*, Бог повелів взяти в ковчег по семи пар чистих тварин і всього лише по парі нечистих (Бут. 7:2, 3) [1, с. 14]. Книги Левит (глава 11) і Повторення Закону (глава 14) також надають детальний опис «чистої» і «нечистої» їжі.

Нечисті тварини за своєю природою не можуть вважатися корисною їжею. Тому адвентисти сьомого дня вважають, що вони є носіями різних хвороб.

Новий Заповіт не відмінив поділу м'ясної їжі на чисту і нечисту. За твердженням адвентистських пасторів, як принципи здорового образу життя закони харчування, які сформувалися ще за часів Старого Заповіту серед давніх юдеїв, зберігають свою силу і сьогодні. Зокрема, згідно сучасних приписів «санітарної реформи», не можна вживати у будь-якому вигляді свинину, крільчатину, деякі види риб, наприклад сома, існує категорична заборона щодо вживання у складі їжі крові будь-яких тварин. Не рекомендується також вживати яйця, твердий сир, пити кофе і чай. Забороняється виробляти заборонені продукти харчування або приймати участь у їх продажу.

В адвентистських громадах досить активно ведеться пропаганда вегетаріанства, заміни продуктів тваринного походження рослинними продуктами. Це пояснюється тим, що перед другим пришестям Ісуса Христа вживання будь-яких тваринних продуктів буде неможливим з причини масових захворювань.

3. *Регулярність, простота і збалансованість харчування*. Адвентисти у своїй реформі харчування закликають бути послідовними і ставлять за мету навчитися не вживати продукти з високим рівнем жиру і цукру. Крім того, ними надаються рекомендації готувати їжу простим і природним способом та харчуватися строго в певний час.

Слід зазначити, що адвентисти сьомого дня заснували у багатьох країнах медичні центри і займаються пропагандою здорового способу життя. Так, при університеті Лома Лінда в 1990 р. був відкритий перший у світі клінічний центр протонної терапії, який до 2003 р. був єдиною такою установою в США. В Центрі протонної терапії щорічно курс лікування проходять більше пацієнтів, ніж у будь-якому іншому такому центрі. Центр спеціалізується на лікуванні раку простати, головного мозку та інших тяжких захворювань.

Серед адвентистів сьомого дня багато донорів крові, в деяких країнах проводяться організовані акції по здачі крові. В Україні, також як і в інших країнах адвентистськими громадами проводиться профілактична робота щодо запобігання алкогольної, наркотичної, тютюнової залежності, особливо серед молоді. Члени адвентистської церкви виступають проти абортів і сурогатного материнства.

«Санітарна реформа» адвентистських церков переслідує мету *запровадження на біблійній і релігійно-етичній основі принципів здорового способу життя* із використанням як системи певних заборон щодо вжиття відповідних продуктів харчування («нечистих») і різного роду стимуляторів, включаючи алкогольну, тютюнову і наркотичну залежність, так і вжиттям певних методик і правил особистої гігієни та збалансованого харчування.

Література:

1. Біблія — Київ: Біблійна ліга України. — 1523 с.
2. Даффилд Г. П., Н. М. Ван Клив. Основы пятидесятницкого богословия/Пер. с англ. — Н. Новгород: Изд-во «Арапе», 2007. — 528 с.
3. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви (принята архиерейским Собором РПЦ 12.09.2005 г.). — 73 с.

Горский В. Л. Религиозно-этические стандарты здорового образа жизни в современном христианстве

Рассматриваются проблемы религиозно-этического регулирования и доктринального обоснования здорового образа жизни на основе сравнительного анализа конфессионально-идеологических позиций Русской православной церкви и одного из протестантских направлений — адвентистов седьмого дня.

Ключевые слова: *религиозно-этические стандарты здорового образа жизни, социальное служение церкви, христианская социально-государственная этика, «санитарная реформа».*

Gorsky V.L. Religious and ethical standards of a healthy lifestyle in today's Christianity

The religious and ethics standards of healthy way of life on materials of ruskoy orthodox church and modern protestantizmu are examined in the article. Theological obgruntvannya of these questions is examined, recommendations are given in relation to an educate work with believers.

Keywords: *religious and ethical standards of a healthy lifestyle, social ministry of the church, the Christian social ethics of the state, «health reform».*

УДК 378.1+140.8

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ НАЦІОТВОРЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ ГАЛУЗІ

Уваркіна О. В. ©

Кандидат педагогічних наук, в. о. професора НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується місце і роль політичної (політологічної) освіти в новітній моделі української освіти у контексті її модернізації в кінці XX – на початку XXI століття.

Ключові слова: *людина, освіта, політика, політична наука, національна освіта, освітні технології.*

Незважаючи на те, що політична освіта сьогодні в нашій країні відіграє певну роль у формуванні світогляду широких кіл громадян, все ж сама вона залишається малодослідженою ділянкою освітянської діяльності. Під політичною освітою частіше всього розуміють процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства. На практиці такого роду знання найчастіше поширюються у поєднанні із знаннями про економічне та духовне життя. Безперечно, опановуючи історичний досвід, людина, яка навчається, одночасно вивчає й усі сфери суспільного життя, інакше неможливо зрозуміти закономірності історичного розвитку суспільства. Водночас не можна не помітити, що це поняття інколи часто вживається поруч з поняттям «політологічна освіта». В такій ситуації не може не виникати питання про їх тотожність чи різницю між ними. Проблему можна вирішити шляхом тлумачення поняття «політична освіта» як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які в тій чи іншій мірі поширюють знання про нього. Під «політологічною освітою», скоріш за все, належить розуміти систему фахової освіти спеціалістів у сфері політичного процесу [2, с. 48].

Перший крок у справі націотворення це формування культури політичної нації — це необхідність налагодження системи саме політичної освіти. Потрібні об’єктивні знання про демократію, про політичну систему, про Конституцію, розподіл влади, про автономії, про права меншин, право на страйк тощо. При формуванні системи політичної

освіти істотним моментом буде її структурування, а саме: виділення основних ланок, яким відводиться провідна роль у поширенні політичних знань і від яких здебільшого залежить формування громадської думки (вихователі, учителі, викладачі вузів, журналісти, учені, працівники системи освіти дорослих тощо). Таким чином, політична освіта є однією з найважливіших умов перетворення нашого суспільства з об'єкту маніпуляції з боку влади та конфліктуючої з нею опозиції на колективний суб'єкт політики. Система такої освіти, організована в державному масштабі, сама по собі стає чинником захисту громадянського суспільства (або його паростків) від деспотизму держави, надмірного посилення її окремих інститутів, сумнівних дій деяких політиків [10, с. 52].

Причому всі зазначені складові повинні бути виробленими та сформульованими самостійно, а не запозиченими із зовні. М. Данилевський свого часу зазначав: «Політичні форми, вироблені одним народом, власне тільки для одного цього народу і придатні» [1, с. 7]. Оптимізація державотворення в межах певної національної спільноти може відбуватися лише тоді, коли вона виходитиме з особливостей сформованої у ній системи внутрішньо національних відносин, а не з відірваних від реалій умоглядних конструкцій, нехай і скопійованих з найкращих іноземних зразків. Нав'язування принципово нових стереотипів поведінки не тільки зробить менш ефективним функціонування всієї системи таких відносин, але й поставить під сумнів саме її існування. Хоча нація і є відкритою системою, але ж вона, як і будь-яка природна цілісність, у процесі власної трансформації практично завжди спочатку використовує внутрішні ресурси, доповнюючи їх у разі необхідності зовнішніми. Тому національна самосвідомість, насамперед в особі її генеруючого ядра — національної еліти, покликана в державотворчому процесі орієнтувати націю на інтенсифікацію передусім власних ресурсів.

В цілому ж варто відзначити, що дискусії вітчизняних авторів розгортаються навколо того, якому саме виміру громадянської нації — етнічному чи власне політичному — віддати перевагу і на який спиратися в націотворчих процесах. Так, В. Степаненко вважає можливою еволюцію вітчизняного етнополітичного організму від стану «етносу» та «демосу» (населення) до «полісу» (політичної нації). В. Конопельський сприймає громадянську націю як відкриту поліетнічну спільноту, що історично склалася в Україні. Дослідник не заперечує ролі громадянської позиції і території у процесах націотворення [5, с. 645].

В ідеалі політична нація може бути представлена як динамічна система етносів, національних меншин та етнічних груп, які співіснують і взаємодіють у межах територіальної політії, усвідомлюють спільність своїх цілей, завдань та інтересів і відрізняють себе від інших аналогічних систем. Співіснування етнічних одиниць різного таксону в межах єдиної держави обумовлює їх інтегрованість та інкорпорованість до різноманітних систем суспільства. За певних умов ця система має відкритий та регенеруючий характер [11, с. 24].

Одна з головних ознак сучасного українського суспільствознавства полягає в тому, що не існує згоди щодо поняття «українська нація», від якого можна було б відштовхуватися в конкретних (історичних, соціологічних тощо) дослідженнях. За цієї ситуації дослідники або ж взагалі не дають визначення, покладаючись на те, що з їхньої системи аргументів аудиторія сама зрозуміє, про що саме йдеться, або формулюють «робоче визначення», пристосоване до конкретних аналітичних завдань, або ж запозичують чиєсь визначення [3, с. 261].

Мається на увазі передусім певний набір формальних ознак поняття «українська нація», які визнаються такими, що з достатньою мірою адекватності відображають суттєві ознаки спільноти, що вважає себе, або ж яку вважають інші, «українською нацією». Очевидно, що для ведення продуктивної дискусії необхідно встановити її понятійні рамки, інакше вона втратить будь-який сенс. У державно-нормативних документах, зокрема в Конституції України, таке поняття як «українська нація» не визначене, хоча й уживається разом з терміном «український народ», у рамках якого об'єднуються «громадяни України всіх національностей». Цілком очевидно, що на момент ухвалення Основного закону в термін «нація» вкладався переважно етнічний зміст (принаймні такий стереотип переважав і, очевидно, переважає у масовій свідомості), концепція «нації» не пов'язувалася з концепцією громадянства. Цей підхід і досі відчувається в деяких наукових розробках. «Українська нація» у такому розумінні — це передусім етнічно-культурна, мовна спільнота [3, с. 261]. Зрозуміло, що така невизначеність не сприяє націє творенню, оскільки відсутність виваженого ідеологічного підґрунтя не сприяє процесу соціалізації особистості, в тому числі й політичної.

Поняття політичної соціалізації вживається, головним чином, у двох розуміннях. По-перше, для позначення політичного дозрівання індивіда, формування його політичного «Я», розвитку власного погляду на політичний світ, власних політичних орієнтацій. По-друге, для позначення

процесу передачі політичних поглядів, ідей, уявлень і норм (тобто — політичної культури) від одного покоління до іншого, від одних соціальних груп і спільнот до інших. У цьому розумінні політичну соціалізацію називають також «культурною трансмісією». Таким чином, в обох випадках політична соціалізація — це процес, причому процес єдиний, загальний, хоча й здійснюється він ніби на різних рівнях — індивідуальному й громадському. У зв'язку з цим можна говорити й про два види політичної соціалізації — індивідуальну й громадську. Індивідуальний рівень політичної соціалізації передбачає формування такого політичного «Я», яке б, з одного боку, сприяло політичному самовираженню особистості, а з іншого — відповідало б встановленим у певному суспільстві зразкам політичної поведінки. Хронологічно цей різновид політичної соціалізації охоплює всі основні періоди життя людини: дитинство, юність, дорослість. Кожній з цих стадій відповідають свої типи політичних орієнтацій: дитинству — ідентифікація з певною політичною спільнотою (державою, нацією) і засвоєння її символів (прапора, гімну тощо), патріотизм і лояльність; юності — специфічні знання про політичні інститути та їхнє призначення в суспільстві; нарешті, дорослості — практичне здійснення тих чи інших соціальних ролей у практичному світі, реакція на політичні події, програми, гасла тощо [10, с. 50].

Із політичним тісно перетинається *соціокультурний контекст націотворчого потенціалу освіти.* Соціокультурний контекст освіти полягає в тому, що освіта, як суспільний феномен носить об'єктивний, загальний та універсальний характер. Складові освіти можуть бути варіативними, але головна мета та засоби її реалізації у певному суспільстві повинні бути усталеними та загальновизнаними, у протилежному випадку передача та ретрансляція національної культури відбуватися не буде. В Україні зараз існує проблема, яку Г. Клочеком було сформульовано так: «Врешті-решт треба зрозуміти одну вкрай важливу проблему, яка полягає в тому, що більша частина нашого суспільства живе поза національною культурою. Навернення цієї частини суспільства до національної культури є справою довгою й важкою, такою, що потребує і колосальних креативних зусиль, і добре продуманої стратегії й тактики» [4].

Тому освіта є відтворенням, трансляцією і освоєнням в життєдіяльності нових поколінь особливо стійких конструктів культури — традицій і досвіду. Технології реалізації націотворчої функції, таким чином, розглядаються як технології трансляції та засвоєння цих конструктів

культури. Через знання в символічній, вербальній, знаковій і інших формах, передаються стійкі моделі життя і цінності даного співтовариства, його ідентитет — звичаї, традиції, норми і цінності, історичному придбанню яких цей соціум зобов'язаний своїм фізичним виживанням і збереженням своєї якісної соціальної своєрідності. Для цього в освіті передається не просто матеріальна або абстрагована в ідеальні форми культура взагалі, але і її структура, системні елементи, її частини і форми, де поважно все — від типа поселень до пантеону авторитетів, від пісень і приказок до історичних фактів. «Просто кажучи, піклуючись про власне збереження, суспільство будує соціалізацію так, щоб «з японця не вийшов француз». У цьому реалізується функція самозбереження суспільства, не просто у фізичному, але і в соціокультурному сенсі. Так виникають і залишаються на світовій арені народи і країни, нації і держави» [6].

Наразі Україна об'єктивно зацікавлена у тому, щоб допомогти своїм громадянам у національній самоідентифікації і, отже, усунути всі фактори, які їй заважають. А це, у свою чергу, вимагає певної зміни пріоритетів у національній політиці. До першочергових заходів можна віднести, зокрема, акцентування (у школах, вузах, засобах масової інформації) нетотожності мови спілкування з національною приналежністю особи; вироблення певних російськомовних форм українського національного життя, національної культури (як форм історично перехідних, але доконче необхідних для ідеологічної та морально-психологічної інтеграції нації). Гадаємо, психологічно грамотна реалізація таких заходів, поряд із зусиллями щодо поляризації української мови, допомогла б підвищити рівень національної самосвідомості і консолідації української нації [8, с. 68].

Зростаюча національна самосвідомість ґрунтується і на усвідомленні ролі українців у світовому цивілізаційному процесі, відчутті більшістю громадян України своєї причетності до долі народу й держави, зростанні інтересу до власної історії, культури, мови, традицій і звичаїв, активному прагненні до духовної гармонії й матеріального достатку, готовності до захисту здобутої незалежності України, честі й гідності її громадян. Втім, романтизм і оптимізм доби боротьби за незалежність і перших років державного суверенітету фактично розвіявся в умовах втрати динаміки змін й поглиблення соціально-економічної й моральної кризи суспільства [9, с. 26]. Завдання освіти — створити умови

наслідування наявних в українській традиції національних цінностей та формування відповідної філософії.

На думку деяких дослідників, проблему подолання культурних бар'єрів різних сегментів соціуму без елімінації їх етнічних особливостей можна розв'язати завдяки прогресуванню засобів масової інформації та комунікацій, що значно підсилить взаємодію та діалог різних культур, стимулюватиме інтегративні тенденції. Справді, стабільність розвитку кожного багатоскладового суспільства залежить від рівня міжгрупового, міжетнічного спілкування, а, виходячи з цього, і від особливостей функціонування ЗМІ. Друковане слово може впливати на свідомість більшого числа індивідів, ніж, наприклад, філософія, в силу своєї інтелектуальної доступності та мінімуму зусиль, необхідних для його сприйняття. Сьогодні життєві цінності та ідеали не стільки виробляються та закріплюються особистим досвідом і власним осмисленням, скільки приймаються як власні через нав'язування та інтенсивний вплив мас-медіа [7, с. 52]. Освіта не в змозі протидіяти тим соціокультурним формам, що ретранслюють засоби масової інформації, оскільки існує ще проблема наочності та яскравості подання інформації. Багато освітніх установ не мають достатнього матеріального забезпечення та не можуть тягатися із медіа впливом. Крім того, недостатність фінансування створює у суб'єктів навчального процесу образ освіти, як чогось вторинного по значущості, меншовартого, а це, в свою чергу формує ставлення до освіти не як до суспільної цінності, а як до засобу.

Яскравий приклад тому — «витік мозків». Виїжджаючі учені і фахівці і є ті самі розвинені, освічені, творчі особи, які необтяжені боргом забезпечення виживання і розвитку своєї країни. Освіта для них реалізувалася лише в своїй функції забезпечення знанням. Приватне бажання і право вибирати місце проживання, тим часом, має зовсім не нешкідливий вимір. Починаючи з урахування того, що витрати (не лише грошові) на навчання йдуть вітчизняні, а реалізується такий фахівець на благо іншої країни, і закінчуючи тим, що найбільший попит за кордоном мають фахівці, що забезпечують розвиток фундаментальної науки і передових наукоємних технологій. Це не лише підвищує стратегічний потенціал інших країн і знижує конкурентоспроможність нашої, але і не унеможливлює того, що завтра доведеться захищати свій суверенітет від професійних досягнень мозків, що витекли, сформованих кращими силами вітчизняної освіти [6].

Таким чином, необхідним елементом націє творення є формування за допомогою освіти національної свідомості на підґрунті соціокультурної ідентичності та громадської відповідальності. Науковці виділили чотири основні детермінанти оптимізації національної самосвідомості як чинника державо та націєтворення. Це [1, с. 13]:

1) формування повноцінної і консолідованої еліти як генератора національної самосвідомості;

2) популяризація консолідуючої національної ідеї;

3) впровадження у свідомості і самосвідомості нації легітимаційних процесів та настанов;

4) відтворення мовної єдності нації.

Отже, політична складова націотворчого потенціалу освіти складається насамперед із розуміння сутності політичної освіти та її змісту.

Література:

1. Додонов Р. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні/Р. Додонов, С. Мофа//Політичний менеджмент, 2003. — Вип. 2.
2. Іванов М. Що таке «громадянська» і що таке «політична» освіта?/М. Іванов//Політичний менеджмент. — 2003. — № 2.
3. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія/Г. В. Касьянов. — К.: Либідь, 1999.
4. Клочек Г. Королева мистецтв — на задвірках освіти/Г. Клочек//[Електронний документ] Дзеркало тижня. — № 44. — 17 листоп. — 2007. — Режим доступу: dt.ua/EDUCATION/koroleva_mistetstv__na_zadvirkah
5. Конопельський В. Я. Парадигма громадянсько-територіальної спільності як основа української політичної нації/В. Я. Конопельський//Актуальні проблеми політики — Одеса: Юридична література, 2001. — Вип. 12. — С. 636–649.
6. Кусжанова А. Ж. Социальная сущность как смысл института образования/А. Ж. Кусжанова//[Електронний документ] Credo new. — 2004. — № 3. — Режим доступу: credonew.ru/component/option, com
7. Макаренко Е. Інформаційно-психологічний захист як чинник збереження політичної ментальності нації/Е. Макаренко//Нова політика. — 1999. — № 2.

8. Мофа С. О. Основні детермінанти оптимізації національної самосвідомості як чинника ефективного державотворення і політичних реформ в Україні/С. О. Мофа//Нова парадигма. Альманах наукових праць. Випуск 32. — Запоріжжя, 2003.
9. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект): Автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.03/В. О. Огнев'юк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003.
10. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості/О. Проскуріна//Політичний менеджмент. — 2003. — № 2.
11.Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання/О. Хорошилов//Політичний менеджмент. — 2004. — № 5 (8).

Уваркина А. В. Политическое образование в контексте нации и модернизации отрасли

Анализируется место и роль политической (политологической) образования в новейшей модели украинского образования в контексте ее модернизации в конце XX – начале XXI века.
Ключевые слова: *человек, образование, политика, политическая наука, национальное образование, образовательные технологии.*

Uvarkina O. V. Political education in the context of nation creation and modernization of the sphere

Place and role of political (politological) education in the new model of Ukrainian education in the context of its modernization in end of XX – beginning of XXI century are analyzed.
Keywords: *human, policy, political science, national education, educational technologies.*

УДК 378.1+140.8

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОГРАМИ ДЛЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Вернидуб Р. М. ©

Кандидат педагогічних наук, в. о. професора проректор НПУ імені М. П. Драгоманова

Розгортання нової дидактичної моделі професійно-педагогічної підготовки сучасного вчителя розглядається у контексті інтеграції науки та освіти.

Ключові слова: *освіта, філософія освіти, наука, практика.*

Експертами ЮНЕСКО визначені основні принципи ефективної підготовки викладачів із застосуванням інформаційних та комунікаційних технологій. Згідно з їх рекомендаціями, ці технології насамперед потрібно органічно включати до кожного з аспектів навчального процесу підготовки викладачів. Студентам педагогічних університетів необхідно засвоювати інформаційні та комунікаційні технології, самостійно використовуючи їхній потенціал і знаходячи різні способи їх застосування у своїй викладацькій діяльності. В ході підготовки майбутні педагоги повинні отримати уявлення про все різноманіття освітніх технологій, як в межах ввідних та загальних курсів, так і в процесі свого подальшого професійного розвитку.

Наступний принцип полягає у необхідності вивчення цих технологій у педагогічному контексті. Не можна обмежуватися лише загальним базовим рівнем ІКТ-грамотності. Професійний же рівень ІКТ-грамотності для педагогів передбачає вміння користуватися даними технологіями при вирішенні конкретних задач у процесі навчання, що вимагає опори на розуміння студентами педагогічного контексту, у якому виникає та чи інша задача. Студенти повинні постійно відчувати доцільність і необхідність застосування інформаційних та комунікаційних технологій в практиці свого навчання, а також бути впевненими, що їх викладачі вміють пояснити можливості ІКТ і ефективно застосовувати їх у навчальному процесі.

Нарешті, студентам належить засвоювати цілісні системи навчання на основі інформаційних та комунікаційних технологій. Ці технології

можуть слугувати як для підтримки традиційних форм навчання, так і для перебудови даного процесу. Проте особливий акцент робиться на ефективності симбіозу ІКТ з новими творчими моделями навчання [1, с. 41–42].

З огляду на це значну роль в інформаційній підготовці майбутніх педагогів відіграють різні інформаційні програми. Однією з найвідоміших у світі інформаційних програм з підготовки педагогів до впровадження інформаційних технологій навчання є Всесвітня благодійна програма «Intel® Навчання для майбутнього», що реалізується більш ніж у 40 країнах світу та в Україні зокрема. Навчання за даною програмою проходять вчителі, викладачі і методисти в галузі професійно-технічної освіти, керівники загальноосвітніх навчальних закладів, методисти районних відділів освіти, викладачі та студенти педагогічних вищих навчальних закладів.

Г. Генсерук характеризує її як цілісну програму, головним завданням якої є підготовка викладачів та вчителів до застосування та впровадження інформаційних технологій в навчально-виховний процес. В основу програми покладена пошуково-дослідна та проектна методика, яка ставить студента в позицію активного учасника навчального процесу, вчить його бачити проблему, ставити мету, планувати та організовувати діяльність для її досягнення; шукати, опрацьовувати та аналізувати інформацію, робити висновки, презентувати результати. Так студент набуває такі навички, які необхідні в сучасному діловому світі.

Технологія програми надає викладачеві будь-якої навчальної дисципліни потужну технологію реалізації навчального проекту. По-перше, викладач розробляє чіткий план навчального проекту, що бере до уваги всі аспекти навчання. Такий детальний план проекту містить:

— стислий опис проекту, ключові та тематичні питання (постановка проблеми);

— перелік навчальних предметів, з якими пов’язаний проект (міжпредметні зв’язки);

— державні освітні стандарти та навчальні програми;

— навчальні цілі та очікувані результати навчання, діяльність учнів;

— необхідні (вхідні) знання та навички студентів;

— матеріали та ресурси (обладнання, програмне забезпечення, ресурси Інтернету);

— реалізація диференціації навчання, оцінювання знань та умінь учнів;

— супутні заходи.

По-друге, викладач набуває навики користування програмними продуктами MS Word, MS Excel, MS Power Point, MS Publisher, а також електронною поштою та Інтернетом, для подальшого впровадження в своїй професійній діяльності [2, с. 91].

Значним потенціалом, що може бути використаним для підготовки педагогічних кадрів, володіють інформаційні програми та проекти у галузі освіти, що реалізуються під егідою ЮНЕСКО. Так, О. Гриценчук звертає увагу на досвід роботи Інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій в галузі освіти, що був створений у Москві (ІІТО). Однією з пріоритетних задач Інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій в освіті (ІІТО) є надання на прохання держав членів ЮНЕСКО інформаційних та консультативних послуг та сприяння проведенню в них заходів в галузі застосування інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ) в освіті. Інститут приділяє особливу увагу необхідності інтегрування ІКТ в освітні системи держав-учасників Співдружності незалежних держав (СНД), подальшому використанню ІКТ для зміцнення національного потенціалу цих країн, а також превентивним заходам, що дозволяє уникнути зростання нерівності між країнами СНД щодо їх доступу до знань і ІКТ [3].

Важливим напрямом роботи інформаційної мережі ЮНЕСКО є також проект, який створив власну інформаційну мережу та мережу партнерів під назвою ЮНІТВІН (кафедри ЮНЕСКО). Програма була заснована у 1992 році і має на меті зміцнення співробітництва між вузами різних країн світу для ефективного обміну знаннями. Вона покликана сприяти міжвузівській співпраці з метою передачі знань, розвитку та удосконаленню підготовки спеціалістів і науковців у вищій школі, а також інтернаціоналізації вищої освіти. Сьогодні всесвітня мережа кафедр ЮНЕСКО нараховує понад 500 суб’єктів у 113 країнах світу. В Україні діють 12 кафедр ЮНЕСКО у вузах Києва, Харкова, Донецька, Одеси, які залучаються до реалізації різного роду проектів, що здійснюються в рамках програми. Участь українських вузів у програмі ЮНЕСКО сприяє укріпленню їх міжнародних стосунків та інтеграції вітчизняної віщої освіти і науки у світові освіті і наукові процеси [3].

Звертаючись до європейського досвіду діяльності педагогічних мереж, І. Малицька відзначає, що освітянські європейські мережі не обмежуються у своїй діяльності тільки накопиченням та розповсюдженням педагогічної інформації, вони мають досить різноманітні

форми своєї діяльності, як то проведення проектів та програм, видання загальних аналітичних звітів та бюлетенів, проведення конференцій, семінарів та конкурсів тощо. Функцію з систематизації, збору, аналізу та розповсюдження освітянської інформації в країнах Європейському Союзі та Раді Європи виконують такі відомі міжнародні інформаційні центри та мережі як EURYDICE (Інформаційна мережа з питань освіти Європейського Союзу), EUDISED (Європейські документаційні та інформаційні системи для освіти), CEDEFOP (Європейський центр з розвитку професійної підготовки) та інші [4].

Узагальнюючи європейський та світовий досвід у галузі створення засобів інформаційного забезпечення та інформаційних освітніх мереж, О. Гриценчук зауважує, що створення належних інформаційних мереж для вітчизняних освітян сприятиме ефективному та дієвому поєднанню людського потенціалу та інформаційних ресурсів, що найбільш ефективно відображує основні положення вчення В. І. Вернадського про ноосферу та інформаційне єднання людства на основі ефективного використання знань. Створення інформаційних мереж сприятиме озброєнню українських освітян новітньою фаховою інформацією, сприятиме наданню доступу до різних інформаційних джерел, що існують у світі [3].

До інформаційних програм, що сприяють підготовці майбутніх педагогів, долучаються різноманітні форми мережевої активності педагогічної спільноти. Підкреслюючи важливу роль спільноти професійних педагогів у інформатизації педагогічної освіти, фахівці ЮНЕСКО відзначають, що застосування інформаційних та комунікаційних технологій робить такі спільноти більш доступними. Викладач не обмежений ніякими географічними кордонами та може працювати зі своїми колегами як у реальному часі, так і у відкладеному режимі. Подібні форми професійного співробітництва особливо корисні при засвоєнні нових технологій у зв'язку з можливістю фінансової та технічної підтримки, що здійснюється компаніями, які діють на ринку ІКТ (наприклад, «Intel® Навчання для майбутнього»), або місцевими громадськими організаціями [1, с. 43–44].

Серед українських фахівців можна відзначити дослідження В. Осадчого, який обґрунтовує створення «Педагогічної мережі», що являє собою мережевий сервіс для створення учнівських, студентських та викладацьких спільнот, спрямований на удосконалення навчально-виховної роботи і наукової діяльності, створення інформаційно-освітнього

середовища навчального закладу та єдиного інформаційного освітнього педагогічного середовища в українському сегменті Інтернет [5].

Також вартий уваги ще один підхід, заснований на розвитку співробітництва між програмами підготовки викладачів і професійними спільнотами — створення комп'ютерних клубів для студентів, які цікавляться комп'ютерами та освітою. Цей підхід був успішно застосований в Росії та виявився особливо ефективним в регіонах, для яких характерним є обмежений доступ до комп'ютерних ресурсів. Проте при цьому потрібно слідкувати, аби основна увага приділялася освіті, а не іграм чи конкурсам. Моделі взаємного навчання в умовах клубу підтвердили свою успішність. При цьому можливо, щоб студенти навчали тим чи іншим навичкам як своїх однолітків, так і викладачів ІКТ, а викладачі слідкували за розвитком педагогічних навичок у студентів, що керують процесом навчання [1, с. 47].

Створення інформаційних програм для підготовки майбутніх педагогів має також передбачати поглиблену інформатизацію науково-педагогічних досліджень. З огляду на це М. Шишкіною запропоновані рекомендації щодо застосування різних засобів інформатизації відповідно до типів дослідницької діяльності на кожному з етапів експериментального педагогічного дослідження. Зокрема, на підготовчому етапі комп'ютерні засоби можуть бути застосовані для підтримки таких типів діяльності, як пошук та систематизація літературних джерел, складання науково-бібліографічного опису публікацій, пошук методики, методів, інструментарію проведення дослідження за допомогою пошукових серверів, спеціалізованих сайтів, порталів з питань дослідження; підготовка інструментарію з використанням текстових, табличних редакторів, засобів обробки зображень, відео, звуку, а також спеціалізованих пакетів прикладних програм (ППП) з метою подання текстів анкет, протоколів опитувань, демонстраційних матеріалів тощо; планування та проектування процедури дослідження за допомогою спеціалізованих програмних засобів статистичного аналізу, що містять дисперсійний аналіз, для визначення оптимального розбиття на групи та добору піддослідних; методи для визначення обсягу вибірки для проведення дослідження, засоби підтримки планування та проектування етапів експерименту [6; 7].

На дослідницькому етапі комп'ютерні засоби можуть бути використані для підтримки таких типів діяльності як збір фактичних даних; зберігання даних; попередня обробка даних; візуалізація та подання

даних; статистичний аналіз даних. На етапі інтерпретації та аналізу результатів дослідження комп'ютерні засоби можуть бути використані для підтримки таких видів діяльності, як валідизація та встановлення надійності висновків. На етапі впровадження комп'ютерні засоби придатні для підтримки таких типів діяльності, як створення об'єкта впровадження і втілення його у повсякденну практику навчально-виховного процесу; моніторинг функціонування об'єкта впровадження; управління функціонуванням об'єкта; встановлення зворотного зв'язку. Отже, інформатизація підготовки педагогічних кадрів передбачає реалізацію системи заходів, спрямованих на створення ефективного інформаційно-освітнього середовища педагогічного університету, яке продукує умови для формування в майбутніх педагогів готовності до впровадження та використання інформаційно-комунікаційних технологій навчання та педагогічно-дослідницької діяльності, розвитку їхньої інформаційної культури та інформаційної компетентності, установки на безперервну самоосвіту та підвищення кваліфікації протягом професійної кар'єри [6; 7].

Література:

1. Информационные и коммуникационные технологии в подготовке преподавателей. Руководство по планированию. — М.: Изд. ИНТ, 2005. — 288 с.
2. Генсерук Г. Формування інформаційної культури викладача вищої школи/Г. Генсерук//Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. — 2009. — Вип. 25. — Ч. 4. — С. 89–93.
3. Гриценчук О. О. Стратегічні орієнтири розвитку інформаційних освітніх мереж ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ у європейському контексті/О. О. Гриценчук [Електронний журнал]//Інформаційні технології і засоби навчання. — 2006. — № 1. — Режим доступу до журн.: http://www.ime.edu-ua.net/em1/content/06goonec.html
4. Малицька І. Д. Розвиток інформаційних педагогічних мереж в освітніх системах зарубіжних країн/І. Д. Малицька//Рідна школа — 2004. — № 9. — С. 73–76.
5. Осадчий В. В. Мережеві і педагогічні співтовариства як засіб удосконалення професійної підготовки вчителів/В. В. Осадчий [Електронний журнал]//Інформаційні технології і засоби навчання. — 2010. — № 4. — Режим доступу до журн.: http://www.ime.edu-ua.net/em18/content/10ovvtpp.htm

6. Шишкіна М. П. Інформаційно-комунікаційні технології у педагогічному дослідженні/М. П. Шишкіна [Електронний журнал]//Інформаційні технології і засоби навчання. — 2008. — № 2. — Режим доступу до журн.: http://www.ime.edu-ua.net/em6/content/08smpipi.htm
7. Шишкіна М. П. Вимоги до засобів інформатизації науково-педагогічного дослідження/М. П. Шишкіна [Електронний журнал]//Інформаційні технології і засоби навчання. — 2009. — № 1. — Режим доступу до журн.: http://www.ime.edu-ua.net/em9/content/09smprps.htm

Вернидуб Р. М. Информационные программы для будущих педагогов

Развертывание новой дидактической модели профессионально-педагогической подготовки современного учителя рассматривается в контексте интеграции науки и образования.
Ключевые слова: *образование, философия образования,наука, практика.*

Vernydub R. M. Informational programs for future teachers

Deployment of a new didactic model of professional and pedagogical training of modern teacher is considered in the context of integration of science and education.
Keywords: *education, philosophy of education, science, practice.*

УДК 315.744

ВІДКРИТІСТЬ СУСПІЛЬСТВ І ОСОБИСТОСТЕЙ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТВОРЕННЯ ГЛОБАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

***Андрущенко Т. В.*©**

Кандидат політичних наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізуються проблеми розвитку «відкритого світу», зокрема, за концепцією К. Поппера; обґрунтовується гуманітарні основи світу, ціннісною платформою якого є демократія, толерантність, права людини, солідарність.

Ключові слова: *людина, суспільство, цивілізація, глобалізація, культура.*

Серед основних постулатів сучасної глобалістики слід відмітити стремління людства до досягнення цивілізаційного синтезу при умові збереження гетерогенності сучасного світу, якісного оновлення ціннісної та духовної основи політичного розвитку суспільства, визнання людини вищою соціальною цінністю, центром глобалізацій них процесів. Такі устремління співзвучні сучасним вченням про «людський вимір глобалізації» (В. Співак), котра повинна сприяти соціальному прогресу, орієнтуватись на подолання нерівності, злиднів, сприяти соціальній захищеності та підвищенню якості життя людини [1, с. 130–144]. Погодимося також з позицією Е. Гіденса про те, що людський вимір глобалізації є виміром оптимістичного ставлення до демократії та послідовного впровадження її засад [2].

Нині становище людини в кожній країні визначається багато в чому тим, наскільки демократична вся система міжнародних відносин, наскільки вона забезпечує будь-якому народу справжню незалежність, суверенність, свободу соціального й політичного вибору, невтручання ззовні, недоторканність території, дотримання існуючих договорів та зобов’язань, поважання прав держави як члена ООН, інших міжнародних і регіональних організацій.

Останні риси є притаманними *відкритому суспільству*, концепцію якого було розроблено К. Поппером у середині минулого сторіччя.

На його думку «відкрите» суспільство — це вища форма організації суспільства, яку він називає «великим», «благим » суспільством [3, с. 165].

Відкрите суспільство — це суспільство демократичного типу, що характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі, розвиненими соціальними структурами, і правовою державою. Для членів відкритого суспільства характерні типове раціонально-критичне мислення й відповідна установка поводження, можливість свідомо управляти соціальним розвитком і формувати державні інститути відповідно до демократичних принципів. Філософ вирізнив дві головні характеристики відкритого суспільства. «По-перше, у відкритому суспільстві законно вільне обговорення, і результати публічних дискусій впливають на політику. По-друге, у ньому є інститути, що сприяють волі тих, хто не шукає вигоди» [3, с. 245].

Відкрите суспільство в розумінні К. Поппера значно менше стосується держави та її економіки, чим особистості та її волі. «Держава повинна існувати для людської особистості — на благо її вільних громадян та їх вільного суспільного життя, задля вільного суспільства, а не навпаки» [3, с. 214]. Як зазначив К. Поппер: «У відкритому суспільстві індивіди змушені ухвалювати особисті рішення» [3, с. 196].

К. Поппер був схильний ототожнювати відкрите суспільство з науковим або ж раціонально організованим співтовариством. У цьому зв'язку К. Поппер писав: «Відкрите суспільство (тобто суспільство, яке базується на ідеї не тільки толерантності до інших, незвичних думок, а й на повазі до них) і демократія (форма правління, яка повністю призначена для захисту відкритого суспільства) не можуть існувати та успішно розвиватися, якщо наука стане власністю тільки вузького кола спеціалістів» [3, с. 168]

К. Поппер зазначав, що «демократію не можна розглядати як закон більшості. Адже більшість може правити тиранічними методами. При демократії влада тих, хто править, повинна бути обмежена» [3, с. 173]. Демократію потрібно розглядати як засіб захисту нашої волі, у тому числі як засіб, що не спрацьовує, якщо суспільство, яке використає його, ще не готове цінувати волю й толерантність: «Я вважаю надзвичайно важливим для вільного суспільства те, що демократію потрібно розглядувати реалістично — такою, яка вона є: її не потрібно ідеалізувати. Особливо важливо зрозуміти, що демократія, як правило, ефективно працює у суспільстві яке цінує свободу й толерантність, а не в суспільстві, яке не розуміє важливості цих цінностей. Демократія, тобто воля

більшості, може сприяти збереженню и захисту свободи, але вона ніколи не спроможна сама по собі створювати свободу, якщо кожного окремого громадянина це не хвилює» [3, с. 240.].

Для того, щоб правові норми сприяли *відкритості* та розвитку суспільства, потрібно створити механізми для своєчасного і повного пізнання природи людини та її спільнот. Тобто варто розуміти антропні властивості права, щоб приймати актуальні правові норми, запровадження яких справді потребують нові суспільні відносини, та які ефективно регулюватимуть їх, підтримуючи єдність суспільства і держави та забезпечуючи порядок [4, с. 163].

Відкрите суспільство, за К. Поппером, базується, насамперед, на інструментальній раціональності, десакралізації соціальних і політичних норм і процедур, можливості зміни соціального статусу його членів. Основу такого суспільства складає приватна власність; недоторканість власності є першим і головним правилом його організації й самоорганізації. Такою ж опорною нормою цього суспільства є демократичні свободи особистості.

К. Поппер дав низку рекомендацій щодо поліпшення ситуації в суспільстві, і отже, які є необхідними передумовами формування відкритого суспільства:

1. Зміцнення свободи і усвідомлення відповідальності, яку з неї випливає. Відмінною рисою цивілізованого суспільства є те, що воно постійне зайнято пошуком мирного, ненасильницького рішення проблем.

2. Мир у всьому світі. Необхідно стежити за нерозповсюдженням ядерного й іншої зброї і підтримувати мир.

3. Боротьба з бідністю, рішення проблем безробіття.

4. Боротьба з демографічним бумом.

5. Загальне навчання ненасильству, у тому числі й у світовому масштабі [3, с. 488–489]. Основними цілями мають бути: уникнення руйнуючих озброєних конфліктів, особливо ядерної війни, захист навколишнього середовища, збереження світової фінансової системи тощо.

Теорія відкритого суспільства, в інтерпретації К. Поппера, ґрунтується на принципі змінюваності навколишнього світу, в тому числі суспільства. Члени останнього мають своєчасно відстежувати зміни природи, адекватно оцінювати їх та, врешті, ухвалювати особисті рішення, які є передумовою динамічного розвитку людської спільноти. Отже, за задумом К. Поппера, суспільство *стає відкритим*, адже його

майбутнє відкрите для всіх перспективних рішень, воно не зв'язане непорушними правилами, виконання яких врешті може призвести до загибелі людей чи до гальмування темпів їхнього розвитку.

«Я думаю,— писав К. Поппер,— що відкрите суспільство — і реальність, і разом з тим якийсь ідеал. В одному суспільстві демократія вийде більше зрілої, розвитий, відкритої, чим в іншому. Це залежить від безлічі факторів: від історичного минулого, традицій, політичних інститутів, методів виховання, нарешті від людей, що наповнюють вітальним змістом соціальні форми» [4, с. 248].

Тобто йдеться про те, щоб розвиток суспільства не був обмежений заздалегідь затвердженими планами, ухваленими на підставі прогнозів та встановлених правил, істинність яких не піддається суспільній критиці та постійно не перевіряється за допомогою відповідних державно-правових чи інших суспільних інститутів.

Враховуючи історичний контекст, слід розуміти, що К. Поппер створив свою концепцію відкритого суспільства, базуючись на реаліях та ідеалах демократичних держав, проте в еру глобалізації вона була значною мірою ревіталізована та отримала нового звучання. Насамперед це пов'язано із розвитком інформаційних технологій, які роблять більш відкритим, але поряд з тим менш передбачуваним, світ у цілому.

Інформаційні засоби впливу на суспільство нині «прогресуючими темпами витісняють усі інші традиційні засоби реалізації інтересів і стратегій осіб, груп і цивілізацій**.** Таким чином, інформаційна сфера, що бурхливо розвивається, змушує залучати у свій обіг все більше ресурсів, а водночас вимагає інтенсивного осмислення і засвоєння на рівні соціальної інженерії (в розумінні К. Поппера),» — зазначає український політолог М. Розумний [5, с. 33].

По-друге, інформаційна відкритість змушує більшість суб'єктів світової політики, у тому числі цивілізації, обирати діалог у якості провідної форми спілкування. Проте, якщо слідувати за логікою К. Поппера, політичний діалог може призвести до позитивних результатів, коли він ведеться не з приводу ідей та емоційно-забарвлених цінностей, а з конкретних приводів та проблем, що підлягають поступовому унормуванню та вирішенню.

В контексті проблеми зближення цивілізацій для підвищення ефективності діалогу слід уникати його надмірної теоретизації, зосереджуватись на практичних наслідках для зацікавлених сторін. «Необхідно подолати стереотип щодо функції діалогу як суто психологічної,

заспокійливої для пригноблених народів. Її роль зводиться виключно до подолання дискомфорту внаслідок нездатності захистити себе від зовнішніх маніпуляцій. Ще однією проблемою у проведенні діалогу є невизначеність рангу представництва — офіційно-дипломатичного чи неурядового або з залученням групи міжнародних арбітрів. Відповідно, формат ухвалюваних рішень може коливатися від теоретичних абстракцій до конкретних рекомендацій на офіційному і неофіційному рівнях. Існує проблема каналів взаємодії, а саме зв'язок між діалогом цивілізацій і центрами, що приймають рішення на міжнародному і регіональному рівнях. Діалог цивілізацій має етичну домінанту, але відсутній юридичний статус моніторингу за практичною діяльністю держав і вжиттям адекватних заходів у випадку правопорушень [6].

Дійсно, етична домінанта, визнання цінності людського життя, ідея прав людини створює деякі точки міжцивілізаційного діалогу. Але розуміння людини лише як атомарного абстрактного індивіду — розуміння. притаманне Західній культурі, одночасно є джерелом колізій, протиріч, що й призводить до трактування глобалізації та демократизації як експансії Західного світу. Дослідники констатуючи ці сучасні протиріччя, постійно виражають занепокоєння, турботу про майбутнє людства. Ось їх застереження: «… соціальний порядок став джерелом одночасно розкріпачення індивідуальних творчих можливостей і розширення простору самодіяльності та зростання загроз безпеки суспільства і людини як соціальної істоти» [7, с. 315].

«Це спричиняє загрозу руху світу і людського суспільства до глобального технотронного рабства й апокаліпсису через руйнування та поневолення людської особистості, знищення її «божественого початку» і творчої здатності до саморозвитку» [8, с. 14–15]. Багато західних держав приклали руку до того, щоб відбулося різке порушення найважливіших базових орієнтирів, що характеризують стійкість розвитку, у першу чергу — безпека існування.

Ми ще не навчилися жити в єдиному світі, ми ще живемо в різних державах, розділені не тільки територіями, але і глибоким непорозумінням один одного. Тому що, на наш погляд, міжнародна еліта, глибоко інтегрована в простір фінансових і інформаційних потоків і є космополітичною, тоді як більшість людей здебільшого живуть у закритих географічних просторах і національних культурах.

Тому, в рамках кожної країни, кожної цивілізації «необхідно донести ідеї громадянського суспільства не тільки до еліт, але і на нижчий рівень

пересічних громадян. Концепція громадянського суспільства має включати космополітичну складову і базуватися на інституційно закріплених принципах рівності» [8, с. 50].

Однак, наявна поки що відсутність згоди між членами світової спільноти стосовно ідеалів і механізмів ладу, що утверджується на планеті, несе загрозу посилення як прихованого, так і все більш відкритого суперництва нових історичних проектів, міжнародних систем та цивілізацій. З часом подібне суперництво може стати джерелом колізій, у жодному разі не менш значних та доленосних, ніж традиційні форми конфліктів між країнами та народами.

Для продуктивного ведення міжнародного діалогу необхідно подолати екстремальні прояви націоналізму, а також скоротити наявні військові сили. Це вимагає активної внутрішньодержавної діяльності з переходом на рівень цивілізації шляхом взаємодії на рівні внутрішньоцивілізаційних об'єднань. Крім того важливим є відмова від нераціонального ставлення до екології, нещадної експлуатації природних та трудових — людських ресурсів.

Головною цінністю для суспільства в майбутньому має стати не дохід, а гармонійний розвиток людини, її права, соціальна свобода, висока культура й освіченість. Як відзначає вітчизняний політолог В. Горбатенко: «майбутнє суспільство — це творча спільнота, в якій кожна людина має виконувати свої обов'язки високопрофесійно, з усвідомленням власної місії — забезпечення прагнення суспільства та окремих індивідів до конструктивних змін, формування впевненості в майбутньому, органічне поєднання світових здобутків та національної культурно-історичної традиції. Мусимо повсякчас пам'ятати: хоча майбутнє і не визначає нашого сучасного буття, однак уявлення про нього, поза сумнівом, впливає на дії людей в рамках сучасності» [9, с. 56].

Збереженню свободи, справедливості, гідності, ідентичності нації сприяє подальша гуманітаризація глобалізаційних процесів, зокрема визнання, повага та беззаперечне дотримання прав людини та народів як найважливіших ціннісних пріоритетів світового розвитку. Права людини, вважають сучасні науковці, є могутнім пластом людської культури. Якщо ті або інші аспекти глобалізації не витримають перевірки правами людини, слід однозначно визнати їх антигуманними.

Тому підвищення інформаційної відкритості світу з одночасними спробами стратегічного управління глобальним розвитком потенційно можуть призвести до певного міжнародного консенсусу та зближення

цивілізацій. Проте, слід пам'ятати, що цій ціннісно-політичний консенсус повинен будуватися навколо ідей сталого розвитку, подолання екологічних небезпек, соціально-демографічних нерівностей тощо.

Глобалізаційні процеси призводять до поглиблення та інтенсифікації зв'язків людства, у тому числі міжцивілізаційних. Інформаційні, фінансові, товарні, людські — туристичні та міграційні — потоки роблять державні кордони достатньо умовними. Усе це неминуче зумовлює більш тісні міжцивілізаційні інтеракції. Проте за сучасних умов характер цих взаємодій є варіабельним — чи являють вони собою поглиблення протиріч та конфліктів цивілізацій внаслідок більш тісної конкуренції за планетарні ресурси, чи це реальне консенсусне зближення цивілізацій навколо вирішення спільних проблем.

Подолання негативних наслідків глобалізації напряму залежить від перебудови ціннісних, світоглядних та етичних компонентів людської свідомості. Вирішення ресурсних та кліматичних проблем вимагає перебудови екологічної свідомості, на основі якої може відбутися трансформація економічної системи в бік екоцентризму та впровадження відповідних технологій виробництва, вживання та утилізації продукції.

Зникнення біполярності світу на тлі розмивання державного суверенітету як такого не знімає, а погострює проблему керованості глобальною політичною системою. Адже означенні обставини не знижують необхідності контролю над розробкою та розповсюдженням зброї, збереженням безпеки існування окремих індивідів, груп, народів, цивілізації. Досягнення відносної керованості світової системи можливе лише на основі нового політичного мислення. Цей тип мислення повинен використовувати консенсус як базову цінність, компроміс як інструментальну тактику, а відповідальність (державну та індивідуальну) як головний принцип.

Важливою умовою для втілення елементів нового політичного мислення на практиці є невикористання насильства й терору, а в більш широкому контексті відмова від тоталітаризму як способу організації суспільства. Тоталітарні суспільства, які характеризуються підкоренням суспільного розвитку досягненню однієї мети, гомогенізацією суспільної свідомості, закритістю є антитезою відкритості сучасного суспільства.

Відкрите суспільство повинне вирішувати суспільні проблеми шляхом консенсусу, нормативної рівності його членів, а також відмовляючись від історицизму та революційних спроб змінити природу людини та суспільства. Звернення до теорії від ритого суспільства на тлі глоба-

лізації зумовлене не лише об'єктивними умовами існування сучасного світу — технологічним розвитком, інформаційною відкритістю, підвищенням швидкості розвитку. Це актуалізується питанням методології вирішення глобальних проблем, у якості такої методології концепт відкритого суспільства пропонує використовувати еволюційну соціальну інженерію — дискретне вирішення найбільш назрілих практичних питань, яке у перспективі поступово може призвести до зміни системи в цілому. Така методологія є прийнятною для зближення цивілізацій — адже традиції, базові культурні цінності для більшості цивілізацій є різними, а об'єктивні виклики — практично однаковими. Таким чином, для встановлення ефективного міжцивілізаційного діалогу практика спільного вирішення колективних проблем є більш плідною, ніж намагання одномоментно об'єднати цивілізації шляхом примусової уніфікації.

Література:

1. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: Монографія. — К.: Логос. — 416 с.
2. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь/Энтони Гидденс; [пер. с англ.]. — М.: Весь мир, 2004. — 120 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги/Карл Попер — Т. І.: У полоні Платонових чарів; [пер. з англ. О. Коваленко]. — К.: «Основи», 1994. — 444 с.
4. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги/Карл Попер. — Т. ІІ.: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники [пер. з англ. О. Буценко]. — К.: «Основи», 1994. — 494 с.
5. Розумний М. Суспільні ідеї та сучасні механізми комунікації/М. Розумний//Політичний менеджмент. — Київ: Український центр політичного менеджменту. — 2004. — № 6 (9). — С. 32–37.
6. Мугис А. Диалог цивилизаций: доводы «за» и «против»/Анвар Мугис//Диалог цивилизаций: Восток-Запад: 7-я междунар. философск. конф., 14–16 апр. 2003 г.: сб. докл. — М.: Российский университет дружбы народов. — [Електронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.humanities.edu.ru/db/msg/11136

7. Суліма Є. М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: [монограф.]/Є. М. Суліма — 2-е вид., доповн. — К.: Генеза, 2004. — 336 с.
8. Зінько С. Ю. Цивілізаційний діалог vs конфлікт/С. Ю. Зінько//Людина і політика. — 2004. — № 3. — С. 41–51.
9. Горбатенко В. Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки: Політичне прогнозування/В. Горбатенко//Політичний менеджмент. — Київ: Український центр політичного менеджменту. — 2004. — № 4. — С. 47–56.

Андрущенко Т. В. Открытость обществ и личностей как предпосылка созданияглобального социального пространства

Анализируются проблемы развития «открытого мира», в частности, по концепции К. Поппера; обосновываетсягуманитарные основы мира, ценностной платформой которого является демократия, толерантность, права человека,солидарность.
Ключевые понятия: *человек, общество, цивилизация,глобализация, культура.*

Andrushchenko T. V. Openness of societies and individuals as a precondition for creation of a global social space

Problems of development of «open world» are analyzed, particularly in accordance with the concept of K. Popper; humanitarian foundations of the world, value platform of which are democracy, tolerance, human rights, solidarity are grounded.
Keywords*: human, society, civilization, globalization, culture.*

УДК 315.774

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА КРАЇНИ

Шедяков В. Є. ©

Доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України

З точки зору завдань модернізації суспільства в Україні досліджено співвідношення між формуванням середнього класу та соціальними змінами в умовах пострадянського та постіндустріального транзиту. Середній клас України аналізується як універсальний елемент розвитку суспільства.

Ключові слова: *середній клас*, *новий середній клас*, *соціальні зміни*.

Середній клас забезпечує стійку інтеграцію та розвиток суспільства, тобто задає йому системні властивості та рівень гуманітарної безпеки, визначає спрямованість і темп суспільного руху, формує позитивне соціальне поле [1–5]. В структурі розвитку середній клас служить мембраною та каталізатором, яка покликана пропускати та підсилювати позитивні соціальні інновації і гасити негативні, бути соціальним клеєм суспільства, який забезпечує міцність його конструкції. Тим часом, на різноманітних етапах пострадянського розвитку згідно доповідям ООН стосовно людського розвитку за відповідні роки позиції всіх країн (в тому числі України, Росії, Білорусії) стотно змінювалися [6–8]. Разом з тим, за наявними прогнозами, серйозні зміни весь світ ще чекають; наприклад ймовірно, що через десятиліття Китай і Індія майже досягнуть паритету з США як в науковому і людському капіталі (Індія), так і в урядовій сприйнятливості до інновацій в бізнесі (Китай) [9].

Втім, як відомо, міцність цивілізацій залежить в основному від стану внутрішніх справ: тиск ззовні може стати не тільки руйнівним, але й розвиваючим. Причому суттєвим для стабільного стану держави є положення саме середнього класу суспільства як його соціальної основи. Соціальна безпека — важлива складова частина загальної безпеки сус-

пільства; «соціальна безпека як складова частина національної безпеки являє собою… досягнення стану захищеності від загроз соціальним інтересам» [10, с. 20]. Крім того, використання соціального середовища як стимулу економічного розвитку потребує зміцнення етичних основ життя, зростання цінності кваліфікованої праці, рівня культури населення — загальної та духовного виробництва. В свою чергу, рішення цих питань пов'язане з якістю соціальної інфраструктури, в тому числі — інфраструктури діяльності в сфері духовної культури (комплекс умов, що забезпечують мотиви та функціонування освіти, підвищення культурного рівня, організації досугу). Проте зростання продуктивності соціально-економічної системи — похідна від рівня соціального управління всіми складовими соціальної (і не тільки) сфери та гармонізації їх діяльності [11–12]. Відповідно для майбутнього народу погано, коли творці інтелектуального продукту позбавлені платежеспроможного попиту в країні та мають альтернативу — від'їзд з неї або жебрацтво на батьківщині. Ще худше, якщо країна може стати магнітом для недобросовісного бізнесу та міжнародного криминалу або просто нероб. Навпаки саме заняття творчою інтелектуальною працею має чесним шляхом забезпечувати в кожному з секторів господарювання можливість для людини без умов надексплуатації міцно стояти на ногах, забезпечувати родину та упевнено дивитися в наступний день. Доки ж частіше пропагандується не творчость, а споживання, не наполеглива праця, а раптове збагачення та дозвілля. Регулярно роблять своє вкладення в цю популяризацію ЗМІ. Порівняємо: якщо «перебудовщики» обвинувачували літературну продукцію та кинофильми радянського периоду за домінування виробничої тематики, то сьогодні серіали переважно подають життя як можливість вільного спілкування в рабочій час; пропагандують в якості нормативної заможність, з працею не пов'язаную. Тим часом змінюється соціально-економічна тканина життя суспільства. З одного боку, посилюється значення в економіці сектора, пов'язаного з виробництвом знань, обробкою і розповсюдженням інформації. З іншого боку, ця характеристика стала провідною зовсім не у всіх країнах. Водночас, суттєвим є не тільки абсолютне, але й відносне положення: у порівнянні з минулим станом та сусідніми групами населення. Причому якість життя визначають не тільки зовнішні ознаки, але й сутність соціальної діяльності, пов'язана з можливостями особистого вибору та якісної участі у творчості, споживанні тощо (хоча людина, що повністю може бути поділена на працю та споживання — безумовно,

відчужена людина). Втім деякі дослідники констатували, що й взагалі носіями історичного прогресу виявлялися, тобто породження громадських інновацій частіше є надбанням проміжних прошарків населення як найвільніших і незалежних [13, с. 4].

Як відомо, одне з перших згадувань про «середній клас» міститься в «Політиці» Арістотеля, де наголошується, що «у всіх державах є три елементи: один клас дуже багатий, інший — дуже бідний, третій же — середній. І цей третій — якнайкращий, оскільки його члени за умовами життя найбільш готові слідувати раціональному принципу». Базовими характеристиками «середнього класу», на думку цього філософа, є здатність заробляти на життя своєю працею, виконання стабілізуючої функції в суспільстві, прагнення уникати соціальних потрясінь, зацікавленість (перш за все економічна) в розвитку країни. Відповідно, на думку Арістотеля, в благополучній державі «середній клас» повинен складати не менше 1/3 всього населення. Найбільш загальним визначенням і фіксується, що «середній клас» — «професійна група неручної праці, розташована між вищим і робочим класами. Термін «середній» відображає широко поширене поняття ієрархії статусів, в якій неручна праця престижніша, ніж ручна, але визнається соціально нижчою відносно груп, що володіють крупною власністю або займаються політикою» [14, с. 282]. При цьому йдеться не про звичне для радянських суспільствознавчих шкіл марксово поняття класу, пріоритетно пов'язане з відносинами власності, а про трактування його як особливої соціальної групи, об'єднаної самооцінками, стилем життя, рівнем доходу, ціннісними орієнтаціями і психологічними характеристиками; втім, рухомі й системостворюючи відносини власності-праці-управління.

Нині на Заході серед ознак приналежності до середнього класу відносять рівень доходу, освіту, професіоналізм і престижність професії. Тому там до «середнього класу» відносять і традиційні шари приватних власників — підприємців, і добре оплачуваних найнятих робітників: менеджерів, державних службовців, вчителів, лікарів, інженерів і ін. На «старий середній клас» дрібних підприємців, торговців і людей вільних професій з середини 20 століття наростає «новий середній клас», чисельність якого зростає: групи професійних службовців, склавши загальний конгломерат підприємців, менеджерів і фахівців [15–18]. Причому якщо на Заході довгі роки формування прийнятних і перспективних для нього соціальних спільнот створили органічний (і тому комплексний, об'ємний і цілісний) тип соціальної цілісності, то у нас

спроби калькірування його дають різнобій за різними осями: доходів, споживання, ідеології і перевагах, поведінковим моделям і так далі. При цьому чітко виділяються об'єктивний (відповідно ознакам, не залежним від думки індивіда: найчастіше, типу трудових функцій і рівня доходів) і суб'єктивний (на думку самих респондентів) підходи до визначення меж «середнього класу». Але найголовніше, на наш погляд, відмінність за ієрархіями життєвих цінностей: «середній клас» — поняття не кількісне, а якісне; визначається він не кількістю, а, перш за все, якістю (цей висновок повністю відповідає гіпотезі Г. Ділігенського про те, що «средний класс» — прогресивна частина суспільства, здатна генерувати соціальних суб'єктів суспільної модернізації [19], а також думці Т. Заславської про місію середнього класу — «соціальне інноваторство» [15, с. 4]).

Отже місія середнього класу — баланс соціальної стійкості та інноватики, смислотворення, вирощування нового при відмиранні колишніх засад і звичних ієрархій, що особливо важливо на переломі епох. Зрештою мова йде про якісно новий рівень суспільної безпеки: вже не пасивної (як недосяжний стан відсутності небезпеки та помилок), а активної (як результату соціальної і психологічної письменності, стійкості до спроб маніпулювання і впливу чужих Смислів). Отже, за висновком М. Бєрдяєва, різноманітні прояви маніхейства — це також наслідок відсутності саме розвиненої «серединної культури». Відповідно, схильність до радикалізму дій корениться в відсутності або слабкості середнього класу, поляризації суспільства і порожнечі між масою бідних і групкою багатих. Так, з часів «Досвіду про людський розум» Джона Локка доведено, що демократія — не тільки форма суспільного пристрою, але й феномен масової свідомості, що базується на певній ієрархії цінностей. Отже, як підкреслюють дослідники, поняття середнього класу змістовне набагато глибше, ніж просто володіння капіталом. Воно означає володіння тим особистим соціальним простором, за межу якого заходити нікому, у тому числі і державі, не можна, тобто строгу обкресленість индивідуалітету [20, с. 11–13]. Тобто «середній клас, в його строгому, класичному змісті, складають не просто володарі певного розміру власності, але носії базових цінностей цивільного суспільства — особистої гідності та самоповаги, поваги до прав інших, самостійності в оцінках, суспільно-політичній активності, імунітету до соціального маніпулювання та багато інших, які й роблять середній клас основою громадського суспільства», — помічає Р. Симонян [там

само, с. 12]. «Середній клас» — це характеристика життєвого стилю, кола спілкування, відношення до роботи та дозвілля, цінностей життя тощо. За висловом Ю. Афанас'єва, середній клас — носій гумусу людської соціальності та диференційованості, однак в пострадянських умовах «поки що не створені умови для формування середнього класу в строгому сенсі цього поняття», бо «немає структури, яка зв'язує в одне суспільне ціле людей різних професій, шарів і станів, задає правові та моральні рамки соціальної дії» [там само, с. 13]. За висновком Ю. Левади без цього «середня людина», що прагне вижити за всяку ціну, володіє «стабільністю» лежачого каменю або стоячого болота. Разом з тим «дослідження демонструють, що при фактичній відсутності … середнього класу майже половина населення ототожнює себе з середнім класом — тобто більш-менш задоволені життям» [там само, с. 12]. Водночас всебічне охоплення життя людини глобальними ЗМІ, веде до заміщення ілюзорним миром реального на основі нав'язуваних споживчих стандартів. У цій ситуації накладення зовнішності цивільного суспільства веде просто до сегментації інтересів та їх дрібнення, відверненню людей від участі в суспільно-політичному житті — тобто ще в більшому ступені видаляє від класичного (джефферсоновського) сенсу демократії. Демократія політична, соціальна і економічна — доповнюючи один одного боки процвітання країни, її бурхливого господарського розвитку та перемоги в конкурентному змаганні: дух підприємництва свідомо орієнтований на прогрес, а не підтримку статус-кво; водночас він є строго реалістичним, що вкрай суттєво при побудові Проекту, пошуку нових можливостей для розвитку країни. Звідси — категорична необхідність не просто соціального, але й політичного представництва «середнього класу» як повноцінного чинника розвитку політичного середовища країни для якісної участі в конкуренції моделей та варіантів розвитку.

Відповідно, схильність до радикалізму дій корениться у відсутності або слабкості середнього класу, поляризації суспільства та порожнечі між масою бідних і групкою багатих. Причому, на думку О. Степанової, в соціологічному трактуванні термін «інтелігенція» є ідентичним поняттю «середнього класу» [21, с. 46–53]; втім, якщо при Радянському Союзі величезна більшість народу (яке могло б інтерпретуватися як аналог класичного середнього класу) характеризувалася досить високою якістю життя, відчуттям справедливості суспільного пристрою, своєї потрібності суспільству, соціальної єдності та згуртованості, а тому —

упевненості в завтрашньому дні, то пострадянське населення розколене, частково деморалізоване та дезорієнтоване. Масова декваліфікація привела до втрати упевненості в своїх силах, а розпад системи соціальної допомоги — до втрати віри в підтримку суспільством. Зубожіння свого населення також несе залежність від зовнішніх ринків. Тому так важливо відновлення шаруючи «self-made man»: людей з високою кваліфікацією, упевненістю в своїх силах і самоповагою, вираженими цінностями свободи, енергії і самодисципліни. Отже саме цінності пасіонарності «середнього класу» дозволяють ефективно освоювати порожній соціальний простір і забезпечувати соціальну стійкість країни. Інтелектуальність і напруга діяльності представників «середнього класу» (вони не почнуть працювати менше, якщо підвищать спроможність) створює підстави побудови сильного інституту підтримки прогресивних трансформацій в політичному середовищі країни, приватному та суспільному житті. Нові ієрархії цінностей, що також кореняться в народній моральності, можуть, доповнивши колишні (як дорадянського, так і радянського періодів), наситити прогресивним Смислом нинішній соціальний простір.

Водночас сьогодні середній клас недостатньо виконує функції як чиннику політичного середовища країни; «нечисленність і політична невизначеність середнього класу, що формується в Україні, поки не дозволяє йому грати вирішальної ролі на виборах». Отже «говорити про середній клас в Україні як про соціальне явище, що оформилося, поки рано» [22, с. 13] Кризи, обвал кредитів, нестійкість фінансової системи утримують його від активного внутрішнього інвестування. Разом з тим, «коли мова йде про програмі розвитку середнього класу, варто відзначити, що це — питання виживання не тільки самого класу, але і держави в його демократичному варіанті, бо саме середній клас утримує суспільство від потрясінь (інакше соціальні катаклізми здатний стримувати лише апарат насильства)» [23, с. 83]. Разом з тим, якщо в благополучних регіонах миру «середній клас» складають більшість населення, то на пострадянському просторі його диференціація приводить дослідників до самих різних кількісних виводів щодо його потенціалу та реалізації [24, с. 76–85; 25, с. 11; 22, с. 10–13; 26, с. 60–68]. При цьому на пострадянському просторі кваліфікована інтелектуальна праця залишається вкрай дешевою, із-за чого цілі професійні пласти: лікарі, вчителі, інженери — не в змозі повноцінно не тільки вести життя «середнього класу», але часто-густо й забезпечувати гідне життя

сім'ей доходом від своєї праці (що й веде до депрофесіоналізації) [27]. Нинішній «середній клас» в Україні вкрай диференційований економічно, соціально, політично, духовно-ідеологічно. Отже «проблема «нового середнього класу» в Україні не тільки в його нечисленності, але і в тому, що формується він в «урізаному» складі — за рахунок окремих професійних груп, обслуговуючий ринок і владу. Сюди не потрапляють масові загони інтелігенції — працівники науки, культури, освіти, охорони здоров'я, що складають значну частину західного нового середнього класу» [28, с. 35–36].

Але, водночас, розповсюдження рис саме мережевого суспільства додатково надає інноваторам середнього класу (зокрема, нового середнього класу) якість визначного чиннику психологічних і соціальних інновації. Сьогодні без мотивації справжнього розкріпачення творчих сил суспільства закономірної довготривалої перемоги в світовій конкуренції бути не може, отже забезпечення умов та якості життя середнього класу — необхідність створення прогресивного політичного середовища країни [29, с. 21–26]. Проте образ середньостатистичного жителя благополучних регіонів світу настільки слабо відповідає нашій дійсності, що вимагає розрізнення: класу, середнього для наших умов, а не стандартизованого за умовами країн-лідерів (і тиражирумого навіть пострадянськими «мильними серіалами»). При цьому необхідним для розвитку країни є не всякий «середній клас» і не буржуа як такий, а дух підприємництва, свобода творчості (властиві сьогодні зовсім не всім спроможним членам суспільства і, зокрема, власникам капіталу): існують патроновані бюрократами монополісти, паразитування на ресурсах, компрадори (інтереси яких диктуються вненаціональними корпораціями), «офісний планктон» з ідеологією комфорту та консьюмерізму. Втім ресурсна база суспільного впливу «середнього класу» черпається не в класичній власності, а в інтелектуальній діяльності і професіоналізмі, готовності та здатності до оновлення і розвитку, відповідальності за свої рішення та свою долю. В «товаристві риску» нормою виявляється постійна нестабільність, яка вимагає перманентної участі в оновленні, що, з одного боку, веде до швидкого старіння знань (котрі за певних умов можуть перетворюватися з блага на тягар), а з іншою, — формує нове кардинальне розділення суспільства залежно від здатності кожного до швидкого освоєння соціальної дійсності, що змінюється. Відповідно, над навчанням первинним (загальний набір стандартних знань і навиків) надбудовується вторинне (навчання процесу навчання)

та навчання третього ступеня (як порушити загальноприйнятий порядок, позбавитися від шаблонів, звичок, стереотипів).

Для того, щоб сукупний соціальний капітал суспільства не знизився, держава не має права залишати своїх громадян в ілюзорному світі автоматичного благополуччя, як і в «соціальних джунглях», сподіваючись на «ринкові сили». Тим часом рівень завдань зовнішньої конкуренції і внутрішньої консолідації робить абсолютно недостатнім чисто технічні рішення — потрібні саме ціннісні орієнтації на подвижництво, ідеали творчої діяльності на благо суспільства. Багато в чому — те, що було втрачено, а зовсім не модернізовано. Без адекватної ідеологічної і моральної підстави неможливо розраховувати ні на довготривалий економічний успіх, ні на самодостатність. Притому середовище пожорсткішало набагато, її вимоги і соціальна ціна помилок — вище. Інша справа, що життя часто мстить не що помиляється, а тим, хто поряд і за ними: Немезіда неотвратима, але карає «по площах». Втім пострадянська приватизація проводилася за моделлю, яка не могла не привести до колосального розшарування суспільства, де на одному полюсі зосередилася украй нечисленна група надбагатих, на іншому — переважна більшість громадян — бідні. Ті та інші відокремлені від творчості: перші позбавлені стимулів, другим треба забезпечувати прожиток, задовольняти примітивні потреби. Цей варіант існування суспільства приречений на конфліктність і відсталість. Іншими словами, для прогресу країни потрібна передова система соціального партнерства і соціального захисту населення. Однак, нині в Україні ще не закінчено інституційно-інфраструктурне оформлення адекватних новим умовам суспільних відносин. Водночас заможні, спроможні люди часто вважають за краще для себе показний, а не на дієвий характер добродійності. Причому, розповсюдження трибічної моделі соціального партнерства та навичка до етатистського варіанту патерналізму посилює роль держави (яка може бути й центром прийняття рішень публічної влади, й стороною соціального партнерства). Тобто, з одного боку, вона приймає закони, визначає правила та процедури, правовий статус кожного, а з іншого, — виступає у якості одної з сторін (зокрема, як власник майна у виробничих комплексах). Й, таким чином, держава репрезентує і окремий інтерес учасника переговорного процесу, і загальний — гаранта рівноправної участі всіх сторін соціального діалогу, котрий повинен забезпечити консолідацію зусиль шарів для злагоди та прогресу.

Нині традиційна модель соціального партнерства набуває диверсифікованого характеру, коли соціальний діалог поширюється на усі рівні соціоекономічних відносин [30–33]. Процес консультацій у поширенні виробничої демократії торкається суб'єктів господарювання по вертикалі й різні галузі та території по горизонталі. Для «економіки прориву», у сфері високих технологій наукоемних галузей це особливо суттєво. Звісно, що в умовах підвищеної конкуренції (та коли глобальна конкуренція все помітніше стає за своїм характером надекономічною, проводиться шляхом нав'язування своєї моделі розвитку і несе результати в самі різні сфери людської діяльності) та безперервних змін можливості передчасного планування серйозно обмежені. Потрібен баланс між передбаченням і поточним реагуванням, впровадження конкретних елементів праці «на випереджання». Вплив інформаційного чиннику на організацію праці у інноваційних корпораціях вже привів до «тойотизму» («toyotism») першочергово у таких його рисах, як зменшення ієрархічних рівней ефективної організації праці, делегування відповідальності, створення проектних груп.

Одночасно глобалізація виробничої діяльності робить необхідною й глобалізацію інститутів соціального партнерства, розповсюдження розумної уніфікації соціальних стандартів. Можна підкреслювати ознаки конвергенції — наближення різних моделей корпоративного керування шляхом взаємного збогачення окремими елементами, але в загальних рамках сприйняття [25]. Взагалі, безумовно, національні системи соціального захисту складалися під впливом цілого ряду різноманітних чинників: історії їх формування, боротьби політичних сил, продуктивності економік — тому істотно відмінні за об'ємом, співвідношенням складових, пріоритетам. Разом з тим, трансформуються і самі регулятивні можливості держави. Стимулювання підготовки та здійснення бажаних трансформацій соціально-інформаційних систем (в тому числі, наприклад, не тільки негативних, але й позитивних суспільних мутацій), зміни характеристик соціального середовища може використати за вимогами принципу бритви Оккама фальшивих соціальних величин, уявних конструкцій та структур. Нині посилюються об'єктивні передумови для успішності (як у внутрішньому розвитку, так і в питаннях протистояння можливим спробам гуманітарної інтервенції) тих країн, де забезпечуються умови якнайповнішої реалізації творчого потенціалу населення.

Отже, саме середній клас забезпечує стійку інтеграцію та розвиток суспільства, тобто задає йому системні властивості і рівень гуманітарної безпеки, визначає спрямованість і темп суспільного руху. Відтак розширення соціальної бази модернізації вимагає додаткового звернення до потреб середнього класу, його зародження, формування, якості життя та розвитку в умовах України. Це — нагальна потреба створення та продуктивного використання шансів розвитку країни, забезпечення її конкурентоспроможності та сталого розвитку.

Література:

1. Шедяков В. Е. Творца — в центр внимания/ В. Е. Шедяков //Капитал-экспресс.– 1995.– № 10.– С. 3.
2. Логачева Т. М. Центризм — не «тепленькое болото», а «политический клей» государства (Материалы круглого стола)/Т. М. Логачева//Панорама.– 1998.– № 1.– С. 2.
3. Казбан М. Владимир Шедяков: «Мир входит в реалии новой эры — пора определять свое место в ней» (Форум лидеров в Зальцбургском замке: интервью)/М. Казбан//Событие.– 1996.– 30 марта.– С. 12.
4. Шедяков В. Е. Предисловие/В. Е. Шедяков//Рубан В. В., Серегина Н. С. Многопартийная система Украины: как она есть.– Харьков, Ксилон, 1998.– С. 4–7.
5. Шедяков В. Е. Экономика человека /В. Е. Шедяков //Солидарность.– 1994.– № 14.– 2 апр.– С. 4.
6. Human development report 2007/2008/Fighting climat change: human solidarity in a divided world.– NY: United Natons Development Programme, 2007.– 399 p.
7. The European Union and Security Sector Reform/[Ed. By D. Spence, Ph.Fluri].– John Harper Publishing, 2008.– Електронна адреса: http://www.johnharperpublishing.co.uk/pp014.shtml.
8. Сайт Європейського Союзу.– Електронна адреса: http://europa.eu
9. Мир после кризиса. Глобальные тенденции — 2025: меняющийся мир. Доклад Национального разведывательного совета США.– М.: Европа, 2010.– 188 с.
10. Соціальна безпека: теорія та українська практика/[За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового].– К.: КНЕУ, 2006.– 292 с.
11. Buck U. L., Jackobson A. L. Social evolution/U. L. Buck, A. L. Jackobson//American Social rev.– N. Y., 1968.– № 3.– P. 349.

12. Bourricaud F. Modernity, «Universal Reference» and the Process of Modernization/F. Bourricaud//Pattern of Modernity. Vol. 1. The West/[Ed. by S. N. Eisenstadt].– London, 1987. — P. 12–36.
13. Оруджев З. М. Способ мышления эпохи/З. М. Оруджев.– М.: Едиториал УРСС, 2004.– 400 с.
14. Средний класс//Большой толковый социологический словарь/Colins.– М.: Вече, 1999.– Т. 2.– С. 282.
15. Заславская Т. И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества/Т. И. Заславская//Социологические исследования.– 2001.– № 8.– С. 3–11.
16. Козырев Ю. Н., Козырева П. М. «Средний класс» как символ и реальность/Ю. Н. Козырев, П. М. Козырева//Социальная идентификация личности-2.– М.: Ин-т социологии РАН, 1994.– С. 79–129.
17. Саблина С. Г. Кристаллизация статуса средних слоев в современной России/С. Г. Саблина//Социологический журнал.– 2000.– № 1–2. С. 100–111.
18. Brooks C., Manza J. The Social and Ideological Bases of Middle Class: Political Realignment in the United States, 1972–1992/C. Brooks, J. Manza//American Sociological Review.– 1997.– № 62 (1).– P.91–108.
19. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса/Г. Г. Дилигенский.– М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2002.
20. Симонян Р. Мираж среднего класса/Р. Симонян//Новое время.– 2004.– № 47.– С. 11–13.
21. Степанова О. К. Понятие «интеллигенция»: судьба в символическом пространстве и во времени / О. К. Степанова // Социологические исследования.– 2003.– № 1.– С. 46–53.
22. Ярошенко И., Кононенко Р. Очень средний средний класс/И. Ярошенко, Р. Кононенко//Комп&ньоН.– № 37.– С. 10–13.
23. Фионик Д. Исчезающе средний класс/Д. Фионик//Бизнес.– 2003.– № 1.– С. 80–85.
24. Здравомыслов Г. А. Российский средний класс — проблема границ и численности/Г. А. Здравомыслов//Социологические исследования.– 2001.– № 5.– С. 76–85.
25. Попов Н. В ожидании среднего класса/Н. Попов//Новое время.– 2002.– № 30.– С. 11.
26. Березин И., Ушаков Д.//Эксперт.– 2001.– № 23.– С. 60–68.

27. Шангина Л. Отложенная жизнь, или средний класс в украинском исполнении/Л. Шангина//Зеркало недели.– 2002.– 9 ноября.
28. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук.– К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003.– 464 с.
29. Гурова Т., Механик А., Привалов А. Буржуазные рефлексии /Т. Гурова, А. Механик, А. Привалов // Эксперт.– 2004.– № 14.– С. 21–26.
30. Рывкина Р. В. Формирование новых экономических классов/Р. В. Рывкина//Социологический журнал. — 1994. — № 4.
31. Перегудов С., Зудин А., Семененко А. Социальное согласие. Опыт Запада и наши проблемы/С. Перегудов, А. Зудин, А. Семененко//Свободная мысль.– 1992.– № 18.– С. 26–30.
32. Симмонс Д. Внедрение новых производственных отношений: инициатива сверху/Д. Симмонс//США: экономика, политика, идеология.– 1992.– № 12.– С. 13–22.
33. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism /Ph.Schmitter //Review of Politics.– 1970.– Vol. 36.– № 1.– P. 86–96.

Шедяков В. Е. Качество жизни среднего класса населения как фактор политической среды страны

С точки зрения заданий модернизации общества в Украине исследовано соотношение между формированием среднего класса и социальными изменениями в условиях постсоветского и постиндустриального транзита. Средний класс Украины анализируется как универсальный элемент развития общества.
Ключевые слова: *средний класс, новый средний класс, социальные изменения*.

Shedyakov V. Quality of life of middle class as factor of political environment of country

From the point of view tasks modernization of society in Ukraine a correlation between forming of middle class and social changes in the conditions of postsoviet and postindustrial transit is investigated. The middle class of Ukraine is analyzed as an universal element of development of society.
Keywords: *middle class, new middle class, social changes*.

УДК 316.42:364

ЗМІНА ПРІОРИТЕТІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Полисаєв О. П. ©

Доктор філософських наук, завідувач кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Ісхакова Н. Г. ©

Кандидат політичних наук, доцент кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Шевченко В. М. ©

Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Розглядається проблема радикальних змін діяльності соціальних служб та громадських організацій в умовах глобалізаційних процесів та поширення інформаційних технологій у традиційних суспільствах.
Ключові слова: *соціальна робота, соціальна служба, громадські організації, інформаційні технології, глобалізація, цивілізація.*

Вступ. Сучасна цивілізація розвивається із небаченим прискоренням, включаючи в свою орбіту все нові і нові наукові відкриття та технології, які здатні радикально змінювати спосіб життя не лише окремих спільнот, а цілих континентів у найкоротші історичні строки. Структурні трансформації, які в попередні історичні епохи носили спорадичний характер та змінювались відносно стабільними етапами розвитку, за нових умов перетворюються на перманентний стан оновлення в тій чи іншій сфері. Перш за все це стосується найбільш розвинутих країн світу, так званого «золотого мільярда», де структурні зміни є найбільш потужними. Однак далеко не всі реформаторські зусилля можна розглядати як рівноцінні та піддавати вимірам, традиційним для минулих століть. Скажімо, запровадження найпередовіших на даний момент технологій у металургії, навряд чи можна співвіднести із структурними перетвореннями в освіті, результати яких хоча й проявлять себе лише через роки, однак здатні у десятки разів перевершити здобутки у промисловій сфері. Поряд з

цим надзвичайно велику роль відіграє фактор часу, який за нинішніх умов є максимально спресованим та виключає неправильні управлінські рішення чи прорахунки стратегічного характеру, які надто дорого обходяться суспільству та здатні викликати зростання соціальної напруги в суспільстві. І якщо в недалекому минулому такого роду суспільні процеси вважались мало не атрибутом структурних трансформацій, що мали короткочасний та локальний характер, то в сучасних умовах ситуація радикально змінилась. Перманентний реформаційний процес зумовлює постійні соціальні зрушення статусного, майнового, економічного, освітнього тощо характеру, які здатні створювати постійну соціальну напругу та потужні масові виступи. Адже не виключено, що окремі суспільні прошарки із достатньо високим рівнем освіти та соціальних претензій можуть опинитись на узбіччі соціальних трансформацій, перетворитись на маргінальну верству. Саме це, на нашу думку, стало каталізатором масових виступів у ряді арабських країн весни-осені 2011 року.

За таких умов саме державні інституції зобов'язані взяти на себе надзвичайно важливу функцію — прогнозування майбутнього перебігу соціальних трансформацій та імовірні втрати окремих суспільних верств в ході реформаційних змін. Власне, це радикально змінює роль і місце соціальних служб, які донедавна були зорієнтовані на суспільні групи, які традиційно потребували державної опіки — інвалідів, сиріт, малозабезпечених тощо, а соціальне прогнозування не виходило за рамки аналізу демографічних змін. На сьогодні соціальні служби повинні значно розширити поле своєї діяльності — на основі науково обґрунтованих прогнозів, максимально ефективно забезпечувати адаптацію до нових умов окремих суспільних верств та прошарків, які у перспективі можуть опинитись під загрозою соціальних та економічних втрат, часом значних. Відповідно, повинна радикально змінитись і статусна роль соціальних служб, основним видом діяльності яких буде компенсаторна функція — забезпечення адаптації до нових умов тих суспільних прошарків, які раніше ніколи не потребували державної опіки і здатних через певний знов стати повноцінною соціальною потугою. Проблема зміни пріоритетів соціальних служб в умовах трансформації українського суспільства і є предметом розгляду нашої статті.

Аналіз досліджень та публікацій

Проблема визначення параметрів соціальної роботи в умовах глобалізації, на сьогодні у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях базується

на фундаментальних засадах соціальної справедливості та неухильного дотримання людських прав і свобод. Проголошуючи найвищою цінністю людську особистість та передумови її всебічного та гармонійного розвитку, науковці однозначно вказують, що в сучасних умовах пріоритети соціальної роботи минулого, орієнтовані на суспільні групи з обмеженими можливостями, що потребують додаткової опіки з боку держави, вичерпали свій позитивний зміст. На сьогодні стоїть питання максимального залучення таких громадян у суспільно-корисну діяльність, здатну сприяти всебічному розвиткові зазначеної категорії осіб. Поряд із цим нагальною є проблема прогнозування майбутніх ризиків у ході соціальних трансформацій та сприяння адаптації окремих соціальних верств до нових умов. Вказаний комплекс проблем розглядався у працях відомих зарубіжних дослідників Г. Гольдберга, С. Кара-Мурзи, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Пейна, М. Річмонд, П. Сорокіна, С. Шардлоу та вітчизняних — В. Андрущенка, М. Михальченка, І. Надольного, І. Ткача, С. Толстоухової. Безсумнівним вкладом українських мислителів у дослідження теорії соціальної роботи як синтетичного знання в царині філософії, соціології, психології антропології, медицини, економіки. Це перш за все роботи В. Афанасьева, В. Бочарової, Т. Заславської, Ж. Тощенка. Соціальна робота та її значення для структуризації українського суспільства в сучасних умовах стали предметом наукових розвідок В. Баранівського, А. Віттковські, Л. Коваль, В. Панка, В. Полтавця, Т. Семигіної та ряду інших дослідників.

Разом з тим, проблема адаптації параметрів соціальної роботи в сучасному українському соціумі аж ніяк не може вважатися дослідженою належним чином. Адже в Україні відбувається надзвичайно складний процес становлення зазначеного виду діяльності на засадах демократичного суспільства, де виключається будь яка форма примусової опіки щодо окремих категорій громадян, нав'язування певних ідеологічних конструктів, що диктують соціальним працівникам визначені ззовні форми взаємовідносин із їх підопічними. В ході реструктуризації засадних принципів соціальної роботи потребує негайного переосмислення переорієнтація соціальних працівників України перш за все на діяльність із суспільними прошарками, які в силу перманентних суспільних трансформацій не змогли адаптуватись до нових умов та потребують посиленої уваги з боку державних та громадянських інституцій. Причому потребує переосмислення теза щодо об'єкту соціальної допомоги як найбіднішої соціальної верстви. За сучасних умов у категорію

опікуваних соціальними службами можуть попадати і достатньо заможні та освічені суспільні групи.

Потребують нагальних досліджень також і проблеми налагодження дієвого взаємозв'язку різних суспільних груп незалежно від майнового та соціального статусу, освіти, професії тощо. Визначальною верствою такого роду соціальної дії повинні стати найбільш динамічні та креативні представники української інтелектуальної та політичної еліти. Без них встановлення соціальної злагоди в українському соціумі просто неможливі.

Будь яка правляча верства соціальна система на початках свого утвердження в межах певної соціальної системи, з неминучістю опирається на силові методи налагодження стосунків із нижчими верствами підпорядкованої їм спільноти. Адже процес легімітизації нової еліти відбувається у жорсткому протистоянні із традиціоналістским суспільним укладом, який нерідко тлумачиться соціальними низами в якості ідеологічної основи протистояння новостворюваній елітній верстві. Однак остання пропонує суспільству нові горизонти соціальної динаміки, що єдине здатне забезпечити консолідацію даної спільноти навколо найбільш креативних та динамічних представників соціальної верхівки. З часом у такому суспільстві поряд із примусом, починає налагоджуватись система взаємодії між окремими верствами, встановлюється своєрідний суспільний договір, що передбачає певний рівень відповідальності вищих прошарків за суспільство в цілому, що корелюється із зобов'язаннями нижчих соціальних верств забезпечувати матеріальну складову функціонування державного організму. Скажімо, в епоху середньовіччя саме феодали під час неврожаїв опікувались власними селянами, щоб ті не вимерли з голоду, а міста періодично отримували привілеї, адже це дешевше, аніж подавляти народні повстання. Тобто мова йде про своєрідну суспільну угоду, в межах якої кожна верства займає власну нішу, яка достатньо жорстко регламентувалась правовими та моральними нормами. Причому по мірі розвитку певної соціальної системи, в її межах відпрацьовуються певні моделі зв'язків як по горизонталі, так і по вертикалі, які забезпечують стабільне функціонування та самоорганізацію системи в цілому. В межах її діставала розвитку і система соціальної допомоги, яка тлумачилась перш за все як засіб зняття соціальної напруги в суспільстві. В античні часи це періодичні роздачі хліба бідноті, необтяжливі громадські роботи за певну плату. Починаючи з середніх віків, цю функцію перебрали на себе релігійні

громади, підкреслимо: всі без винятку світові релігії виділяють в якості однієї з найвищих моральних чеснот вірянина допомогу біднякам.

Однак далеко не завжди форми соціальної опіки були здатні запобігти надзвичайно жорстокому протистоянню в суспільстві, які нерідко закінчувались такими спалахами насильства, що далеко не кожна спільнота мала сили до відновлення по його завершенні. Однак суспільний прогрес з необхідністю передбачає як набуття позитивного соціального досвіду, так і зростаючу потребу теоретичного осмислення закономірних тенденцій розвитку людської цивілізації. Рубіжним в зазначеному контексті виступає XX століття, коли людство реально встало перед вибором: або самознищитись в результаті військових конфліктів із громадянськими включно, або ж на новому якісному рівні віднаходити можливості налагодження взаємодії соціальних структур. Основою їх повинен виступати консенсус між найбільш значущими суспільними верствами які шляхом компромісів будуть розв'язувати назріваючі соціальні проблеми [1]. Підкреслимо, саме назріваючі, коли громадянське суспільство та державні інституції прогнозують і визначають засоби мінімізації певних негативних наслідків перманентного реформування власного соціуму. З огляду на сучасні тенденції світової політики, така постановка проблеми може видатися надто оптимістичною, однак початок XXI ст. наглядно демонструє нам спалахи народних протестів, які в межах традиційних соціально-філософських концепцій не піддаються класифікації. Окремі публіцисти в Україні навіть починають посилатися на теорію суспільного договору XVIII ст., яка наче б то здатна прояснити проблему сучасних соціальних потрясінь в окремих регіонах планети і зокрема на пострадянському просторі та Північній Африці.

На наш погляд, саме суспільні структурні трансформації, що відбулися в арабських країнах впродовж останніх десятиліть, власне продемонстрували неготовність правлячих еліт зазначених країн здійснювати адекватну вимогам часу соціальну політику із державним забезпеченням гарантованого життєвого рівня найбідніших верств. Можна стверджувати, що правителі арабських країн помилково покладали надії на традиційні форми впливу на масову свідомість, які аж до кінця XX ст. демонстрували свою достатньо високу ефективність, перш за все на маніпулятивні технології як «спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їхньої поведінки. Цей вплив,— зазначає російський дослідник С. Кара-Мурза,— спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано і ставить

своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей людей у потрібному владі напрямку» [2, с. 32]. Здавалось би, правителі арабських країн мали всі умови для маніпуляцій — і підконтрольні ЗМІ, і спільного ворога — Ізраїль, що виступало консолідуючим етнополітичним чинником та давало змогу пояснювати причини обмеження демократії. А головне — потужний духовний конструкт у вигляді мусульманської соціальної доктрини, яка проголошує братські стосунки всіх мусульман, де заможний зобов'язаний опікуватись бідняками-єдиновірцями.

Однак такого роду технології виявились повністю недієздатними в інформаційну епоху, адже рівень освіти, міжнародних комунікацій та Інтернет-забезпечення зумовили сприйняття широким загалом власних національних керманичів вже не в якості недоступних небожителів, а як звичайних людей, здатних використовувати владні важелі у власних корисливих інтересах, аж до намагань прикривати злочини та аморальні вчинки із цинічним ігноруванням релігійних приписів. Саме тому обожнювані донедавна образи мудрих правителів-шейхів, казкові багатства яких слугували додатковим доказом їх вищості та богообраності, виявились вщент зруйнованими у масовій свідомості, що й стало однією з головних причин народних виступів. Також вкрай важливим фактором, який і до сьогодні недостатньо оцінений як науковцями, так і політиками, є надзвичайно потужний ріст міжнародних контактів, адже з різних причин по даним ЮНЕСКО на планеті переміщаються щороку понад 200 мільйонів людей, які, вступаючи між собою в різноманітні контакти — економічні, наукові, культурні, конфесійні тощо, остаточно долають регіональну замкнутість та упереджене ставлення до інших етносів. До того ж слід врахувати, що найбільш мобільною та активною у сучасній соціальній динаміці групою виступає молодь, яка власне має найвищий освітній ценз, найшвидше оволодіває технологічними новинками та застосовує їх у житті. Але якщо країни Старого Світу мають не більше 20% відсотків цієї динамічної верстви, то у згадуваних нами країнах арабського світу частка молоді від загальної кількості населення як правило вдвічі більша і навіть може сягати 45–50% в окремих регіонах. Саме зазначена категорія населення виявилась найменш затребуваною у власному суспільстві та позбавленою реальних перспектив реалізації власного потенціалу. Водночас у середовищі молоді особливо гостро відчуває власну нереалізованість найбільш освічена, з сучасним рівнем освіти верства, для якої навіть надбання гарантованого статусу можливості кар'єрного зростання не відкриває навіть гіпотетичних пер-

спектив ані в сфері бізнесу ані в сфері державної служби. За таких умов у соціально-культурному контексті практично неминучою стає критична оцінка власної соціально-політичної системи, її сильних і слабких сторін на засадах раціонального, науково-теоретичного відтворення дійсності, яка є переважно прерогативою відносно невеликого, однак впливового прошарку інтелігенції. При цьому зазначений прошарок внаслідок контактів з представниками інших культурних анклавів (перш за все європейського), зазнає все більш зростаючого впливу ліберальних цінностей західного суспільства, перш за все шляхом сприйняття особистих свобод і прав людини як найвищої цінності.

На рівні ж масової свідомості, відбувається, як правило, заміна бінарних понять «добро» і «зло» на протилежні. Маніпулятивні технології тут починають виконувати функцію мобілізації мас, засобом досягнення певних політичних цілей новоявленими лідерами, які нерідко переслідують власні політичні цілі, як правило, далекі від реальних потреб суспільства. Адже існування замкнутої саму на себе системи державного керівництва, з неминучістю призводить до розколу суспільства, росту відчуження одна від одної різних соціальних прошарків та груп суспільства. Відповідно, функція соціальної допомоги та компенсаторна функція державних інституцій по підтримці найбільш уразливих суспільних верств, нівелюється, залишаючись незмінною впродовж десятиліть. І це незважаючи на акумуляцію величезних багатств, сконцентрованих на вершині соціальної піраміди, які однак ніяким чином не залучені до необхідних суспільних трансформацій та підтримку найбільш вразливих у соціально-економічному плані суспільних груп та прошарків. До того ж мусульманська традиція відносить це до прерогатив виключно релігійних громад та не потребує державного втручання. На жаль, це лише перший етап затяжного періоду кризового стану ряду арабських країн, адже логіка історичного поступу буде неухильно штовхати новостворювані політичні режими арабських країн до безоглядного популізму з непередбачуваними результатами. Що ж стосується регуляторної функції держави у царині сучасних соціальних відносин, то найближчим часом вона просто не зможе набути актуалізації в силу соціально-політичної нестабільності.

Другим важливим чинником, який безпосередньо здійснює вплив на соціальне самопочуття громадян в умовах інформаційного суспільства, є нагальна потреба переформатування поведінки національних еліт, перш за все в плані їх відкритості та публічності. Без сумніву, тися-

чолітня історія людства засвідчує, що публічна особа завжди перебувала в центрі уваги суспільства, однак грань між політичною діяльністю її та особистим життям завжди носила умовний характер і в різних спільнотах тлумачилась по різному — від намагань повної закритості особистого життя представників елітних верств, скажімо, у східних деспотіях чи Китаї, до сприйняття особистого життя як складової долі людини, наперед визначеної вищими силами, а отже межа особистісного і публічного практично повністю стертою, що було характерним для Древньої Еллади чи Риму. Однак у всіх без виключення ситуаціях, образи провідної суспільної верстви та верховних правителів широким загалом витлумачувався неадекватно, в якості міфологізованого духовного конструкта, архетипом якого виступають міфи про героя-предка та мудрого старця-провидця. Зрозуміло, що такого роду уявлення не можуть мати нічого спільного із реальними історичними постатями, однак саме вони диктують поведінкові стереотипи, при яких певний конкретний вчинок правителя набуває сакралізованих обрисів, які за означенням є недоступними для оцінки з позицій звичайної людини. І хоча західні стереотипи раціоналістичного світосприйняття суттєво підірвали такого роду уявлення, однак і на сьогодні при розгляді будь якої помітної історичної постаті, навіть із недавнього минулого, неупереджений дослідник одразу ж стикається із потребою відділити легендарну складову життєдіяльності такого роду особистості від історичних реалій. Варто згадати лише пояснення щодо поразки військ Богдана Хмельницького під Берестечком загибеллю його коханої жінки, чи програшем Наполеона битви під Ватерлоо нежиттю імператора Франції.

Ситуація починає помітно змінюватись лише у XX столітті, коли починає стиратись непрохідний бар'єр між верхніми суспільними верствами та широким загалом, що знайшло своє відображення у праці відомого іспанського мислителя Х. Ортеги-і-Гассета «Повстання мас», в якій автор вказує, що: «нова соціальна реальність є така: європейська історія вперше опинилась відданою на відкуп посередності. Або у дійсному залишку: посередність, раніше підпорядкована вирішила владарювати. Рішення вийти на авансцену виникло само собою, як тільки визрів новий людський тип — войовнича посередність. У соціальному плані психологічний устрій цього новачка визначається наступним: по-перше, підспудним та вродженим почуттям легкості і ситості життя, позбавленого злиденності, і, по-друге, внаслідок цього — почуттям власної вищості та всесилля, що зрозуміло, штовхає сприймати себе

таким, який є, та вважати власний моральний і розумовий рівень більш ніж достатнім» [3, с. 211]. Таким чином було здійснено перший крок по десакралізації панівної суспільної верстви та відповідно правлячих інституцій західного суспільства. Завершення зазначених процесів ми спостерігаємо у сучасну епоху, коли в небачених масштабах зросли можливості інформаційного супроводу діяльності державницьких інституцій та окремих політичних персонажів, аж до найвищого ешелону включно. Сучасні інформаційні технології практично негайно здатні реагувати навіть на малозначимі події політичного характеру, а особисте життя помітних для суспільства осіб стало невід'ємною складовою їх громадської оцінки, а часом непристойного обговорення. Можна скільки завгодно критикувати такого роду суспільні новації, однак стає все більш очевидним, що вони стають запорукою суттєвої корекції алгоритму політичної діяльності в сучасних умовах. Слід зазначити, що навіть у недалекому минулому формування у масовій свідомості образу харизматичного політичного діяча переважно засобами медійних ресурсів, забезпечувало певну закритість його особистого життя за умови дотримання установлених корпоративних правил. Лише публічне порушення їх та негативна реакція оточення, зумовлювали наслідки для такого політика, як правило досить жорстокі.

Однак сучасні соціальні колізії дають нам всі підстави стверджувати, що далеко не всі сучасні політичні лідери усвідомили значимість суттєвих змін у сучасному алгоритмі поведінки публічної особи. Скандальні історії, що постійно супроводжують дії цілого ряду політичних діячів, аж ніяк не означають наплив нестійких у моральному плані осіб на політичну авансцену сучасності. На наш погляд, сучасні політики ще не здатні усвідомити, що внаслідок неймовірного прогресу інформаційних технологій, простір їх приватного життя, донедавна хоча б частково закритий для сторонніх проникнень, звужується настільки, що для політика практично не залишається особистісної ніші існування. Політичний подіум перетворюється на відкритий з усіх сторін майданчик, на якому публічна особа може втриматись лише маючи бездоганну репутацію як у сфері громадянського життя так і в царині особистих моральних чеснот. Більше того, складні механізми політичного життя, часом бувають настільки віддаленими від повсякденних турбот пересічного громадянина, що він починає судити про них, орієнтуючись виключно на думки так званих експертів, представлених ЗМІ, де та неупереджений аналіз перебігу соціальних процесів підміняється набором

ефектних та видовищних картинок, доступних для пересічного глядача. Саме тому уявлення про політика, громадського діяча, нерідко формується на основі інформації про його особисте життя, його рідних та близьких.

Аналогічна тенденція відбувається і в царині взаємодії різних суспільних верств та прошарків. Доходи, життєвий рівень, особливості побуту вже неможливо залишати поза увагою суспільства, яке все більш прискіпливо зважує власні можливості із рівнем життя можновладців, щодо яких масова свідомість не робить ніяких виключень. Саме тому представники європейської політичної еліти, і навіть королівська сім'я у Великій Британії, демонструють таку дивовижну відкритість своїх особистих проблем, що нерідко це переходить межі загальноприйнятих норм, причому пояснюється це необхідністю залишатись еталоном моральності у суспільстві, де загальнолюдські цінності нерідко набувають релятивного характеру. В свою чергу, десакралізація владних інституцій у сучасному суспільстві створює ілюзію їх доступності та витлумачення як складової масової культури. Саме це породжує ілюзію своєрідного консенсусу між владою і широким загалом: якщо маса обрала саме цих осіб, вони зобов'язані керувати країною на рівні, доступному самосвідомості широкого загалу, причому державницькі інтереси у такому типі свідомості ототожнені із власними груповими інтересами. За таких умов навіть незначний соціальний дисбаланс здатен викликати масове невдоволення, спровокувати сплеск соціальної напруги в суспільстві із непередбачуваними наслідками. Однак виникає закономірне питання: а як бути із пролонгованим вище перманентним станом структурних реформ, які з неминучістю змінюють соціальний та, як правило, матеріальний статус окремих верств? Адже спалахи соціального напруження, що ми періодично спостерігаємо як у країнах третього світу, так і у відносно благополучних Греції, Великій Британії, Франції тощо, є наочним прикладом перманентної нестабільності, обумовленої структурними трансформаціями сучасних спільнот. Вважаємо, що це лише початкова фаза нестабільності, яка здатна перетворитись на одну з найбільших загроз нинішнього століття. Причому спокуса розв'язання проблеми силовими методами шляхом популістських масових акцій, з неминучістю зажене її в глухий кут з важко прогнозованими наслідками.

Вважаємо, що мінімізація таких наслідків соціальних трансформацій може лежати в площині радикального переосмислення ролі і місця

соціальних служб в суспільстві а також інформаційного супроводу такого роду процесів. Адже ті суспільні виклики, які очікують нас у планетарному масштабі –технологічний розрив між групою найбагатших країн та іншим світом, неконтрольована міграція, хронічне відставання в освіті, добробуті, медичному обслуговуванні країн третього світу, відносно масове зубожіння країн із неконтрольованим ростом населення, техногенне навантаження, врешті тероризм та спроби насильницького вирішення геополітичних проблем на власну користь — це далеко неповний перелік проблем нинішнього століття. Вирішити їх здатна лиш та соціальна система, яка буде здатною продемонструвати свою здатність протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам шляхом консолідації всього суспільства для подолання проблем, які будуть перманентно виникати в якості потужної загрози. Тобто XXI століття буде століттям солідаризованих суспільств, в межах яких внутрішні проблеми будуть вирішуватись шляхом консенсусу, а вся енергія соціуму буде направлятись на подолання викликів глобального характеру. Саме в силу зазначеного, структурне реформування соціальних служб може бути реальним індикатором готовності даної спільноти до консолідованого вирішення питань стратегічного характеру. Одразу робимо застереження: мова не йде про так звані моделі консолідації, апробовані в межах класових чи расистських концепцій XX століття. Задекларовані як засоби подолання кризового стану суспільства, вони з неймовірною швидкістю перетворились на людиноненависницькі концепції, в межах яких потреба створення чергового образу ворога та жорстокої розправи з ним є складовою ідеологічної парадигми тоталітаризму. Однак такого роду конструкти, основані на насиллі, є недовговічними та стають причиною руйнівних соціальних катаклізмів перш за все для носіїв тоталітарної ідеології. Адже вожді такого роду спільнот, є органічною складовою масовидної свідомості, яка в принципі нездатна до теоретичного осягнення перебігу суспільних процесів та отримавши владу, прагне розв’язувати назрілі соціальні питання єдино доступними її інтелектуальному потенціалу методами — шляхом вирішення складних проблем набором простих лінійних рішень. Класичним прикладом такого роду підходів є прагнення Й. Сталіна підготувати до майбутньої війни небачену, найбільшу в світі кількість танків, яка б забезпечила перемогу у майбутній війні. Ціною неймовірного напруження економіки та злигоднів населення, тільки в західних військових округах було сконцентровано танків понад 12 000 одиниць, що в три рази більше ніж

у Гітлера. Однак у перші місяці війни така танкова армада була бездарно втрачена в силу невміння грамотно застосувати зазначену бронетехніку в бойових умовах на засадах тогочасної військової теорії.

Висновки

Сучасний стан розвитку суспільства дозволяє нам аргументовано стверджувати, що в межах демократичного транзиту пострадянських спільнот із Україною включно, консолідація соціуму як системного проекту може здійснюватись виключно на основі гуманістичних цінностей, поваги до особистих свобод людини та неухильного дотримання правових норм. За цих умов системний моніторинг за дотриманням прав і свобод громадян, а також аналіз соціального самопочуття та реального стану кожної суспільної верстви повинно стати не лише предметом наукових розвідок, а покладене в основу державної соціальної політики. Зрозуміло, що такого роду соціальна політика має носити комплексний характер із необхідним інформаційним забезпеченням реалізації соціальних програм. Підкреслимо, аналіз даного кола проблем з неминучістю стикається із питанням застосування маніпулятивних технологій, поза якими ми, на жаль, не можемо уявити собі сучасного інформаційного простору. Разом з тим ряд авторитетних дослідників інформаційного суспільства достатньо аргументовано показали обмеженість такого роду впливів на масову свідомість, яка нездатна осягнути складні соціальні процеси і тому оперує так званими симулякрами — спрощеними уявленнями про складні суспільні трансформації. Такого роду уявлення, як правило, несуть зовсім інше смислове навантаження, аніж загальноприйняті в науці терміни, і тому закономірно, що на рівні широкого загалу починають циркулювати лінійні схеми сприйняття соціальної дійсності, які водночас визначають лінійні ж схеми вирішення певних соціальних проблем. Зазначені підходи, хоча й можуть посідати домінуючі позиції у суспільній свідомості, однак, зазвичай, вони мають лише опосередкований вплив на прийняття рішень представниками правлячих еліт. Однак історичне минуле однозначно засвідчує, що періодично типовим носіям симулякрів вдавалось нав'язувати всьому суспільству спрощені підходи до вирішення складних соціальних проблем. Достатньо згадати Гітлера, Сталіна чи Ніязова-туркменбаші. Закономірно, зазначені вирішення в абсолютній більшості випадків дають зворотний ефект — замість розв'язання проблеми, вони ще більше її ускладнюють та провокують носіїв симулякрів шукати винних у середовищі недолугих виконавців, і врешті винним виявляється народ, який не зміг стати на рівень власної

історичної місії. Зрозуміло, що наступним кроком щодо розв'язання соціальних проблем є насильницькі дії влади, яка таким чином прагне «ощасливити» народ, якщо не зараз, то хоча б далекому майбутньому. Відповідно, ідеологічна машина держави за таких умов направлена перш за все на те, щоб переконати широкий загал у тимчасовості, минущості нинішніх труднощів. Головне тут — своєчасно та доступно зорієнтувати суспільне невдоволення проти зловмисного ворога, як зовнішнього (виконує консолідуючу функцію), так і внутрішнього (як першопричина внутрішніх проблем держави). Однак історичний досвід XX століття ясно показує, що ефект образу ворога має короткочасну дію і нездатний виконувати функцію системоутворюючого ідеологічного чинника. Суспільство за умов небаченого зростання інформаційних технологій все більше здатне не лише сприймати інформацію, але і опрацьовувати її шляхом співставлення різних, часом протилежних, точок зору. Таким чином, слід однозначно визнати, що управлінські моделі навіть кінця XX століття на нинішній час повинні бути замінені сучасними підходами, в межах яких здійснюється консенсунсних підхід до вирішення соціальних проблем на основі сучасних теорій комунікацій [4]. А для цього суспільство все більше потребуватиме сучасних фахівців із соціальної роботи — професійних комунікаторів, здатних не лише до теоретичного осмислення соціальних проблем, а й визначати шляхи і методи їх розв'язання.

Література:

1. Збігнев Бжезінський Велика шахівниця. З англ. перекл. Олена Фешовець. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 325 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. –832 с.
3. Х. Ортега-і-Гассет Повстання мас. — Розд. XI Час самовдоволених неуків.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.

Полысаев О. П., Исхакова Н. Г., Шевченко В. М. Смена приоритетов социальной работы в контексте глобальных трансформаций

Рассматривается проблема радикальных изменений деятельности социальных служб и гражданских обьединений в условиях глобализационных процессов и распространения информационных технологий у традиционных обществах.
Ключевые слова: *социальная работа, социальная служба, гражданские обьединения, информационные технологии, глобализация, цивилизация.*

Polysaev O. P., Iskhakova N. G., Shevchenko V. M. Changing priorities for social work in the context of global transformations

The problem of radical changes of social services and civil unification in processes of globalization and the spread of information technology in traditional societies.
Keywords: *social work, social service, civic unification, information technology, globalization, civilization.*

УДК 323.2

ТЕРМІН «РЕФЕРЕНДУМ» У НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПОЛІТОЛОГІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЇ Й ДОЦІЛЬНІСТЬ ЇЇ УНІФІКАЦІЇ

Дерев'янко С. М. ©

Кандидат історичних наук, доцент, професор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Аналізуються сформульовані українськими політологами і правниками визначення терміна «референдум», висловлені міркування щодо доцільності уніфікації його дефініції та запропоновано власне визначення.

Ключові слова: *референдум, безпосередня демократія, всенародне голосування, народне волевиявлення.*

Виважене чітке формулювання терміна «референдум», яке повинно відобразити природу та істотні властивості цього політико-правового явища, має принципове значення, є однією з ключових проблем референдного права, що переживає період свого становлення в Україні як правовий інститут і сфера наукових досліджень та політологічного осмислення проблем безпосереднього здійснення народом його суверенної влади. Спроби комплексного теоретичного осмислення ґенези самого терміна «референдум» вміщено в узагальнюючих працях відомих українських вчених-правників В. Ф. Погорілка, В. Л. Федоренка, М. В. Оніщука, політологів — С. Г. Рябова, І. А. Хаврука та інших. До нього неминуче звертаються автори численних підручників, навчальних посібників з політології, конституційного, виборчого і референдного права України та зарубіжних країн.

Проте сутність досліджуваної дефініції розуміється сучасними дослідниками неоднозначно, що зумовлено станом розробки проблем референдної демократії в теорії права і політології, особливостями національної моделі референдуму та практикою використання цього політико-правового інституту. Поліваріантністю відзначається закрі-

плення референдуму в конституційних приписах та інших законодавчих нормах.

З огляду на це видається науково і практично вагомим з'ясування розуміння сутності терміна «референдум» у новітній політичній і правовій науці, обґрунтування потреби уніфікації його дефініції для застосування у наукових дослідженнях та законотворчості, що є метою пропонованої статті.

Насамперед, зауважимо, що новітнє розуміння терміна «референдум» ґрунтується на здобутках європейської й української політико-правової думки, представниками якої впродовж століть вироблені основні концептуальні підходи до референдуму. Однак, дотримуючись різних методологічних засад, з урахуванням конкретно-історичних умов та практики державотворення, й формулювали їх та визначали сам термін по-різному: від абсолютизації референдуму як засобу здійснення народовладдя до його протиставлення як альтернативи парламентській демократії чи повного заперечення доцільності застосування. Простежується й нині використання підходів, вироблених у радянській політичній та юридичній науці, де загалом утвердився підхід, за яким референдум пояснювався лише як форма соціалістичної демократії. Дослідники зазвичай не виходили за межі його сутності, встановлені у Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 року та Конституції Української РСР від 28 квітня 1978 року.

Відправним у законотворчості та дослідженнях проблем референдумів правниками, політологами та представниками інших галузей гуманітарного знання вже в часи незалежності України стало визначення референдуму, виписане у Законі України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року: «Референдум — це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення» [1].

Посиленню інтересу до проблем референдуму сприяли результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року і особливо прийняття Конституції України 28 червня 1996 року. Як наслідок, уже в 90-х роках з'явились перші узагальнюючі публікації наукового характеру. Спільним для них є прагнення відшукати нові підходи до висвітлення історії та природи референдумів, зокрема й самої дефініції, які базуються на переосмисленні як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду.

Одне з перших наукових визначень, за яким референдум — це «спосіб волевиявлення громадян шляхом голосування законів та інших рішень, або дорадчого опитування з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення» сформульовано В. Ф. Погорілком та М. І. Малишком [2]. Таке розуміння референдуму було сприйняте науковцями і з різними модифікаціями використовувалося широко у науковій літературі. Виділимо й міркування Г. М. Волянської, яка розглядає референдум «як один з ефективних і демократичних засобів безпосереднього впливу народу на вирішення найважливіших питань державного життя» [3, с.19].

Наступні спроби уточнення змісту терміна «референдум» пов'язані з прийняттям Конституції України 1996 року. З того часу цей термін не тільки міцно увійшов в українське національне законодавство, юридичну й політологічну науку, в останні роки він став щоденним фігурантом політичного дискурсу, усталеним засобом політичної комунікації. При цьому розуміння його сутності та призначення є різним. Доречним у зв'язку із цим буде звернення до твердження відомого українського політолога Л. П. Нагорної про те, що «не можна не бачити очевидного: розмитість деяких основоположних понять не лише серйозно утруднює пізнавальний процес, але й створює в суспільстві додаткові осі напруги. Політичні уподобання людей і, відповідно, їхню поведінку формують не лише об'єктивні інтереси, але й суб'єктивні уявлення про норму і відхилення від неї. Поняття й терміни можуть бути знаряддям політичної мобілізації і конструювання конфліктного політичного простору — навіть у тому разі, коли самі політичні актори не ставлять перед собою такої мети. Логіка невіддільності соціальної реальності від її понятійних визначень спрацьовує сама собою» [4, с. 14].

Проаналізувавши відомі визначення терміна «референдум» у вітчизняній і зарубіжній науці, В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко у 2000 році запропонували власне: «Референдум є пріоритетною формою безпосередньої демократії, зміст якої полягає в прийнятті громадянами України нормативних положень Конституції, законів та інших найважливіших рішень загальнодержавного та місцевого значення шляхом голосування» [5, с. 41].

Дослівно це визначення наведене В. Л. Федоренком у параграфі, де аналізується поняття референдуму в першому навчальному посібнику з виборчого права України [6, с. 146]. Пізніше — уточнене ним у статті, внесеній до першого в Україні багатотомного систематизованого зводу

знань про державу і право — «Юридичної енциклопедії»: «Референдум (лат. referendum — те, що має бути повідомлене) — одна з форм безпосередньої демократії, що застосовується для прийняття або затвердження шляхом голосування конституційних актів, законів та інших найважливіших рішень загальнодержавного чи місцевого значення» [7]. У такому ж вигляді воно наведене й у відповідній статті [8] новітнього видання «Великий енциклопедичний юридичний словник», створеного колективом учених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Запропоноване В. Л. Федоренком визначення загалом змістовне, відображає основні сутнісні риси цього інституту, хоча потребує, на наш погляд, певного корегування (недоцільно знижувати закріплений Конституцією України пріоритетний статус референдуму як форми безпосередньої демократії).

Заслуговують уваги й інші підходи до з'ясування змісту терміна «референдум». Їх варіативність об'єктивується обов'язковістю його вживання авторами більшості наукових праць, численних підручників та навчальних посібників, де інститут референдуму досліджується прямо чи опосередковано.

Насамперед, імпонує запропонований Л. Т. Кривенко оригінальний підхід до осягнення природи референдумів. Змістовно аналізуючи в історичній ретроспективі поняття «народного суверенітету», відомий вчений-конституціоналіст приходить до принципово важливих висновків про те, що «суверенітет є фундаментальною теоретичною базою референдуму. Водночас референдум — це один із найважливіших способів реалізації народом його суверенітету». Звідси Л. Т. Кривенко виводить засадничі підходи до осмислення поняття «референдуму», яке, на її думку, «неодмінно має включати, крім традиційних складових, по-перше, елемент, що втілює іманентність, органічність, нерозривність референдуму з суверенітетом народу, здійснення безпосередньо народом влади, що йому належить. По-друге, враховуючи світовий досвід, в тому числі новітнього часу, представляє референдум в іншому розумінні — як спосіб політичного маніпулювання, поняття референдуму має включати такий елемент як необхідність додержання в процесі організації, проведення та реалізації результатів референдуму всіх умов, закріплених Конституцією і законами» [9, с. 95].

Л. Т. Кривенко не пропонує узагальнене визначення терміна референдум», а тільки одного з його видів — «всеукраїнського референдуму», під яким розуміє: «Всеукраїнський референдум — це одна із найважли-

віших форм вираження та здійснення суверенітету українського народу, яка полягає у прийнятті або затвердженні проектів Конституції, законів, інших важливих рішень загальнодержавного значення шляхом голосування народу (корпусу виборців), які мають обов'язковий, остаточний характер, за умови додержання вимог, встановлених Конституцією і законами щодо організації, проведення та реалізації результатів референдуму» [9, с.95–96]. Дискусійним у цьому визначенні є використання уточнення «корпусу виборців», оскільки таке поняття «не прижилось», хоча іноді й використовується у національному виборчому законодавстві, а тому краще вживати конституційну норму «громадяни, які мають право голосу». Але запропонований Л. Т. Кривенко підхід до розуміння референдуму, на наш погляд, є найбільш зваженим і виправданим, оскільки пов'язує цей політико-правовий інститут із народним суверенітетом, чітко окреслює предмет та акцентує на обов'язковості прийнятих шляхом голосування народу рішень

Натомість надто спрощене визначення зустрічаємо в словнику термінів із конституційного права П. П. Шляхтуна: «Референдум (від лат. referendum — те, що має бути повідомлено) — форма волевиявлення народу з важливого державного або суспільного питання» [10, с. 458]. Не глибшим є й визначення у словнику науковців-правників Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Референдум (лат. referendum — те, що має бути повідомлено) — важливий інститут безпосередньої демократії, що означає голосування виборців з питань державного чи суспільного життя» [11, с. 239].

Віддаючи пріоритет ученим-правникам, акцентуємо увагу на специфіці розуміння сутності терміна «референдум» ученими-політологами. Узагальнююче його визначення сформулював у новітньому «Політологічному енциклопедичному словнику» відомий український політолог С. Г. Рябов: «Референдум (від лат. referendum — те, що має бути повідомлене) — всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальносуспільного значення; одна із найважливіших і найпоширеніших форм громадянського волевиявлення у 20 столітті, яка має схожу з виборами процедуру подання голосів громадянами й подібне до виборів організаційне забезпечення» [12].

Наведена дефініція досить широка, проте, на наш погляд, вимагає істотного оновлення з таких міркувань. По-перше, очевидно, будь-яке голосування можна вважати формою вияву громадської думки,

що ж до референдуму, то таким безпосередньо є тільки один із його видів — консультативний. По-друге, що найважливіше, відповідно до частини четвертої статті 1 Закону України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» «закони, інші рішення, що прийняті референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами». По-третє, зайвим є вживання до поняття «закон» прикметника «державний», а замість словосполучення «громадянського волевиявлення» краще використати конституційну форму «народне волевиявлення» (стаття 69 Конституції України). По-четверте, визначення не враховує можливості проведення та предмет місцевих референдумів. Цитоване визначення дослівно повторює текст словникової статті з академічного видання «Політологічний енциклопедичний словник» за 1997 рік, який не містив вказівки на авторство статей, оскільки призначався як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [13, с. 297].

Не розкриває всебічно сутності цього політичного феномена, на наш погляд, і однойменна словникова стаття із загалом ґрунтовного політологічного довідника за 2004 рік, де читаємо: «Референдум (referendum, від лат. referende — те, що має бути повідомлене) — форма прийняття законів або розв'язання найбільш важливих питань державного життя шляхом голосування» [14, с. 532].

Сказане віднесемо й до сформульованого доктором філософії в галузі політології Ю. В. Бондарем визначення, яке вміщене у створеному науковцями Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП) оригінальному виданні «Етнократологічний словник»: «Референдум (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — всенародне опитування з найважливіших питань державного, суспільного життя, народне волевиявлення» [15].

Досить розлого характеризує термін «референдум» серед інших категорій, понять і термінів політичної науки львівський політолог Б. Л. Кухта, однак, наведене ним на завершення відповідної словникової статті визначення, вважаємо, надто спрощеним: «референдум — одна з важливих форм прямої демократії, його процедура схожа з парламентськими виборами, подібна за організацією» [16, с. 381].

Більш вдале формулювання терміна «референдум», хоча воно й потребує уточнення, запропонував О. І. Юристовський (м. Львів): «**Референдум** (лат. *referendum — варте повідомлення*, від *refere — повідомляти*, *доповідати*) — одна з форм прямої (безпосередньої) демократії; всенародне волевиявлення шляхом голосування з якогось

важливого питання державного чи суспільного життя. У такий спосіб можна розв'язувати питання про прийняття конституції чи поправок до неї, закону, зміну форми правління чи форми державного устрою, вступу держави до міждержавних союзів тощо» [17, с. 593].

З інших запропонованих політологами визначень привернемо увагу до статті відомого «Короткого оксфордського політичного словника»: «Референдум (referendum) — механізм, що дає змогу виборцям зробити вибір між альтернативними способами дій у конкретному питанні. Результат референдуму згодом можна втілити в конституції конкретної держави; проведення референдуму може бути обов'язковим перед підписанням того чи іншого міжнародного договору; результати референдуму можуть правити за еквівалент ухвалених законів; проведення референдуму може виявитись необхідним для розв'язку питання про підвищення державних витрат на якусь конкретну мету; інколи референдуми мають дорадчий характер» [18, с. 592–593]. Запропоноване британськими вченими визначення — досить широке, в загальних рисах відображає особливості моделі референдуму в Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, яка проте є нетиповою для інших європейських країн. Натомість відсутня стаття, присвячена референдуму, в одній, на думку її перекладача, з найавторитетніших і найпопулярніших європейських енциклопедій сучасності — «Енциклопедії політичної думки» [19].

Використання терміна «референдум» зустрічається також у працях представників інших окремих галузей наукового знання. Досить змістовним є визначення, запропоноване фахівцями в галузі державного управління, нині — докторами наук з державного управління, професорами Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України О. Д. Лазор та О. Я. Лазор: «Референдум — форма безпосередньої демократії, за якої відбувається голосування виборців всієї держави (загальнодержавний референдум) або певної їх частини (місцевий референдум) із метою вирішення найважливіших питань суспільного життя» [20, с. 159]. Однак, як не дивно, не зустрічаємо, крім епізодичних згадок про проведення референдумів, пояснення цього терміна в новітніх відомих українських словниках і довідниках з історії.

Отже, в юридичній та політологічній науці України сформульовано низку визначень терміна «референдум», які загалом відображають сутність цього політико-правового інституту. Суперечки викликає кон-

кретний зміст, який автори вкладають у термін, тлумачення окремих властивостей цього інституту. Існуючі розбіжності у його тлумаченні, а також потреби реформування законодавства із питань референдумів, вважаємо, вимагають формулювання і вживання єдиного уніфікованого визначення терміна «референдум», заснованого на національних конституційних та інших законодавчих нормах, здобутках політико-правової думки. Це стосується й багатьох інших термінів і понять. Одна із причин різночитань — відсутність у традиції національного нормопроектування усталеної практики введення до текстів законопроектів пояснення основних термінів і понять, які вживаються як у конкретному законі, так і в законодавстві загалом. Існуючі словники термінології законодавчих актів — яскраве цьому підтвердження.

Визначень терміна «референдум» нині нагромаджено чимало, але й далі виникає прагнення й мотивована потреба внести уточнення навіть у кращі з них. Найбільш змістовним, вважаємо, визначення, яке наведене в академічному виданні «Конституційне право України». Автор відповідного розділу підручника В. Л. Федоренко формулює його таким чином: «Референдум — це пріоритетна форма безпосередньої демократії, зміст якої полягає у прийнятті або затвердженні громадянами України Конституції, законів та інших найважливіших рішень загальнодержавного та місцевого значення шляхом голосування» [21, с. 212]. Авторитетність такого визначення з правової точки зору є безсумнівною, й у такому трактуванні з певними корективами воно може бути використане у законодавстві про референдуми.

Проте потреби наукового використання терміна «референдум» насамперед у політологічних дослідженнях, очевидно, вимагають більш широкого тлумачення і виходять за межі власне правових уявлень. Обмеженість наведеного формулювання, на наш погляд, полягає у прагненні визначити природу референдуму тільки через його функцію, яка є лише зовнішнім проявом властивостей якогось предмету в даній системі відносин, а не сама його властивість. У функції та чи інша властивість предмету лише проявляється, але вона повинна бути закладена в ньому самому. Такою найбільш істотною властивістю політико-правового інституту «референдум» є його розуміння як форми здійснення влади народом, який повинен стати справжнім суб'єктом права. Тому з урахуванням здійсненого нами аналізу розуміння терміна «референдум» у національній та зарубіжній політико-правовій думці та практиці законотворення пропонуємо таке його визначення: «Референдум (від

лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — конституційний політико-правовий інститут, одна із пріоритетних форм безпосереднього здійснення народом суверенної влади, котра полягає у прийнятті громадянами України, які мають право голосу, шляхом голосування Конституції, законів України та інших рішень із найважливіших питань загальнодержавного чи місцевого значення, що мають вищу юридичну силу і є обов'язковими для виконання».

Сформульоване нами визначення, вважаємо, охоплює всі основні істотні ознаки референдуму як політико-правового явища — теоретико-засадничі та функціональні, а тому може використовуватись правниками, політологами, представниками інших галузей гуманітарного знання. Не претендуючи на універсальність такої дефініції, усвідомлюємо, що подальше дослідження проблем референдумів, удосконалення правового регулювання цього конституційного інституту та й практика організації та проведення референдумів в Україні вимагатимуть її поточнення. Доцільним видається й укладання термінологічного тлумачного словника референдної термінології, а також порівняльного словника її вживання в українській, англійській, іспанській, німецькій, російській та французькій мовах для використання як з науковою, навчальною, так і з практичною метою, зокрема й для конкретних потреб законотворення.

Література:

1. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»: [Прийнятий 03 липня 1991 року № 1286-XII]//Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 33. — Ст. 443.
2. Волянська Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Державне право і управління; державне будівництво; адміністративне право; фінансове право»/Г. М. Волянська. — К., 1995. — 23 с.
3. Погорілко В. Ф. Від референдуму — до Конституції / В. Ф. Погорілко, М. І. Малишко // Голос України. — 1993. — 18 серпня. — С. 3.
4. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі /Л. Нагорна // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 14–31.
5. Погорілко В. Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія/Віктор Федорович Погорілко, Владислав Леонідович

Федоренко. — К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. — 248 с.
6. Федоренко В. Л. Референдум як основна форма безпосередньої демократії/В. Л. Федоренко//Виборче право України: [навч. посіб.]/За ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. — К.: Парлам. вид-во, 2003. — С. 141–219.
7. Федоренко В. Л. Референдум/В. Л. Федоренко//Юридична енциклопедія: В 6 т./[редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. — Т. 5: П-С. — К.: Укр. енцикл., 2003. — С. 301.
8. Федоренко В. Л. Референдум/В. Л. Федоренко//Великий енциклопедичний юридичний словник; [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. — К.: ТОВ «Вид-во «Юрид. думка», 2007. — С. 773.
9. Кривенко Л. Т. Конституційно-правові основи референдумів в Україні/Лідія Тарасівна Кривенко//Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 87–169.
10. Шляхтун П. П. Конституційне право: [словник термінів]/П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2005. — 568 с.
11. Юридичні терміни: [Тлумачний словник]/В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; [за ред. В. Г. Гончаренка]. — К.: Либідь, 2003. — 320 с.
12. Рябов С. Г. Референдум/С. Г. Рябов//Політологічний енциклопедичний словник/[упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Ґенеза, 2004. — С. 568–569.
13. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студентів ВНЗів/[упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Укр. Асоціація політологів. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.
14. Обушний М. І. Політологія: Довідник/М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; [за ред. М. І. Обушного]. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.
15. Бондар Ю. В. Референдум/Ю. В. Бондар//Етнократологічний словник: енцикл.-довід. слов./[за ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна]. — К.: МАУП, 2007. — С. 476–477.

16. Кухта Б. Референдум/Б. Кухта//Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни; [укл.: Кухта Б., Романюк А., Старецька Л., Угрин Л. та ін.]. — Львів: Кальварія, 2003. — С. 381.
17. Суспільно-політична думка: [Словник-довідник]/[укл.: О. І. Юристовський]. — Львів: Вид-во «СПОЛОМ», 2008. — 800 с.
18. Короткий оксфордський політичний словник/[пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — 789 с.
19. Енциклопедія політичної думки/[за ред. Д. Міллера; пер. з англ. Н. Лисюк]. — К.: Дух і літера, 2000. — 472 с.
20. Лазор О. Д. Місцеве управління: поняття, терміни, визначення: Словник-довідник. Навч. посіб./О. Д. Лазор, О. Я. Лазор. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Дакор, 2006. — 352 с.
21. Федоренко В. Л. Поняття і види референдумів в Україні/ В. Л. Федоренко//Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2-х т./[за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. — К.: ТОВ «Вид-во «Юрид. думка». — Т. 2. — 2008. — С. 208–218.

Деревянко С. М. Термин «референдум» в новейшей украинской теории права и политологии: особенности дефиниции и целесообразность ее унификации

Анализируются сформулированные украинскими политологами и правоведами определения термина «референдум», высказаны соображения относительно целесообразности унификации его дефиниции и предложено собственное определение.
Ключевые слова: *референдум, непосредственная демократия, всенародное голосование, народное волеизъявление.*

Derevianko S. M. The term “referendum” in the modern Ukrainian theory of law and political science: definition and features of the feasibility of unification

The definitions of the term «referendum» given by Ukrainian political scientists and lawyers are analyzed, the ideas as to the expedience of unification of its definition are expressed and the author’s own definition has been suggested.
Keywords: *referendum, direct democracy, national vote, expression of national will.*

УДК 32.019.5–057.875

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Панкулич Л. А.©

Аспірантка Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Досліджуються особливості реформування територіальної структури держав-членів Європейського Союзу.
Ключові слова: *реформа адміністративно-територіального устрою, децентралізація, деволюція, регіон*.

Питання трансформації адміністративно — територіального устрою держав ЄС привертає особливу увагу дослідників в контексті тих змін, що відбуваються в управлінні державами своїми територіями. Наприкінці XX на початку XXI ст. в більшості країн членів Європейського Союзу були проведені реформи адміністративно-територіального устрою, внаслідок чого їх територіальна будова зазнала суттєвої зміни. Реформуючи сферу територіального управління, європейські держави в переважній своїй більшості використовували елементи децентралізації, передаючи місцевим органам влади більший спектр владних функцій. Здійснюючи аналіз проведених реформ, можна виявити спільну тенденцію, яка мала місце в унітарних за формою устрою державах: Великій Британії, Італії, Іспанії. Її сутність полягає в тому, що ці держави, в ході адміністративно-територіальних реформ використовували елементи федералізму. Всі ці характерні особливості процесу реформування держав-членів Євросоюзу заслуговують на більш детальне вивчення. Адже перед Україною як державою, що прагне інтегруватись до європейської спільноти та наслідувати загальноєвропейські цінності нині гостро стоїть питання проведення реформи адміністративно-територіального устрою.

Дослідженню сучасних тенденцій та особливостей проведення реформ адміністративно-територіального устрою в державах-членах Євросоюзу присвячені наукові праці: П. Ворони, В. Гнилорибова, М. Іжи,

Р. Калитчака, В. Куйбіди, В. Маклакова, В. Павленка, Б. Страшуна, О. Турчинова, А. Фоміна, А. Черкасова та ін.

Передумовою трансформації адміністративно-територіального устрою країн-членів Європейського Союзу стали соціально-економічні, демографічні зміни, а також ряд суспільно-політичних чинників, що мали місце наприкінці XX — на поч. XXI ст. З метою підвищення ефективності управління на місцях в багатьох європейських країнах центральною владою протягом 60–70-х років минулого століття були проведені муніципальні реформи, врезультаті яких чисельність базових територіальних одиниць скоротилась. Перш за все, це стосувалось територіальних одиниць, утворених за принципом «вільного поселення», адже саме вони (малі сільські громади) в силу різних обставин, як то: зменшення чисельності населення, недостатність кваліфікованих спеціалістів з багатьох напрямків діяльності виявились неспроможними ефективно здійснювати організацію управління. Укрупнення адміністративно-територіальних одиниць низового рівня (громад) мало місце в Бельгії, Швеції, Італії, Іспанії, Німеччині та ін. європейських державах. Наприклад, у Швеції скорочення становило від 2500 (1952 р.) до 288-ми (1983 р.) [1, с447]; в Бельгії — від 2359 (1975 р.) до 589 (1988 р.) [2, с. 145]; в колишній ФРН кількість громад зменшилася з 24282 (1986 р.) до 8500 (1980 р.) [3, с. 850]. В Англії та Уельсі 1972 року кількість округів скоротилася від 1383 до 402. В багатьох країнах (Швеції, Італії, Бельгії та ін.) таке скорочення закріплювалось у спеціальних законах, актах, що передбачали оптимізацію (укрупнення) розмірів громад. Цими ж нормативно-правовими документами встановлювалась гранична кількість населення низових адміністративно-територіальних одиниць. Як засвідчує досвід реформування територіального устрою європейських країн, укрупнення базових одиниць територіального поділу в кожній державі мало свою специфіку. Так, спроби «командного об'єднання» муніципалітетів закінчились невдачею для керівництва Франції. Франція, враховуючи досвід укрупнення базових територіальних одиниць інших європейських держав, спробувала зменшити кількість власних базових одиниць, прийнявши 1971 р. так званий закон Марселена. Проте через відсутність чіткого фінансового механізму, громади бойкотували цю можливість. Тільки 1041 комуна скористались такою можливістю й успішно провели процедуру злиття. Незважаючи на прийняття відповідного закону, Франція до цього часу зберегла свій роздроблений характер на муніципальному рівні. Укрупнення муні-

ципалітетів у Швеції центральна влада спочатку намагалась провести добровільно, проте результати були невтішними, що змусило вдатись до більш радикальних методів — примусового об'єднання. У Латвії, на відміну від Швеції, укрупнення відбувалось на основі добровільного об'єднання сусідніх територіальних одиниць. Сподіваючись отримати позитивні наслідки реформи, уряд Латвії навіть заохочував цей процес, надаючи одноразову дотацію для об'єднаного самоврядування в сумі 3 % від сумарного річного бюджету суб'єктів, що об'єдналися; спеціальні виплати для розробки проекту (близько 5600 євро для новостворюваного територіального утворення); одноразову дотацію для підтримки розвитку інфраструктури (за кожну територіальну одиницю (місто, волость) об'єднаного самоврядування) — 140000 євро; дотацію об'єднаним самоврядуванням, у яких доходна частина бюджетів упродовж перших п'яти років буде меншою, ніж сума бюджетів самоврядувань перед їх об'єднанням у рік створення об'єднаного самоврядування [4, с. 63–64]. Нові кордони муніципальних утворень встановлювались на основі напрацьованого досвіду міжмуніципального співробітництва та проведених досліджень.

Трансформація усталених форм державного устрою в різних європейських кранах в новітній період розвитку мала в своїй основі такі об'єктивні процеси і явища як: децентралізація та регіоналізація. Найбільш зразковим прикладом децентралізації є досвід Франції. Адже будучи хрестоматійним прикладом централізованої унітарної країни [5, с. 152], Франція поступово змінила принципи централізованого управління та здійснила рішучі кроки у напрямку децентралізації, зміцнюючи при цьому позиції регіонів. «Пусковою кнопкою» процесу децентралізації у Франції вважають Закон № 82–213 «Про свободу комун, департаментів і регіонів» (від 2 березня 1982 року). Закон визначав розподіл компетенцій між комунами, департаментами, регіонами та державою, організацію регіонів, форми співпраці між комунами, департаментами та регіонами; передбачав ряд новацій і у сфері фінансування: делегування компетенцій держави територіальному колективу супроводжувалось й делегуванням відповідних фінансових ресурсів. Значним кроком у бік розширення місцевої автономії стало й делегування повноважень органам місцевого самоврядування. Так, в департаментах і регіонах Франції почали діяти ради, які обирались населенням. Перші вибори до регіональних рад відбулись 16 березня 1986 року. Крім того, у Франції, згідно законів від 7 січня 1983 року і 22 червня 1983 року

(закони Деффера-Гішара), жоден територіальний колектив не може здійснювати опіку над іншим, крім окремо визначених питань: регіон — над департаментом і комуною з питань освіти і культури; департамент — над комуною із соціальних питань, охорони здоров'я, шкільного транспорту тощо. З огляду на те, що децентралізація передбачає наділення органів самоуправління правосуб'єктністю і фінансовою автономією, чітке розмежування сфер діяльності, функцій і відповідальності між різними її суб'єктами [6 с. 131], можна дійти висновку, що характер проведених реформ повністю відповідав її основоположним принципам та був реалізований на практиці французькою політичною елітою.

У Великій Британії спроба оптимального поєднання централізації та децентралізації системи управління знайшла своє втілення у програмі деволюції, що її реалізував новолейбористський уряд Т. Блера наприкінці 1990-х років. За часів урядування Т. Блера в трьох частинах Об'єднаного Королівства: Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії було створено відповідно: парламент Шотландії, Національну Асамблею Уельсу та Нову Асамблею Північної Ірландії. Згідно Акту про Шотландію (1998 р.), парламент Шотландії наділений правом законодавчої ініціативи з будь-якого питання, що не віднесено до сфери компетенції центрального рівня. Так, парламент Шотландії наділений винятковими законодавчими повноваженнями в галузях освіти, охорони здоров'я, місцевого самоврядування, економічного розвитку, житлового будівництва, транспорту, судочинства. Центральний уряд втратив право «вето» щодо рішень місцевих органів з цих питань. Проте сфера конституційного устрою країни, оборони, зовнішньої політики, національної безпеки, імміграції, радіомовлення, політика соціальних виплат, центральні економічні та фінансові рішення залишились в компетенції Вестмінстеру. Крім того, згідно Акту, законодавчий орган влади в Шотландії наділений повноваженнями у сфері оподаткування (ст. 4 Акту), якими не наділена Національна асамблея Уельсу. Асамблея Уельсу займається питаннями регіонального розвитку Уельсу. Вона, на відміну від парламенту Шотландії, не має права власної законодавчої ініціативи. Асамблея має право лише видавати правила та інструкції (вторинне законодавство), тлумачити закони, які приймає британський парламент. Таким чином, з 2000 р. Шотландія отримала політичну автономію, Уельс — адміністративну [7, с. 150]. Саме ці важливі зміни в територіальному устрої Великої Британії свідчать на користь процесу деволюції, тобто пере-

розподілу політичної влади, з утворенням в регіонах власної системи політичних інститутів [8].

Формування власної моделі адміністративно-територіального устрою Італії базувалось на двох принципах — політичної децентралізації і автономії територіальних колективів в межах єдиної держави. В ст. 5 чинної Конституції, зокрема, йдеться саме про це: Італія — єдина неподільна республіка, що визнає місцеві автономії та сприяє їх розвитку; здійснює саму широку децентралізацію в залежних від держави службах; пристосовує принципи і методи свого законодавства до завдань автономії та децентралізації [9, с. 224]. Як відомо, області в Італії поділяються на дві категорії — звичайні, їх налічується 15 та спеціальні, їх 5 (Фріулі-Венеція Джулія, Сардинія, Сицилія, Трентіно-Альто Аджідже (Південний Тіроль) і Валле д'Аоста). Статус областей зі спеціальним статусом надано районам, де проживають етнічні і національні меншини, а також районам зі специфічними умовами економічного і політичного характеру. Статус звичайних областей визначено загальними для всіх конституційними та іншими нормами, в той час як статус інших (спеціальних) визначений адресно-конкретними конституційними законами [10, с. 56]. Ці п'ять областей, відповідно, до спеціальних статутів мають виключні законодавчі повноваження. Інші 15 областей можуть видавати закони тільки в межах норм, встановлених національним парламентом. Представники областей зі спеціальним статусом запрошуються на засідання італійського уряду, де їм надається право дорадчого голосу з питань, які відносяться до їх компетенції. Трансформація відносини між центром і регіонами в Італії відбулась на початку XXI ст. Так, 2001 року у Конституцію Італійської республіки було внесено зміни (Конституційні закони № 1 і № 3), що суттєво розширили права регіонів та їх автономію по відношенню до центральної влади. Закріплювалась нова артикуляція функцій між державою та регіонами, впроваджувалась виключна та розподілена компетенція. В Конституції передбачався принцип «вибіркового регіоналізму», тобто можливість для кожного регіону самостійно провадити переговори стосовно визначення умов і форм автономії, насамперед в адміністративній і фінансовій сферах. На думку Р. Калитчака, це забезпечувало гнучкість й ефективність, оскільки регіони брали на себе такий обсяг повноважень, з яким здатні були впоратися [11, с. 209–210]. Проте інший фахівець — О. Барабанов говорить про те, що дана конституційна реформа внесла суттєві зміни в територіальну структуру Італії, в результаті чого остання набула

чимало «федеративних рис» [12, с. 107]. Тут мається на увазі прописане в Конституції (нова редакція ст. 117) розмежування сфер компетенції центру і регіонів. Дане розмежування торкнулось і міжнародної сфери. Так, регіони отримали право на встановлення власних міжнародних зв'язків під загальним наглядом з боку держави. До спільної сфери діяльності держави і регіонів було віднесено, крім іншого, зв'язки регіонів з ЄС та зовнішню торгівлю. Згідно нової редакції ст. 117 конституції Італії, регіони можуть заключати угоди з іноземними державами та їх частинами. Крім того, вони уповноважені приймати участь у підготовці нормативних актів ЄС. Один з регіонів Італії — Емілія-Романья скористався наданою можливістю, виступивши у 2003 р. ініціатором підписання «Загальної декларації про європейське управління», яка була схвалена низкою інших внутрішньодержавних регіонів Європи, які висловились за розширення своєї прямої участі в нормативно-правових процесах на рівні ЄС.

Втілення принципів децентралізації ще в одній європейській державі — Іспанії знайшло своє вираження у формі «держави автономій». Саме «децентралізований варіант управління країною» [13, с. 23] виявився запорукою процесу федералізації. Застереження щодо утворення федерації автономних Спільнот навіть містять норми Конституції Іспанії, зокрема ст. 145. Проте, Конституція визнає і гарантує право на автономію для національностей і регіонів, її складових, і солідарність між ними. Автономні спільноти, яких в Іспанії налічується 17, мають неоднаковий статус. Перші (Каталонія, Галісія, Країна Басків і Андалузія) мають повну автономію; другі (Канарські острови, Навара міста Сеута та Мелліля, які знаходяться в Африці) — спеціальну автономію; а треті — загальну автономію. Реформування адміністративно-територіального устрою в напрямку розширення автономії спільнот відбулось на початку 1990-х років-в лютому 1992 року, коли було підписано загальнонаціональний «Пакт про автономію». Згідно пакту, десять автономій, які мали загальний статус, отримали 33 нові компетенції, найважливіші — у сфері освіти, соціального обслуговування та праці. За висновками деяких дослідників, ця подія сприяла тому, що «в межах Конституції автономні спільноти могли формувати свою компетенцію, вимагаючи найбільшої адекватності її своїм потребам» [14, с. 250]. Впродовж останніх років стала набувати все більшої популярності тенденція перегляду статутів «особливих» автономій з метою розширення задоволення потреб населення. Так, у квітні 2006 року було внесено зміни до статуту

Валенсії. А 18 червня цього ж року відбувся референдум з питання внесення змін до статуту Каталонії. Близько 73,9 % виборців підтримали таку ініціативу [15]. За цим нормативним актом Каталонії було надано статус окремого національного утворення в межах Іспанії, значно розширено повноваження місцевої влади, реорганізовано систему оподаткування. Тривалий час каталонські політики домагались запровадження в Каталонії спеціальної системи оподаткування, подібної до Країни Басків, однак центральний уряд не підтримував такого прагнення. У результаті складних переговорів було досягнуто компромісне рішення щодо фінансування Каталонії, яким, з одного боку, передбачалось значне розширення фінансової автономії Каталонії, а, з іншого боку, не дозволялось створення спеціальної системи оподаткування. Саме цей компроміс і було зафіксовано в новому статуті Каталонії 2006 року. Важливим аспектом реформування стало запровадження особливого статусу для каталонської мови. Її, поряд з іспанською було визнано офіційною мовою регіону.

Мовні негаразди між франкофонами і німецькими швейцарцями в кантоні Берн, що у Швейцарії наприкінці 1960–1970-х років набули такого розголосу, що змусило уряд цієї країни вжити рішучих заходів з метою врегулювання даного питання. Як відомо, територію Швейцарії складають 26 кантонів, або 20 кантонів і 6 напівкантонів, оскільки кожен з трьох кантонів: Аппенцелль, Базель, Унтервальд поділяється на 2 напівкантони. На поч.. 1970-х років радикально налаштовані політичні сили виступили з вимогою відділення франкомовної частини бернського кантону під назвою Юра від Берна. У разі відмови вони навіть висували ідею приєднання Юри до Франції (оскільки на заході він межує з Францією). З метою врегулювання цього питання 1 березня 1970 року у Швейцарії відбувся народний референдум, на який винесено питання відносно згоди населення кантону щодо відокремлення семи франкомовних общин і створення на їх основі нового кантону. Внаслідок серії плебісцитів, що проводилися протягом ряду років, три з семи округів і декілька прикордонних громад проголосували за створення нового округу. Цей новий округ отримав назву Юра. Завершився процес відокремлення кантону Юри загальношвейцарським референдумом, проведеним 24 вересня 1978 року, де більшість підтримала дане питання. Таким чином, 1 січня 1979 року кантон Юра офіційно ввійшов до складу Швейцарської конфедерації.

Проаналізувавши хід проведення реформ адміністративно-територіального устрою держав-членів Європейського Союзу, можна дійти висновку про те, що основними тенденціями реформування були: — об»єднання муніципалітетів, що здійснювалось у як в добровільній, так і в примусовій формі; — делегування повноважень органам місцевого самоврядування, що відбувалось шляхом створення виборних представницьких органів на різних рівнях управління; — встановлення чіткого розподілу повноважень, з переліком сфер контролю вищих управлінських рівнів над нижчими; — поєднання принципів централізації та децентралізації державного управління в межах існуючих форм державного устрою.

Література:

1. Турчинов О. В., Куйбіда В. С., Павленко В. П., Яцюк В. А. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи. — К, 2009.
2. Черкасов А. И. Сравнительное местное управление: теория и практика. — М.: Издат. группа «ФОРУМ-ИНФРА-М», 1998.
3. Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: [учеб. для студентов юрид. вузов и фак.]/В. В. Маклаков. — М.: Волтерс Клувер, 2006.
4. Ієрархія місцевої влади//Віче. — 2007, червень. — № 11. — С. 62–63.
5. Іжа М. М. Регіоналізація по-іспанськи — автономізація//Іжа М. М. Система регіонального управління: світовий досвід і Україна: Моногр. — Одеса: «Друкарський дім», 2011.
6. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. — Ч. 1. — К.: Інст. історії України НАН України, 2009.
7. Зарубіжний досвід організації роботи місцевої влади: [монографія]/За заг. ред. Ворони П. В. –Полтава: ПолтНТУ, 2009.
8. Бусыгина И. Регионализация в странах Западной Европпы: Великобритания и Франция в сравнительной перспективе//www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n21–22/4/.
9. Конституции зарубежных государств. Учеб. пос. — М.: Издат. БЕК.
10. Фомін А. І., Гнилорибов В. В. Конституційне право зарубіжних країн. Навч. пос. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006.

11. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. — К.: Знання, 2007.
12. Барабанов О. Н. Эволюция регионов Италии как акторов мировой политики//Политические исследования. — 2005. — № 4.
13. Татаренко Т. Територіальні автономії в Іспанії як модель децентралізації держави//Людина і політика, листопад-грудень. — 2001. — № 6.
14. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учеб. Том 3. Отв. ред. Б. А. Страшун. — М.: Издат. БЕК, 1997.
15. Лесявняк В. Ю. Інституційні механізми формування політики регіонального автономізму в сучасній Іспанії // www.nbuv gov.ua /Portal/.../ Lesnyak.pdf.

Панкулич Л. А. Современные тенденции реформирования административно-территориального устройства государств-членов Свропейского Союза

Исследуются особенности реформирования территориальной структуры государств-членов Европейского Союза.
Ключевые слова: *реформа административно-территориального устройства, децентрализация, деволюция, регион.*

Pankulich L. A. Modern trends in the reform of administrative-territorial structure of the Member States of the European Union

The article investigates the features of the reform of the territorial structure of the Member States of the European Union.
Keywords: *reform of the administrative-territorial organization, decentralization, devolution, region.*

УДК 32.019+057.875

ПРИЧИНИ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ В УКРАЇНІ З ТОЧКИ ЗОРУ ЕФЕКТИВНОГО УРЯДУВАННЯ

Береза А. В. ©

Кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Виділено чотири етапи політичного розвитку України, проаналізовано причини політичних криз з точки таких критеріїв ефективного урядування як демократичність, участь громадян у процесі прийняття рішень, відповідність системи публічної влади рівню розвитку суспільства.

Ключові слова: *урядування, публічна влада, політична реформа, участь громадян.*

За майже двадцятирічну історію існування незалежної України у ній можна виділити чотири основних етапи політичного розвитку, кожен з яких завершувався серйозною політичною кризою: 1) 1991–1994 рр. — закладання основ функціонування державної влади, суперечки щодо форми правління, що завершилося достроковими парламентськими і президентськими виборами; 2) 1995–2004 рр. — спроба сформувати жорстку вертикаль влади, що призвела до Помаранчевої революції; 3) 2005–2009 рр. — черговий етап протистояння між різними гілками влади, ускладнений суб'єктивними чинниками та переходом до парламентсько-президентської республіки (коаліціади 2007–2008 рр.,), наслідками якого стало зростання недовіри громадян до лідерів Помаранчевої революції, розчарування у політиці як такій; 4) з 2010 р. — почався із відміни Конституційним Судом України політичної реформи і ознаменувався спробами пошуку виходу із кризи: як економічної, так і політичної, зумовленої наростанням негативних явищ у владних інститутах, зменшенням рівня їх демократичності.

Перш за все слід почати з того, що незалежна Україна стала можливою в результаті політичної нестабільності, зумовленою серпневим путчем 1991 р. у Москві. Тоді Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняла Акт проголошення незалежності України [1]. Тим самим було покладено край юридичному існуванню

Української Радянської Соціалістичної Республіки. На той же ж період припадають спроби врегулювати питання представництва центральної влади на місцях. 15 березня 1992 р. був прийнятий Закон України «Про Представника Президента України» [2]. Згідно з ним Представник Президента України призначається Президентом, є главою місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районі міст Києва і Севастополя, а до його повноважень відносилися забезпечення реалізації законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; координування діяльності відповідних органів внутрішніх справ, національної безпеки, оборони, статистики та інших органів, підпорядкованих міністерствам, іншим центральним органам державної виконавчої влади; здійснення контролю за додержанням органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування Конституції і законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої і виконавчої влади тощо. З метою розширення своїх повноважень 25 лютого 1992 р. Президент видав указ про створення Державної думи, що мала на меті «вироблення основних напрямів і принципів діяльності органів державної виконавчої влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку України» [3].

Були законодавчо закріплені і концептуальні положення про політичний плюралізм, свободу слова, віросповідання тощо. Зокрема, Верховна Рада України прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. Парламентом також було заклеєно законодавчу базу для реформування органів місцевого самоврядування, що отримала закріплення в Законі України «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування», прийнятому в березні 1992 р. Конституційно-правовий статус депутатів місцевих рад визначався в Законі України «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» від 4 лютого 1994 р.

Слід зазначити, що особливість транзитного переходу України до демократії, який хоч і відбувся під тиском народних мас та опозиційних сил, однак все ж був очолений представниками партійної номенклатури, негативно вплинула на реформування системи публічної влади. Так, якщо у країнах Східної Європи до влади прийшли лідери опозиції, які й очолили реформування системи державної влади, що

набув радикального характеру у Чехії шляхом люстрації колишніх членів Комуністичної партії, або більш поміркованого в інших країнах, де процес зміни владної еліти розтягнувся у часі. В Україні ж ця особливість призвела до того, що необхідність змін у бюрократичному апараті держави хоч і розумілася усіма учасниками політичного процесу, однак жодних конкретних кроків у цьому напрямку не було зроблено.

Основна проблема цього етапу полягала пошуку оптимальної форми правління, що проходила на фоні протистояння між Президентом і Прем'єр-міністром, Президентом і парламентом і характеризувалася наступними рисами:

— відсутністю чіткого розмежування повноважень гілок влади у Конституції;

— неузгодженістю і суперечливістю прагнень політичної еліти, відсутності у неї знань щодо оптимальних шляхів і методів запровадження демократичної форми правління;

— спробами Глави держави та Прем'єр-міністра України отримати повноту фактичної влади.

Другий етап політичного розвитку країни ознаменувався проведенням дострокових парламентських і президентських виборів у березні та червні 1994 р. і тривав до Помаранчевої революції 2004 р. Після свого обрання на пост Президента Л. Кучма заявив про намір зміцнити свій статус ще в інавгураційній промові, у якій він заявив, що глава держави є головою єдиної цілісної системи виконавчої влади [4, с. 8]. Пізніше він виступав з критикою проти надто самостійного статусу Прем'єр-міністра, дуалізму у відносинах між Президентом та Кабміном.

Відсутність згоди між Президентом та парламентом щодо розподілу влади гальмувала прийняття Основного закону і загострювала політичне протистояння між ними. На думку новообраного Президента Л. Кучми, виконавча влада мала зосереджуватися в одних руках, бути достатньо сильною, щоб ефективно працювати в умовах наростаючої економічної кризи. В свою чергу Верховна Рада, заявляючи про загрозу диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, в тому числі і право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати територіями. Таке протистояння серйозно ускладнювало вирішення першочергових проблем життя держави.

В умовах загострення протистояння між Президентом та Верховною Радою 18 травня 1995 р. був прийнятий Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування», за яким Україна фактично ставала пре-

зидентською республікою. Саме його положення лягли в основу Конституційного договору, підписаного 8 червня 1995 р., що визначав засади державного устрою до прийняття Конституції 1996 р.

Посиленню ролі Президента сприяло прийняття Указу «Про забезпечення керівництва структурами виконавчої влади на місцях» [5] 1994 р., за яким голови місцевих рад підпорядковувалися не Уряду, а Президенту. На зміцнення позицій Президента було спрямовано перехід до мажоритарно-пропорційної системи виборів у 1998 р. що давало можливість за допомогою депутатів від мажоритарних округів контролювати більшість процесів у законодавчому органі. У складних ситуаціях Глава держави вдавався до ветування законів (так, протягом трьох скликань Верховна Рада приймала закон «Про Кабінет Міністрів України», на який Президент накладав вето 8 разів) або ж не підписання законів у встановлені терміни, щодо яких парламент долав президентське вето.

Для цього періоду характерні перші спроби залучити громадян до процесу прийняття рішень, так у 1996 р. було прийнято Закон «Про звернення громадян» [6], а у 1997 р. — «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [7].

На нашу думку, серйозним упущенням даного періоду було те, що заходи щодо реформування публічної влади були розпочаті лише після прийняття Конституції, хоча в низці молодих демократій робота над модернізацією бюрократичного апарату радянського зразка розпочалася одразу ж після отримання незалежності. Основна робота з проведення адміністративної реформи розпочалася з утворення Президентом України Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи та Указу Президента України від 22 липня 1998 р., яким затверджувалася розроблена цією комісією Концепція адміністративної реформи. Передусім питання стосувалося реформування структури органів влади і всієї системи державного управління. Концепцією передбачалося нове визначення завдань і функцій системи органів виконавчої влади, починаючи з Кабінету Міністрів України як вищого органу цієї системи. Відбулося певне впорядкування структури центральних органів виконавчої влади, але вона і сьогодні не набула остаточної стабільності та достатньої обґрунтованості (у різні роки вона налічувала від 47 до 90 органів).

У грудні 1999 р. Л. Кучма підписав низку указів з адмінреформи («Про систему центральних органів влади», «Про склад Кабінету Міністрів»,

«Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади»). Планувалося скоротити кількість міністерств з 18 до 15, держкомітетів з 20 до 15, зменшити кількість замісників міністрів і апарат уряду. Однак ці зміни так і не були реалізовані на практиці, дещо пізніше відмовитися від реформ у цій сфері змусило чергова дестабілізація політичної ситуації. В результаті «після указу Президента про адміністративну реформу ми і кроку не зробили для того, щоб зробити владу публічною» [8].

29 травня 2001 р. Президент видав указ «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні», яким запроваджувався інститут державного секретаря, що проіснував лише два роки в результаті визнання указу неконституційним. Державний секретар призначався Президентом за поданням Прем'єр-міністра, але звільнявся главою держави одноособово. Більше того, Президент на власний розсуд визначав кількість заступників державних секретарів міністерств, тобто фактично отримав можливість формувати виконавчу владу.

По мірі зміцнення авторитарних тенденцій та наростання невдоволення серед громадян було зроблено спробу принаймні законодавчо закріпити за ними право участі у вирішенні державних справ та контролю за діяльністю державного апарату: так у 2002 р. з'являється указ Президента «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» [9], у 2003 р. — закон «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [10], який закріплював за громадянами, суб'єктами господарювання, їх об'єднаннями та науковими установами право подавати до регуляторних органів пропозиції про необхідність підготовки проектів регуляторних актів, а також про необхідність їх перегляду, у 2004 р. — президентський указ «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [11].

Протягом 1996–2004 рр. Президент за допомогою власноруч створеної досить розгалуженої системи контролю та нагляду встановлював свої «правила гри», які, втім, задовольняли тільки частину еліти. Невдоволення іншої частини призвело, з одного боку, до подій під назвою «помаранчева революція», а з іншого — до політичної реформи, якою прокучмівська еліта намагалася убезпечити себе від влади вчорашніх аутсайдерів, які здобули владу на хвилі «помаранчевих подій» [12, с. 103]. Цілком закономірним результатом відмови від діалогу з основними політичними гравцями, ігнорування думки громадськості

стала Помаранчева революція. Вона розпочалася 22 листопада 2004 р. з акцій протесту проти масових фальсифікацій на виборах Президента, які могли суттєво вплинути на їх результат. Її формальним закінченням стало призначення Верховним судом повторного другого туру президентських виборів, не передбаченого законодавством, та прийняття змін до конституції (так звана політична реформа).

На третьому етапі, що розпочався з 2005 р. зміна владної еліти не призвела до радикальних змін у системі управління державою. Якщо влада часів Л. Кучми вважала демократичні принципи чимось другорядним, віддаючи перевагу концентрації зусиль і влади для подолання економічної кризи, то її наступники не змогли узгодити свої інтереси для досягнення спільних цілей. Суперечки між представниками «команди Ющенко» і «команди Юлії Тимошенко» неодноразово призводили до непослідовності у реалізації державної політики, періодично дестабілізували ситуацію у законодавчому органі, загрожували цілісності системи державної влади загалом.

У 2007 р. Парламентська Асамблея Рада Європи констатувала, що «політичні реформи, що закріпили б «правила гри» та створили передумови для гарантування демократичних прав і свобод законними інституціям та сприяли б політичній конкуренції, не було завершено дотепер» [13]. ПАРЄ відзначила, що «особисті суперечки та недалекоглядні змагання за особисту користь, пов'язану з посадами, призвели до різноманітних спроб деяких політичних сил використати конституційний вакуум, що з'явився після набуття чинності в січні 2006 р., суперечливими конституційними змінами 2004 р. Асамблея шкодує, що відсутність належних противаг дає змогу ключовим державним органам відчувати себе понад законом. Це серйозно заплямувало репутацію усіх політичних лідерів в Україні».

Реформа апарату публічного управління була серед основних гасел лідерів Помаранчевої революції, однак до її практичної реалізації вони наблизилися не більше, ніж авторитарний режим Л. Кучми. За часів президентства В. Ющенко в 2005 р. були ініційовані громадські слухання на тему адміністративної реформи, до яких представники влади всіх рівнів були зобов'язані внести свої пропозиції щодо покращення бюрократичної системи. У 2006 р. вперше був прийнятий закон «Про Кабінет Міністрів України» [14], суттєві зміни до якого вносилися у 2008 та 2010 роках. Згідно останніх правок в законі було змінено порядок формування уряду та надано президенту право призначати заступників

міністрів та заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади, що не передбачено Конституцією. Крім того, ст. 25 містить згадку про те, що Кабінет Міністрів України забезпечує виконання наданих Президентом України доручень. Низка норм закону спрямована на послаблення уряду як колегіального органу влади, зокрема, применшення ролі і впливу Прем'єр-міністра, міністрів. Зокрема, останніх усунуто від вирішення кадрово-організаційних питань щодо центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ), а також від впливу на призначення голів місцевих державних адміністрацій (ст. 21 і 23), оскільки відповідні подання робить Прем'єр-міністр одноосібно.

У четвертий етап свого політичного розвитку, що розпочався із відміни політичної реформи Конституційним Судом у 2010 р. Україна ввійшла із значним негативним багажем: розчаруванням громадян у своїй спроможності впливати на систему публічної влади після невдачі Помаранчевої революції, розумінням неспроможності косметичних змін до Конституції України сформувати стабільну систему державних інститутів, наростанням кризових явищ в управлінському апараті на тлі поглиблення економічної кризи.

Отже, з точки зору ефективного урядування кожен з етапів політичного розвитку України має власний набір причин, що призвели до наростання нестабільності. Основними причинами кризи першого етапу є неспроможність основних політичних сил дійти консенсусу щодо форми правління, ігноруванням думки громадян, роль яких звелася до легітимації нового державного устрою на всеукраїнському референдумі у грудні 1991 р., намаганням вибудувати систему публічної влади з урахуванням в першу чергу суб'єктивних чинників, а не інтересів держави загалом. Невдача другого етапу зумовлена намаганням побудувати жорстку ієрархічну систему управління, яка концентрувала владу в руках однієї особи, що мала наслідком її неефективність, корумпованість, закритість. Відсторонення громадян від процесу прийняття рішень призвело до значного зменшення довіри громадян до владних інститутів, зменшення її рівня демократичності. Перемога демократичних сил, що ознаменувала початок третього етапу, не виправдала сподівань щодо переходу до відкритої, демократичної, прозорої системи публічного управління. Протистояння між Президентом та Прем'єр-міністром, що особливо загострилося після політичної реформи, призвело до гальмування, а в окремих випадках і до відмови реформ, у низці суспільно значимих сфер, зокрема це стосується і адміністративної реформи.

По мірі наростання розчарування громадян у спроможності нової влади ефективно управляти країною, діяльність різноманітних організацій щодо активної участі громадськості у вирішенні державних справ ставала все більш формальною.

Література:

1. Про проголошення незалежності України; Акт Верховної Ради України від 24.08.1991//Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 38. — Ст. 502.
2. Про Представника Президента України; Закон України від 05.03.1992 № 2167-XII//Голос України. — 1992. — 20 березня.
3. Про Державну думу України Указ від 25.02.1992 № 99//Збірник указів Президента. — 1992. — № 1.
4.Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000.
5. Про забезпечення керівництва структурами виконавчої влади на місцях; Указ Президента України від 06.08.1994 № 430/94/[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/430/94.
6. Про звернення громадян; Закон від 02.10.1996 № 393/96-ВР//Голос України. — 1996. — 22 жовтня.
7.Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації; Закон від 23.09.1997 № 539/97-ВР//Голос України. — 1997. — 17 жовтня.
8. Роман Безсмертний: «Все, що зараз відбувається, закінчиться позитивно»//День. — 2001. — № 27. — 10 лютого.
9. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади; Указ Президента України від 1.08.2002 р. № 683//Голос України. — 2002. — 6 серпня.
10. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності; Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV//Голос України. — 2003. — 14 жовтня
11. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики; Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854//Президентський вісник. — 2004. — 3 вересня.

12. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010.
13. Резолюція № 1549 (2007) від 19.04.2007 Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інститутів в Україні»/[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549 (2007).htm.
14. Про Кабінет Міністрів України Верховна Рада України; Закон від 07.10.2010 № 2591-VI//Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 9. — Ст. 58.

Береза А. В. Причины политических кризисов в Украине с точки зрения эффективного правительствования

Выделено четыре этапа политического развития Украины, проанализировано причины политических кризисов с точки зрения таких критериев эффективного управления как демократичность, участие граждан в процессе принятия решений, соответствие системы публичной власти уровню развития общества.
Ключевые слова: *управление, публичная власть, политическая реформа, участие граждан.*

Bereza A. V. The causes of political crises according to effective governance

The four stages of Ukrainian political development are defined; the causes of political crises according to such criteria of effective governance as democracy, citizen participation in decision-making, correspondence the system of public administration to the level of social development are analyzed.
Keywords: *governance, public administration, political reform, citizen participation.*

УДК 321.01+342.6

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Перегуда Є В. ©

Кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри політичних наук Київського університету будівництва і архітектури

Досліджуються особливості політичної взаємодії органів державної влади в процесі реформування системи адміністративних послуг.

Ключові слова: *адміністративні послуги, Президент, Кабінет Міністрів.*

Ринок адміністративних послуг нині привертає пильну увагу державної влади. Сам процес його регулювання має політичний характер. Отже, таке регулювання є проблемою дослідження політики. Одним з її аспектів є взаємодія органів державної влади. В процесі регулювання здійснюється перерозподіл суспільних ресурсів між органами влади та політичними силами.

Адміністративні послуги ставали об'єктом досліджень у правознавстві та державному управлінні. Зокрема, цього торкалися І. Коліушко, В. Тимощук, інші дослідники [1; 2; 3; 4; 5]. Але говорити, що теоретичні проблеми вирішені, зарано. На це наштовхує й висновок експертного управління Верховної Ради на законопроект «Про адміністративні послуги» [6].

У політологічних дослідженнях звертається увага на окремі аспекти функціонування системи адмінпослуг, зокрема у контексті електронного урядування. Підходи до дослідження адмінпослуг імпліцитно включаються й при аналізі моделей виконавчої влади [7]. Але в цілому політична наука звертає незначну увагу на цю проблему. Відтак вивченням політичних аспектів реформування адмінпослуг здебільшого займаються ЗМІ [8; 9].

Нарешті, не можна оминути й досліджень самих органів влади. Пудсумки одного з них, яке у 2011 р. проводилось Антимонопольним

комітетом, були оприлюднені в інтерв'ю М. Русинського виданню «Економічна правда» [10].

Мета статті — дослідити політичні аспекти взаємодії органів державної, зокрема виконавчої, влади в процесі реформування системи адмінпослуг.

Надання послуг пов'язане з реалізацією владних повноважень. Слід відокремити цей аспект їх реалізації від інших. І. Коліушко називає такі ознаки адмінпослуг: 1) надаються за заявою фізичних/юридичних осіб; 2) необхідність і можливість отримання послуги передбачена законом; 3) закон наділяє повноваженнями по наданню послуги відповідний орган виконавчої влади або місцевого самоврядування; 4) фізичні/юридичні особи мають виконати вимоги, визначені законом; 5) послуга має кінцеву форму індивідуального адміністративного акту, в якому вказаний його адресат [3, с. 105–106].

Проблеми адміністративних послуг в Україні почали обговорюватися на зламі 1990–2000-х рр. Законодавством тоді передбачалось, що переліки платних послуг органів влади та створених ними установ (організацій) визначаються Кабміном. На думку В. Тимощука, це суперечило Конституції, згідно з якою повноваження органів влади встановлюються лише законом. Мотивацію закріплення положень про платні послуги він пов'язував з прагненням органів влади заробити в умовах дефіциту бюджетного фінансування [1, с. 122].

Отже, проблема вдосконалення адмінпослуг актуалізувалась після першої президентської каденції Л. Кучми, коли відбулись певна консолідація вертикалі влади, зростання її управлінського впливу, становлення нової системи власності, що стала підґрунтям для нової соціальної структури, а також після перших кроків у здійсненні адміністративної реформи наприкінці 1990-х рр.

Але істотного прогресу у реформуванні адмінпослуг, як і адміністративної реформи в цілому, тоді досягнуто не було. Обмеження реформ лише рамками адміністрування було приречене, адже внаслідок соціально-економічних та інших перетворень відбулись значні зсуви у соціально-політичній сфері, які вимагали реформування усієї політичної системи.

Нові спроби реформ припадають на часи після «помаранчевої революції». У 2006 р. КМУ ухвалив Концепцію розвитку системи надання адмінпослуг органами виконавчої влади [11]. Для підвищення якості послуг планувалося: децентралізувати їх надання; сприяти виробленню

у працівників мотивації для досягнення кінцевого результату, а не формального дотримання правил; розробити стандарти надання послуг; запроваджувати сучасні форми їх надання тощо. Передбачалося прийняти низку законів, Адміністративно-процедурний кодекс, виключити норми про затвердження урядом переліків платних послуг.

У 2007 р. Мінекономіки схвалило рекомендації з розробки стандартів адмінпослуг, зокрема мінімальні вимоги до їх якості і доступності [12]. Але в цілому реалізація намірів щодо створення системи адмінпослуг гальмувалася. Лише у 2009 р. влада прискорила цей процес. Президентом було видано Указ [13], а уряд затвердив положення про реєстр послуг [14], вимоги до дозвільних центрів та держадміністраторів [15], тимчасовий порядок надання послуг [16], у січні 2010 р. — методику визначення собівартості послуг [17]. Щодо законодавчої регламентації, то лише у червні 2009 р. було схвалено Концепцію законопроекту про адмінпослуги [18], а у січні 2010 р. проект був внесений до парламенту [19]. До 2009 р. відносяться й перші спроби створити реєстр послуг.

Згідно з висновками АМКУ, станом на початок 2010 р. були відсутні єдина чітка система обліку адмінпослуг, належний контроль за діями органів влади, існували розходження у базах даних про кількість та зміст послуг [10].

Причиною гальмування було політичне протистояння між органами влади. Хоча було здійснено перший етап політреформи, ухвалено нову редакцію Конституції, після виборів 2006 р. сформовано коаліцію фракцій та новий уряд, ухвалено Закон «Про Кабінет Міністрів України», політичні конфлікти спровокували нові вибори. Але й це не зняло проблему протистояння.

Передумови для прискорення реформ склалися після президентських виборів 2010 р. Новий Президент встановив контроль над виконавчою владою, більшістю у ВРУ, було відновлено чинність Конституції 1996 р., реорганізовано уряді та центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ). Але говорити про прозорість політичних передумов адміністративного процессу не доводилось. Правляча еліта є сукупністю угруповань, представники яких у владі переслідують корпоративні цілі. Глава держави є не лише арбітром у суперечках між ними, а й, на думку експертів, очолює одне з них.

Саме Президент став ініціатором реформування системи адмінпослуг. На його думку, відсутність законодавчого закріплення поняття «адміністративна послуга», чітких приписів щодо правил її

надання невиправдано комерціалізували цю сферу, що стало сприятливим грунтом для корупції.

Один з механізмів корупції — створення при органах влади підприємств, які надавалися повноваження з надання послуг. За даними В. Януковича, було понад 11 тис. таких підприємств [20]. Вони були не лише державними, комунальними, а й приватними. На думку АМКУ, якщо перші певним чином контролювалися, то другі безконтрольно розпоряджалися доходами від послуг. Але й держпідприємства часто діяли на свій розсуд і ці схеми не могли зламати ані керівництво органів влади, ані силові структури [8].

Діяльність цих підприємств була пов'язана з системою так званих супутніх послуг, отримання яких обов'язкове для одержання адмінпослуги. М. Русинський наводить приклад ліцензування виробництва алкогольних напоїв. Вартість ліцензії — 780 грн. Але щоб її отримати, треба пройти атестацію виробництва, обстеження робіт підвищеної безпеки, випробування обладнання, навчання з охорони праці, зареєструвати договори оренди, застрахувати відповідальність тощо. Сумарні витрати складають 140–150 тис. грн. [10].

Деякі супутні послуги, дійсно, були необхідні. Але їх вартість часто була сумнівною. На відміну від **адмінпослуг**, ціни на них не регламентувались правовими актами. За даними АМКУ, у 2010 р. за супутні послуги було сплачено 14,5 млрд. грн.., а за адмінпослуги — 5,8 млрд., у першому півріччі 2011 р.— відповідно 7,7 млрд. та 2,9 млрд. [10] Причина цього зрозуміла — до бюджету потрапляли надходження від адміністративних, а не супутніх послуг. У 2011 р. Президент поставив перед КМУ та Генпрокуратурою вимогу забезпечити переведення рахунків держпідприємств до Казначейства [21].

Щодо деяких супутніх послуг, то сумнівна сама їх необхідність. Вони нав'язувались примусово. Телеканал «1+1» наводив сюжет, коли за отримання декларації на роботи з будівництва базових станцій мобільного зв'язку, яка мала безкоштовно видаватися архітектурно-будівельною інспекцією, будівельники мали заплатити 12 тис. грн. за «консультацію» одного ТОВ [22].

Ще менший контроль був за діями місцевої влади [23]. Послуги у кожній області мали свої назви, зміст, надавалися різними відомствами. Послуга з атестації навчальних закладів мала в Україні 17 різних назв [10]. Місцева влада часто видавала акти, не скасовуючи попередні,

встановлювала незручні часи для прийому, порушувала терміни видачі документів тощо [1, с. 131–132].

Реформуванню адмінпослуг передувала реорганізація ЦОВВ згідно з Указом Президента [24], змінами до Закону «Про Кабінет Міністрів України» [25], Законом «Про центральні органи виконавчої влади» [26]. Були визначені статуси органів влади. Мінюст так характеризував їх: «Міністерство — … ключовий орган виконавчої влади, який формує державну політику… Головна функція служб — надання державних послуг громадянам та юридичним особам. … Інспекція має здійснювати нагляд та контроль за дотриманням та виконанням законодавства. Агентства … надаватимуть послуги юридичним особам, які пов'язані з об'єктами державної власності» [27].

У лютому 2011 р. Президент доручив КМУ розробити проект Закону «Про адміністративні послуги». Мали бути визначені поняття адмінпослуги, можливість її надання лише органами влади та бюджетними установами, вичерпний перелік послуг тощо [28]. У листопаді Президент вніс розроблений законопроект до парламенту [6]. Він визначає адмінпослугу як «прийняття згідно із законом за зверненням фізичної або юридичної особи адміністративного акта, спрямованого на реалізацію та захист її прав і законних інтересів та/або на виконання нею визначених законом обов'язків».

Регламентуються види адмінпослуг, але їх перелік не встановлюється. Лише зазначено, що перелік має бути визначений законом (напевне, окремим).–Суб'єктами надання послуг визначаються адміністративні органи (органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, посадові особи цих органів, комісії, палати). У передбачених законом випадках вони можуть делегувати повноваження бюджетним установам.

Проект позбавляє адміністративні органи права надавати платні господарські послуги. Але ця норма не діє щодо бюджетних установ. У передбачених випадках ці органи можуть на засадах законодавства про держзакупівлі залучати до виконання робіт, пов'язаних із наданням адмінпослуг, суб'єктів господарювання.

Проект вимагає зараховувати надходження від адмінпослуг до бюджету.

Адмінпослуги надаються через центри, які є робочими органами міських рад та місцевих держадміністрацій.

Санкціонується функціонування Реєстру та Єдиного порталу адмінпослуг.

Головне науково-експертне управління ВРУ констатувало, що проект є кроком уперед порівняно з попередніми (щодо законодавчого пріоритету регулювання оплати послуг, строків їх надання, врегулювання питань про стандарти послуг тощо), але висловило низку зауважень, зокрема щодо:

— віднесення до адмінпослуг діяльності з надання або підтвердження юридичного статусу, що, на думку управління, є обов'язком органів влади, а не послугою. У зв'язку з цим звернемо увагу на те, що в 2011 р. ВРУ замінила у Бюджетному кодексі поняття «плати за адміністративні послуги» на «плату за надання адміністративних послуг» [29].

— доцільності ухвалення окремого закону з переліком адмінпослуг;

— одночасної наявності положень про встановлення плати, виходячи із собівартості послуги, та про можливість у передбачених законом випадках перевищення собівартості;

— можливості обійти заборону надання платних супутніх та господарських послуг адміністративним органом та центром надання адміністративних послуг, оскільки проект не забороняє їх надання бюджетними установами;

— корупційних ризиків положення про залучення адміністративними органами до виконання окремих робіт суб'єктів господарювання;

— відсутності пояснення сутності комісій та палат;

— остаточної неврегульованості питання про порядок взаємодії та критерії розмежування повноважень між адміністративним органом і центром надання послуг, принципів їх взаємодії;

— сумнівності скорочення витрат на одержання послуг через центри, які фактично є посередниками. ЗМІ наводили факти того, що ці центри часто ускладнюють отримання послуги та не знімають проблеми хабарництва [9].

До цих зауважень профільний Комітет парламенту додав власні — щодо недостатнього розкриття принципів платності та безоплатності послуг; покладення на адмінорган функцій із затвердження стандарту надання послуг; позбавлення органів місцевого самоврядування права делегувати повноваження з надання послуг бюджетним установам тощо. Але Комітет не ухвалив пропозиції про направлення проекту на доопра-

цювання. 9 грудня 2011 р. Верховна Рада ухвалила проект у першому читанні.

У жовтні 2011 р. Кабмін на основі доручення Президента затвердив план заходів з реформування системи адмінпослуг [30]. Передбачалось здійснити їх інвентаризацію; затвердити переліки безоплатних послуг ЦОВВ, підприємств, установ та організацій у сфері їх управління; виключити платні послуги, які не пов'язані з виконанням завдань органів влади та бюджетних установ і можуть бути надані недержавними суб'єктами; затвердити стандарти адмінпослуг; скасувати делегування повноважень з надання послуг небюджетним суб'єктам; забезпечити зарахування надходжень від послуг на рахунки Казначейства; забезпечити надання послуг за принципом «єдиного вікна» та з використанням «електронної черги» тощо. Санкціонувалися пілотні проекти з реформування адмінпослуг у Києві, Кіровограді та Луганську. Антимонопольному комітету доручалось контролювати додержання законодавства про захист економічної конкуренції під час надання платних послуг та обґрунтованістю плати.

Наприкінці 2011 р. уряд затвердив нові переліки платних послуг ЦОВВ [31; 32; 33; 34; 35; 36], схвалив положення про реєстр адмінпослуг [37]. Реєстр визначався як єдина база даних про послуги ЦОВВ, їх територіальних органів, місцевих держадміністрацій, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління, органів місцевого самоврядування. Його функціонування з 1.02.2012 р. мало забезпечити Мінекономрозвитку і торгівлі.

17 лютого міністерство оприлюднило реєстр. Він включає розділи: платні послуги ЦОВВ; безоплатні послуги ЦОВВ; послуги Ради Міністрів АРК, міністерств, відомств та райдержадміністрацій АРК; послуги облдержадміністрацій; послуги райдержадміністрацій; послуги міських рад; послуги селищних рад; послуги сільських рад. Щодо кожного розділу наводяться дані про суб'єкта надання послуги, її назву, плату, результат, правові акти, які регламентують її надання, про стандарт послуги.

У 2012 р. Мінекономрозвитку затвердило Положення про державного адміністратора [38], а Департамент реформування публічної адміністрації міністерства оприлюднив Рекомендації щодо організації роботи центрів надання послуг. Робота одного з них — Дніпропетровського — була презентована під час засідання Ради регіонів. За словами голови облдержадміністрації, його робота контролюється в онлайн-режимі

інформаційно-ресурсним центром «Відкрита влада». Такі центри вже працювали у великих містах області [39].

У лютому уряд ухвалив порядок використання субвенції на реалізацію пілотних проектів [40]. Головним її розпорядником стало Мінекономрозвитку.

Підсумовуючи, слід зробити такі висновки.

Увага органів влади до системи адмінпослуг зумовлена її впливом на взаємодію влади та громадян та обсягом ресурсів, які обертаються у ній. Регулювання системи впливає на розподіл ресурсів між органами влади та політичними угрупованнями, представники яких формують ці органи. Тому реформа системи адмінпослуг є інструментом політичної конкуренції.

У політично розколотому суспільстві проблема наведення порядку у наданні послуг виникає у кожному управлінському циклі, який починається зі зміни політичних сил при владі. Актуалізація проблеми відбувається після досягнення мінімальної консолідації вертикалі органів влади, організаційно-правової її розбудови. Реформуванню системи послуг передує реорганізація виконавчої влади. Ця етапність пояснює еволюцію концепцій виконавчої влади — від концепції бюрократичних ієрархій до «державного менеджменту».

Метою реформування є покращення комунікації між політичними силами, які очолюють владу, та населенням, а також подальше зміцнення контролю цих сил над бюрократією органів влади по вертикалі. Це стосується й відносин між ЦОВВ та місцевою владою. Але в процесі реформування неможливо ігнорувати корпоративний інтерес органів влади у підвищенні їх фінансової спроможності.

Інструментами реформування насамперед є уніфікація правил надання послуг, централізація ресурсів, обмеження свавілля чиновництва тих органів, які меншою мірою контролюється політичними силами, що очолюють вищі органи влади. Це зумовлює ще один момент — провайдери реформ зацікавлені не в ліквідації непрозорих механізмів залучення ресурсів через адмінпослуги, а в такому їх переформатуванні, яке б дало змогу централізувати ці ресурси.

Нинішня модель реформи послуг базується на законодавчому закріпленні і водночас збереженні відносної свободи дій органів влади щодо найбільш ресурсоємкого сегменту — супутніх послуг. Це залишає місце для політичного контролю вищих органів влади над іншими органами вертикалі влади.

Визначення суб'єктів ініціювання та здійснення реформ залежить від дизайну політсистеми, формальних та неформальних її інститутів. У 2006–2009 рр. ініціатива значною мірою належала уряду, з 2010 р. її перехопив Президент. Наразі він зосереджує важелі впливу на законодавче забезпечення реформи (ініціювання доручень щодо розробки законопроектів, подання їх до парламенту, контроль над більшістю ВРУ), кадрові, контрольні та інші важелі. Місце уряду визначається реалізацією доручень Президента, але, по-перше, до законодавчого забезпечення реформи уряд має свободу дій щодо визначення переліків послуг, їх вартості тощо, по-друге, як свідчить зміст законопроекту, уряд при виконанні доручень має можливість закласти положення, які відповідають інтересам політичних сил, які знаходяться при владі.

Механізм реформи передбачає наявність також контролюючого органу. Наразі це Антимонопольний комітет, який контролює обґрунтованість плати, недопущення механізмів нав'язування послуг тощо. Це актуалізує проблему прямого контролю ініціатора реформ над АМКУ (кадрові призначення тощо).

Особливе місце у реформуванні посідає інформаційне його забезпечення. Хоча ухвалений у першому читанні проект передбачає кілька функцій реєстру послуг, їх облік наразі є головною, оскільки дає змогу підвищити адресність політичного контролю в процесі реформування. Це зумовлює вагоме місце Мінекономрозвитку і торгівлі, але, на відміну від Антимонопольного комітету, не потребує прямого управління з боку Президента

Актуальним напрямом реформи є реформування послуг, що надаються територіальними підрозділами ЦОВВ, місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування (при виконанні делегованих повноважень). Але передумовою реформування є регіональна реформа в цілому. Оскільки остання може зайняти тривалий час, вірогідно, що реформування зазначених послуг відбудеться не найближчим часом.

Існують й інші ризики реформи системи адмінпослуг, зокрема, можливість зростання конфліктогенності відносин в середовищі еліт, що може негативно віддзеркалитися не лише на реалізації розроблених заходів, а й на подальшому законодавчому закріпленні ініціатив з реформування адмінпослуг.

Література:

1. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України/Автор-упорядник В. П. Тимощук. — К.: Факт, 2003. — С. 115–176.
2. Журба О. В. Сучасний стан надання управлінських послуг органами державної влади в Україні/О. В. Журба//Держава та регіони. Серія «Державне управління». — 2009. — № 3.
3. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр./І. Б. Коліушко. — К.: Факт, 2002. — С. 103–111.
4. Коліушко І. Управлінські послуги — новий інститут адміністративного права/І. Коліушко, В. Тимощук//Право України. — 2001. — № 5. — С. 30–34.
5. Кузьменко О. Щодо доцільності запровадження інституту адміністративних послуг/О. Кузьменко//Право України. — 2007 — № 6. — С. 15–17.
6. Проект Закону «Про адміністративні послуги». Зареєстрований у секторі законопроектів Верховної Ради України 9 листопада 2011 р. під № 9435. Внесений Президентом України. Висновок Головного науково-експертного управління від 5 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41734.
7. Дем'янчук О. П. Модель «політичного ринку» в процесах формування державної/публічної політики в Україні/О. П. Дем'янчук.//Наукові праці Чорноморського державного університету. — Вип. 56. — Т. 69. — С. 40–45.
8. Самар В. Можно ли разбить «золотое яйцо» изнутри?/В. Самар. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/mozhno_li_razbit_zolotoe_yaytso_iznutri-93492.html.
9. Сметанина Т. Справки прокормят чиновников/Т. Сметанина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.comments.ua/?art=1323972509.
10. Михайло Русинський: Реєстру адмінпослуг місцевої влади ми не знайшли в жодному відомстві [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/publications/2012/02/6/315167/.

11. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р «Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади»//Офіційний вісник України. — 2006. — № 7. — Ст. 376.
12. Наказ Міністерства економіки України від 12 липня 2007 року № 219 «Про затвердження Методичних рекомендацій з розроблення стандартів адміністративних послуг» (Із змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства економіки України від 31 липня 2009 р. № 799, від 26 квітня 2011 р. № 378) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME07483.html.
13. Указ Президента України від 3 липня 2009 р. № 508 «Про заходи із забезпечення додержання прав фізичних та юридичних осіб щодо одержання адміністративних (державних) послуг» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/508/2009.
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2009 р. № 532 «Про затвердження Положення про Реєстр адміністративних послуг»//Офіційний вісник України. — 2009. — № 40. — Ст. 1356.
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2009 р. № 526 «Про заходи щодо упорядкування видачі документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності»//Офіційний вісник України. — 2009. — № 40. — Ст. 1350.
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2009 р. N 737 «Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг»//Офіційний вісник України. — 2009. — № 54. — Ст. 1871.
17. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 66 «Про затвердження Методики визначення собівартості платних адміністративних послуг»//Офіційний вісник України. — 2010. — № 6. — Ст. 260.
18. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 682 «Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про адміністративні послуги» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/682–2009-%D1%80.
19. Проект Закону України «Про адміністративні послуги». Зареєстрований у секторі законопроектів Верховної Ради України 29 січня 2010 р. під № 6020. Внесений на розгляд

Кабінетом Міністрів України. Відкликаний 11 березня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=36925.
20. Разрешительную систему необходимо сократить на 90% — Янукович//ИНТЕРФАКС-УКРАИНА — 2011. — 16 лютого.
21. Янукович хоче зібрати всі гроші в одну кишеню [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/10/6287382/.
22. Чиновники взимают со строителей «вышек» деньги за бесплатные документы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://proit.com.ua/news/telecom/2012/03/03/164004.html.
23. Клюев: Реестр админуслуг будет дополнен информацией об услугах местных госадминистраций и органов местного самоуправления//ИНТЕРФАКС-УКРАИНА — 2012. — 2 лютого.
24. Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів державної влади»//Офіційний вісник Президента України. — 2010. — № 32. — Ст. 1026.
25. Закон України від 17 березня 2011 р. № 3165-VI «Про внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України»//Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 38. — Ст. 384.
26. Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI «Про центральні органи виконавчої влади»//Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 38. — Ст. 385.
27. «Царь велит своим боярам…»: Інтерв'ю міністра юстиції О. Лавриновича газеті «Дзеркало тижня» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.zn.ua/newspaper/articles/61671#article.
28. Доручення Президента України від 14 лютого 2011 року «Щодо забезпечення додержання прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб у відносинах з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, запобігання проявам корупції під час надання адміністративних послуг» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/13132.html.
29. Закон України від 6 жовтня 2011 р. № 3828-VI «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України та деяких інших

законодавчих актів України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3828–17.
30. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1076-р «Про затвердження плану заходів щодо реформування системи надання адміністративних послуг»//Урядовий кур'єр. — 2011. — № 202 (1 листопада 2011 р.).
31. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1097 «Деякі питання надання Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку платних адміністративних послуг»//Офіційний вісник України. — 2011. — № 84. — Ст. 3067.
32. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1098 «Деякі питання надання підрозділами Міністерства внутрішніх справ та Державної міграційної служби платних послуг»//Офіційний вісник України. — 2011. — № 84. — Ст. 3068.
33. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1111 «Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Міністерством економічного розвитку і торгівлі, підприємствами та організаціями, що належать до сфери його управління, і розміру плати за їх надання»//Офіційний вісник України. — 2011. — № 84. — Ст. 3080.
34. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2011 р. № 1271 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури, заснованими на державній та комунальній формі власності»//Офіційний вісник України. — 2011. — № 96. — Ст. 3505.
35. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 682 «Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про адміністративні послуги».
36. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. № 1071-р «Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, що надаються Міністерством енергетики та вугільної промисловості»//Офіційний вісник України. — 2011. — № 84. — Ст. 3087.
37. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2011 р. № 1274 «Про Реєстр адміністративних послуг»//Офіційний вісник України. — 2011. — № 97. — Ст. 3534.
38. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 12 січня 2012 р. № 28 «Про затвердження Положення

про державного адміністратора і порядок його взаємодії з регіональними, місцевими дозвільними органами та суб'єктами господарювання» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0049–12.
39. Дніпропетровщина до 2015 року запровадить електронне управління [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unian.net/ukr/news/news-473440.html.
40. Постанова Кабінету Міністрів від 22 лютого 2012 р. № 141 «Про затвердження Порядку та умов надання у 2012 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на фінансування комплексних пілотних проектів з реформування системи надання адміністративних послуг» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/newsnpd.

Перегуда Е. В. К вопросу о политических аспектах реформирования системы административных услуг.

Исследуются особенности политического взаимодействия органов государственной власти в процессе реформирования системы административных услуг.
Ключевые слова: *административные услуги, Президент, Кабинет Министров.*

Pereguda Y. V. On the political aspects of reform of the administrative services.

The article investigates the political interaction of state bodies in the process of reforming the system of administrative services.
Keywords: *administrative services, the President, the Cabinet of Ministers.*

УДК 32.019.5:159.952. 1 (043.3)

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

***Радченко Л. М.*©**

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Проаналізовано поняття політичні інтереси, їх походження, зміст, характеристики. Визначено механізм реалізації політичних інтересів у демократичному суспільстві. Також представлено канали реалізації політичних інтересів.

Ключові слова: *політичні інтереси, політичний плюралізм, політична діяльність, політична участь.*

Демократія — це не лише вільні вибори і верховенство народу, а й плюралізм політичних інтересів. Політичні інтереси породжуються соціальною природою конкретного суспільства, позицією і положенням соціальної групи в системі політичних відносин. Вони являють собою концентроване вираження інтересів, котрі преломлюються в інтересах завоювання або утримання державної влади.

Зміст політичних інтересів виявляється у змісті і спрямованості політичних ідей, ідеалів, принципів у поглядах, почуттях і настроях, які представляють різний рівень (теоретичний і повсякденний) усвідомлення інтересів соціальної групи. Наявність політичних інтересів соціальної групи є необхідною передумовою розробки політичної ідеології, створення політичних партій, виникнення політичних організацій і закладів соціальних груп. Функції та характеристики будь-якої політичної ідеології соціальних груп, що залежать від положення класів в суспільстві, від їх політичних інтересів та цілей, від програми реалізації цих інтересів та цілей на практиці, різко відрізняються у владних та суспільних груп [4, с. 25].

Політичні інтереси — це чинники суспільної діяльності людей, їхніх спільнот і об’єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл державної влади. У ширшому плані до політичних інтересів відносять інтереси, спрямовані на згуртування зусиль усіх його або принаймна

більшості членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їх соціально- класових позицій у суспаільстві [6, с. 519]. Політичні інтереси виражають перш за все відносини між соціальними групами, а також між соціальними групами і державою з приводу політичного панування, політичної влади. Вони виражають також міжнародні і міждержавні відносини у політичній сфері. Політичний інтерес слугує основою входження того чи іншого фрагменту соціальної реальності до сфери політичних відносин — в наявності двох взаємопов'язаних, але різних тенденцій, одна із яких полягає у виході дій соціальної групи на інтереси соціальної цілісності, інша — у розгляді держави у якості основної сили вирішення соціальних проблем.

Політичний інтерес можна визначити як відношення людини, соціальної групи до будь-яких політичних впливів, процесів, політичної діяльності, засноване на їх світоглядних принципах, переконаннях, настановах, є внутрішнім джерелом політичної поведінки, який спонукає людей до встановлення політичних цілей та здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення. Вираження політичних інтересів соціальних спільностей людей, особистостості є активною, цілеспрямованою дією. В політиці відносини активно виявляються, оскільки у цій сфері людської діяльності задіяні маси людей, активні за своєю природою. Політичні інтереси охоплюють співвідношення існуючих політичних організацій, відносин. Його предметом може бути все, що об'єктивно корисне або шкідливе для існування, діяльності і розвитку класів, соціальних груп, індивідів у їхніх відносинах із владою або іншими соціальними суб'єктами. Об'єктами політичного інтересу є: влада і владні відносини у суспільстві, механізм і способи здійснення політичної влади, політична діяльність пратій, суспільно-політичних рухів, суспільних організацій і лобістських груп, політична еліта і певні представники на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях. Предметом політичного інтересу є вся сукупність політичних процесів, явищ і подій. Вони сприймаються і оцінюються суб'єктами політики з точки зору корисності і можливості використання для досягнення своїх цілей. Змістом політичних інтересів є вся сукупність тих об'єктів, цілей і завдань політичної діяльності, які захоплюють свідомість суб'єкта дій.

Політичні інтереси демократичного суспільного розвитку є вирішальним критерієм при оцінці політики та політичних інтересів, котрих дотримується держава. Добробут народу, забезпечення розви-

тку високоефективної економіки, гуманістичної культури, підтримання внутрішньої стабільності у суспільстві, зовнішньої безпеки визначають зміст цих інтересів. На основі цих інтересів держава визначає свої взаємовідносини із усіма політичними силами і політичними партіями у країні. Одним із фундаментальних принципів демократії залишається плюралізм, який повинен охоплювати політичну, економічну, і соціальну сфери життя суспільства, бути заснованим на рівному ставленні держави до інтересів і потреб суб'єктів політичного процесу — особистостей, соціальних груп, класів, партій, рухів, об'єднань [2, с. 449]. Принцип політичного плюралізму, який визначає демократичний характер цих взаємовідносин, не означає механічного урівноваження усіх інтересів, що функціонують у відповідному політичному просторі. Основою політичного плюралізму виступає соціальний плюралізм, згідно із яким сучасне суспільство представлено представлено великою кількістю різноманітних груп, кожна із яких має власні інтереси, потреби і цінносте. Особливе місце в системі інтересів людей займають політичні інтереси. Політичні інтереси виступають в якості спонукальних мотивів політичної діяльності, а також є тим, за рахунок чого суб'єкти політичного процесу — виявляють своє ставлення до матеріального, соціального і духовного життя [3, с. 180].

Ведучи діалог із усіма партіями і громадськими організаціями, держава покликана створювати умови для реалізації здорових, перспективних інтересів і зводити заслін перед спотворенням політичних інтересів, такими, що суперечать життєвим потребам і соціальним прагненням народу, корінним інтересам країни. Для виникнення політичних інтересів необхідне створення — у ході суспільного розвитку — такого положення, коли задоволення його основних потреб пов'язане із діяльністю політичної влади або, навпаки, його зміна. Такі цінності демократії як розширення участі громадян у політиці, ідеї мирного співіснування, соціальної справедливості й рівності протилежні за своює спрямованістю цінностям індивідуалізму, гегемонії, шовінізму тощо. Зміст політичного інтересу формується в результаті взаємодії інтересів соціальних груп, при чому інтересів не лише пануючих груп, але й інших груп суспільства. Державний інтерес може не співпадати із інтересами окремих представників суспільства. Держава, здійснюючи сукупний груповий інтерес, може пригнічувати або не враховувати інтереси окремих представників суспільства. Проте, у деяких випадках

державний інтерес може тимчасово не співпадати із сукупним інтересом владних груп суспільства.

Політичний інтерес, будучи невід'ємною властивістю суб'єктів політики, у функціонально-діяльнісному сенсі являє їх творче перетворююче відношення до оточуючої дійсності. Він виявляє себе на всіх рівнях активності суб'єкта. В цілому в демократичному суспільстві політичний інтерес має ряд каналів реалізації: 1) діяльність владних структур (представницької, виконавчої і президентської); 2) політичний вплив партій, організацій, союзів, церков, засобів масової інформації; 3) тиск масових політичних сил (страйкові рухи, мітинги). Реалізація політичного інтересу передбачає здійснення двох характерних йому протилежних, але таких, що передбачають одна одну тенденцій: тенденції до політичного самоствердження, яке виражається цілеспрямованістю насія інтересу до задоволення своїх політичних потреб, і тенденції на творчість, які виражають вибіркову орієнтацію суб'єкта на реалізацію певної об'єктивної можливості [5, с. 649].

Ці дві тенденції утворюють діалектичне протиріччя в реалізації політичного інтересу. Їх взаємне заперечення виявляється у тому, що вони не співпадають між собою, не тотожні один одному, оскільки утворюють два процеси, що мають взаємно протилежні напрями і результати. Тенденція на творчість змінює та перетворює умов життя шляхом реалізації можливостей, що у них містяться. На противагу цьому — тенденція до політичного самоствердження спрямована на відтворення і розвиток самого суб'єкта шляхом використання ним результатів політичної діяльності. Результатом процесу політичного самоствердження є розвиток самого суб'єкта — носія політичного інтересу.

В політиці перехід можливого на дійсність відбувається лише як реалізація інтересів певного суб'єкта. Так чи інакше політична можливість, а через неї і соціально-економічні необхідності реалізуються, лише набувши форми політичного інтересу певного суб'єкта. Така можливість перетворюється на політичну необхідність, коли стає змістом інтересу великих сукупних об'єктів політики, народних мас. Інтереси, перетворюючись у змісті до його політичної волі, стають пануючою політичною тенденцією, яка впливає на розвиток політичних подій, напрями і темпи політичної діяльності. Політична діяльність стає здійсненням інтересів саме тому, що вона вибірково, за допомогою примусу реалізує одну із багатьох можливостей в еволюції демократичного суспільства. У політиці нічого не робиться без вирішальної участі і боротьби інтересів тих,

хто своєю діяльністю реалізує ті чи інші можливості суспільного руху. Політичні інтереси як рушійна сила політичної діяльності присутня в тій чи іншій формі у всіх створених нею явищах і подіях. Звідси, будь-яка політична подія є нічим іншим як реалізацією чи спробою здійснення інтересів певних суб'єктів політики.

Реалізація політичних інтересів досягається дієвими суб'єктами за допомогою специфічних засобів (примусу, впливу, тиску), що забезпечують панування одних інтересів і підкорену роль інших. У процесі практичної реалізації політичний інтерес і суб'єкт політики зустрічаються з необхідністю зіставлення їх з усією різноманітністю інтересів, наявних у суспільстві. Оскільки політичні інтереси існують у загальнозначимій, загальнообов'язкові формі, то їм належить провідна роль в інтерпритації і прямуванні всіх інших інтересів відповідної соціальної спільноти, що виявляються у розробці і здійсненні економічних, правових, культурних та інших напрямів політики. Водночас вони самі спираються на екномічні, соціальні та інші практичні інтереси, співвідносяться із вимогами останніх власні диспозиції та вимоги.

Механізм реалізації політичних інтересів у демократичному суспільстві здійснюється двома шляхами: через політичну участь (постійний або одноразовий вплив індивідів на політичну владу; участь у виборах, у діяльності суспільно-політичних організаціях та участь у референдумах, мітингах, демонстраціях; контакти із урядовими чиновниками; написання листів до політичних діячів), а також політичну діяльність (професійна робота в межах різних політичних інститутів по зміні та удосконаленню існуючих у суспільстві політичних відносин в інтересах великих мас людей, робота в державних структурах та апараті політичних пратій і суспільних організаціях та ін.).

Зміст і спосіб реалізації політичного інтересу відповідного соціального суб'єкту визначається його становищем у загальній системі суспільних відносин, зокрема, в існуючій політичній системі. У процесі практичної реалізації політичних інтересів будь-який суб'єкт зустрічається із необхідністю зіставлення їх з усією різноманітністю інтересів, наявних у суспільстві. Оскільки політичні інтереси існують у загальнозначимій, загальнообов'язковій формі, то їм належить провідна роль в інтеграції та спрямування всії інших інтересів відповідної соціальної спільноти, що знаходять свій вияв у розробці та здійсненні економічної, правової, культурної та інших напрямків політики. Водночас, самі вони

спираються на економічні, соціальні та інші практичні інтереси, співвідносять з вимогами останнії власні диспозиції та вимоги.

Реалізація політичного інтересу у демократичному суспільстві неможлива без виявлення політичної активності його носія. В політичній активності окремих особистостей або соціальних груп можна сконструювати наступну шкалу інтенсивності політичних дій:

1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, які виходять із політичної системи, від її інститутів чи їх представників, не пов'язана із необхідністю власної високої активності;

2) участь в періодичних діях, пов'язаних із делегуванням повноважень (електоральна поведінка);

3) діяльність у політичних організаціях;

4) виконання політичних функцій у межах інститутів, що входять до політичної ситсеми чи діючих проти неї;

5) активна діяльність у позаінститутуційних політичних діях, спрямованих проти існуючої політичної системи і т. п. [5. с. 650].

Політична участь являє собою дію або сукупність дій, що є відповідною реакція на політичні події, процеси і т. п. з метою впливу на позицію і діяльність суб'єктів політики та можливістю реалізувати власні політичні інтереси.

Ще однією із форм реалізації політичного інтересу у демократичному суспільстві є політична діяльність, як особлива, специфічна сфера суспільної діяльності. Політична діяльність являє собою сукупність дій суспільних груп з реалізації своїх політичних інтересів з приводу завоювання, використання і утримання влади. Політичну діяльність слід розлядати як таку, що спрямована на багатовимірне, матричне, інтегроване узгодження політичних інтересів суб'єктів політичної діяльності від індивіда до великих суспільних груп. Отже, сутність політичної діяльності полягає не скільки у боротьбі за владу, скільки в регулюванні політичних відносин у суспільстві, досягенні злагоди та взаєморозуміння громадян, їхніх спільнот і влади як повертикалі, так і по горизонталі. Політична діяльність є специфічним видом людської діяльності, що має регулювати, збалансовувати, узгоджувати інтереси та відносини між субєктами політики, сприяти досягненню в суспільстві громадського миру та взаєморозуміння [1. с. 96]. Гармонійне поєднання загальних, колективних та індивідуальних цілей якнайкраще сприяє успішній політичній діяльності, її суспільній користі та ефективності, створює умови для стабільності функціонування політичної сфери суспільства

як макросоціальної системи, що самоврегульовується у процесі своєї життєдіяльності.

Ігнорування у політичній діяльності проблем, що стосуються великих суспільних груп людей, може стати причиною соціальних вибухів і протестів, оскільки є проявом недемократичності того чи іншого суспільства. Таким чином, діяльність можна розцінювати як поле зіткнення й узгодження інтересів різних прошарків і верств суспільства, а відтак і регулятором політичних відносин за допомогою правових, соціальних і психологічних чинників. Політична діяльність є наслідком реалізації певної мотивації суб'єктів політики, їхніх політичних інтересів. Рушієм політичної діяльності є політична свідомість, яка формується і розвиваються під впливом соціальних інститутів у поєднанні з політико-психологічними чинниками ментальністю, політичною та правовою культурою і т.ін.). Політичні інтереси, політико-психологчна культура, традиції, цінності, орієнтації тощо є системоорганізуючимии, спрямовуючими чинниками політичної активності суб'єктів політики. Їх сутність визначає мету, зміст, поширеність і наслідки впливу політичної діяльності суб'єктів політики на життя суспільства загалом, життя суспільних груп та окремих індивідів. Для визначення спрямованості, виду політичної діяльності вирішальне значення має сутність, міра представленості приватного інтересу в політичному. Оскільки сутність політики охоплює складну взаємодію приватних і загальних інтересів.

Політична діяльність є свідомою зміною чи удосконалення існуючих в суспільстві політичних відносин в інтересах великих мас людей (класів, націй, соціальних груп, прошарків). На відміну від політичної участі, що являє собою одноразовий (при референдумі) чи чи періодично повторюваний (на виборах) акт політичного волевиявлення особистості, політична діяльність передбачає професійну участь — виконання політичних функцій — в межах тих чи інших інститутів політичних організацій суспільства або діячих проти неї [5, с. 654]. Політична діяльність тісно пов'язана із сукупними політичними інтересами тих чи інших соціальних утворень. Основною організаційною формоюїх вираження є політичні партії та суспільні формальні і неформальні організації, рухи та об'єднання.

Таким чином, саме у демократичному суспільстві можна сподіватися на повну реалізацію всього плюралізму політичних інтересів усіх його членів, що сприятиме задоволенню їх політичних потреб.

Література:

1. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.- метод. посібник/В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтярев, А. Кудряченко; За заг. ред. В. Бебик. — К.: ІКЦ «Леста», 2006. — 248 с.
2. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції/М. А. Дмитренко; НПУ імені М. П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльності та держ. Безпеки. — К.: Знання України, 2008. — 544 с.
3. Лекції з політології: Навчально-методичний посібник/ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 332 с.
4. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания. — К.: Наукова думка, 1981. — 262 с.
5. Общая и прикладная политология: Учеб. пособие/Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М.: МГСУ, Изд-во «Союз», 1997. — 992 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник/Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

Радченко Л. М. Механизм реализации политических интересов в демократическом обществе

Анализируется понятие политических интересов, их происхождение, содержание, характеристики. Определено механізм реализации политических интересов в демократическом обществе. Также представлено каналы реализации политических интересов.
Ключевые слова: *политические интересы, политический плюрализм, политическая деятельность, политическое участие.*

Radchenko LM. The mechanism of realization of political interests in a democratic society
Analyzes the concept of political interests, their origin, content, characteristics. Defined mehanizm implementation of political interests in a democratic society. Also provided sales channels of political interests.
Key words: *political interest, political pluralism, political activities, political participation.*

УДК 140.8 (477) (09)

СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ УТВЕРДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАТУСА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Федорук П. І. ©

Здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються базові геополітичні цінності, інтереси й пріоритети сучасної України.

Ключові слова: *геополітика, геополітичні цінності, інтереси, пріоритети, політична модернізація, соціальна стратифікація, українська локальна цивілізація.*

Незважаючи на те, що з часу проголошення незалежності України минуло вже більше ніж півтора десятиліття, досі не відбулося її геополітичне ствердження в якості повноправного суб'єкту міжнародних відносин. Серед причин такої ситуації — недостатня дослідженість чинників, які впливають на геополітичне ствердження сучасної України, а також пріоритетів відповідної державної політики, що неможливе без сутнісного політологічного аналізу базових геополітичних цінностей, інтересів та пріоритетів країни.

В Україні геополітична наука започаткувалася лише на початку XX століття (праці С. Рудницького, О. Донцова, Ю. Липи), проте подальшого розвитку вони в силу «напівколоніального» статусу України за радянських часів майже не отримали, а власне філософські її підвалини геополітики в Україні почали досліджуватись вже після здобуття незалежності, передусім, зусиллями таких вчених, як В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремінь, В. Крисаченко, М. Михальченко, Ф. Рудич, М. Степико, М. Хилько, М. Шульга та деяких інших.

В українському суспільстві загалом, і в науковому середовищі зокрема, спостерігається підвищений інтерес до геополітики, проте досі чимала частина досліджень має прикладний або спеціальнонауковий характер, а крім того — нерідко зводиться до спроб адаптації розробок зарубіжних авторів до українських реалій. Йдеться про ідеї таких кла-

сиків геополітики, як З. Бжезінський, Т. Гоулд, С. Коен, Х. Маккіндер, С. Хантінгтон, К. Хаусхофер, Р. Челлен та деяких інших.

При цьому часто ігнорується відоме правило про те, що геополітика в кожного народу своя. А якщо воно і враховується, то значна частина існуючих досліджень з української геополітики зосереджується виключно на проблемах зовнішньополітичного вибору нашої держави. На думку ж автора геополітика країни має формуватися відповідно, перш за все, до її внутрішніх чинників, саме вони мають бути визначальними, а зовнішня політика — похідною від них. Такий підхід акцентує увагу на власній сутності геополітичних цінностей України, їх нередукованості до інших сутностей, у тому числі до сутності геополітичних цінностей інших країн чи навіть глобальних цінностей. Адже цінності держави — в ній самій, в благополуччі її народу. Відповідно до цих цінностей мають визначатися національні інтереси та пріоритети державної політики — як внутрішньої, так і зовнішньої, звичайно ж, із врахуванням реалій міжнародної ситуації.

Акцент на внутрішній для країни сутності її геополітичних цінностей вимагає політологічного підходу для його осмислення, адже на засадах такого підходу можна розглядати проблему геополітичного ствердження України як комплексну, тобто таку, що потребує залучення пізнавальних засобів різних спеціальних соціальних та гуманітарних наук.

Визначення традиційних українських геополітичних цінностей знаходимо в працях видатних вітчизняних мислителів кінця XIX — першої половини XX століть, які на високому науковому рівні досліджували історію українського народу, його менталітет, культуру, цінності — М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Міхновський, Ю. Бачинський, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, С. Рудницький, О. Бочковський, А. Синявський, М. Сціборський, В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Шелухін, Ю. Липа та інші. Аналіз їх геополітичних праць дає можливість говорити про те, що традиційними для вітчизняної геополітичної думки були ті цінності, які притаманні сучасним високорозвиненим суспільства, а саме: цінність людини як духовної істоти, що прагне самореалізації, свобода, соціальна справедливість, рівність прав тощо.

Філософсько-політологічний аналіз цінностей, на який спирався автор, здійснювався передусім такими вітчизняними авторами як Т. Аболіна, А. Єрмоленко, О. Кисельова, В. Кушерець, В. Малахов, В. Огнев'юк та деякі інші. Цінності українського народу вивчали зокрема С. Возняк,

І. Кононенко., О. Корнієнко, В. Луць., В. Москалець, а Н. Жабінець, В. Климончук зверталися до вивчення його політичних цінностей.

Геополітика постала як самостійна наука на межі XIX–XX століть, заклавши фундамент для концепцій, які мали значний вплив на розвиток людства протягом всього минулого століття, та, вочевидь, матимуть у майбутньому. Сучасна геополітична наука, яка динамічно розвивається, оперативно реагуючи на зміни, що відбуваються у світі, досліджує потенційні можливості держав ініціювати і брати участь у такому влаштуванні світових процесів і тенденцій, які дозволили б використовувати власні політичні, економічні, культурно-цивілізаційні, інформаційні, територіально-просторові ресурси для реалізації своїх інтересів. Такі можливості пізнаються у світоглядно-смисловому полі, яке задають базові цінності геополітичного ствердження окремих держав та глобальної політичної спільноти. Виявити ці цінності та взаємозалежності між ними є завданням політологічного аналізу аналізу.

Процеси глобалізації міжнародних відносин ведуть до постійного зростання загальної взаємозалежності та взаємозв'язку суб'єктів та об'єктів міжнародних відносин, зростання значення, розширення та поглиблення транснаціональних відносин, диверсифікації загроз та зміни можливих заходів щодо їх попередження та нейтралізації, скорочення сфер виключної компетенції держав у світовій політиці. Основні зміни стосуються зміни місця держави в системі міжнародних відносин, яка підтримується не лише державами, але й сукупністю інших взаємозалежних, різнорідних елементів — наддержавних утворень, міжнародних організацій, у тому числі й недержавних, транснаціональних корпорацій тощо. Важливими характеристиками сучасних міжнародних відносин є посилення боротьби за енергоресурси та транспортно-комунікаційні коридори, а також значне посилення інформаційної парадигми геополітики. За таких обставин відбувається складний процес формування нової системи міжнародних відносин, нової ієрархії країн постбіполярного світу. В основі цих процесів знаходиться радикальне переосмислення ієрархії геополітичних цінностей у глобальному контексті.

Відповідно до класифікації, прийнятої в науковій літературі з геополітики й міжнародних відносин, Україна є державою середнього рівня, зовнішньополітичні дії якої локалізуються переважно на регіональному рівні. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин має як потенційні переваги, так і потенційні вади. До переваг належать: більша свобода вибору зовнішньополітичних пріоритетів, визначена етапом

становлення незалежності та помірністю зовнішніх загроз суверенітету; відсутність формальних міжнародних обмежень у механізмах прийняття зовнішньополітичних рішень, пов'язаних з участю у наднаціональних утвореннях; статус «вільного агента» у процесі трансформації системи міжнародних відносин, що надавав можливість вибору партнерів та отримання від потенційних партнерів кращих умов партнерства. До вад можна віднести відсутність гарантованої підтримки з боку інших держав; високий ступінь невизначеності перспектив у системі міжнародних відносин; вразливість до силового тиску та дипломатичного шантажу з боку інших держав та міжнародних організацій. Така амбівалентність зовнішньополітичного середовища України вимагає утвердження її геополітичного статусу на внутрішньополітичних засадах — передусім власних національно-державних цінностей [1; 2].

Важливою характерною рисою української геополітичної думки є її переважна орієнтація на внутрішні геополітичні чинники [3; 4]. Саме на внутрішніх реформах акцентували увагу вітчизняні мислителі, коли міркували про фактори, що можуть зробити український народ сильним, процвітаючим, забезпечити реальний суверенітет й поважне місце на міжнародній арені. Адже визначити геополітичне призначення можна лише виходячи з цінностей й інтересів народу, які знаходяться переважно всередині країни.

Бачення вітчизняними дослідниками геополітичних інтересів і пріоритетів розвитку України простежується у визначенні ними призначення української держави, реалізації її внутрішнього і зовнішнього геополітичного змісту. Хоча позиції зарубіжних дослідників щодо геополітичного призначення України різняться від підходів вітчизняних мислителів, між ними є й спільне, зокрема, більшість бачили нашу державу самостійною, а також поєднували її долю із створенням федеративного союзу країн Центрально-Східної Європи, який мав відіграти вирішальну роль у підтримці стабільність і безпеки в регіоні.

Базові цінності, інтереси й пріоритети розвитку України, визначені вітчизняними дослідниками ще наприкінці XIX — в першій половині XX століть, залишаються актуальними й донині. Незважаючи на значні геополітичні зміни, що відбулися у світі з того часу, незмінним залишилося стратегічне розташування України на стику європейської і азійської цивілізацій, що не лише відкриває можливості, а й навіть зобов'язує нашу державу стати комунікаційним ланцюгом, що поєднує Захід і Схід, Північ і Південь.

Що стосується пошуку пріоритетів розвитку України, то він має відбувати з орієнтацією на внутрішні геополітичні чинники, адже саме всередині держави, в цінностях й інтересах її народу, а не у зовнішньополітичній кон'юнктурі, лежить той «геополітичний код», який визначає призначення держави, пріоритети її внутрішньої і зовнішньої політики. Але це залежить від всебічної модернізації держави.

Модернізація є еволюційним переходом країн до якісно вищих стандартів політичного, економічного, соціального, культурного розвитку внаслідок науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін, перетворень нормативних та ціннісних систем; переходом від суспільства, що втратило матеріальні й духовні потенції для динамічного саморозвитку, до прогресивного соціального ладу. Політична модернізація є важливим чинником перетворення України на суб'єкт геополітики, адже вона адаптує політичну систему країни до сучасних світових процесів, викликів глобалізації [1].

Кожна країна має свої особливості, тож і процес модернізації відбувається по-різному, хоча виконує одні і ті ж самі функції в кожному суспільстві. У слабко організованих, перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, значною є роль держави і всієї політичної системи для забезпечення мобілізації ресурсів, реалізації запропонованих перетворень, держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але українська держава не виконує такі свої функції в силу відсутності потужних політичних сил із стратегічним баченням майбутнього держави і своєї ролі в ньому, несформованості зрілої політичної еліти, боротьби кланів, груп еліт, які намагаються встановити свої правила гри, а суспільство в цих іграх розглядається лише як інструмент, засіб досягнення цілей, яким нібито можна маніпулювати.

У силу зазначених обставин політична модернізація в Україні має вирішити два основні завдання: збалансувати політичну систему і сформувати розвинене громадянське суспільство, яке контролюватиме державу. Основними напрямками демократизації політичної системи в Україні мають стати наступні: ствердження представницького характеру державної влади, що означає делегування громадянами своїх владних повноважень обраній ними особі чи політичному об'єднанню; легітимність влади, тобто її ствердження за рахунок перемоги на періодичних виборах; чіткий та ефективний розподіл гілок влади, незалежність судової системи; плюралізм і конкурентність політичних сил у представленні і висловленні інтересів соціальних груп; дотримання

і захист природних та громадянських прав людини будь-якого соціального статусу через функціонування зрілого діючого громадянського суспільства; наявність розвиненої політичної культури суспільства, яка передбачає певні знання й компетентність у сфері політики, емоційні орієнтації щодо політичної системи («національна гордість»), ціннісні орієнтації і політичну активність, участь.

Відкритим для України залишається надзвичайно важливе питання адміністративно-територіальної реформи, яке в контексті політичної модернізації покращує взаємозв'язки в форматі «центр-регіони», посилює інтеграцію регіонів у загальнонаціональний політичний, економічний і культурний простір. Основою регіональної політики України повинна стати стратегія партнерства, інтеграції, перехід до політики відповідальної регіоналізації, яка має передбачати не лише розширення функцій регіонів, а й відповідальність місцевих органів влади перед населенням.

Політична модернізація не може здійснюватись за відсутності ефективно діючої незалежної судової системи, а також без зростання загального рівня правової та політичної культури населення України, яка сприятиме досягненню високого ступеню політичної освіченості населення, що дозволить людям робити свідомий ціннісно визначений вибір. Однією зі складових політичної модернізації і, у той же час, передумовою розвитку політичної культури є культурна секуляризація, яка полягає в раціоналізації політичного мислення і політичної діяльності індивіда, переході його від ірраціональних факторів політичної поведінки до переважно раціональних настанов у формуванні політичних ціннісних позицій.

Історичний досвід розвитку провідних країн засвідчує, що політична система може бути модернізована через формування зрілого громадянського суспільства, зниження ступеня відчуження між владою і суспільством. Активне й незалежне громадянське суспільство — важливий чинник на всіх стадіях процесу демократизації; лише зріле громадянське суспільство здатне контролювати дії влади та ефективно обстоювати права громадян.

Важливою для модернізації українського суспільства, його демократизації є відповідна ефективна інформаційна політика держави. Подолати залежність ЗМІ можливо лише шляхом створення економічних передумов діяльності представників мас-медіа, їх самоокупності,

створення прозорих схем оплати праці журналістів. Необхідне підвищення професійного рівня журналістів та керівників ЗМІ.

Здійснення належних заходів із всебічної політичної модернізації України, основною ціннісною суттю яких буде справжня демократизація суспільства, дасть можливість проводити широкі реформи в інших сферах.

Сьогодні одним з ключових факторів, що впливають на геополітичне становище держави, є соціально-економічний. Це є свідченням високого статусу відповідних цінностей у загальній структурі геополітичних цінностей. Країни із слабкими економіками, низькими стандартами якості життя людини змушені лише пристосовуватися до геополітичних реалій, які визначають сильні економічні гравці. При цьому, важливим є не лише загальний потенціал економіки, а й високі соціальні стандарти життя громадян країни, які в глобалізованому світі почали виконувати функцію геополітичних цінностей. Зразком таких стандартів сьогодні для всього світу, як і для України, є розвинені країни Європи, які традиційно отримують найвищі оцінки за індекс рівня життя своїх громадян, а складником досягнення цих стандартів має бути соціально-економічна модернізація [5].

У перші роки незалежності вітчизняна влада намагалася вживати заходів із економічної модернізації, проте це були переважно моделі реформ концепції так званої «наздоганяльної» модернізації, суть яких полягала у намірах наздогнати розвинені країни Заходу в політичній, економічній, соціальній та інших сферах. При цьому, замість розробки стратегії стабільного соціально-економічного розвитку перехідних країн, що враховувала б національну специфіку й інтереси, базувалася на національно-державних цінностях, були здійснені спроби скопіювати моделі найменш соціально-орієнтованих ринкових економік. Внаслідок цього, а також високого рівня корупції, держава фактично втратила контроль над економікою, відбулася швидка стратифікація суспільства на дуже багатих і дуже бідних, причому перших виявилося мало, а останніх — дуже багато, середній клас практично зник.

Перед українською державою стоїть завдання формування з ціннісних позицій соціально орієнтованої, а внаслідок цього стабільно конкурентоспроможної, інтегрованої у світове господарство економіки. Для цього необхідно вирішити низку стратегічних проблем, серед яких ціннісно пріоритетною є демократизація економічних відносин. Серед підпорядкованих їй ціннісних орієнтирів соціально-економічних

перетворень в Україні є наступні: перехід від економіки, що базується на відсталих технологіях виготовлення сировини і напівфабрикатів до «економіки знань»; посилення відкритості національної економіки при створенні механізмів захисту національного виробника тощо.

В контексті таких ціннісних настанов важливим завданням держави є законодавче закріплення прямої залежності між зростанням економіки країни та рівнем добробуту громадян. Предметом першочергової уваги держави має стати всебічний розвиток людського капіталу — головної конкурентної переваги країни в сучасному постіндустріальному суспільстві. Потребують удосконалення системи соціального забезпечення та страхування.

Ціннісним пріоритетом у соціально-економічній політиці є державне сприяння формуванню значного середнього класу. Цей пріоритет тісно пов'язаний з іншими соціально-економічними цінностями, такими як: політична стабільність, стабільність законодавчої бази, верховенство права, захищеність громадян, розвиненість громадянського суспільства; соціальна орієнтованість ринкової економіки, вільна конкуренція, законодавча захищеність приватної власності; затребуваність і доступність якісної освіти тощо.

Для зміни місця науки в суспільстві вона має змінити свої ціннісні пріоритети: відійти від офіціозно-диктувального статусу, забути про право на абсолютну істину й орієнтацію на власні академічні інтереси, стати конкурентоспроможною у світі, високопродуктивною щодо соціально-економічних ефектів і етичною щодо наукових рекомендацій. Необхідним є запровадження жорстких стандартів до системи навчання, що відповідала б ціннісним вимогам розвинених європейських країн.

Зодоров'я нації має стати наступним соціально-економічним ціннісним пріоритетом, який конкретизується зокрема у підвищенні доступності та якості медичного обслуговування, послідовній і масштабній національній екологічній політиці, зміцненні етики сімейних стосунків, відновленні цінностей шлюбу, зростанні народжуваності, соціальному захисті дітей, материнства і батьківства. Особливої уваги потребує така соціально незахищена частина населення, як молодь.

Із підсиленням ролі культурно-цивілізаційного виміру геополітики дедалі більшого поширення набуває таке явище, як цивілізаційна консолідація, суть якої полягає у групуванні країн на основі історичної та культурно-релігійної близькості. Сучасний світ є ареною протиборства і взаємодії не стільки національних держав, скільки груп держав, згур-

тованих здебільшого спільними цивілізаційними цінностями. Під час прийняття стратегічних рішень й обрання довгострокових орієнтацій держави частіше керуються такими чинниками, як ціннісна, релігійна, етнічна, ментальна спорідненість.

У своїй історії людство пройшло від прадавніх локальних до регіональних і релігійних цивілізацій, а потім і до глобальної цивілізації, домінують у якій сьогодні дві регіональні цивілізації — європейська і північноамериканська, при цьому, до складу всесвітньої цивілізації також входять інші регіональні цивілізації — китайська, японська, індійська, євразійська, а також інші регіональні та локальні цивілізації, в тому числі й українська, яка ще має визначитися із своїм місцем у світовій цивілізаційній ієрархії. Справа не лише в тому, якою мірою українська локальна цивілізація вмонтується в глобальну наднаціональну цивілізацію, а в тому внеску, який вона може зробити у розв'язання загальних для людства глобальних проблем. Можливість такого внеску залежить передусім від взаємної зрозумілості і прийнятності українських цінностей та цінностей інших учасників глобальної спільноти.

Модернізаційні процеси в рамках концепції плюралізму розвитку світових цивілізацій слід розглядати як природний, але прискорений процес освоєння вже існуючих цивілізаційних досягнень у рамках своєї цивілізації, включення в суспільне життя країни досягнень інших цивілізацій. Успішність і темп цього процесу залежить від міри кристалізації та усвідомлення Україною власних ціннісних засад. Україні необхідно на широкому, конкретному історичному матеріалі виокремити проблему пізнання і модернізації своєї власної цивілізації центральноєвропейського типу — передусім через визначення власних цінностей.

Українська локальна цивілізація має багато рис рубіжної, суміжної цивілізації. Такі цивілізації відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетенням характеристик національної культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими міститься локальна цивілізація. Такі цивілізації врешті-решт теж стають частинами великих цивілізацій, але при цьому ще довго зберігають риси рубіжності. Як рубіжна, або як її ще називають деякі дослідники — транзитна, цивілізація Україна одночасно має риси (передусім цінності), що притаманні західним цивілізаціям, й риси (цінності), що притаманні східним цивілізаціям, а також риси (цінності), що однаково не нехарактерні ні тим, ні іншим.

У країнах-цивілізаціях рубіжного типу дослідники виокремлюють три основні типи міжкультурних контактів: відкрито вороже протистояння; симбіозна взаємодія близьких культур; синтезна взаємодія, коли народжується якісно нове явище, суттєво інше, ніж первісні учасники контакту. Відповідно мова йде про несумісні системи цінностей у першому випадку, тяжіння до створення спільної системи цінностей у другому, та творення третьої, нової системи цінностей. Заради збереження цілісності української держави необхідно активно й послідовно підтримувати синтезні процеси соціокультурного і політичного розвитку, базовані на власній системі цінностей.

У культурно-цивілізаційному контексті геополітичної самореалізації України першочерговим завданням є формування української політичної нації, під якою слід розуміти не стільки етнічну єдність, як тверду впевненість більшості громадян щодо того, до якої політичної спільноти вони належать. Формуванню національної єдності України сприятимуть наступні заходи: створення єдиних загальнонаціональних політичного, економічного, інформаційного, наукового, культурного просторів, що передбачає широке інформування громадськості щодо подій в усіх регіонах держави, постійний науковий діалог і обмін між навчальними і культурними закладами країни; формування міжконфесійного діалогу з метою поступового переходу до створення єдиної української православної церкви; налагодження інфраструктури внутрішніх соціокультурних обмінів; започаткування на державному рівні практики безперервної загальнонаціональної дискусії щодо нагальних суспільних проблем за участі представників центральної і регіональної влади, політиків, науковців, бізнесменів; створена спільними зусиллями держави, науковців і бізнесу просвітницька кампанія, спрямована на виховання поваги до традиційної народної культури етнічних спільнот України, на усвідомлення населенням нерозривності давніх і сучасних зразків культури; забезпечення пільг для україномовних ЗМІ, книгодрукування, кіновиробництва, театру, музики, мистецтва.

При виборі стратегії зовнішньої політики України слід враховувати той факт, що на сьогоднішній день наша держава, як і більшість країн Центрально-Східної Європи, не має достатньої кількості ресурсів в усіх сферах, необхідних для того, щоб самостійно суттєвим чином впливати на процеси в глобальній системі міжнародних відносин. Тож опора лише на власні сили наразі не дає широких можливостей для реалізації своїх інтересів, і Україна має залучати ресурси інших

учасників системи міжнародних відносин, зберігаючи за цього власні ціннісно-цивілізаційні пріоритети. При цьому, нашій державі потрібно визначатися із своїм місцем одночасно щонайменше на двох рівнях — світовому і європейському: на світовому рівні — в умовах домінування США, на європейському — в умовах формування Європейського Союзу з декількома сильними регіональними центрами, а також рахуватися з існуванням політично ослабленої, проте впливової у ресурсному і військовому вимірах Росії.

За наведених обставин, ієрархія геополітичних цінностей України на даному етапі розвитку має бути наступною: кристалізація і розвиток власних культурно-цивілізаційних та соціально-економічних цінностей (наслідки — закріплення єдиних загальнонаціональних політичного, економічного, інформаційного, наукового, культурного просторів); посилення співпраці із європейськими і євроатлантичними структурами (наслідки — укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо); посилення регіональної і субрегіональної політики (наслідки — послідовний розвиток багатосторонньої співпраці в межах ГУАМ, Організації Чорноморського економічного співробітництва, Центральноєвропейської ініціативи); розвиток стратегічного партнерства із окремими країнами, по відношенню до яких Україна може виступати у ролі геополітичного комунікатора — США, Польщею, Грузією, Росією, країнами Центральної і Східної Європи, Балтії, Балкан, Кавказу, Туреччиною.

Таким чином, основні геополітичні цінності сучасної України стосуються проблеми політичної комунікації — передусім всередині країни, а також і в міжнародному політичному просторі. Ці цінності фіксують водночас як культурно-цивілізаційну самобутність України, так і базовану на ній готовність до підтримання і забезпечення глобальної політичної комунікації.

Література:

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. — К.: ТОВ «Атлант ЮМмСі», 2005. — 498 с.
2. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. — К.: Грамота, 2007. — 576 с.

3. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: В. Ф. «Відродження», 2004. — 488 с.
4. Михальченко М. Україна доби межичасся, Блиск та убозтво куртизанів. — Дрогобич: В. Ф. «Відродження», 1998. — 288 с.
5. Кирик В. Л. Геополітична експансія, — К.: Вид-во «Абрис», 2009. — 216 с.
6. Слонімський В. Г. Міжнародні відносини, геополітика і національна безпека. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. — 196 с.

Федорук П. И. Сущность, особенности и основные пути утверждения ценностей геополитическокого статуса современной Украины

Исследуются базовые геополитические ценности, интересы и приоритеты современной Украины.
Ключевые слова: *геополитика, геополитические ценности, интересы, приоритеты, политическая модернизация, социальная стратификация, украинская локальная цивилизация.*

Fedoruk P. I. The essence, the characteristics and values of the main ways the approval status of modern Ukraine geopoliticheskokogo

We study the basic geo-political values, interests and priorities of modern Ukraine.
Keywords: *geopolitics, geo-political values, interests, priorities, political modernization, social stratification, the Ukrainian local civilization.*

УДК 329.12

ЛИБЕРАЛЬНАЯ ИДЕЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ РОССИИ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ

Зелинская С. В.

Аспирант Севастопольского национального технического университету

Анализируется процесс становления и развития либеральной идеи конституционализма в политико-правовых условиях самодержавной власти России на рубеже XIX–XX веков.

Ключевые слова: *конституционная идея, гражданское общество, государство, конституционная монархия, демократия.*

Конец XIX — начало XX веков являлся периодом бурного развития либеральных идей в политической жизни России, это было время, когда происходило преломление международного опыта конституционализма в политическом сознании российских либералов.

Изучение опыта освоения либеральных идей конституционализма в России конца XIX — начала XX веков позволяет понять суть политической культуры и политической традиции России в отличии от западноевропейских стран. Таким образом, целью публикации является анализ процесса становления либеральной идеи конституционализма в политико-правовых условиях самодержавной власти России на рубеже XIX–XX веков. Задачи статьи сводятся к определению факторов и возможностей для принятия в России на рубеже XIX–XX веков либеральной идеи конституционализма.

Дело начинается со слов, с мысли. Мысль либеральная была уже выработана на Западе. Русская конституционная идея рубежа XIX — XX веков переняла от западной политической мысли либеральные ценности свободы и прав личности, правового государства и гражданского общества. Данной идее были присущи сравнительный характер исследований, исходя из мирового контекста проблемы становления конституционализма. Особенности русского конституционализма зависят от политической системы России, социальной базы страны. Исходя

из таких особенностей, строилась либеральная стратегия проведения политических реформ.

Процесс становления и развития либеральной идеи России и Запада резко различаются. В Европе развития либеральной доктрины было более или менее синхронизировано с процессом формирования основных институтов гражданского общества, с уровнем уже сложившегося во всех слоях общества правового сознания. В России же, учитывая особую роль самодержавия и государства в проведении реформ страны, путь соединения либеральных принципов с особенностями развития институтов государственности оказался гораздо более сложным. Находясь в поисках пути модернизации общественной жизни России, идеологи либеральной мысли обращаются к истории развития либерализма в Европе. Либералы, понимая незрелость российского общества к восприятию либеральных ценностей, отдавали самодержавию реформаторскую роль. Отвергая при этом предлагаемые бюрократией проекты представительных органов. Русскими либералами была разработана теоретическая модель государственного устройства страны, которая на определенном этапе соответствовала политической реальности и уровню духовного развития российского общества на рубеже XIX–XX веков. Эволюция западноевропейской теории ознаменовалась прогрессом конституционной формы правления с парламентом и демократическими свободами. Либеральный конституционализм должен был выступить как альтернатива революции и, как замена абсолютистской и бюрократической власти в России. Таким образом, можно сделать вывод, что либеральная мысль России трансформировала западноевропейскую идеологию либерализма в соответствии со своими приоритетами, целями и задачами.

Процесс становления конституционной идеи в Росси не мог быть произвольным. Он всегда зависел от исторической традиции страны и общества, на которое проецируется конституционный строй и система правового государства. Самое главное в идее конституции — это спасение свободы от сконцентрированной в руках монарха государственной власти, власти абсолютной и неограниченной. Исходя из этого, представители либерального направления в вопросе государственного устройства отдавали доминирующую роль идее конституционной монархии. Отмечается, что в либеральной теории отстаивалось две модели конституционно-монархического государственного устройства. «Октябристы считали для России наиболее

приемлемой австро-венгерскую модель конституционной монархии. Кадеты придерживались модели парламентарной монархии английского типа» [4, с. 7]. Принцип монархизма не был неизменным, он зависел от исторической ситуации в стране и от соотношения политических сил в стране.

Процесс перехода к конституционной монархии в России не мог осуществляться легко и безболезненно. Общий образовательный, культурный уровень населения был низким, в обществе существовал резкий контраст социальных классов. Либералы, представленные дворянской интеллигенцией, не понимали всю сложность воплощения в жизнь программы политического реформирования России. Неравноправие в политических правах давало возможность для революционных потрясений. Конституционные проекты реализовывались с большими трудностями. Либералы должны были учитывать при проведении реформ ряд факторов, которые являлись важнейшими регуляторами политического процесса: негативное отношение помещичьего класса к проектам отмены крепостного класса; силу бюрократии власти; низкий уровень культуры населения; рост радикальных настроений и появление тайных обществ; слабость среднего класса, который складывался в России с большим отставанием. В силу этого для политической системы России были характерны вечно запоздалые и робкие тенденции к существенным изменениям. Процесс развития конституционных идей и преобразований в политической мысли требовал определенной исторической традиции, предпосылок к их развитию.

Становление российской либеральной идеи конституционализма осуществлялось в непростых политико-правовых условиях самодержавной власти. Российские идеологи основной целью для развития конституционных идей видели в преодолении сложностей, связанных с особенностями русской исторической действительности, сложность укоренившегося в сознании народа образа царя-батюшки, специфику культуры России и политического сознания общества. В такой обстановке предстояло достигать целей либеральной программы конституционализма в России. В России длительное время либеральные идеи проходили путь своего становления в рамках самодержавно-крепостнического строя, а не в конфронтации и противоборстве с ним. Радикальные идеи в либеральном движении России проявляются только под давлением со стороны революционной части оппозиции, мысль об ограничении монархии конституцией и представительным органом

власти постепенно становится преобладающей среди либералов. Представители либеральной мысли не принимали революционный путь преобразования государственного строя России. «Либеральное направление было самым широким во второй половине XIX века, оно имело множество различных оттенков. Но, так или иначе, либералы выступали за установление мирным путем конституционных форм правления, за политические и гражданские свободы, за просвещение народа. Будучи сторонниками легальных форм, либералы действовали через печать и земство» — подчеркивал российский историк Зуев М. Н. [2, с. 166]. Позиция теоретиков либеральной мысли России имела прогрессивное значение для монархической истории страны, так они обосновали необходимость провозглашения прав и свобод личности, признавали необходимость ограничения самодержавной власти для развития демократических принципов в России. Но они не успели воплотить в жизнь теорию конституционной монархии — слишком коротким оказался для этого исторический период.

В России, где монархия была единственно приемлемой формой правления для простого народа, сложно было привить идею ее ограничения посредством конституции. Самодержавие как государственная власть олицетворяли для общества устои и незыблемость России. И в зависимости от проводимой государственной властью преобразований проходило становление и развитие либеральных идей преобразования страны. Начало XX века было временем перемен в политической жизни России. Под давлением кадетов монарх был вынужден предпринять ряд действий, которые вели к либерализации политической власти. К концу XX века идея ограничения самодержавной власти представительным органом становится более осуществимой и реальной для российского общества. Именно самодержавие в этот период могло проводить либеральные реформы. Для реализации идеи свободы в политической системе, было необходимо развивать институт народного представительства. Идеолог либеральной мысли России Б. Н. Чичерин так представлял организацию политической системы для России: «Масса граждан, пользующихся политической свободой, имеющих право голоса, ограничивается выбором представителей, которым поручается ведение дел, охранение прав и интересов избирателей» [5, с. 130]. В первую очередь для развития института представительства необходимо самоуправление на местном уровне. Дворянство представлялись землевладельцами, которые на областном уровне будут

реализовывать программу воплощения либеральной идей, идеи свободы личности. Так называемый «дворянский либерализм» был присущ либеральной программе борьбы за свободу личности. Это было обусловлено проблемой исторического формирования российского либерализма на рубеже XIX–XX веков. Перед либералами стояла задача превращения идей классического либерализма Запада в национальную и адаптированную к российской действительности концепцию развития общества и государства. Идея разделения властей стала предпосылкой для развития конституционализма в России, так как для реализации ее на практике необходим был переход от абсолютной к конституционной монархии.

Период с февраля по октябрь 1905 года явился временем политического развития, когда самодержавная власть решилась создать представительный орган государственной власти — Государственную Думу. Государственная Дума стала первым представительным органом власти, где реализовывался принцип многопартийности. Это было одной из побед либерального движения.

Реформаторская роль самодержавия была принята либералами как подготовительный этап в реформировании российской государственности. Реорганизации верховной власти и проведении реформ по ограничению самодержавия конституцией являлся шагом к утверждению в стране парламентаризма и дальнейших либеральных преобразований. Конституционная монархия представлялась либеральным теоретикам формой правления, при которой монарх выступал в роли исполнительной власти, а законодательная власть должна была осуществляться органом народного представительства. Борьба с абсолютной монархией изначально не могла быть радикальной, ибо российская буржуазия была зависима от самодержавия, охраняя собственные права и привилегии. Одной из главных целей интеллигенции было достижение еще большей свободы, а для этого они желали ограничения самодержавия. Российские либералы имели намерения изменить общество, строй, но в связи с этим они хотели улучшить свое положение в обществе, соблюдая свои экономические интересы.

Б. Н. Чичерин отмечал: «Конституционная монархия является плодом развития представительных начал в новое время. В некоторых государствах она выработалась исторически, постепенным приспособлением средневековых учреждений к новой государственной жизни; в других она водворилась разом, как полная, обдуманная система гарантий,

ограничивающих монархическую власть. Но, несмотря на различие происхождения и элементов, несмотря на частные отклонения от принятых начал, у западноевропейских народов установилась общая конституционная теория, которая более или менее прилагается во всех свободных государствах и получает все большее распространение» [5, с. 143–144]. Однако идея конституционализма, как одного из главных постулатов классического либерализма в Европе, оказалась неосуществима в российской действительности, прежде всего, из-за узконаправленности идеи, бытующей только в немногочисленном слое дворянства. Идея конституционной монархии осталась только идеей, не успев найти поддержки среди крупной буржуазии и быть осуществленной на практике. Над русской либеральной интеллигенцией давлела мощная монархическая традиция и тесная взаимосвязь дворянской интеллигенции с монархической формой правления. Идея ограничения монархии была выращена в узких дворянских кругах. Либералы верили в спасительную сущность конституции. Большинство — народная масса — еще верила в Богом данную власть монарха. Поэтому самодержавие допускалось либеральной мыслью в качестве средства для воплощения либеральных реформ, а в дальнейшем его ограничения посредством конституции. Вместе с тем, ограниченная монархия была выгодна для интеллигенции, так как контроль должен осуществляться представительными органами, возглавляемыми самой же интеллигенцией.

Конец XIX — начало XX века в России явился эпохой развития правовых демократических институтов. В этот период самодержавие перестает быть главенствующей формой правления, так как уже развиваются новые либерально-демократические институты. Наилучшим выражением демократических форм либералы считали конституцию. Конституционная мысль коренится в идеологии либерализма. Либералы выступают против насильственных методов смены государственного строя, они за его преобразование. А. А. Кара-Мурза говорил о «срединном либеральном пути», который должен основываться на расширении личных прав и свобод, круга индивидуальной и общегражданской ответственности [3, с. 15]. Российские либералы для установления конституционной формы правления пытались соединить правящую и духовную элиты. Принцип конституционной монархии был наиболее приемлем, по мнению либералов, для российской действительности. Правовое государство было представлено как средство защиты конституционных свобод. Для либеральных идеологов пра-

вовое государство отождествлялось с конституционным правлением и гражданским обществом. Либералам удалось расширить понятия прав и свобод личности. По-сути, прорыв либералов был только теоретическим и не был доведен до практически-политического завершения. Непосредственной прогрессивностью либеральной теории правового государства стало обоснование идеи правового государства, направленной против крайностей самодержавной власти.

Идея демократических свобод, развитая на Западе, была перенята либералами России. Либералы говорили о демократической свободе, а не о полной и безграничной, которая приводит к анархизму. В развитии русской либеральной идеи демократическая направленность имеет одну из приоритетных целей. Только либерализм с его демократическими последствиями мог быть принят российской либеральной интеллигенцией. Но в тоже время к идее демократии относились с осторожностью, так как постулаты демократии принимали и другие политические силы общества: социалисты, народники, анархисты. Демократия выражалась в народном представительстве. Идея демократических свобод должна была осуществляться народными представителями, которые занимаются решением проблем народа. Российский политолог, историк М. Я. Острогорский считал, что «пробудить в гражданах разум и совесть и развить в них чувство индивидуальной ответственности еще недостаточно для того, чтобы обеспечить свободное и непосредственное действие, без которого демократия останется поверхностной» [5, с. 319]. Именно отсутствие гражданского общества в российском социуме затрудняло принятие народной массой демократических принципов, в отличии от Запада, где демократия основывалась на сознательной гражданской позиции личности. В России на рубеже XIX — XX веков либеральные демократические принципы были чужды основной массе общества. Конституция выступала как средство для реализации либеральной демократической концепции свободы во всем.

Существовавшая в стране монархическая форма правления рассматривалась как преимущество для свободного развития общества. Однако либерализм этой эпохи не шел дальше требований умеренной конституции и свободы развития экономики России. Либералы осознавали, что существующая форма организации власти в лице монарха во многих аспектах не соответствует либеральным политическим позициям, так как монархическая форма правления препятствовала

складыванию в России буржуазного гражданского общества, для формирования которого необходимы были гарантии прав и свобод личности. Существовавшая культурная разница между либеральной интеллигенцией и народом не позволяла отдать власть меньшинству над незащищенным большинством. Классическим европейским постулатам борьбы за свободу приходилось подстраиваться под характерную для России поддержку либеральной мысли дворянством. И, соответственно, вся борьба за свободу, свободу личности ограничивалась интересами столь ограниченного слоя населения. Слой дворянства был основным для распространения либеральных идей. Либералы представляли, что именно дворянская интеллигенция могла стать не только опорой монархии, но и защитником свободы в обществе. Русские либералы рассчитывали, что монархическое начало через дворянство способно воплотить в жизнь либеральные реформы. Самодержавная власть и русское либеральное дворянство должно было постепенно распространить «сверху» либеральную идею конституционализма в России. Кроме того, дворянское сословие крепко стояло на земле, в прямом и переносном смыслах, поэтому именно они могли выступать гарантом экономических свобод для развития гражданского общества. Исторически сложилось, что дворянская аристократия всегда участвовала в политической жизни общества. Либералы видели в дворянах поддержку для защиты идеалов свободы, равенства и справедливости, как союзника представительной власти в будущем. Однако идея конституционализма, как одного из главных постулатов в либеральной идее, оказалась неосуществима в условиях российской действительности, прежде всего из-за узконаправленности идеи свободы личности, бытующей в немногочисленном слое интеллигенции.

Для либералов главной силой, способной реализовать их программу действий по привитию в обществе постулатов свободы, могло выступать государство. Государству отводилась особая роль — как основному инструменту для построения гражданского общества. Оправдывались его возможные действия по ограничению свободы, так как государство при помощи права ограждает свободу лиц для получения экономической выгоды и иначе оно действовать не может. Б. Н. Чичерин в работе «Собственность и государство» подчеркивает, что «учение о неотчуждаемых и ненарушимых правах человека, которые государство должно только охранять, но которых не имеет право касаться, есть

учение анархическое». Только от государства зависит определении прав всех лиц [6, с. 667].

Таким образом, либеральная идея, требуя политической свободы и во имя нее, оправдывает непопулярные методы ограничения. Русский конституционализм явился результатом не революционных действий, а проведения реформ сверху. Чтобы отстаивать и бороться за конституционные идеи либералам была необходима поддержка высшей государственной власти. Для России, находящейся на рубеже XIX–XX веков, именно монархия в союзе с либерализмом могла служить гарантом прав и свобод личности для всего населения. Российский историк А. В. Гоголевский отмечает, что при выборе государственного устройства либералы отдавали доминирующую роль идее конституционной монархии, но «Россия — не заграница. Самодержавная монархия, в ней поддерживала гражданское общество, выступая скелетом государственности, а потому ее нужно было не уничтожать, а искать с ней соглашения». Историческая обстановка была такова, что «силы самодержавия в начале XX века все еще оставались огромны, у него имелся разветвленный аппарат власти, а народ не представлял иной формы правления, кроме монархии» [1, с. 117]. Суверенитет народа в стране представлялся как демократический принцип для построения гражданского общества. Народный суверенитет должен был выступать важнейшим принципом конституционализма. Принцип народного суверенитета воплощался через разделение властей. Суверенитет принадлежит нации. Теория народного суверенитета отрицает абсолютную монархическую власть, где личность монарха олицетворялась со всем государством.

Следует сделать вывод, что конституционализм в России представлял собой цельную теорию, обладавшую самобытными чертами отличия от западноевропейской либеральной теории конституционализма. Российская теория конституционализма отражала специфику сложившейся на рубеже XIX–XX веков ситуацию в стране, терзаемой разногласиями среди политических течений. Либералы не смогли подготовить население к выбору конституционной монархии как формы правления. Стремясь к перевороту в общественном сознании, к созданию гражданского общества, представители либерального направления ожидали новых реформ от абсолютной власти. Все еще оставалась слишком тесная взаимосвязь дворянской интеллигенции с монархом. Несмотря на противоречивые действия представителей либерального

направления, их весьма слабая оппозиционная деятельность все-таки способствовала ослаблению самодержавного строя. Однако слишком много преград стояло перед либеральной идеей конституционной монархии — формы правления, где могли развиться демократические идеи свободы личности. Век конституционной монархической идеи в России оказался недолговечен и не получил своего дальнейшего исторического развития.

Литература:

1. Гоголевский А. В. Очерки истории русского либерализма XIX — начала XX века/А. В. Гоголевский. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1996. — 156 с.
2. Зуев М. Н. История России с древности до наших дней/М. Н. Зуев — М.: Высш. шк. — 1994. — 431 с.
3. Кара-Мурза А. А. Российский либерализм: идеи и люди/2-е изд., испр. и доп., под ред. А. А. Кара-Мурзы. — М.: Новое издательство, 2007. — 904 с.
4. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — 872 с.
5. Семигин Г. Ю. Антология мировой политической мысли: в 5 т. Т. 4. Политическая мысль в России: Вторая половина XIX–XX в./Нац.обществ.-науч.фонд Академии политической науки; Руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др.; ред.-науч. Совет: пред. Совета Г. Ю. Семигин и др. — М.: Мысль, 1997. — 829 с.
6. Чичерин. Б. Н. Собственность и государство/Б. Н. Чичерин [подготовка, вступ.ст. и коммент. д. филос. н. И. И. Евлантиева]. — СПб.: Издательство РХГА, 2005. — 824 с.

Зелінська С. В. Ліберальна ідея конституціоналізму в політичній думці Росії на межі XIX–XX віків

Аналізується процес становлення та розвитку ліберальної ідеї у політико-правових умовах самодержавної влади Росії на рубежі XIX–XX сторіч.

Ключові слова: *конституційна думка, цивільне сусільство, держава, конституційна монархія, демократія.*

Zelinskaya S. V. Liberal idea of constitutionalism in political thought of Russia at the turn of 19–20 centuries.

Process of formation and development of liberal idea of constitutionalism in politiko-legal conditions of the autocratic power of Russia on a boundary of 19 20 centuries is analyzed.

Keywords: *the constitutional idea, a civil society, the state, constitutional monarchy, democracy.*

УДК 1:316.4

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

***Ніколайчук Г. Г.*©**

Здобувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізується й уточнюється поняття «національна безпека» та її сутність; розглядаються підходи до визначення зазначеної дефініції.

Ключові слова*: національна безпека, військова сфера, загрози, глобалізація.*

У сучасному світі проблему національної безпеки виділено в окрему галузь політичної науки та політичної діяльності, значення якої постійно зростає. Від рівня національної безпеки залежить саме існування та розвиток людини, суспільства, держави. Процеси глобалізації, посилення єдності світу з одночасним поглибленням його національної різноманітності, революція у військовій сфері призвели до зміни загроз і небезпек для людства, окремих націй і держав, що вимагає нових підходів до глобальної, міжнародної та національної безпеки.

Проблеми національної безпеки належать до найважливіших, найскладніших багатоаспектних та інтегральних явищ суспільного і політичного життя. Теорія національної безпеки — це метанаука, яка поєднує прикладні аспекти соціальних, військових, гуманітарних, технічних, психологічних, біологічних та інших наук з метою дослідження сутності, змісту, методів, форм і засобів забезпечення безпеки особистості та соціальних спільнот різних рівнів. Тому під час вивчення національної безпеки використовують чимало категорій, зокрема такі: безпека, національна безпека, національні інтереси, об’єкти національної безпеки, суб’єкти національної безпеки, чинники забезпечення безпеки, загрози, небезпека, система забезпечення національної безпеки, принципи національної безпеки, функції національної безпеки тощо.

В науковій літературі накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції національної безпеки, оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення національної безпеки та її функціонування. Особливого ступеня розвитку

проблема національної безпеки набула завдяки її безпосередньо практичному характеру в межах політичної науки.

Отже, актуальними є проблеми теоретико-методологічного характеру, невирішеність яких негативно впливає на формування правового поля держави. Серед науковців тривають дискусії щодо методологічного обґрунтування понятійно-категоріального апарату, визначення його сутності, змісту, структури. Характер зазначених дискусій свідчить про потребу з'ясування понять і категорій національної безпеки.

Наукова категорія національної безпеки для вітчизняної науки є відносно новою — досить тривалий час вона визначалася лише як захист держави від зовнішніх загроз та досліджувалася, здебільшого, у військовому чи політичному аспектах.

Цілісне розуміння національної безпеки потребує глибокого аналізу поняття, сутності та підходів до визначення зазначеної дефініції. Вагомий внесок у вивчення феномену безпеки зробили як колишні так і сучасні дослідження західних науковців Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Е. Азера, Ч. Мура, Є. Ротшильда, С. Брауна, Б. Броді, У. Ліппмана, М. Каплана, Г. Моргентау, С. Хоффмана А. Волферса, Д. Кауффмана, Н. Спікмена.

Розробці методологічних підходів до дослідження проблем національної безпеки й застосування понятійно-категоріального апарату присвячено значна кількість праць українських та зарубіжних вчених зокрема: О. Барановського [1], О. Бєлова [2], І. Бінько [4], О. Бодрука [5], О. Власюка [6], А. Гальчинського [7], В. Геєца [8], В. Горбуліна [10], О. Данільяна [12], О. Дзьобаня [13], В. Ліпкана [16], О. Маначинського [17], В. Манілова [9], Г. Перепелиці [18], С. Пиріжкова [11], Г. Ситника [22], А. Сухорукова [23] та ін.

Тому, враховуючи актуальність проблеми національної безпеки, дана стаття має за мету з'ясувати поняття, сутність та підходи до визначення зазначеної дефініції.

Поняття «безпека» традиційно виводиться від латинського se-curitas (без турботи, страху) і фактично завжди стосується певного стану суб'єкта, особи, суспільної групи чи держави, в якому вона не відчуває для себе загрози або може ефективно їй протидіяти [26].

Безпека є найважливішою фундаментальною цінністю і необхідною умовою існування, самозбереження і прогресивного розвитку будь-якого суспільства і держави. В зазначеному контексті загальнофілософська категорія «безпека» набуває політико-правових рис і трансформується

в категорію «національна безпека», яка традиційно розуміється як захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

У цьому аспекті національна безпека є складним, багатогранним феноменом, об'єктами якого є: людина і громадянин — їхні конституційні права і свободи; суспільство — його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності; держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Перебуваючи у постійному взаємозв'язку і взаємодії, інтереси особи, суспільства і держави обумовлюють динамізм та багаторівневість національної безпеки, визначають її зміст та ідеологічну спрямованість.

Отже, поняття «національна безпека», поєднує в собі змістовні ознаки поняття «нація» і «безпека», завдяки чому набуває нового ємнісного наповнення і переходить у категорію «національна безпека».

Низка фахівців виокремлює проблему у трактуванні змісту поняття «національна безпека» і розглядає безпеку як «стан захищеності… », інші розглядають «національну безпеку» як «ступінь захищеності…», на законодавчому рівні «національна безпека» визначається як «захищеність…».

Віддаючи данину досягненням західної політології у розробці питань національної безпеки, слід враховувати, що її концептуальні положення ґрунтуються на усталених процесах розвитку західного суспільства, ринковій економіці, індивідуалізмі, розвинутій демократії, ліберально-демократичній політичній культурі. Ці теоретичні засади знаходять своє місце в західних концепціях національної безпеки і не завжди відповідають особливостям становлення держав, що перебувають на стадії перехідного періоду, на кшталт України. Відтак, визначення «національна безпека» західних фахівців не завжди відповідає змістовному і ємнісному наповненню цього поняття.

Розроблені і використовуються кількісні методики оцінки стану національної безпеки. За цими методиками, стан національної безпеки характеризується чисельною величиною, яка належить відрізку від нуля (найнижчий рівень стану національної безпеки, тобто найгірший її стан) до одиниці (найвищий рівень стану національної безпеки, тобто найкращий її стан) [3].

Відповідно такий опис дозволяє, отримувати оцінки із задовільно високою точністю та забезпечує добру наочність результатів, зручність їхнього порівняння можливість завчасного виявлення тенденцій тощо.

У зв'язку з цим ми погоджуємось з наступним визначенням національної безпеки «національна безпека — це ступінь (міра, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз».

Поняття «національна безпека» подають через ступінь (міру, рівень) також відомі сучасні політологічні словники. Словник [21] визначає національну безпеку як «захищеність життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства… » А захищеність — це ступінь (міра, рівень) захисту. Енциклопедичний словник [20] розглядає національну безпеку як «категорію політичної науки, що характеризує стан національних інститутів, який забезпечує їхню ефективну діяльність з підтримання оптимальних умов існування і розвитку особи і суспільства». Відповідне положення словника — довідника [19], в якому національна безпека розглядається у вимірах безпеки держави і громадянського суспільства, включаючи й окремих громадян, також тяжіє до визначення національної безпеки через ступінь (міру, рівень) безпеки.

На думку відомих вчених [2] під час дослідження поняття «національна безпека» слід оперувати наступною «тріадною трихотомією»: перша — людина, народ, нація; друга — потреби, цінності, інтереси; третя — небезпека, загрози, виклики. Для аргументації будь-якого підходу виникає потреба у з'ясуванні взаємозв'язку між інтересами, що становлять зміст національної безпеки.

Найбільшого поширення останнім часом отримали два підходи, дві школи західних дослідників. В одній з них (С. Браун, Б. Броді, У. Липман, М. Каплан, Г. Моргентау, С. Хоффман та інші) національна безпека та похідні категорії розглядаються крізь призму «національних інтересів». Представники іншої точки зору (А. Вольферс, К. Норр, Ф. Трегер, Д. Кауффман, А. Архарія та інші) пов'язують національну безпеку із системою базисних цінностей суспільства як структурного, екзистенціального, так і функціонального рівня. Представники школи «національних інтересів», погляди яких наближені до соціології «біхевіорізму», та традиційної школи «політичного реалізму», що була поширена у 60–70-х роках, розглядають усю динаміку взаємовідносин держав як наслідок зіткнення їхніх засадничих інтересів. Залежно від того, чи узгоджені засадничі інтереси різних країн, чи знаходяться

у протиріччі, вважають теоретики даної школи, реалізується той чи інший тип взаємодії між державами, що має варіанти від відвертого конфлікту або військових дій до дружніх союзницьких відносин. При цьому найважливіше місце у формуванні та орієнтації «національних інтересів» на міжнародній арені сучасні політологи відводять поняттю сили і насамперед сили військової.

Отже, інтерес є базовою категорією національної безпеки і утворює її зміст. Першооснову національної безпеки становлять інтереси окремих осіб, з яких витікають інтереси суспільства і держави в цілому. Водночас національний інтерес є узагальненою сумою інтересів кожного члена суспільства. Інтереси особистості, суспільства і держави є взаємозалежними, оскільки, по-перше, непорушність конституційного ладу, політична, економічна і соціальна стабільність, що є інтересом держави, підтримуються інтересом суспільства в досягненні і підтримці суспільної злагоди й інтересом особистості в реалізації прав і свобод; по-друге, інтерес особистості в забезпеченні особистої безпеки підтримується інтересом суспільства у зміцненні демократії, державотворення й інтересом держави в безумовному забезпеченні законності і підтриманні правопорядку [13, с. 49–50].

Оскільки поняття «національні інтереси» вже визначене, необхідно розуміти поняття «загрози » у тому значенні, яке дає тлумачний словник, [24]: Загроза — груба, зухвала обіцянка заподіяти яке-небудь зло, неприємність; погрожування, нахвалляння». Так, під загрозою національним інтересам розумітимемо зумовлене природною, зовнішньополітичною, внутрішньополітичною та будь-якою ситуацією виникнення реальної можливості заподіяння шкоди національним інтересам, або закладення виразної тенденції до такого виникнення.

Національні інтереси, співвідносяться з базовими цінностями суспільства/держави і знаходять своє вираження в комплексі цілей.

На думку Ю. Кукулки, у сфері національної безпеки держава намагається реалізувати такі найважливіші цілі [15]:

1.Самозбереження, тобто самостійне існування держави і народу.

2.Територіальна інтегральність.

3.Політична незалежність і свобода дій у міжнародному середовищі.

4.Якість життя, тобто самостійний вибір політичного, економічного, соціального устрою, як і забезпечення майбутнього на традиціях, культурі та інших національних цінностях.

Сучасні держави світу не здатні самотужки протистояти новітнім викликам і загрозам національній і міжнародній безпеці. На думку З. Бжезінського, «дилеми глобальної безпеки перших десятиліть XXI століття якісно відрізняються від дилем століття XX. Традиційний зв'язок між національним суверенітетом і національною безпекою розірваний» [14, с. 7].

Таким чином, у процесі досліджень сформувалося два підходи щодо визначення поняття «національна безпека», перший з яких полягає у дослідженні національної безпеки крізь призму національних інтересів, другий — крізь призму базових цінностей суспільства.

Відповідно національна безпека визначається у термінах існуючих або потенційних загроз та безпосередньо пов'язується як із суб'єктивними за своєю природою оцінками характеру і масштабів цих загроз у сьогоденні, так і з прогнозами та орієнтованим на перспективу аналізом тенденцій зміни факторів загроз зовнішнього та внутрішнього порядку у майбутньому.

Водночас національна безпека розглядається як об'єкт міжнародних відносин, є бажаною зовнішньою умовою розвитку України, її визначення виконує досить вагому функцію і посідає провідне місце в понятійному полі основ національної безпеки.

Література:

1. Барановський О. Фінансова безпека/О. Барановський. — К.: НАН України, Ін-т екон. прогнозування; Фенікс, 1999. — 337 с.
2. Бєлов О. Ф. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти: Зб. ст. за матер. міжнар. конф./О. Бєлов– К.: Нац. ін-т стратег. дослідж., Центр міжнар. безпеки та стратег. студій, Фонд Фрідріха Еберта, 2001. — 222 с.
3. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г., Гончаренко О. М., Мацейко Ю. М., Зленко В. А. Глобальні трансформації і стратегії розвитку/НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин/О. Г. Білорус (ред.). — К., 1998. — 416 с.
4. Бінько І. Ф. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення/В. Г. Кремінь, І. Ф. Бінько, С. І. Головащенко. — К.: Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т стратег. досліджень, Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 1998. — 90 с.
5. Бодрук О. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспект. Монографія. — К.: НІПМБ, 2001. — 354 с.

6. Власюк О. С. Стратегії розвитку України: теорія і практика/О. С. Власюк. — К.: Адмін. Президента України, Нац. ін-т стратег. дослідж., 2002. — 815 с.
7. Гальчинський А. С. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції»/[А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, С. Г. Бабенко та ін.]. — К., 2004. — 413 с.
8. Геєць В. М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство/В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. — Х.: Н.-д. центр індустр. пробл. розвитку НАН України, ВД «ІНЖЕК», 2006. — 239 с.
9. Геополитика и национальная безопасность: Словарь основных понятий и определений/Под ред. Л. Манилова. — М., 1998.
10. Горбулін В. П. Актуальні проблеми реалізації політики національної безпеки України в оборонній сфері: наук.-інформ. зб./В. П. Горбулін (заг. ред.), Ю. М. Романов (підгот.). — К.: Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України, ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. — 192 с.
11. Гуцал А. Ф., Корнілов І. Є., Пирожков С. І., Прейгер Д. К. Від безпеки національної енергетичної компанії до енергетичної безпеки держави/Національний інститут проблем міжнародної безпеки. — К., 2004. — 72 с.
12. Данільян О. Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації: навч. посіб./О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. — Х.: Фоліо, 2002. — 285 с.
13. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій: Методологія дослідження та забезпечення/О. П. Дзьобань. — Х.: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Константа, 2006. — 438 с.
14. Костенко Г. Предмет і зміст теорії воєнної безпеки//Військо України. — 1995. — № 1–2.
15. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. М.: «Прогресс», 1980. — 320 с.
16. Ліпкан В. А. Національна безпека України: Навчальний посібник — К.: Кондор, 2008. — 552 с.
17. Маначинський О., Соболев О. Військова безпека України і вплив на неї геополітичних чинників. — К.: НІСД, 1997. (Серія «Воєнна безпека» Вил. 4).

18. Перепелиця Г. М. Україна і нові виклики у сфері безпеки//Щорічника «Зовнішня політика України 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети». — Розділ II — К., Стилос. — 2009. — С. 101–130.
19. Политология: Слов.-справ./М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.
20. Политология: Энцикл. слов./Ю. М. Аверьянов и др. — М.: Publishers, 1993. — 432 с.
21. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.
22. Ситник Г. П. Організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки України: навч. посібник/Г. П. Ситник, В. М. Олуйко. — Хмельницький: Видавництво ХУУП, 2005. — 234 с.
23. Сухоруков А. І. Сучасні проблеми фінансової безпеки України — К.: Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки, 2005. — 140 с.
24. Тлумачний словник української мови. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uktdic.appspot.com/– Назва з екрану.
25. Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні/В. М. Геєць, М. І. Скрипниченко, Т. І. Приходько та ін.; за ред. В. М. Гейця. — Х.: НАН України, Ін-т екон. Прогнозування, ФОРТ, 2003. — 437 с.
25. Cziomer E., Zyblikieivicz L. W. Zarys wspofczesnych stosunkow miedzyna-rodowych. — Warszawa; Krakow, 2000. — S. 135.

Николайчук Г. Г. Национальная безопасность: понятие, сущность, подходы к определению

Анализируется и уточняется понятие «национальная безопасность» и ее сущность; рассматриваются подходы к определению данной дефиниции.
Ключевые слова: *национальная безопасность, военная сфера, угрозы, глобализация.*

Nikolaychuk G.G. National security: the concept, the essence of the approaches to the definition of

Analyzed and refined the concept of "national security" and its essence, the approaches to the determination of this definition.
Keywords: *national security, the military sphere, the threat of globalization.*

УДК 321.01

ЄВРОПЕЙСЬКА ШКОЛА ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУЧАСНОМУ ДИСКУРСІ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Березинський В. П. ©

Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Прослідковується еволюція становлення і розвитку європейської школи електоральних досліджень і визначається їх перспективні напрямки.

Ключові слова: *європейська школа електоральних досліджень, просторово-електоральні дослідження, статусна теорія виборів, Оксфордська школа псефології.*

Постановка проблеми. Дослідження виборів в Європі має давню історію. Європейські дослідники виборів спрямовували свої зусилля до розв'язання проблем електорального простору, просторової розстановці політичних сил під час виборів і за результатами виборів. Подібні вишукування беруть початок з перших спроб провести опитування населення за допомогою анкет — спеціального формуляра (опитувальної картки). У XVII ст. англійський учений У. Петті розробив так звану «політичну арифметику», в рамках якої економічні та соціальні процеси аналізувалися за допомогою числових матеріалів. Готуючи свою роботу «Політична анатомія Ірландії», У. Петті за допомогою анкети зібрав інформацію про населення Ірландії та його образ життя, політичні уподобання. Проте виникнення інтересу до вивчення виборів в Європі обумовлене посиленням ролі виборів у політичному житті європейських суспільств і кількісного зростання виборчого корпусу у зв'язку з введенням загального виборчого права.

Аналіз публікацій. Стрижневою проблемою європейських електоральних студій виступає політико-географічний розподіл електоральних орієнтацій, тобто територіальні відмінності у політичних настроях та орієнтаціях місцевих громад. Важливий внесок у дослідження виборів в Європі був зроблений такими західними авторами, як С. Ерссон, Р. Кац,

Дж. Лане, А. Лейпхарт, М. Маге, Р. Роуз, Дж. Сарторі, Д. Урвін, Р. Хербут та ін. Перші роботи вітчизняних авторів з електорально-просторової проблематики з'явилися лише у 1980-х роках — на матеріалі західних країн [3–4; 10] та парламентських виборів 1989 року [1]. Сьогодні плідно працює в галузі електоральнопросторових досліджень пострадянських суспільств школа К. Мацузато [2; 9; 11] та окремі автори (А. С. Перепечко, І. О. Поліщук, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій, Ю. Р. Шведа та ін.).

Мета статті. Прослідкувати еволюцію становлення і розвитку європейської школи електоральних досліджень і визначити їх перспективні напрямки.

Основна частина. Європейська школа електоральних досліджень розпочинає свою історію наприкінці XIX ст., коли керівник Прусько-королівського статистичного бюро Е. Енгель висловив міркування стосовно можливості використання виборчої статистики для отримання інформації про політичні погляди населення, а О. Покарді здійснив первинний статистичний аналіз голосів, отриманих окремими політичними партіями в Італії у 1880-х роках.

Проте фундатором європейської школи електоральних досліджень прийнято вважати Андре Зігфріда — автора концепції географії виборів, яка пояснює результати волевиявлення виборців впливом на них географічних чинників. Аналізуючи виборчі кампанії у Франції, він звернув увагу на існування районів, де досить довго політичні симпатії виборців лишаються незмінними, хоча структури політичних партій і політичних систем, а також політична ситуація в країні зазнавали суттєвих змін. Висновок А. Зігфрида полягає в тому, що стабільність політичних поглядів виборців у цих районах пояснюється своєрідністю природних та соціальних умов. Відповідно до концепції географії виборів, формування політичних поглядів населення, що лежать в основі його електоральної поведінки, обумовлено багатьма чинниками, які були згруповані французьким вченим у чотирі основні групи: (1) пов'язані з особливостями історичного, адміністративного і соціально-політичного формування країни; (2) обумовлені актуальною соціальною структурою; (3) породжені релігійними преференціями; (4) викликані впливом на область дослідження зовнішнього середовища, а також здатністю цієї області протистояти схожим впливам [14, с. 19]. Особливістю поглядів Андре Зігфріда є те, що соціальні чинники він виводив безпосередньо з географічних, до яких були віднесені такі: структура ґрунту, топографія,

климат. Саме ці чинники, на його думку, формують притаманну даному регіону «географічну особистість», якій відповідає і «особистість політична» [8, с. 71].

Ф. Гогель — учень і послідовник А. Зігфріда — сформулював основне кредо європейської школи електоральних досліджень: «будь-які наукові дослідження в галузі електоральної поведінки мають ґрунтуватися на співставленні результатів виборів і чинників, котрі можуть пояснити ці результати» [8, с. 71]. У своїх дослідженнях Ф. Гогель приділяв значну увагу соціально-структурним впливам. Співставлення соціальної структури, типів поселення і політичної поведінки він розглядав як ключ до вирішення дослідницьких завдань. Його праця «Географія виборів у Франції в роки Третьої і Четвертої республік» (1958) вважається класичним зразком європейскої школи електоральних досліджень.

Для європейських дослідників пояснення електорального вибору обумовлено приналежністю виборців до певної територіальної спільноти, стосується тяглості, залежності від існуючої соціальної структури. Цей тип виборчої поведінки підтверджує суб'єктивну ідентифікацію виборця з політичною силою, яка має органічний зв'язок із соціальною групою, до якої належить виборець. Дана приналежність є сумою соціальної і партійної ідентифікації виборців, вона не пов'язується з прискіпливою оцінкою програми партії — на перший план виборець висуває групову (партійну) ідентифікацію. На думку Ю. Р. Шведи, у контексті приналежності виборець віддає свій голос «у межах так званої обмеженої автономії, коли голосування за певну партію обумовлюється почуттям ідентифікації, а не апробації програми. Такий голос пов'язаний із соціальною базою виборця» [14, с. 22]. Наприклад, в Італії фермери репрезентують тип католицької приналежності й голосують, передусім, за християнських демократів, тоді як робітники підтримує лівих [18, p.236].

Просторова однорідність акцентує увагу не на тому, що електорат голосує однаково в різних регіонах, а на тому, що просторові відмінності електоральної поведінки пояснюються іншими соціально-економічними чинниками. Існування просторової однорідності виявляється критерієм, по якому партійні системи можна поділити на дві групи: просторово-однорідні та просторово-неоднорідні. Відома класифікація Джованні Сарторі, який конкурентні партійні системи поділяв на однопартійні, де домінує одна партія, двопартійні, помірно багатопартійні, де «багато» означає «більше трьох», та поляризовані багатопартійні [12],

корисна лише для аналізу просторово більш-менш однорідних партійних систем, у яких існує вісь семантичних і поведінкових преференцій, прийнятих в загальнонаціональному масштабі (див.: [6]). У географічно різнорідних партійних системах, типовими прикладами якої є американська, німецька, російська, а також і українська, партії не підпорядковані цій «осі» преференцій, а навпаки конкретна регіональна чи навіть локальна боротьба за вплив на хоча б тимчасове формування цієї вісі («боротьба за правилами») являє собою рушійну силу електоральної політики. Тут відносини між партіями як мобілізаторів голосів і виборцями є взаємодіючими, а не такими як між товаровиробниками і споживачами [5].

Стійкі територіальні відмінності щодо розподілу та співвідношення політичних сил постійно мають місце і на глобальному, і на регіональному, і на локальному рівнях. Це пояснюється багатьма причинами: об'єктивними історико-географічними, етнонаціональними, економіко-політичними відмінностями різних регіонів країни. Також велику роль у розподілі та співвідношенні політичних сил відіграють ідеологічні чинники: особливості формування державно-територіального устрою (наприклад, Захід і Схід в України), взаємини з іншими, особливо сусідніми, державами (Україна та Росія, Польща, Білорусь, Молдова), етнокультурна та конфесійна орієнтація населення, його політична структурованість (наявність сильних партій).

З огляду на значну роль просторових зв'язків у функціонуванні держави, політичну сферу держави доцільно розглядати як територіально-політичну систему, яка є особливим поєднанням державної території, територіальної організації влади та регіонального розподілу політичної активності населення. Метою такого підходу є не лише опис регіонально-політичних відмінностей держави, а й дослідження її політичної структури щодо пропорційності, цілісності та зрівноваженості. Значні територіальні диспропорції політичного розвитку, дисбаланс регіонально-політичних сил, політично-ментальна відчуженість регіонів розглядаються в рамках даного підходу як негативний чинник формування і функціонування політичної системи держави. Водночас, наявність регіонально-політичних суперечностей у державі є неминучою, не створює глибокої системної кризи за умови, що ці суперечності не мають антагоністичного, деструктивного характеру і підлягають системному саморегулюванню. Здатність до саморегулювання теж досягається оптимальною територіальною структурою.

Найважливішим чинником електоральної поведінки є приналежність виборця до певної соціальної групи, яка теріторіально локалізована. Тут головним мотивом голосування є причетність до певної соціальної групи. Цей тип ідентифікації розвивався переважно в Європі, де партійна лояльність невід'ємна від соціальної структури та домінуючих у ній соціальних розколів. Тут електорат становить не окрему групу, а спільноту інтересів, зумовлених соціальним становищем і однаковим сприйняттям певних цінностей [16, p.2]. Солідарність з інтересами цієї групи і відбиває електоральний вибір.

Класичний електорально-просторовий підхід був розвинений у специфічний напрям вивчення виборів — Оксфордську школу псефології (від псефос (греч. psephos (ψῆφος) — галька) — рахунковий камінчик, який мешканці деяких давньогрецьких держав-полісів опускали в скриню під час голосування). Характеризуючи цю школу, Вільям Піклз зазначив: «Жодний політолог або історик не повинні применшувати цінність цих досліджень (Оксфордської школи — В. Б.). Всі, хто вивчає вибори, звертаються до електорального досвіду багато разів, і більшість з нас, я впевнений, шкодують про те, що не існує порівняльних досліджень виборів, які проводилися з 1832 по 1935 роки. Студенти, що спеціалізуються в політичній історії, починають вивчати ці більш ранні вибори і без сумніву праці доктора Батлера і його зростаюча школа сучасних істориків будуть сприяти їх професіоналізму» [22, p.460].

Емпіричні дослідження Оксфордської школи псефології сприяли створенню концепції багатофакторної оцінки виборів, яка пояснює результати волевиявлення виборців впливом не одного, а множини факторів. Суть цієї концепції полягає в тому, що, поряд зі статистичними даними про результати виборів, під час аналізу слід враховувати і роль поточної політики до виборів і особливо в період виборчої кампанії, відбір кандидатів, взаємозв'язок між партійною і виборчою кампаніями, становище політичних партій тощо [14, с. 20].

Біхевіоралістський вплив на розвиток європейських досліджень електоральних досліджень призвів до розроблення й обґрунтування статусної теорії Сеймура Ліпсета і Стейна Роккана [21]. Вони виділили чотири типи «розколів» або «розшарувань», які вчинили, на думку американських дослідників, істотного впливу на електоральну політику: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками і робітниками [7; 13]. Модель С. Ліпсета і С. Роккана досліджує наслідки значних соціальних змін. На їхню думку, політичні розколи

між містом та селом, центром і периферією згодом припиняються, формуючи соціальну базу для певних політичних партій.

Норвезький політолог С. Роккан, характеризуючи структуру соціально-політичних розколів у сучасних суспільствах, увів у науковий обіг поняття «замороження», в основі якого лежить факт певної мобілізації електорату в країнах Західної Європи в межах тривалих соціально-політичних розколів [23]. На його думку, запровадження загального виборчого права на початку XX ст. було останнім політичним явищем, яке призвело до потужної мобілізації нових виборців. Відтоді процес формування стабільної виборчої лояльності став вважатися завершеним.

Ці припущення С. Роккана в подальшому були піддані критичному осмисленні. Зокрема, Р. Роуз і Д. Урвін вивчали нові тенденції в процесі надання політичним партіям підтримки електорату в 1945–1970 роках [24, p. 296]. За їх спостереженням, у 1970-х роках з'явилися симптоми, які свідчили про часткове «розморожування» партійних систем та про очевидні зміни в політиці партій. Наприклад, в Бельгії відродились конфлікти на етнічній основі, що зумовили розкол трьох основних бельгійських партій (соціалістичної, ліберальної і християнсько-демократичної) на дві окремі частини, які репрезентували інтереси валлонців і фламандців. У Норвегії після референдуму щодо вступу до ЄЕС, що проводився в 1972 р., відновився конфлікт «центр-периферія», який зумовив тимчасовий розпад традиційних виборчих коаліцій. У Голландії релігійні партії (католицька і протестантська), намагаючись зупинити ерозію власного електорату, створили в 1980 р. єдину християнську партію, що суттєво вплинуло на характер виборчої поведінки. В Італії наприкінці 1970-х і на початку 1980-х рр. рівень підтримки комуністичної партії наблизився до рівня підтримки християнських партій. У виборах в 1983 р. ця різниця становила всього 3 %. У Данії в 1973 р. стався справжній «виборчий землетрус». Кількість партій, що були репрезентовані в парламенті, зросла з 5 до 10. Рівень виборчої підтримки традиційних партій (соціал-демократичної, соціально-ліберальної, ліберальної і консервативної) знизився з 84 % до 58 %. Прогресивна партія, яка лише виникла, отримала несподівано високу підтримку виборців (15,9 %) і стала другою за популярністю (див. [14, с. 28]).

Ці приклади поставили під сумнів тезу про «замерзання» партійних систем. У своїх дослідженнях М. Маге [20, p.92], М. Шамір [25, p.70], Дж. Лане і С. Ерссон [19, p.94–132] та ін. дійшли до висновку,

що партійні системи Західної Європи не можна тлумачити як стабільні за своєю природою. Зокрема, М. Шамір, аналізуючи процес еволюції європейських партійних систем (від кінця XIX ст.), зазначив, що їх домінуючою рисою є не стабільність, а зміна. Він стверджував, що «більшість партійних систем не можна сприймати як стабільні, і тим більше, як «заморожені». Теза про «замерзання» має відійти» [25, p.70]. Дж. Лане і С. Ерссон оцінюють процес зміни/тривалості через переважання виборчої підтримки окремих політичних партій. Якщо навіть ця підтримка змінюється, то загальний електорат сучасних «родин» політичних партій все ж залишається стабільним [19, p.94–132].

У руслі цих міркувань розглядається також питання про причини зміни симпатій (преференцій) виборців. Якщо раніше такі виборці характеризувалися як аполітичні та непоінформовані, то сьогодні вони незалежні і, роблячи свій вибір, виходять з позицій власного розуміння політичної та економічної доцільності. Таке тлумачення пояснюється теорією «економічних основ політики», яка розглядає виборця як людину, яка в умовах ринкової економіки діє за законами ринку. Виборець обирає з програм, запропонованих різними партіями, ту, яка найбільше відповідає його політичним та економічним інтересам. Відтак він стає «мінливим» виборцем. Останнім часом дослідники схиляються до думки, що виборці зі змінними преференціями — це мобільні в соціальному і політичному сенсі громадяни. Вони належать зазвичай до середнього міського класу. Що стосується сільського населення, то воно голосує більш традиційно. За спостереженням польського вченого Р. Хербута, відсоток виборців із змінними преференціями тут значно нижчий, ніж серед міського населення [17, s.249].

Теза про «замерзання» партійних систем і сьогодні підтверджується, принаймні стосовно виборчої підтримки основних політичних партій. Партійні системи залишилися досить стабільними хоча б тоді, коли йдеться про домінуючий уклад соціо-політичних розколів [15]. «Старі» розколи сьогодні вже втратили свою гостроту, проте продовжують чинити визначаючий вплив на виборчу поведінку. «Нові» соціальні розколи (насамперед, постматеріалізм/матеріалізм) ще не досягли такого значення, щоб можна було говорити про їх домінування в процесі структурування міжпартійної конкуренції.

Пояснюючи цю тенденцію, український дослідник Ю. Шведа зазначає, що проблема полягає в необхідності відокремлення індивідуальної та інтегрованої (партійної) виборчої поведінки. Занепадає груповий

стиль голосування, зростає явище індивідуалізації виборчого рішення. Мотиви, якими керується індивідуальний виборець, загалом не детермінуються його становищем в межах соціальної структури. З'явилося багато нових політичних проблем (охорона довкілля, ставлення до держави загального добробуту, проблеми мігрантів тощо), які посідають значно важливіше місце в ієрархії цінностей виборця, ніж ті, що зумовлюються його соціально-демографічним становищем. «У політиці, однак, відбувається так, що ці нові проблеми вмонтовуються в традиційний уклад ліві-праві, посилюючи його. В 1990-х роках цей уклад значно відрізнявся від попереднього, однак він продовжує детермінувати біполярний характер ідеологічного змагання, що спирається на конкуренцію лівих і правих цінностей» [14, с. 29].

Висновки. Головну увагу представники європейської школи досліджень виборів приділяють вивченню впливу навколишнього середовища на електоральну поведінку, а також тенденцій електоральної поведінки населення певних виборчих округів.

Література:

1. Весна-89: География и анатомия парламентских выборов/под ред. В. А. Колосова, Н. В. Петрова, Л. В. Смирнягина. — М.: Прогресс, 1990. — 382 с.
2. Взрывной пояс России-96: российские регионы и электоральное поведение/под ред. К. Мацузато. — Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 1999. — 235 с.
3. К изучению социальных основ политического поведения/отв. ред. А. А. Галкин. — М.: Наука, 1982. — 375 с.
4. Ковлер А. Франция: партии и избиратели/А. Ковлер. — М.: Наука, 1984. — 276 с.
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование/А. Лейпхарт; пер. с англ. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 287 с.
6. Малкіна Г. М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: автореф. дис… канд. політ. наук: 23.00.02/Г. М. Малкіна; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 16 с.
7. Перепечко А. С. Компаративизм и межстрановые электорально-географические модели политических режимов, партий, политических систем/А. С. Перепечко//География, политика

и культура. — Л.: Наука, Ленинградское отд-ние, 1990. — С. 103–114.
8. Перепечко А. С. Электоральная география в политической практике капиталистического государства/А. С. Перепечко//Вестник Белорусского ун-та. Сер. 2. — 1986. — № 3. — С. 71–73.
9. Пространственные факторы в формировании партийных систем: Диалог американистов и постсоветологов/под ред. К. Мацузато. — Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2002. — 108 с.
10. Рабочие избиратели в странах Западной Европы/отв. ред. А. А. Галкин. — М.: Наука, 1980. — 417 с.
11. Регіони України: Хроніка та керівники: В 2 т./за ред. К. Мацузато, В. Якушика. — Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 1999. — Т. 1. — Донецька область. — 116 с.; 2002. — Т. 2. — Харківська область. — 134 с.
12. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів/Дж. Сарторі; пер. з англ. — К.: АртЕк, 2001. — 224 с.
13. Смирнов В. В. Центры и периферии в современной политике/В. В. Смирнов//Государство и право. — 1992. — № 4. — С. 84–92.
14. Шведа Ю. Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу/Ю. Шведа//Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 19–32.
15. Gallagher M. Representative Government in Western Europe/M. Gallagher, M. Laver, P. Mair. — New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1992. — 282 p.
16. Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Volatility/ed. by I. Crewe, D. Denver. — London: Croom Helm, 1985. — 372 p.
17. Herbut R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej — ciągłość i zmiana. Studium porównawcze/R. Herbut. — Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Politologia XIX, 1996. — 280 s.
18. Katz R. Preference Voting in Italy: Votes of Opinion, Belonging and Exchange/R. Katz//Comparative Political Studies. — 1985. — Vol. 18, № 2. — P. 231–248.
19. Lane J. Politics and Society in Western Europe/J. Lane, S. Ersson. — London: Sage, 1987. — 400 p.

20. Maguire M. Is There Still Persistence? Electoral Change in Western Europe, 1948–1979/M. Maguire//Western European Party Systems: Continuity and Change/ed.by H. Daalder, P. Mair. — London: Sage, 1983. — P. 35–97.
21. Party System and Voter Aligments/S. M. Lipset, S. Rokkan (eds). — N. Y.: Free Press, 1967. — 376 p.
22. Pickles W. Psephology reconsidered. The 1964 General Election Study/William Pickles//The Political Quarterly. — 1965. — Vol. 36, № 4. — P. 460–470.
23. Rokkan S. Citizens, Elections, Parties/S. Rokkan. — New York: David McKay; Oslo: Universitetsforlager, 1970. — 470 p.
24. Rose R. Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945/R. Rose, D. Urwin//Political Studies. — 1970. — Vol. 18, № 3. — P. 287–319.
25. Shamir M. Are Western European Party Systems Frozen?/M. Shamir//Comparative Political Studies. — 1984. — Vol. 17, № 1. — P. 35–80.

Березинский В. П. Европейская школа электоральных исследований в современном дискурсе политической науки

Прослеживается эволюция становления и развития европейской школы электоральных исследований и определяются их перспективные направления.
Ключевые слова: *европейская школа электоральных исследований, пространственно-электоральные исследования, статусная теория выборов, Оксфордская школа псефологии.*

Berezinsky V. P. European School of electoral research in the modern discourse of political science

The article traces the evolution of the formation and development of the European school of electoral research and determine their long-term trend.
Keywords*: European school of electoral research, space-electoral studies, status theory of elections, the Oxford School of psephology.*

УДК 321.7 (477):316.75

ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН

Ткаченко Л. В. ©

Аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано фактори, під впливом яких громадяни обирають певну лінію власної електоральної поведінки. Це обумовлено як власне особистісними, психологічними рисами громадян, так і інституційними характеристиками, які уможливлюють певні типи електоральної поведінки.

Ключові слова: *політична поведінка, електоральна поведінка, об'єктивні та суб'єктивні детермінанти.*

Вивчення електорального процесу ще й досі залишається таким напрямком політичного аналізу, концептуально-методологічна база якого та дослідницький інструментарій розроблені далеко не в повному обсязі. Наукові підходи в цій площині досліджень відрізняє певна еклектичність і недовершеність.

При цьому проблема практичного застосування виборчих технологій і їх наслідків для життєдіяльності країни тісно пов'язана з дослідженням феномена електоральної поведінки: які фактори впливають на переваги виборців, яку роль в їхньому виборі грають цінності, установки індивіда і в якій мірі він є наслідком агітаційної роботи, маніпулятивного впливу політичних сил. Проблема електоральної поведінки не тільки безпосередньо стикається з основними питаннями сучасного соціологічного знання, але й є найважливішим елементом вивчення демократичних процесів у світі, перспектив розвитку вільного громадянського суспільства, попередження встановлення авторитарних і тоталітарних режимів і т. д.

Сучасна українська демократія усе ще не є стійкою, навіть за найбільш оптимістичними оцінками; внутрішньополітичні процеси розвиваються настільки хаотично, що навіть найдосвідченіші фахівці не беруться прогнозувати віддалені перспективи розвитку України. Тим більше значимими стають динамічні характеристики, що описують

політичні переваги громадян і їхню реакцію сприйняття основних елементів політичної реальності.

За таких умов дослідження політичної та електоральної поведінки, їхніх основних властивостей, характеристик і особливостей є особливо важливим. А подібне дослідження, у свою чергу, неможливе без попереднього визначення й концептуалізації поняття «електоральна поведінка», без вироблення його соціологічного розуміння й розгляду основних теоретичних підходів в політичній соціології до його вивчення.

До дослідження феномена електоральної поведінки в рамках різних підходів зверталися такі вчені, як П. Лазарсфельд, Е. Даунс, Ю. Габермас, П. Бурд'є, Й. Шумпетер. У вітчизняній соціології треба, насамперед, назвати прізвища В. А. Полторака, О. В. Вишняка, Д. В. Нежданова, їх дослідження як на теоретичному рівні аналізу даної проблематики, так і практичного застосування виборчих технологій в умовах пострадянських країн.

Спираючись на дослідження названих дослідників, можна констатувати, що особливості електоральної поведінки обумовлюються характером регламентації з боку загальноприйнятих у даному суспільстві норм, правил, цінностей, а також існуючого права, законів. На формування характеру електоральної поведінки справляють вплив об'єктивно існуючі в суспільстві економічні та політичні відносини, що спричиняють соціальне розшарування виборців, їх матеріальне становище, освітній та культурний рівень. Політичні орієнтації виборців, що реалізуються в їх електоральній поведінці, є в цілому наслідком складного взаємозв'язку об'єктивних та суб'єктивних чинників, що формують їх ціннісні орієнтації (політична ситуація в державі, стан масової свідомості), діяльність політичних партій та рухів, характер та рівень активності засобів масової комунікації. Характерною рисою електоральної поведінки є її здатність мінятися в часі, що спричиняється впливом на неї ситуативного формування суспільних настроїв, інтересів тощо.

Тому досліджувати проблему електоральної поведінки — означає досліджувати впливові чинники та механізми прояву електоральної поведінки, або, іншими словами, встановлювати, як громадяни приймають рішення про участь у виборах, і, головне, проаналізувати, як люди, що належать до різних соціально-класових, демографічних та інших груп, з різними інтересами та ціннісними орієнтаціями «об'єднуються» у виборі одного кандидата, партії, позиції або навпаки.

Соціологічні аспекти електорального процесу та особливості електоральної поведінки досліджують О. Вишняк, В. Гімпельсон, В. Князєв, О. Куценко, Д. Наріжний, В. Скуратівський, Ю. Сурмін, Ю. Яковенко та ін. Аналіз складових факторів і механізмів, що забезпечують перемогу у виборчій кампанії тим чи іншим політичним суб'єктам, міститься у роботах К. Гаджієва, С. Кара-Мурзи, А. Ковлера, А. Лукашова, А. Максимова, Е. Малкіна, Д. Ольшанського, Е. Сучкова, А. Цуладзе та ін. Тому перш ніж перейти до проблеми інтерпретації сутності електоральної поведінки та факторів дамо визначення електоральній поведінці як такій.

Метою статті є дослідження факторів, які впливають на електоральну поведінку громадян. Реалізація мети передбачає вирішення завдань, які полягають у аналізі та виокремленні факторів електоральної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Електоральна поведінка — це сукупність дій, що виражають політичні орієнтації виборців щодо делегування їх повноважень представницьким органам влади. Проте вивчення електорального процесу для політологів ще й досі залишається таким напрямом політичного аналізу, концептуально-методологічна база якого та дослідницький інструментарій розроблені далеко не в повному обсязі. Наукові підходи в цій площині досліджень відрізняє певна еклектичність і недовершеність. При цьому практично в усіх випадках застосовуються емпіричний та нормативний інструментарій.

У певному сенсі методологія дослідження чинників впливу на електоральний вибір, яка вперше була запропонована А. Кемпбелом в межах соціально-психологічної моделі та названа ним «воронкою причинності», долає вказані недоліки, хоча й потребує додаткового опрацювання. Застосування методології «воронки причинності» ґрунтується на здійсненні політичного аналізу факторів електорального процесу від макро- до мікрорівнів.

Відповідно до цієї методологічної моделі, аналіз здійснюється за п'ятьма умовними рівнями змінних електорального процесу:

1) зовнішні чинники (підтримка міжнародних фінансово-промислових груп того чи іншого кандидата на виборну посаду або заангажованої політичної сили, латентний тиск урядів зацікавлених країн тощо);

2) загальнонаціональні чинники (соціально-економічне становище, політико-правові умови виборчого процесу, соціальна стратифікація, політична культура та політична соціалізація електорату, адміністратив-

ний ресурс, участь у виборчих змаганнях політичних партій та виборчих блоків);

3) регіональні чинники (діяльність регіональних представництв політичних партій, регіональної управлінської та політичної еліти, соціально-демографічні характеристики населення регіону, релігійний чинник);

4) фактор малих соціальних груп, до яких належать громадяни (трудові колективи, академічні групи, сім'ї, коло друзів і т. ін.);

5) індивідуально-психологічні характеристики регіонального електорату.

Такий підхід у комплексі відбиває всю складність електорального процесу. На визначальний вплив політико-культурного фактору у виборчому процесі вказував ще Платон у своєму трактаті «Держава», де він аналізує різні аспекти виборів: вимоги та якості кандидатів на виборні посади, процедуру виборів та її суспільне значення.

Про значення політико-культурного фактору для електорального процесу свідчать численні компаративістські студії, які переконливо доводять, що політична культура завжди відіграє одну з провідних ролей в розгортанні всіх фаз виборчого процесу, надаючи йому колоритної специфіки в тій чи іншій країні [5, с. 157–203].

Щодо України, то аналіз електоральної поведінки громадян неможливий без виділення і дослідження основних чинників, які її визначають. Фактори, які впливають на електоральну активність, умовно поділяють на об'єктивні та суб'ктивні. Об'єктивні фактори пов'язані з особливостями політичної системи суспільства, а суб'єктивні відображають сутнісні характеристики безпосереднього суб'єкта виборчого процесу.

Суб'єктивні фактори відображають ту соціальну реальність, в якій існує індивід і з якою взаємодіє відповідно до потреб життєдіяльності. Це: політична система суспільства, рівень соціально-економічного розвитку, морально-естетичні норми та цінності суспільства.

Суб'єктивні фактори відображають внутрішні характеристики виборця. Це: інтереси, цінності, потреби, переконання.

Відштовхуючись від поділу факторів на об'єктивні та суб'єктивні, їх можна спробувати систематизувати, при цьому об'єднавши в три великі групи: соціально-демографічні, соціально-політичні, соціально- економічні.

Соціально-економічні чинники, які визначають електоральну поведінку є:

— рівень життя населення окремих соціальних груп, економічні можливості;

— економічна ситуація в регіоні, країні;

— особливості економічної свідомості (економічні орієнтації, інтереси).

Економічні інтереси формуються на основі усвідомлення власного економічного становища. Під економічними інтересами розуміють інтереси, пов'язані зі способом отримання та реалізації доходів суб'єкта економічної діяльності [8]. Взаємодія між політикою і економікою простежується саме через усвідомлення економічного інтересу. У той же час багато дослідників відзначають домінуючий характер економічних характеристик в середовищі. Лісовський В. підкреслює, що молодь орієнтована на матеріальні цінності, і це впливає на політичну діяльність [11].

Стосовно впливу на електоральну поведінку, то економічні чинники не настільки визначальні. Об'єктивні чинники, що склались в процесі трансформації політичної системи українського суспільства, стимулюють посилення особистої активності та індивідуалізм молоді, особливо в сфері економічних відносин. Аналізуючи соціально-економічні фактори, які впливають на характер електоральної поведінки молоді, не можна не враховувати ментальні особливості, пов'язані з національним характером і типом особистості.

Підсумовуючи аналіз впливу соціально-економічних чинників на електоральну поведінку, можна зробити висновки: свідомо-активна поведінка характерна громадянам, які активно залучені до трудової діяльності; економічні проблеми є найбільш важливими для громадян.

Вивчення і аналіз електоральної поведінки молоді і громадян неможливі без розгляду соціально-політичних чинників, які її обумовлюють. Процес виборів можна розглядати як засіб реалізації політичних переконань та прагнень суб'єктів політичного процесу. Враховуючи, що вибори є основним способом залучення основної маси населення до політичної діяльності, то саме соціально-політичні фактори визначають рівень електоральної активності громадян.

Виборча діяльність є наслідком реалізації політичних інтересів. В свою чергу, найбільш повний аналіз соціально-політичних чинників розглядається через вивчення рівня політичної культури. Політична культура — специфічна складова культури суспільства, яка охоплює цінності і норми людей, їх груп та об'єднань в політичній сфері суспіль-

ного життя і визначає моделі, зразки поведінки суб'єктів політичного процесу, їх політичний спосіб життя [8]. Рівень політичної культури громадян — це один з показників духовного потенціалу країни. Саме рівень політичної культури визначає характер і рівень активності електоральної поведінки.

Головаха Є.І. характеризує рівень розвитку політичної культури такими показниками:

— політична ефективність;

— інтерес до політики;

— залученість до організаційної і суспільно- політичної діяльності;

— ставлення до держави і перспектив її розвитку у внутрішньополітичному і міжнародному аспектах;

— політичні орієнтації [2, с. 48].

Соціально-політичні чинники, що визначають електоральну поведінку можна аналізувати на основі наступних характеристик:

1) Рівень політичної довіри — ставлення до органів влади різних рівнів, оцінка діяльності депутатів, довіра і рівень підтримки політичних партій.

2) Політична визначеність — самоідентифікація з політичною партією чи партійним блоком, участь у діяльності політичних партій.

Соціально — демографічні фактори впливають на електоральну поведінку громадян, формування їх політичної свідомості та індивідуальні політичні симпатії. Соціологи Колумбійського університету при вивченні електоральної поведінки дійшли висновку, що голосування є проявом індивідуальної поведінки, при цьому регулюється колективними нормами і загальними характеристиками тих груп до яких належать індивіди. Так, на електоральну поведінку впливають особливості статі. Стать є одним із тих чинників, які змушують по-різному сприймати навколишнє середовище. Жінки як і чоловіки голосують залежно від партійних симпатій і політичних орієнтацій, хоча між жінками і чоловіками-виборцями існують певні відмінності. Жінки більш схильні до консервативних поглядів, ніж чоловіки. Для жінок найважливішим є принциповість, наполегливість у відстоювання власних поглядів, порядність; а для чоловіків — це лише останнє місце за значимістю. Для них головна характеристика — досвід громадсько-політичної роботи.

Розходження між чоловіками і жінками з приводу електоральної інформації, участь у виборах є несуттєвими. Не можна не підкреслити

традиційно вищий вплив на жінок з боку сім'ї, що виявляється в процесі електоральної поведінки.

Простежуючи гендерні особливості електоральної поведінки можна зробити висновок, що вибори залишаються основною формою реалізації своїх інтересів та політичних переконань.

Аналіз соціально-демографічних чинників, що визначають електоральну поведінку недостатній без врахування й вікових особливостей. Навчання, безумовно, визначає зміст виборчої діяльності. Саме в середовищі молоді активно відбувається процес політичної соціалізації особистості. Соціально — психологічні характеристики молоді впливають на характер і форми їх політичної участі, в тому числі електоральної поведінки.

Тобто у якості об'єктивних детермінант розглядаються різні характеристики політичної соціалізації: вік, стать, соціальне походження, статус, освіта, внутрішня і зовнішня політична ситуація.

До суб'єктивних детермінант відносяться: індивідуальні, психологічні якості виборця, його культура, виховання, вплив ЗМІ, специфіка впливу політичних організацій.

Взаємовідносини між суб'єктивними умовами існування, політичним пізнанням і поведінкою індивідів можуть бути такі: об'єктивні умови існування формують певне політичне пізнання, яке перетворюється потім в політичну поведінку. Але існує й інша система взаємовідносин, за якою суб'єктивні умови існування викликають політичну поведінку, продовжуючи певну політичну орієнтацію, яка стимулює відповідні політичні дії, або навпаки, сприяє їх приглушенню. В свою чергу політична поведінка може стати фактором, здатним видозмінювати об'єктивні умови.

До первинних об'єктивних умов відносять соціальне походження індивіда, яке розділюється на компоненти:

— місце соціальної групи, до якої вони належать;

— роль голови сім'ї, їх статус;

— рівень життя даної сім'ї.

Із соціальним походженням пов'язане соціальне оточення. На перших етапах соціалізації його вплив поступається сімейному, але з розвитком об'єкта соціалізації сила домашніх зв'язків і родинного авторитету значною мірою знижується, а значення підліткових референтних груп зростає (шкільний колектив, ровесники).

Своєрідний вплив на соціалізацію особистості являють неформальні групи і формальні організації (їх вплив більший, чим більший тип поселення). Політична соціалізація являється лише першим етапом процесу формування політичного пізнання. В кожної людини домінує соціальне положення. Якщо соціальне положення адекватне соціальному походженню і оточенню, то відбувається закріплення політичного пізнання.

Також суттєве значення має структура політичних орієнтацій і поведінки різних вікових груп, які обумовлені тим, що молоді вікові групи більш підлягають впливу нових соціально-економічних і духовних реалій, ніж старші. Якщо у перших справжній досвід домінує над минулим, то у останніх співвідношення відбувається навпаки. Тому характер зміщення політичних переваги і електоральної поведінки різних вікових груп може бути матеріалом для змін уподобань електорату.

Для розуміння специфіки поведінки електорату виключно важливо виділення його національних груп. З точки зору електоральної поведінки це означає, що належність до національної групи не тільки зберігає попереднє значення як фактор формування політичних переваг, і навіть посилює його. При певних обставинах належність до національної групи може давати великий вплив на політичних вибір, ніж соціальний статус.

Як відмічав французький філософ А. Дюамель, вирішальним для електоральної поведінки, поряд з соціальним положенням виборця є його релігійність.

Висновки

Електоральна поведінка являє найбільш розповсюджений вид політичної поведінки. Характерною рисою електоральної поведінки є її рухливість, здатність до зміни під впливом різних факторів.

Соціально — політичні орієнтації які реалізуються в електоральній поведінці, являють собою результат тяжкого взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів. Вирішальне значення на характер електоральної поведінки мають наступні об'єктивні фактори:

— соціальне оточення;
— соціальне походження виборців;
— стать, вік виборці;
— національність виборчого корпус;
— географічні умови;
— релігійність;

— внутрішня і зовнішня політична ситуація в країні.

Серед найбільш важливих суб'єктивних факторів, які впливають на електоральну поведінку виборців є:

— специфіка політичної культури, психологічний тиск засобів масової інформації;

— маніпулятивний вплив партій і організацій, які виражають їх соціальну і політичну стратегію.

Однак сучасні дослідження електоральної поведінки засвідчують рухливість описаних детермінант, їх високу емоційність і непередбачуваність.

Література:

1. Бляхман Л. С. Перестройка экономического мышления. — М., 1990.
2. Головаха Є. І., Паніна Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1999 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. — С. 48.
3. Голосов Г. В. Электоральное поведение//Голосов Г. В. Сравнительная политология: Учебник. — СПб.: Изд-во Европ.ун-та в С.-Петербурге, 2001. — С. 223–253.
4. Голосов Г. В. Сравнительная политология. — Спб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. — 368 с.
5. Грей Дж. Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности/Дж. Грей; [пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. К. Рудницкой, М. С. Фетисова и др.]//под общей ред. Г. В. Каменской. — М.: Праксис, 2003. — 366 с.
6. Миллер У. И. Политическое поведение: вчера и сегодня//Политическая наука: новые направления. — М.: Вече, 1999. — С. 297–306.
7. Петров О., Полторак В. Проблеми стратегічного планування президентської виборчої компанії//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3.
8. Политология: Энциклопедический словарь/общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. — 431 с.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.

10. Хома Н. Основні тенденції поведінки виборців незалежної України (1991–2001 рр.)//Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. — К., 2001. — С. 775–776.
11. Черниш М. Ф. Соціальна мобільність та політичні орієнтації//Социологический журнал. — 1997. — № 3.

Ткаченко Л. В. Объективные и субъективные детерминанты электорального поведения граждан

Проанализированы факторы, под влиянием которых граждане избирают определенную линию собственной электорального поведения. Это обусловлено как собственно личностными, психологическими чертами граждан, так и институциональными характеристиками, которые делают определенные типы электорального поведения.
Ключевые слова: *политическое поведение, электоральное поведение, объективные и субъективные детерминанты.*

Tkachenko L. V. Objective and subjective determinants of electoral behavior of citizens

Analyzes the factors that influenced which citizens elect a line of its own electoral behavior. This is due to both their own personal, psychological characteristics of citizens and institutional characteristics that make possible certain types of electoral behavior.
Keywords: *political behavior, electoral behavior, objective and subjective determinants.*

УДК 321.01

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ В КРАЇНАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Македон І. В. ©

Студентка ІІ курсу ОКР «Магістр» філософського факультету, відділення «Політологія» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

На прикладі перехідних суспільств обґрунтовується взаємозв'язок між соціокультурним середовищем та виборчими технологіями, що в ньому застосовуються. Автор розкриває особливості електорального вибору населення в умовах демократичного переходу. Також в статті доводиться високий рівень ірраціональності та маніпулятивності виборчих технологій, що застосовуються в перехідних суспільствах.

Ключові слова: *виборчі технології, перехідне суспільство, електоральний вибір, ірраціональне в політиці.*

Політичні технології широко застосовуються в сучасному світі. Це обумовлено ускладненням виробничих та соціальних процесів, технологізацією науки та практики. Характер та тип політичних технологій визначається тим соціокультурним середовищем, до якого вони застосовуються. Така ціннісно-ментальна орієнтація політичних, зокрема й соціальних, технологій забезпечує їм високу ефективність.

В умовах демократичної трансформації чітко прослідковується взаємозв'язок соціокультурного складу суспільства та політичних технологій, що застосовуються в ньому. До специфічних характеристик перехідного суспільства відноситься відсутність досвіду політичної участі та, як наслідок, незріла політична культура. За словами П. Бурд'є, «споживачі тим більше схильні до безумовної відданості відомим ярликам та беззастережного делегування прав своїм представникам, чим більше вони позбавлені соціальної компетентності в політиці та інструментів, необхідних для продукування політичних виступів та акцій…» [2, с. 185].

Дослідженням виборчих технологій займаються як вітчизняні, так і зарубіжні *дослідники*. Серед зарубіжних праць слід відзначити напрацювання Є. Вятра, Дж. Сарторі, Р. Даля, П. Бурд'є [2], а серед більш сучасних дослідників — Р. Барт, Дж. Хаймер. Також багато російських дослідників займаються даною проблематикою, серед яких А. Соловйов [12], Н. Малишевський [9], М. Лозовий [8], Є. Малкін. Ґрунтовно виборчі технології досліджуються й в Україні. Серед українських вчених слід відзначити Г. Почепцова, Л. Кочубей, М. Варія [3], Д. Видріна, М. Головатого [4], В. Бебика, К. Ващенка, В. Полторак.

Актуальність даної статті полягає в тому, що попри значний доробок вищезазначених авторів, проблема особливостей застосування виборчих технологій в перехідних суспільствах мало досліджена. Важливим є розробка проблеми деформації маркетингових технологій для пристосування до транзитного суспільства. Дослідження ускладнюється й суперечливістю та непрогнозованістю процесів, що мають місце в перехідних суспільствах.

Метою статті є дослідження особливостей застосування виборчих технологій в умовах демократичних трансформацій в суспільстві.

Завдання, які виконуються задля досягнення поставленої *мети*, наступні: 1) розкрити поняття «виборчі технології»; 2) проаналізувати головні характеристики перехідного суспільства й особливості електорального вибору в ньому; 3) дати класифікацію існуючих виборчих технологій та визначити, які з них властиві саме трансформаційному суспільству й чому; 4) дослідити особливості застосування даних технологій в трансформаційних суспільствах.

Існує багато визначень виборчих технологій, але більшість з них об'єднує інструментальне пояснення даного поняття. Більшість дослідників зводять сутність виборчих технологій до набору специфічних технік, методів, прийомів.

Зокрема, відомий російський політолог А. І. Соловйов зазначає: «Сукупність способів дії на маси з метою вплинути на їх електоральну поведінку й спонукати їх віддати свої голоси за певного кандидата називається виборчою технологією» [12, с. 370].

Український політичний психолог М. Й. Варій наголошує на тому, що стосовно передвиборних і виборчих кампаній доцільно говорити про політико-психологічні технології: «Політико-психологічна виборча технологія — це сукупність доцільно поєднаних, зорієнтованих за часом, фактами, подіями, ідеями, політичними цілями, групами і соціально-

психологічними станами підходів, принципів, методів, способів та прийомів впливу на індивідуальні й соціальні психіки виборців з метою завоювання їхніх голосів» [13].

Ще один дослідник даної галузі М. М. Малишевський в роботі «Технологія та організація виборів» пише: «Сучасні технології проведення виборчих кампаній можна визначити як сукупність найбільш загальних заходів і дій, порядок та принципи застосування яких регламентується умовами відповідної виборчої кампанії, а самі вони завжди унікальні, тому що залежать не лише від специфіки й особливостей виборчого округу, а й від особистісних особливостей кандидатів та їхніх команд, що беруть участь у виборчому процесі» [9, с. 4].

Іншої думки російський вчений-політолог М. Лозовий, який під виборчими технологіями розуміє «набір інструментів і каналів для трансляції повідомлень, що виходять від кандидата, його команди та спрямовані на виборців» [8, с. 15].

Підсумовуючи скажемо, що головною змістовною характеристикою виборчих технологій є їх інструментальна сутність, націленість на отримання бажаного результату під час виборчої кампанії.

Перейдемо до розгляду головних характеристик перехідного суспільства.

Перехідний етап в суспільстві — це період, коли соціальні зміни в ньому характеризуються різнонаправленістю, внаслідок чого ні традиційні суспільні сили, рухи, структури, ні ті, які йдуть їм на зміну не володіють відчутною перевагою.

Особливості трансформаційного суспільства, які обумовлюють специфіку застосування виборчих технологій в ньому, наступні:

1. Протиріччя, а іноді й «подвійність» громадської свідомості.

2. Амбівалентне соціокультурне середовище, в якому протікають суспільні та політичні процеси.

3. Відсутність стійких демократичних традицій.

4. Переплетіння традиційних та новітніх тенденцій.

5. Відсутність навичок демократичного правління і розуміння механізму функціонування демократії як масами, так і елітами.

6. «Демократична невизначеність» (режим встановлює таку систему розв’язання суперечностей між державою і громадянським суспільством, за якої результати залежать від їх дій) [10, с. 102].

Електоральний вибір громадян, таким чином, набуває своєрідних особливостей:

1. Переважання ірраціональної складової. Російський вчений Г. Дилигенський вважає, «що цей ірраціоналізм пояснюється не загальним культурним чи інтелектуальним рівнем населення…, а особливостями ситуації, що склалася» [5, с. 106]. З цим твердженням вченого можна погодитись при умові, що корінь ірраціональності перехідного суспільства слід шукати не в низькій культурі чи освіченості, а у відсутності практики політичної участі в нових умовах соціальної реальності, тобто відсутності саме політичної освіченості.

2. Відсутність чіткої партійної орієнтації та приналежності. На початкових етапах демократичного переходу партії виконувати свою ідеологічну функцію як провідника нових змін або символу відстоювання старого ладу, стабільності. В Україні — а це можна сказати й про інші країни постсоціалістичного переходу — партії з часом втратили свою прогресивну роль. Пов'язано це з тим, що вони не виконували своїх функцій: відстоювання інтересів виборців та залучення нових членів. Тому сучасні партії в своїй переважній більшості є ієрархічними, лідерськими, не мають чіткого ідеологічного підґрунтя.

3. Нерозвиненість, слабка диференційованість ідейно-політичних уподобань громадян. Задля визначення своїх ідейних вподобань індивід повинен чітко усвідомлювати свої потреби й знати, яка політична сила (ідеологія) здатна задовольнити ці потреби. З огляду на відсутність такої обізнаності й розмитість ідейно-програмних гасел та документів політичних акторів про чітку диференційованість й сегментацію електорального ринку говорити не доводиться.

4. Орієнтація на особистий імідж політика. Вакуум раціональних мотивів вибору спричинює гіпертрофованість емоційних, ірраціональних орієнтацій, які задовольняють політичні символи, іміджі, бренди.

5. Деідеологізація електорального вибору. Виборців турбує не конкуренція між основними гравцями, не протиборство партійних програм, а соціальні питання, робочі місця, розвиток економіки. При цьому вони «прагнуть задовольнити не свій дещо абстрактний «соціальний інтерес», а певні конкретні потреби. Потребуючи найелементарнішого і не маючи надії отримати на політичному ринку щось достойне, наш виборець готовий продати свій голос будь-кому, хто запропонує щось конкретне і корисне для його життя» [11, с. 33].

Особливості електорального вибору громадян диктують кон'юнктуру та діапазон виборчих технологій, що застосовуються на політичному ринку. Існує декілька класифікацій виборчих технологій. У системі

політичних комунікацій виокремлено три види комунікативного впливу на громадськість — вербальний, невербальний, подієвий.

Відповідно, й основні технології поділяють на вербальні, невербальні та подієві. «Подієві комунікації передбачають вплив через цілеспрямовано створені події із привернення до них уваги громадськості, іноді із залученням широких верств населення до участі у спеціально створених акціях і заходах» [14].

Також виборчі технології поділяють на базові та другорядні. Базові технології стосуються точки зору, дії великих груп або й усього населення країни. Це — опитування громадської думки, референдуми, вибори. Другорядні політичні технології — це технології розробки і прийняття політичних рішень, проведення окремих політичних акцій (збори, мітинги, маніфестації, пікетування, марші підтримки і протесту).

Виборчі технології також класифікують за кількістю суб'єктів на загальні (що стосуються максимально великої кількості громадян, суб'єктів політичного процесу) та індивідуальні (властиві окремим суб'єктам політики).

Політична діяльність на рівні владних структур виконує три основні функції: аналітичну (діагностичну), директивну (прийняття і впровадження рішень) та мобілізуючу. Відповідно можна класифікувати й існуючі політичні технології на: аналітичні (технології збору й аналізу політичної інформації); директивні (технології прийняття політичного рішення); мобілізуючі (технології форсування підтримки політичного рішення значними масами населення).

Й. М. Варій поділяє виборчі технології на базові та диференційні. Такий поділ уособлює різні схеми самоорганізації і, відповідно, різні підходи, принципи, цілі, засоби й методи. До базових можна віднести технології стратегічного проектування виборчої кампанії. Комбінована виборча технологія поєднує різні технології або їх елементи [3]. Які технології належать до диференційних та наочна схема класифікації виборчих технологій представлена на таблиці.

Класифікація виборчих технологій

		ТИП КОМУНІКАТИВНОГО ВПЛИВУ	
		Вербальні	Невербальні
Кількість суб'єктів	Загальні	технології прийняття політичного рішення; технології виборчих кампаній	
	Індивідуальні	публічні виступи, участь у бесідах, дискусіях, розв'язанні конфліктів; виступи на радіо, телебаченні; підготовка матеріалів для друкованих засобів масової інформації; прогнозування політичної діяльності	—
Функції	Аналітичні	аналіз громадської думки; виявлення вірогідних виборців; аналіз результатів минулих виборчих кампаній; моніторинг громадської думки; проведення інтерв'ю серед репрезентативних груп; вивчення демографічного і соціального складу електорату	
	Мобілізуючі	технології експлуатації проблеми технології захисту; технології дифамації (чутки); агітація;пропаганда	технології формування іміджу; бренду
	Директивні	технології змісту	—
	Базові	технологія ставки на партію (блок, об'єднання); технологія ставки на лідера партії (блоку); технологія ставки на лідерів партії (партій, блоку); технологія поєднання ставки на лідерів і партію; технологія опозиційності	

Схеми самоорганізації	Базові	технологія ставки на програму партії (блоку) чи окремого кандидата; технологія ставки на проблеми; технологія використання суперечності	технологія міфізації і символу; технологія провідної (визначальної) ідеї та ідеалу; технологія паралельних виборів; технологія використання адмінресурсу; комбінована технологія
	Диференційні	технологія переконання; технологія настанов; технологія використання й формування стереотипів; технологія популізму	технологія навіювання; технологія наслідування; психологічна операція як специфічна технологія; технологія ставки на «переможця»; технологія психічного зараження; технологія «рейтингів»; технологія «клонування»; технологія виведення із психічної рівноваги; технологія дезорганізації передвиборної й виборчої кампаній; технологія ототожнення; технологія з «напарником» технологія масового підкупу; технологія залякування; технологія зміни мотивації; технологія емоційного тиску; технологія впливу на конкретних подіях (фактах); технологія компромату; технологія переключення уваги; технологія тиску та ін.

Говорячи про перехідне суспільство слід згадати про поділ виборчих технологій «залежно від політичної системи і політичного режиму на демократичні та недемократичні» [4, с. 22].

Для демократичних суспільств характерними є м'які виборчі технології, орієнтовані на цілі та інтереси громадян. Такі технології дають виборцям право власного вибору (політична реклама, політичний PR). Жорсткі, примусові, виборчі технології, які залучають маси до політичної участі не звертаючи уваги на їх думки та погляди, характерні в першу чергу для недемократичних суспільств. Такі технології насаджують свою думку, не враховуючи бажань громадян (агітація, пропаганда). При використання жорстких технологій створюється додатковий фактор, що мотивує виконання того чи іншого рішення — страх перед погрозою, використання організованих негативних санкцій.

Також важливо підкреслити й таку класифікацію виборчих технологій як раціональні та ірраціональні. За допомогою технологій, що переконують, мобілізація досягається через створення в індивіда впевненості, що прийняте рішення є доцільним, тобто збігається з його особистою системою цінностей (оцінками, потребами). Крім того, ці технології ґрунтуються на доступному знанні про взаємозалежність між виконанням певних функцій і досягненням бажаного стану речей. Це раціональні мобілізуючі технології. Раціональні технології апелюють до логіки, розуму виборця, його усвідомлених інтересів.

Ірраціональне в політиці проявляється в:

1. Домінуванні емоцій.

2. Невідповідності між засобами і результатами політичної дії та її мети.

3. Використанні утопічних або містичних елементів свідомості.

Виборчі технології в перехідних суспільствах орієнтуються на нераціональну складову психіки виборців: посилання на авторитет, на погляди більшості, а також маніпуляції. Технології змісту (технології формування програми), зокрема, належать до раціональних, в той час як технології використання символів, міфів, знаків, популізм — найпоширеніші нераціональні технології.

Головним продуктом на політичному ринку перехідного суспільства виступають не ідеї, програми, а іміджі, що формуються на основі певних зовнішніх рис поведінки та дискурсу. «Політичні сили … висувають задля підтримки електорату практично аналогічні меседжі… Саме тому нині в Україні в якості, мабуть, єдиного «пізнаваного» політичного

товару виступають політики й, у першу чергу, політичні постаті, що очолюють великі політичні партії і виборчі блоки. Саме вони стали своєрідними маркерами, котрі підказують населенню, яка саме програма дій і політична перспектива йому пропонується» [1, с. 43]. Тому політичні партії передвоюються з інституту відстоювання груп суспільних інтересів на прикриття для висування харизматичних політиків.

Іміджі політиків загалом символічно переобтяжені. Відомі, знані гравці політичної арени мають змогу апелювати до раціональності виборців, пропонуючи конкретні програми дій. Інші ж, нові актори, що прагнуть отримати максимальну пізнаваність користуються технологіями максимально символічного наповнення свого образу. Це ж стосується і тих випадків, коли відомий політик з огляду на політичну ситуацію вдається до зміни свого образу.

Широке застосування в політичній практиці отримує техніка популізму, демагогії. «Імідж політичного лідера (партії) будується на демагогічних обіцянках швидкого добробуту» [7, с. 33]. Популізм особливо підсилюється під час криз, переломних періодів у розвитку суспільства, соціально-економічної і політичної нестабільності, коли більшість людей випробують погіршення умов життя і утрачають впевненість у завтрашньому дні. З'являючись на історичній арені разом з демократичними інститутами і нормами, популізм все-таки розповсюджений у найбільшій мірі серед шарів з низьким рівнем політичної і правової культури й в умовах ще не зміцнілих структур народовладдя. Нездатність мас відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, чорно-біле бачення світу, готовність обожнювати чергового кумира й ненавидіти конкурентів — усе це симптоми невисокої політичної культури, дуже активно використовуваної популістськими лідерами для мобілізації суспільної підтримки.

Слід зазначити й про проблему використання «чорних» та «сірих» технологій. Деякі дослідники вважають, що застосування «брудних» технологій є закономірним етапом становлення електоральної культури. Найчастіше використовуються технології дискредитації кандидата чи політичної сили в очах виборців, підбурювання населення до дій, вигідних певній політичній силі, тиск на громадську думку, намагання вивести з рівноваги опонента, поширення пліток, подання інформації про кандидата у негативному світлі.

«До брудних технологій, які перешкоджають вільному волевиявленню громадян і стосуються політичної реклами, належить і

використання «адміністративного ресурсу», що, зокрема, може приводити до інформаційної блокади конкурентів. Використання вказаних технологій «призводить до поширення в громадській свідомості таких стереотипів як «політика — брудна справа», «політики всі однакові», «нікому не можна вірити», до розчарування та аполітичності виборців» [6, с. 67–68].

Таким чином, ми визначили сутність виборчих технологій, здійснили детальну їх класифікацію, проаналізували особливості застосування виборчих технологій в трансформаційному суспільстві. Було висвітлено чіткий зв'язок між соціокультурними характеристиками суспільства та технологіями, що в ньому функціонують.

В ході дослідження ми дійшли до таких висновків.

По-перше, в перехідному суспільстві найчастіше використовуються технології символів, знаків. Це найпоширеніші нераціональні технології. Найпоширеніші раціональні технології — технології змісту (формування програми) — в перехідних суспільствах другорядні.

По-друге, в перехідному суспільстві широко застосовуються маніпулятивні технології: популізм, демагогія, чутки, політичні міфи та стереотипи. Деякі дослідники вважають, що застосування «брудних» технологій є закономірним етапом становлення електоральної культури.

По-третє, головним продуктом на політичному ринку перехідного суспільства виступають не ідеї, програми, а іміджі, що формуються на основі певних зовнішніх рис поведінки та дискурсу. Іміджі політиків загалом символічно переобтяжені, використовують невербальні канали комунікації (мова візуальних образів і символів, а також створення візуальних елементів іміджу: емблем, символіки, кольорів).

По-четверте, високий рівень ірраціональної наповненості політичних технологій обумовлений низьким рівнем політичної освіченості населення.

З часом практика демократичної участі формує у населення досвід, обізнаність, підвищує рівень раціональності електорального вибору. Якщо ж цього не відбувається ірраціональна складова в політичній практиці зазнає ескалації, набуває специфічних для конкретного суспільства форм, сприймається як належне.

Література:

1. Акімов Д. До питання технологізації політичної діяльності в сучасній Україні/Д. Акімов//Політичний менеджмент. — 2007. — № 6.
2. Бурдье П. Социология политики/сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
3. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології: навч.-метод. посіб. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 400 с.
4. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: навч. посібник. — К.: МАУП, 2002. — 176 с.
5. Дилигенский Г. Г. о политическом рінке и рациональном віборе в российских условиях/Г. Г. Дилигенский//Полис. — 2000. — № 2.
6. Дмитришин Ю. А. Застосування «брудних технологій» у політичній рекламі під час виборчої кампанії 2006 року/Ю. А. Дмитришин//Наукові записки. Т. 69, Політичні науки/Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К.: Видавничий дім «КМ Академія». — 2007. — С. 65–68.
7. Лікарчук Н. В. Політичний ринок та вибори/Н. В. Лікарчук//Дні науки філософського факультету — 2009: Міжнар. наук. конф (21–22 квітня 2009 року): матеріали доп. та виступів. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». — 2009. — Ч. VIII. — С. 31–33.
8. Лозовой М. От «блицкрига» к искусству побеждать/М. Лозовой//Избирательные технологии и избирательное искусство: сб. ст./под общ. ред. С. В. Устименко. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. — С. 115–121.
9. Малишевский Н. М. Технология и организация выборов/Н. М. Малишевский. — Минск: Харвест, 2003. — 256 с.
10. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке: пер. с англ./под ред. проф. Бажанова В. А. — М.: РОССПЭН, 2000. — 320 с.
11. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе/С. Н. Пшизова//Полис. — 2000. — № 2.

12. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии:. учебник для студентов вузов. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 559 с.
13. Варій М. Й. Основи політико-психологічних передвиборних та виборчих технології. Режим доступу до джерела: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2008_8/02%20-%20Variy.htm.
14. Ільницька У. В. Технологія «переконувального впливу» (технологія переконання) у системі іміджевих вербальних комунікацій. Режим доступу до джерела: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2008_8/05%20-%20Ilnitska.htm

Македон И. В. Особенности применения избирательных технологий в странах демократического транзита

На примере переходных обществ обосновывается взаимосвязь между социокультурной средой и избирательными технологиями, в нем применяются. Автор раскрывает особенности электорального выбора населения в условиях демократического перехода. Также в статье доказывается высокий уровень иррациональности и манипулятивности избирательных технологий, применяемых в переходных обществах.
Ключевые слова: *избирательные технологии, переходное общество, электоральный выбор, иррациональное в политике.*

Makedon I. V. Features of electoral technologies in democratic transition

In the article correlation between socio-cultural environment and election technologies that it applies is proved. Author characterizes the electoral choice features in case of the democratic transition. The high level of irrationality and manipulation in the election technologies is proved also.
Key words: *election technologies, transitional society, electoral choice, irrational in politics.*

УДК 303.732.3:3 (075.8)

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДИКИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Ломко І. Г. ©

Кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кримського інженерно-педагогічного університету (м. Сімферополь)

Досліджується застосування методики контент-аналізу в соціально-політичних дослідженнях.

Ключові слова: *контент-аналіз, вибірка, кодування, пропаганда.*

Успіх наукової діяльності, багато в чому, залежить від вміння використовувати сукупність методів, які дозволяють розкрити проблему дослідження, та досягнути поставленої мети.

Актуальність контент-аналізу пов'язана з дослідженням проблем трьох типів: при вивченні великих обсягів тексту з використанням вибірки та складним кодуванням; коли проблема повинна бути досліджена «на відстані» — наприклад, при вивченні історичних документів, мемуарів, офіційних паперів; задля виявлення у тексті повідомлень, які складно побачити поверхневим поглядом.

Предметом дослідження цієї статті є вивчення техніки та етапів застосування контент-аналізу, з метою привернути увагу до правил використання даного методу.

Метод контент-аналізу виник на рубежі XIX–XX століть, та сфера його залучення включає літературу, історію, журналістику, соціологію, політичні науки, освіту, психологію. Так, на першому засіданні Германської Соціологічної Спілки у 1910 році, Макс Вебер пропонував використовувати його для аналізу газетних текстів з метою вивчення ефективності масової пропаганди (який ефект матиме той чи інший текст масової інформації, як створювати тексти, що справляють на людей найбільше враження). За умов Першої світової війни, цей метод був єдиною можливістю вивчати у широких масштабах пропаганду супротивника, моральний дух населення країни супротивника, та інші події.

У сфері політичних досліджень контент-аналіз був, вперше, використаний у роботах Г. Лассвелла [7], який досліджував пропагандистські

матеріали періоду Другої світової війни. Він розробив методи семантичного аналізу текста, які передбачали дослідження основних термінів, гасел та доктрин під кутом зору того, як їх розуміють користувачі інформації. Його підходи до проблеми кількісного контент-аналізу політичної комунікації стали класичними. Вченому належить вислів, згідно з яким, «акт комунікації» розглядається як відповідь на комплекс запитань: «ХТО — ЩО повідомляє — за яким КАНАЛОМ — КОМУ — з яким ЕФЕКТОМ?».

В СРСР метод контент-аналізу почав використовуватись у середині XX століття. Однією з перших праць, було дослідження А. В. Баранова [1]. Об'єктом дослідження була газета «Ізвєстія», предметом — суб'єктивний чинник у механізмі суспільного життя: психологічні ознаки групи або окремої людини, які мали вплив на події описані в газеті. Також автора цікавила деталізація мотивів людської поведінки, з'ясування того, «які моральні якості (почуття) людини виступають як активні сили у суспільному житті». Важливий внесок у розвиток процедур контент-аналізу внесли російські й естонські соціологи, особливо А. Алєксєєв, П. Віхалемм, Ю. Вооглайд, Б. Грушин, Т. Дрідзе, М. Лаурістінь, Л. Федотова, В. Шляпентох, та багато інших.

У другій половині XX століття закордонні вчені запропонували такі варіанти методики контент-аналізу: «Аналіз невипадкових зв'язків» Ч. Осгуд; «Система слів» Р. Ікера; «Аналіз агресії» К. Лоранца; «Аналіз висловлювань» С. Вейман; автоматизована система «Дженерал Інквайрер» (Гарвардський університет), а також роботи Г. Далера та Г. Лаклера (аналіз промови канадських і французьких політиків); праці Д. Рулофа та Д. Фрайа (аналіз відносин Схід — Захід у період роззброєння).

Класичним є визначення поняття надане американськими професорами Дж. Б. Мангеймом та Р. К. Річем: «Контент-аналіз (content-analysis) — методика, яка застосовується при вивченні комунікативно — значущих матеріалів та поведінки, систематична числова обробка, оцінка й інтерпретація форми та змісту інформаційного джерела» [9, с.270].

Нині у політиці, цей метод широко використовується при дослідженні електоральної поведінки організованих груп; при аналізі діяльності окремих політиків [12]; при дослідженні матеріалів політичної комунікації (виявлення ступеню відповідності повідомлення намірам коммунікатора та специфіці каналу, вивчити зв'язок між характеристиками повідомлення

та установками аудиторії, а також її реальною та комунікативною поведінкою) [2], [3], [10].

Всі контент-аналітичні методики повинні бути обґрунтовані (обрані категорії або поняття повинні відповідати дійсним реаліям досліджуваної політичної ситуації);

надійні (різні кодувальники повинні отримати схожі результати при кодуванні однакових документів з використанням єдиної інструкції);

об'єктивні (обрані категорії й одиниці аналізу повинні відповідати всебічному дослідженню політичної ситуації);

системні (в інформаційну базу дослідження повинно бути залучено достатньо широке коло матеріалів).

Етапами впровадження методики контент-аналізу є:

1. Формулювання проблеми. Наприклад, ми хочемо вивчити, як газети висвітлюють вітчизняну передвиборчу парламентську кампанію 2012 року.

2. Виявлення сукупності повідомлень, які передбачається вивчати. Пошукова сукупність може бути зазначена як «всі статті у газетах «День», «Голос України», «Урядовий кур'єр» за 2011 рік».

3. Прийняття рішення про одиницю аналізу (мінімальний компонент або елемент аналізу, відносно якого робляться ті або інші узагальнення) та розрахунку. Одиницею аналізу, в нашому випадку, буде номер зазначених газет за кожен день, а рахувати будемо частоту згадувань партій та партійних лідерів, а також контекст, в якому вони згадуються (позитивний, нейтральний, негативний).

4. Процедура підрахунку та кодування. Система кодування тексту — сукупність інструкцій або правил задля фіксації та запису зміста, виокремленого із тексту на систематичній основі.

Застосуємо структурний контент-аналіз, заповнюючи графи (рис. 1).

Регистрационный номер	Тип статьи	Дата публикации	Кандидат	Газета	Общие преференции	Выделенность материала	Графические средства	Заголовок	Содержание	Общее число столбцов (в дюймах)	Число столбцов (в дюймах), посвященных кандидату

Рис. 1. Типовий кодувальний бланк для проведення структурного контент-аналізу.

Після того, як кожному випадку надано індивідуальний реєстраційний номер, він класифікується по типу (інформаційне або рекламне повідомлення, лист до редакції). Відмічаються: дата публікації; назва газети; назва партії та/або ПІБ партійного лідера, до яких він має відношення; його розміщення на площі газетного листа (надрукований на першій полосі, або у «підвалі»); присутні або ні супровідні фото або малюнки; є або немає згадування про партію та/або партійного лідера у назві матеріалу; головний зміст матеріалу (передвиборчі новини, реферат виступу, публікація на підтримку партії, або партійного лідера); загальний обсяг матеріалу та обсяг тієї його частини, яка має невід'ємне відношення до партії або партійного лідера, що нас цікавлять (кількість стовбців або рядків).

Якщо метою є визначення того, яка з газет найбільш активно підтримує ту або іншу партію/партійного лідера у передвиборчий період, то наше завдання буде полягати в тому, щоб вирішити, як слід ранжирувати твердження у відповідності до тієї сили підтримки, яку кожне з них відображає. Так визначається контекст.

Існує декілька методів, які спрощують прийняття такого рішення. Наприклад, шкалування шляхом парного порівняння — метод, який застосовується в контент-аналізі для вимірювання сили оціночних суджень. Кожен випадок, який слід оцінити, послідовно порівнюється попарно зі всіма іншими випадками, при цьому кожен кодувальник повинен вирішити, яке зі слів (або фраз) у кожній парі «сильніше» (або інтенсивніше) за інше. Варіанти тверджень: «Кращий поміж гірших», «Краще, ніж його супротивник», «Найменше з двох зол», «Пропонуємо свою підтримку», «Проголосуйте «за»». Якщо нам потрібно порівняти

5 тверджень (випадків), то кожен кодувальник буде послідовно порівнювати спочатку 1-е з них з 2-м, з 3-м, 4-м, 5-м, потім 2-е с 3-м, 4-м, 5-м і т. д., кожного разу при цьому відмічаючи, яке з двох більш інтенсивне. Підрахувавши скільки разів кожен випадок був в оцінці всіх кодувальників «сильнішим» за інші, та, розділивши отримане число на число кодувальників (середня оцінка, яку винесла група арбітрів кожному твердженню), ми отримуємо можливість здійснити кількісне ранжирування всіх випадків, з урахуванням ступеню їх інтенсивності. Чим середня оцінка вища, тим твердження, за думкою кодувальників, «сильніше». При цьому важливо, щоб кодувальників було не менше трьох» [9, с.280].

5. Інтерпретація результатів дослідження пов'язана з формулюванням аналітичних висновків, які відповідають меті та завданням дослідження.

6. Верифікація отриманих результатів, яка може здійснюватись або шляхом повторення дослідницької процедури іншими виконавцями, або на засадах критичного осмислення та співставлення нових даних з тією інформацією, що вже є.

Слід зауважити, що аналіз текстових масивів при застосуванні методики контент-аналізу можна здійснювати з використанням комп'ютерних програм Oasis, Fluent, Text Date Mining [4]. Крім того, інститут соціології РАН створює програмні системи для обробки інформації — експертно-діагностична система «МАКС», програма «АЛЕКС», система контент-аналізу, програма «КСЕНИЯ» [18, с.137].

Існують дві головні форми застосування методики контент-аналізу: кількісний — це різновид аналізу, який дозволяє робити висновки на базі вивчення, у першу чергу, частоти з'явлення у тексті певних характеристик зміста (слів, тем, дій) [5], [11]; якісний — різновид аналізу, який дозволяє робити висновки навіть на базі єдиної присутності або відсутності певної характеристики змісту з урахуванням взаємозв'язків змістовних елементів (контекст) та їх відносної значущості (рангом) в структурі тексту [6], [17], [15], [16].

Різниця двох підходів доволі легко проілюструвати прикладами. У 50 -ті роки западні аналітики на засадах кількісного аналізу статей газети «Правда» виявили різке зниження кількості посилань на Сталіна. Звідси вони зробили закономірний висновок, що послідовники Сталіна прагнуть дистанціюватись від нього. З іншого боку, якісний аналітик зробив би аналогічний висновок на основі єдиного факту, що у публіч-

ному виступі одного з партійних функціонерів, присвяченому перемозі СРСР у Великій Вітчизняній Війні, Сталін взагалі не згадувався. Раніше таке було б неприпустимо.

Якісний контент-аналіз не дуже високо оцінюється позитивістські орієнтованими дослідниками. «Йому надають перевагу дослідники, які дотримуються феміністських, а також критичних, або інтерпретативних підходів» [13, с.120].

Методологічний підхід, який включає елементи як кількісного, так і якісного аналізу, отримав назву тріангуляції [14, с.67].

Наведемо приклад застосування методики контент-аналізу в соціально-політичному дослідженні.

Предметом анализу є законотворча діяльність депутатських фракцій з зовнішньополітичних питань у парламенті України I–IV скликання.

Сукупність повідомлень, яку передбачається вивчати — всі сесії Верховної Ради України з 1991 до 2005 року включно.

Одиниця аналізу — назва держав та міжнародних організацій, з якими ратифіковані міжнародні угоди, а також теми цих угод. **Одиниця рахунку**– частота згадування зазначених змістовних одиниць.

При процедурі підрахунку та кодування була застосована таблична методика. З 1991 по 2005 рік включно законодавство України налічувало 87766 документів. З них, на долю міжнародних припадало 1169 або 1,33 % від загальної кількості.

Таблиця 1.

Кількість міжнародних документів ратифікованих Україною за 14 років незалежності (у процентному співвідношенні по рокам).

рік	кількість документів	% співвідношення
2005	9	1
2004	38	3
2003	66	6
2002	40	3
2001	27	2
2000	10	1
1999	11	1
1998	21	2
1997	35	3

1996	41	4
1995	83	7
1994	74	6
1993	346	30
1992	308	26
1991	44	4

Таблиця свідчить, що у 1992–1993 роках було укладено найбільшу кількість міжнародних документів: від загальної кількості вони складають 56%. Це пов'язано з утвердженням України на міжнародній арені, як незалежної держави. Найменша кількість близько 1% укладено у 2005 р., що дорівнює результатам до 1991 року, 1999 та 2000 р. Такий результат пов'язаний з проведенням президентських виборів в Україні, відсутністю стабільності та спадковості у здійсненні зовнішньополітичного курсу країни, як наслідок, його неефективності та слабкої підтримки держави населенням.

Усі ратифіковані Верховною Радою України міжнародні документи (близько 300 або 26% від загальної кількості укладених документів) можна умовно розподілити на такі види як: двосторонні та багатосторонні міжнародні договори й угоди. Серед держав з якими Україна має найбільшу кількість ратифікованих угод слід зазначити європейські країни (45), Російську Федерацію (16), Іран (8) та країни Перської затоки (7), Турцію (7), Білорусь (6), Молдову (6), Узбекистан (6), Болгарію (6), Кубу (6), Казахстан (5), Туркменістан (5), Польщу (5) та Індію (5). Однакову кількість договорів укладено з Китаєм (4), США (4), ФРГ (4), Грузією (4). Найменшу кількість договорів було укладено з країнами Африканського континенту (2) та Латинської Америки (3).

У якісному відношенні переважна більшість двосторонніх договорів стосується тем: взаємного захисту інвестицій та недопущення подвійного оподаткування (39) — країни Західної Європи, СНД; торгівельно-економічне, фінансове та технічне співробітництво (37) — Західна Європа, Російська Федерація, країни пострадянського простору; правова допомога в громадянських та кримінальних розслідуваннях (36) — США, країни Балтії та Західної Європи; договори про дружбу та співробітництво (26) — країни Східної та центральної Європи, країни Латинської Америки та Африканського континенту; гарантії соціаль-

Таблиця 2. Висновки голосування фракцій Верховної Ради України з питань зовнішньої політики (станом на 15 листопада 2005) [8; с.133].

Фракції	РФ	ЄС	СОТ	США	ООН	СНД	ГУАММ	МБРРР	ЄБРР
Фракції прозахідної орієнтації									
НУ	8 (5)	2 (2)	4 (4)	4 (4)	4 (4)	3 (2)	2 (2)	3 (2)	1 (1)
БЮТ	8 (3)	2 (2)	4 (4)	4 (3)	4 (2)	3 (2)	2 (2)	3 (3)	1 (1)
Багатовекторна орієнтація									
РУ	8 (8)	2 (1)	4 (0)	4 (3)	4 (4)	3 (3)	2 (2)	3 (3)	1 (1)
АПУ	8 (8)	2 (2)	4 (4)	4 (3)	4 (4)	3 (3)	2 (1)	3 (3)	1 (1)
НДП	8 (7)	2 (2)	4 (3)	4 (2)	4 (2)	3 (3)	2 (2)	3 (3)	1 (1)
ТУ/ПППУ	8 (8/7)	2 (2)	4 (4)	4 (4/3)	4 (2/4)	3 (3)	2 (2)	3 (3)	1 (1)
Фракції східної орієнтації									
КПУ	8 (7)	2 (1)	4 (0)	4 (0)	4 (2)	3 (2)	2 (0)	3 (2)	1 (0)
СДПУ	8 (8)	2 (1)	4 (0)	4 (2)	4 (2)	3 (3)	2 (2)	3 (3)	1 (0)
СПУ	8 (5)	2 (2)	4 (2)	4 (2)	4 (3)	3 (2)	2 (2)	3 (3)	1 (1)

ного забезпечення громадян на пострадянському просторі, регулювання відносин з власності (21) — РФ.

Далі наведено співвідношення загальної кількості ратифікованих законів з країнами та організаціями (перша цифра) до кількості підтриманих кожною фракцією (друга цифра). В таблиці № 2 представлено фракції, які умовно можна розподілити на три групи, відповідно з їх пріоритетів у зовнішній політиці України: фракції західної та східної орієнтації, а також такі, які є прихильниками багатовекторності.

Інтерпретація результатів дослідження. Кількісний та якісний аналіз двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угод показав, що для Верховної Ради України пріоритетними залишаються такі вектори розвитку зовнішньої політики України, як СНД — Російська Федерація, Туркменістан, Казахстан, Узбекистан; ЄС — Прибалтійські держави, Польща та Германія, а також країни Перської затоки — Іран, Ірак, Кувейт.

Характерною ознакою є те, що взаємодія з НАТО і США відбувається на президентському та міжурядовому рівні. Це пов'язано з практикою поширеною в США вирішувати зовнішньополітичні питання через виконавчі органи влади, а також з розколом політичних сил у парламенті України щодо питання вступу країни до НАТО.

Голосування фракцій прозахідної позиції у парламенті України відносно ратифікації міжнародних договорів та угод свідчить про їх орієнтацію на вступ країни до СОТ та ЄС, активне співробітництво з міжнародними банківськими структурами та США, співпрацю з Російською Федерацією та СНД тільки в економічній галузі (зона вільної торгівлі), з НАТО та ГУАМ у військово-політичному та економічному аспектах відповідно. Треба відзначити подвійність позиції фракції БЮТ до США: підтримує співпрацю зі Штатами в усіх сферах, окрім військового співробітництва.

Голосування фракцій — прихильників багатовекторності у зовнішній політиці України, спрямоване на підтримку та розвиток відносин в межах СНД з Росією, Європейським Союзом, СОТ (за винятком ПРУ), ГУАМ, МБРР, ЄБРР. Ці фракції підтримують також участь українських військ під егідою ООН у миротворчих операціях за кордоном України. Суперечлива позиція РУ: фракція проти вступу країни до СОТ, але за усебічний розвиток відношень з ГУАМ. Фракція НПУ проти військового співробітництва з країнами — членами ГУАМ («Угода про створення Чорноморської групи військово-морської співпраці»), але за співпрацю

під егідою ООН. Звідси можна зробити висновок, що позиція фракцій цього блоку, з приводу зовнішньополітичних питань, менш послідовна, ніж двох інших.

Законотворча діяльність фракцій, що дотримуються східної орієнтації, спрямована на активізацію всебічних україно-російських та європейських взаємозв'язків, але, при цьому, вони проти вступу країни до СОТ, військово-політичних союзів (НАТО), розвитку відношень з ГУАМ, участі українських військ у миротворчих операціях, а також виступають проти різних систем грантів.

Аналіз, який було проведено показує, що голосування членів фракцій відповідає їх партійним програмам. Це справедливо по відношенню до ідеологічних парламентських партій (КПУ, НРУ), та СПУ (на той час). Голосування ж парламентських фракцій пов'язаних з представниками великого бізнесу, в першу чергу, залежить від статусу (правляча або опозиційна) самих партійних організацій.

Таким чином, контент-аналіз — метод збору даних і аналізу змісту текста. При кількісному контент-аналізі, дослідник підраховує частоту фраз, слів, тем, дій у тексті, тоді як за якісного контент-аналізу, дослідник шукає приховані значення у змісті тексту (контекст, направленість, інтенсивність повідомлень). Контент-аналіз не залежить від впливу дослідника на забезпечення комунікації з читачем або отримувачем інформації, тому правильне застосування техніки контент-аналізу дозволяє підвищити об'єктивність результатів дослідження.

Література:

1. Баранов А. В. Опыт текстового анализа//Материалы совещания «Количественные методы в социальных исследованиях»/А. В. Баранов. — Сухуми, 1967. — С. 80–86.
2. Барсамов А. В. Контент-анализ газетных материалов (события в Беслане)/А. В. Барсамов//Социс. — 2006. — № 2. — С. 62–64.
3. Berelson B. Content Analysis in Communication Research/B. Berelson. — Glencoe: The Free Press, 1952. — 157 p.
4. Давыдов А. А. Компьютерные технологии для социологии (обзор зарубежного опыта)/А. А. Давыдов//Социс. — 2005. — № 1. — С. 131–138.
5. Долгих Т. В., Лобачёв В. А. Потребительский стандарт среднего класса (опыт контент-анализа)/Т. В. Долгих, В. А. Лобачёв//Социс. — 2006. — № 11. — С. 138–141.

6. Кобзева С. В. Медиа-мониторинг кризисов и конфликтов: методология и техника/С. В. Кобзева//Полис. — 2008. — № 1. — С. 33–49.
7. Lasswell H. The Uses of Content Analysis Data in Studying Social Change/H. Lasswell//Sience and Culture. — 1967. — Vol.33, № 4. — P. 12–23.
8. Ломко И. Г. Политические партии как фактор формирования и реализации внешней политики Украины: дис.… канд. полит. наук: 23.00.02/Ломко Ирина Григорьевна. — Симферополь, 2007. — 187 с.
9. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования/Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич: пер. с англ. А. К. Соколова. — М.: Весь Мир», 1997. — 544 с.
10. Мансуров В. А., Семёнова А. В. «Московский комсомолец»: контент-анализ публикаций о терактах 2004 года и терроризме/В. А. Мансуров, А. В. Семёнова//Социс. — 2007. — № 8. — С. 36–41.
11. Миронюк М. Г., Тимофеев И. Н., Ваславский Я. И. Универсальные сравнения с использованием количественных методов анализа/М. Г. Миронюк, И. Н. Тимофеев, Я. И. Ваславский//Полис. — 2006. — № 5. — С. 39–57.
12. Новикова — Грунд М. В. «Свои» и «чужие»: маркеры референтной группы в политическом дискурсе/М. В. Новикова — Грунд//Полис. — 2000. — № 4. — С. 82–93.
13. Ньюман Л. Неопросные методы исследования/Л. Ньюман//Социс. - 1998. — № 6. — С. 119–129.
14. Олейник А. Н. Триангуляция в контент-анализе. Вопросы методологии и эмпирическая проверка/А. Н. Олейник//Социс. — 2009. — № 2. — С. 65–79.
15. Петкова О. Методичні аспекти дослідження іміджу країни/О. Петкова//Політичний менеджмент. — 2008. — № 5. — С. 168–174.
16. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа/[упоряд. Е. Ю. Мелешкиной]. — М.: Весь мир, 2001. — 304 с.

17. Толстова Ю., Масленников Е. Качественная и количественная стратегии/Ю. Толстова, Е. Масленников//Социс. — 2000. — № 10. — С. 101–108.
18. Чураков А. Н. Компьютерный контент-анализ/А. Н. Чураков.- М.: Институт социологии РАН, 1996. — 140 с.

Ломко И. Г. Применение методики контент-анлизу в социально-политических исследованиях

Исследуется применение методики контент-анализа анлизу в социально-политических исследованиях.
Ключевые слова: *контент-анализ, выборка, кодирование, пропаганда.*

Lomko I. G. Application of the technique of content analysis in the social and political studies

We investigate the application of the technique of content analysis anlizu in the socio-political studies.
Keywords: *content analysis, sampling, coding, promotion.*

УДК: 324+323.232

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ

Лікарчук Н. В. ©

Кандидат поліичних наук, доцент кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розкривається суть політичної реклами як комунікативного елементу політичного маркетингу. Аналізуються форми та жанри рекламних повідомлень.

Ключові слова: *політична реклама, рекламні тексти, пряма та непряма реклама, рекламний продукт.*

Діяльність такого політичного інституту, як вибори, передбачає в обов'язковому порядку використання всієї системи науково-технічних досягнень, розвиток традиційних і появу нових засобів масової інформації. Одним із перспективних направлень політичного маркетингу є адаптація комерційної реклами під політичний ринок з ціллю зниження вартості агітаційно-інформаційних матеріалів та політичних трансакцій. До таких засобів впливу на електорат й відноситься політична реклама.

Політична реклама — особливий спосіб, канал передачі інформації від комунікатора до реципієнта в процесі здійснення політичної комунікації.

Враховуючи застосування і розповсюдження рекламних продуктів й відповідних методів налагоджування комунікації, можна вважати цей спосіб спілкування показником сучасного рівня політичної комунікації як суспільства в цілому, так і кожного громадянина окремо.

Політична реклама, як правило, націлена на конкретний результат, який зафіксований у часі, тому завжди орієнтована на систему мобільного, оперативного зворотного зв'язку з електоратом.

Суттю політичної реклами у виборчому процесі, на сучасному етапі розвитку є створення, просування й позиціонування іміджу політичного лідера/партії, як фактору, що визначає політичну активність громадян. А також у «спонуканні громадян до участі в будь-яких політичних процесах, зокрема, в делегуванні тих чи інших повноважень [1, с. 5]. Тобто,

політична реклама повинна спонукати людей до того чи іншого типу політичної поведінки.

Політична реклама завжди є диференційованою, багатоцільовою, багатофункціональною формою політичної комунікації.

Саме політична реклама встановлює контакти між носіями влади чи кандидатами у владні структури і громадянами. Так, реклама відображає суть політичних платформ лідерів/партій, налаштовує на підтримку їх виборцями, тим самим здійснюючи, певним чином, ціленаправлений адресний зв'язок між суб'єктами і об'єктами політичного ринку. Для цього вона використовує певну доступну для сприйняття знакову систему.

Політична реклама це провідник ідей, образів, символів, міфів. Для ефективного впливу на виборців політична реклама повинна враховувати весь спектр інтересів та запитів громадян. Змістовне наповнення реклами формується саме під впливом потреб електорату. У співвідношенні запитів об'єкта і пропозицій суб'єкта й полягає її комунікативна задача.

Політична реклама функціонує в умовах політичної конкуренції, вона виділяє власний об'єкт серед інших. Таким об'єктами, можуть бути політичні партії/лідери, за якими завжди стоїть певна система поглядів на соціальні проблеми і способи їх вирішення, на оптимальні шляхи побудови соціуму.

Такий спосіб комунікації, як політична реклама завжди виконує певні задачі у виборчій кампанії. Загальноприйнятим є поділ таких задач на три основні групи:

1. Пропозиції виключно позитивних оцінок та виділення об'єктів, які рекламуються (політичних партій, лідерів, програм, ідей, політичних платформ) серед конкурентів, за допомогою чого, привертаються до них увага і таким чином формуються певні тенденції та уподобання;

2. Репрезентація об'єктів, що рекламується як таких, що наділені найкращими стандартами та еталонами;

3. Репрезентація об'єктів, що рекламується в «найкращому» вигляді, які наділені позитивними характеристиками [2, с. 256].

Відповідно політична реклама повинна створювати об'єкту, що рекламується сприятливий, позитивний імідж, який:

— або перебільшує його позитивні характеристики;

— або наділяє допоміжними цінностями, з тим, щоб створити політичній партії/лідеру відповідний імідж, й разом з тим — позитивно налаштувати до них електоральні установки.

У сучасних умовах розвитку суспільства існує велика кількість видів політичної реклами. У залежності від жанру виконання рекламного повідомлення політичну рекламу в ЗМІ поділяють на пряму та непряму.

Пряма реклама — це така реклама, при якій споживач знає, що «джерелом рекламної інформації є політична партія/кандидат», тобто політичний товар. Відповідно, для даного виду реклами використовуються офіційні ефіри і газетні площі, які надаються політичним партіям/лідерам у відповідності до законодавчої бази.

Для прямої реклами пріоритетною функцією є забезпечення упізнаності й ефект постійної присутності політичного товару на ринку [3, с. 205].

Непряма реклама в ЗМІ часто визначається як PR-кампанії. Перевагою її перед прямою рекламою є здатність більш ефективно формувати позитивний образ кандидата чи політичної партії. Наприклад, якщо кандидат починає позиціонувати себе як: «Я — найкращий», то, швидше за все, йому просто не повірять, але якщо його так буде характеризувати особа, яку поважають, або яка є нейтральною, то це буде звучати — переконливо. Тому, практично ні одна виборча кампанія не обходиться без програми непрямої реклами.

Крім того, виділяють два направлення непрямої реклами:

— перший — це створення інформаційних приводів. Зазначимо, що під інформаційним проводом ми розуміємо всю діяльність кандидата/політичної партії під час виборів. До них можна віднести події, які пов'язані безпосередньо з політичною партією/кандидатом, при чому ці події повинні бути цікавими і для ЗМІ;

— другий напрям — це замовні сюжети в засобах масової інформації. Наприклад, такими сюжетами можуть бути: теле- і радіопередачі з кандидатами або представниками політичних партій, статті в друкованих засобах.

Будь-які заходи виборчої кампанії, такі як мітинги, концерти, зустрічі кандидатів з виборцями і навіть виконання службових обов'язків є інформаційним приводом. Цим активно користуються кандидати від влади. Під час виборчих кампаній такі кандидати «змушують» ЗМІ висвітлювати кожний свій «крок».

Існують різноманітні форми прямої політичної реклами. Так, основним каналом прямої політичної реклами є телебачення. В сучасних

умовах воно є найпопулярнішим засобом агітації, так як виборці мають можливість не тільки чути, але й бачити кандидатів. Саме телебачення є:

— найпростішим способом досягнення упізнаності кандидатів;

— найдієвішим способом ознайомлення з його передвиборчою програмою;

— засобом створення позитивного для політика/партії іміджу.

Таке посередництво телебачення змінило вимоги до кандидатів, а також вплинуло на трансформацію установок населення до політичного процесу в цілому. Телебачення створює таке потужне інформаційне поле, яке стає базою для формування й зміни оцінок й електорального вибору у громадян.

Зазначимо, що політика в еру телебачення стала дарвінізмом, адже виживають лише ті політики, які краще зуміли пристосуватися до вимог середовища.

Крім того, телебачення «показує» політиків як особистостей, а не як партійних функціонерів. Саме телебачення змусило політиків прийняти новий стиль політичної риторики й лідерства. Медіа-менеджмент, побудова іміджу, отримання довіри, PR разом з навиками міжособистісної взаємодії стали базовими компонентами в електоральному успіху. Головними складовими успіху у виборчих кампаніях з використанням телебачення стали зовнішній вигляд, стиль, імідж, особиста репутація.

Політична реклама на телебаченні є ефективною за рахунок динаміки візуального образу, який не тільки має колір й об’єм, але й знаків в русі, що дозволяє увазі довше фіксуватись на об’ємі.

Популярним засобом використання телебачення в політичній рекламі стали телевізійні ролики (кліпи), хоча використовуються ще заставки, анонси.

Хотілось би згадати такий ефективний жанр політичної реклами як мультфільми. Мультфільм як жанр політичної реклами дозволяє подавати героїв в гротескному, іноді доведеному до абсурду образах. Він, викликаючи ностальгічні почуття, дозволяє як по-доброму, так і по злому посміятися над героями, подати їх в звичайному стилі знайомому ще з дитинства.

Мультфільм як жанр політичної реклами може привертати увагу в силу своєї «вседозволеності». Він виконує роль своєрідного «блазня» в суспільстві.

Крім того, політичну рекламу можна ділити за конкретними рекламними носіями, наприклад це листівки, плакати, сувеніри й радіо.

Зокрема, сувенірна продукція є цікавою з точки зору поєднання візуальних і тактильних каналів сприйняття й можливості довготривалого володіння сувеніром.

Виборець може багаторазово торкатися і споглядати рекламний образ, а також використовувати його носій для особистих цілей. Причому, ця користь може бути як прагматичною, якщо мова йде про сувенір із зображенням кандидата, так і просто естетичною, якщо мова йде про значок.

Важливою формою в політичній рекламі є радіо. Радіо використовували для цілей політичної реклами ще з часів першої світової війни. За допомогою радіо створювались мотивації підтримки армії і держави за рахунок отримання військових позик. Особливо роль радіо як засобу політичної реклами посилилась в 1930-ті — 40-ві роки. Наприклад, в США президент Ф. Рузвельт став кожного тижня звертатись до нації, а в СССР всі уважно слухали звернення й промови Сталіна.

У виборчих кампаніях радіо активно стали використовувати в США і з 40-х років XX ст. — в Європі.

Реклама на радіо надзвичайно важлива, так як забезпечує вихід на широку (велику) значиму цільову аудиторію: пенсіонерів, домогосподарок, молодь. По радіо в свідомості населення транслюються політичні образи і установки.

Зовнішня і вулична реклами також є однією із форм прямої політичної реклами. Використання даної форми — це один із найрозповсюдженіших способів доведення звернень кандидатів до широкої публіки. При цьому під зовнішньою рекламою ми розуміємо не тільки рекламу, розміщену на вулицях, але й в громадських місцях (наприклад, на стадіонах, в метро).

Зовнішня і вулична реклама включає: вивіски, розтяжки, малюнки на стінах будинків, стаціонарні щити, плакати різних розмірів й рекламу, яка розміщена на/в транспорті [4, с. 369].

Фактично, зовнішня і вулична реклама — це засіб, що дозволяє впливати на людей на вулиці чи під час поїздок.

Ні жодна сучасна виборча кампанія не може обійтись без листівок. Жанр листівок як форми політичної реклами також має давню історію: наприклад, у Древній Греції та Древньому Римі послання до супротивників писалися на камінні. В США під час війни за незалежність уже активно розповсюджувались листівки в їх сучасному вигляді.

В мирний час листівки не втрачають своєї актуальності. Особливо часто до них звертаються під час виборчих кампаній, адже вони характеризуються невеликим обсягом, стиснутим і доступним текстом, помітним оформленням. Крім того, вони володіють рядом переваг у порівнянні з іншими видами друкованої продукції, бо є оперативними (їх іноді готують протягом декількох годин й видають великими тиражами) та мобільно відгукуються на зміни в соціальній й політичній обстановці.

Оскільки листівки завжди гранично стиснуті, то вони легко сприймаються навіть при вимушеному швидкому читанні. Сьогодні вони стали кольоровими, яскравими, часто містять великий текст до фото кандидатів.

Ціль листівки, використовуючи мову наочно-візуального впливу, донести:

— послання політичної партії/кандидата до виборців;

— актуалізувати імідж;

— мобілізувати електорат на їх підтримку;

— послабити пропагандистські зусилля суперників.

Реклама в друкованих ЗМІ знаходиться на певному зіткненні: з одного боку цей вид агітації можна віднести як до прямої, так і не прямої реклами. Все це залежить від форми подачі матеріалів.

Листівка вимагає ретельної розробки ідей на рівні дизайну та змісту тексту. В ній особливо важливі простота викладення матеріалу, зовнішня привабливість і способи залучення уваги.

Використовують у виборчих кампаніях і брошури, які у порівнянні з листівками, містять більше місця для тексту й ілюстрацій. Достоїнством брошури є також і те, що вона не затримується в руках однієї людини, а продовжує подорожувати від одного виборця до іншого.

Політичний плакат як засіб політичної реклами і пропаганди має глибоке історичне коріння. До першої світової війни плакати використовувались в основному в якості комерційної реклами. Науковці вважають, що перша світова війна стала переломним моментом в історії політичної реклами в жанрі плакату.

У сучасних умовах, з часом з’явились і стали активно розвиватися технології фотомонтажу. В Україні з початком демократичної виборчої активності розвивалось створення політичних плакатів як з відображенням кандидатів так і з чисто штриховим дизайном. Стали застосовуватись нові передові технології, які дозволили конструювати

психодизайн таким чином, щоб плакати мали максимальну ефективність у своєму впливі на електорат.

Що стосується непрямої політичної реклами, то до неї можна віднести публікацію даних соціологічних опитувань, при чому як достовірних, так і недостовірних, тобто замовних. Публічні заяви відомих громадських діячів про їх підтримку/не підтримку політичних партій/кандидатів, скандали, замовні сюжети все це є формами непрямої політичної реклами.

Рекламні форми можуть відрізнятися за розмірами: від великого портрету політичного лідера до маленького стікера.

Форми політичної реклами поділяються на наступні: інституціоналізовані: звукові — радіо, текстові — газети, листівки, зовнішня реклама; неформальні: чутки, плітки, анектоди.

Конкретні види політичної реклами можна розділити за каналами сприйняття її адресатом: візуальні — друковані засоби, зовнішня реклама; аудіо канали — радіо; аудіовізуальні телебачення [5, с. 45].

Сьогодні перемогти в боротьбі за владу, не застосовуючи політичної реклами в Інтернеті — не можливо. Політичне життя в мережах Інтернету є надзвичайно різноманітним й актуальним, й практично всі політики користуються Інтернетом як джерелом інформації та місцем для розміщення потрібних їм повідомлень, в тому числі й політичної реклами.

Інтернет має багато переваг як комунікація, оскільки він забезпечує практично миттєвий двохсторонній зв'язок з користувачем, тому на цій технічній базі в просторі Інтернету здійснюються різноманітні політичні акції, які мають величезне значення на період виборчих кампаній.

Користувачі посилаються на Інтернет, який виступає джерелом інформації, не побоюючись судового переслідування. Закон не відслідковує авторів публікацій: анонімність Інтернет-середовища може взагалі не розкриватись.

У науковій літературі існує ряд класифікацій, що спирається на змістовний аспект політичної реклами, хоча загальноприйнятої — не існує.

Так, А. Дейян виділяє політичну рекламу за силою впливу на аудиторію, зокрема це жорстка та м'яка реклама. Наприклад, «жорстка» реклама орієнтується на короткострокові цілі й призначена для того, щоб викликати швидку реакцію. Така реклама лаконічна й різка. «М'яка» реклама орієнтована на створення певного ореолу, атмосфери навколо об'єкта, який рекламують. Під її впливом змінюється емоційний настрій, вини-

кають різноманітні асоціації, які приводять виборців до погодження зробити те, що вимагає реклама [6, с. 6]

Наприклад, Ф. Котлер класифікує комерційну рекламу за її функціями [7, с. 752], але на наш погляд таку класифікацію можна застосовувати й до політичної реклами. Зокрема це: інформаційна реклама, переконуюча реклама, нагадуюча і порівняльна реклами.

Л. Девлін види реклами поділяє за формами подачі повідомлень, наприклад: примітивна реклама, так звана реклама — «промовляюча голова», негативна й концептуальна реклами й реклама «правдиве кіно» [8, с. 312].

М. Керн класифікує рекламу за тематикою, зокрема, на прикладі телевізійних роликів виділяє два види рекламних роликів: «рекламу салогану» і «рекламу програми» [9, с. 53].

Джослін Р. класифікує політичну рекламу за типом риторики, яка лежить в основі рекламних звернень [10, с. 141].

На нашу думку, все різноманіття класифікації політичної реклами повністю не розкриває її суті.

Сучасна політична реклама відноситься до інструментів активного психологічного впливу на людську психіку. За своєю політико-психологічною суттю це складний набір образів, віртуальних уявлень, які створюються для того, щоб направити свідоме й без свідоме в потрібне русло й за рахунок цього викликати бажані дії. Інформуючи й стимулюючи певні емоції, політична реклама регулює і зазвичай мобілізує політичну поведінку громадян.

Російський фахівець з питань психології реклами Р. Мокшанцев зазначає: «Реклама в цілому — це не тільки інформація. Реклама це саме психологічне програмування людей. Так до неї і слід відноситися [11, с. 42].

Створення рекламного продукту — це не тільки найбільш творчий, а й найвідповідальніший етап політичної комунікації. Так, саме від рекламного продукту залежить використання функцій інформування, позиціонування і спонукання, а відповідно й комунікації.

На практиці в політичній рекламі існує певна універсальна формула: AIDA — сукупність правил, які формують сутнісні відносини, де A — attention (увага), I — interest (інтерес), D — desire (бажання), A — activity (активність). Цю формулу рекламного впливу запропонував американський соціолог з реклами Е Левіс у 1896 році. Вона виглядає наступним чином: увага — інтерес — бажання — дії.

Тобто, вплив реклами розпочинається з мобілізації уваги громадян. Не мимовільна увага стає мимовільною, коли виникає інтерес до того, що рекламується. Інтерес, посилюючись веде до виникнення бажань і все це виражається в практичній дії, яка направлена на отримання того, що рекламується.

Ця формула має певні недоліки, тому мають право на існування інші формули політичної реклами. Модифікацією формули AIDA є модель AIDMA, де включено п'ятий компонент — мотивацію (motive).

Існує ще одна рекламна формула, зокрема: — ACCA: A — attention (увага); C- Comprehension (сприйняття аргументів); C- Conviction (переконання); A — action (дії).

Недоліком цієї формули є перебільшення ролі переконання й недооцінка ролі потреб в структурі впливу. Тим більше, що саме в політичній рекламі ця формула використовується досить часто.

Існує ще одна рекламна формула, яка запропонована німецьким вченим Г. Гольдманом: DIBABA. Суть цієї формули полягає у тому, що все розпочинається з визначення потреб політичного ринку. Необхідно, щоб у свідомості аудиторії відбулось поєднання її потреб з торгівельною пропозицією. Наступний крок — вимагає «підказати» аудиторії, що такий політичний товар відповідає її потребам. Наступним етапом і найважливішим — є стимулювання бажань купити саме цей товар. І відповідно, необхідно створити таку атмосферу, яка б сприяла купівлі товару, який рекламують [12, с. 125].

Новим етапом в процесі розвитку підходів до формування рекламних звернень стала формула DAGMAP, створена американським дослідником Расселом Коли [13, с. 219].

Назва формули включає початкові букви англійського визначення «Defining advertising goals — measuring agvertison gresults» — «Визначення рекламних цілей — визначення рекламних результатів». Згідно цієї формули, акт купівлі товару проходить чотири фази: упізнаность товару — асиміляція — переконання — дії.

Більш сучасні формули це формули так званої «сильної реклами» та «слабкої реклами», які є реалізацією концепції ієрархії впливу, яка пов'язана безпосередньо з теоріями психології.

Суть «сильної реклами»: після того як в мозок людини поступає інформація, відразу виникає емоційна реакція, яка стимулює купівлю товару. Модель «слабкої реклами», має більше прихильників в Європі

й має наступну схему впливу: споживач, отримуючи інформацію про товар з реклами, йде на «експеримент» — він опробовує такий товар.

На нашу думку, така рекламна модель може застосовуватись тільки у ринкових конкурентних відносинах.

Зазначимо, що не існує єдиної всеохоплюючої моделі рекламної кампанії. Існує декілька моделей, де кожна відображає той чи інший шлях організації рекламного впливу в політичній сфері. Різний рівень розвитку психіки припускає схильність до різних форм реклами.

Створення рекламного продукту, в першу чергу «впирається» в питання про його універсальність. Тобто, перед тим як створювати рекламний продукт потрібно зрозуміти: чим він буде притягувати (приваблювати) виборця? як його буде сприймати населення? і як він буде співвідноситися з рекламою конкурентів?

Зазначимо, якщо в класичному маркетингу завжди формується — Унікальна товарна пропозиція (УТП), то в політичному маркетингу — Унікальна політична пропозиція (УПП). Це поняття було запропоноване Р. Рівзом.

Наприклад, саме УПП в якості рекламного девізу передвиборчої кампанії підвищує запам'ятовування політичного товару і дозволяє відмежовуватися від конкурента та надає певну інформацію.

Р. Рівз стверджує, що залучення уваги громадян й прояви інтересу до товару — це процеси впровадження реклами, після чого вона починає діяти уже сама по собі. Далі автор стверджує, що без впровадження реклами не відбудеться процес залучення громадян у споживання (купівлю) цього товару. Рівень впровадження визначається постійністю і повторюваністю рекламного повідомлення [14, с. 105].

Крім того, «Унікальна політична пропозиція» повинна відповідати наступним вимогам:

— символічному характеру з обов'язковою відповідністю традиціям і типу політичної культури;

— концептуальністю — тобто, наявністю певної ідеї, яка відповідає потребам й інтересам громадян;

— персональністю — тобто, вона повинна бути пов'язана з якостями лідера, які забезпечать його упізнаність;

— ексклюзивністю — або обособленням (аж до протиставлення) від реклами інших політичних сил;

— простотою і доступністю — «унікальна політична пропозиція» повинна бути зрозумілою виборцям і мати для них значення.

Тобто, реклама є мистецтво просування УПП в свідомість найбільшої кількості електорату при найменших витратах.

Отже, політична реклама є засобом соціально-психологічного впливу на свідомість і займає провідну позицію в системі політичного маркетингу. Політична реклама складається та існує як текст аргументованого звернення до покупців політичного товару, який формується в умовах конкуренції й направлений: на їх ознайомлення з тим чи іншим політичним товаром, популяризацією переваг продукції, яку пропонують, а також створення активного попиту на такий політичний товар. Тобто, реклама є повідомленням про товар, його якості й місце продажу за допомогою засобів масової комунікації.

Література:

1. Лисовский С. Ф. Политическая реклама/С. Ф. Лисовский. — М.: ИВЦ «Маркетинг», 2000. — 348 с.
2. Ольшанский Д. В. Политический PR/Д. В. Ольшанский. — СПб.: Питер, 2003. — 544 с.
3. Малкин Е., Сучков Е. политические технологи/Е. Малкин, Е. Сучков. — М.: Русская панорама, 2006. — 680 с.
4. Кудинов О. П. Большая книга виборов: как проходят выборы в России/О. П. Кудинов. — М.: Арт Базис Центр, 2003. — 663 с.
5. Политическая реклама. — М.: Центр политического консультирования «Никколо М», 1999. — 240 с.
6. Дейян А. Реклама/Пер с франц/Общ. ред. В. С. Загашвили. — М.: АО Издательская группа «Прогресс», 1993. — 176 с.
7. Котлер Ф. Основы маркетинга [Текст]/Ф. Котлер; пер. с англ. В. Б. Бобров. — Второе европейское издание. — М.: Изд. Дом «Вильямс», 2002. — 1152 с.
8. Devlin L. P. An analisis of presidentian televisin commercials, 1952–1984/In L. L. Kaid, D. Nimmo, K. R. Sanders. — 1986. — 712 p.
9. Kern M. Theory secon politics: Political advertising in the eighties. — N.-Y. Praeger. — 1989. — 653 p.
10. Joslin R. Political advertising and the meaning of elections. In: Kaid et al Op. Cit. — 1986. — P. 139–183.
11. Мокшанцев Р. И. Психология рекламы/Р. Мокшанцев. — М.: Издательство: Инфра-М, Сибирское соглашение, 2009. — 232 с.
12. Лебедев-Любимов А. Н. Психология рекламы/А. Лебедев-Любимов. — СПб: Питер, 2002. — 368 с.

13. Ривз, Россер. Реальность в рекламе/Р. Ривз. — М.: Внешнеторгреклама, 1983. — 245 с.

Ликарчук Н. В. Политическая реклама как коммуникативный элемент политического маркетинга

Расскрывается суть политической рекламы как коммуникативного элемента политического маркетинга. Анализируются формы и жанры рекламных сообщений.
Ключевые слова: *политическая реклама, рекламные тексты, прямая и непрямая рекламы, рекламный продукт.*

Likarchuk N. V. Political advertising as communicative element of political marketing

Reveals the essence of political advertising as communicative element of political marketing. Analyzed forms and genres of advertising messages.
Keywords: *political advertising, promotional texts, direct and indirect advertising, promotional product.*

УДК 321.015

СУБ'ЄКТНІСТЬ І АВТОНОМНІСТЬ ЗМІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ІНСТИТУТУ

Волянський В. В. ©

Здобувач кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова

Доповнено і розвинуто сформовані теоретичні уявлення про місце і роль ЗМІ в медіаполітичній системі сучасного демократичного суспільства в цілому і українського суспільства зокрема. Виявлені і описані основні соціально-політичні моделі (системи) сучасних ЗМІ.

Ключові слова: *засоби масової інформації, медіаполітика, соціально-політичні моделі (системи) сучасних ЗМІ, суб'єктна роль засобів масової інформації*

Мета даної статті полягає в тому, щоб доповнити і розвинути сформовані теоретичні уявлення про місце і роль ЗМІ в медіаполітичній системі сучасного демократичного суспільства в цілому і українського суспільства зокрема. Завдання статті: виявити і описати основні соціально-політичні моделі (системи) сучасних ЗМІ і оцінити на цій основі трансформацію української системи (моделі) ЗМІ.

Як пишуть автори відомого закордонного підручника з порівняльної політології, значна частина світу перетворилася в єдину аудиторію, яка отримує таку саму інформацію і яку хвилюють такі самі події. Завдяки розвитку інформаційних технологій, жителі практично будь-якого віддаленого куточка мають можливість відразу ж отримувати інформацію про події, що відбуваються в інших місцях [1, с.112].

Найважливішим інструментом реалізації політичних стратегій на інформаційному ринку є засоби масової інформації. Ще в 1840 р., можливо, передчуваючи їх майбутній політичний вплив, О. де Бальзак (слідом за Е. Бьорком) назвав пресу «четвертою владою». З перетворенням через сторіччя електронних ЗМІ, і насамперед телебачення, в невід'ємний елемент політичного дискурсу, головний інструмент проведення виборчих кампаній, цей соціальний механізм став потужним

політичним інститутом, який перетворив системні параметри публічної влади.

В цілому роль ЗМІ обумовлена їх можливостями формувати медіапорядок денний в політичному дискурсі і впливати на механізми прийняття рішень. Як свідчать численні дослідження М. Маккоумза, Д. Шоу, Е. Роджерса та інших учених, розглядаючи певний набір проблем та організовуючи навколо нагальних питань суспільну дискусію або ж впливаючи на умонастрої громадян, ЗМІ далеко не завжди прагнуть відображати інтереси суспільства і давати людям об'єктивну інформацію. Цим зумовлена потреба держави і суспільства впливати на їх інформаційну діяльність, задавати через ЗМІ власні пріоритети у висуненні та тлумаченні політичних проблем.

Якщо розглядати процес їх політичного позиціонування в його історичному розвитку, то можна побачити, що ЗМІ з'явилися на політичному ринку як органи партійного друку і як газетні видання, що постійно розширюють свою читацьку аудиторію. Поступово вони не тільки налагодили зв'язки з населенням, завоювали належний громадський авторитет, але і привчили пересічного громадянина відчувати себе учасником загальносоціальних процесів, усвідомлювати свою приналежність до держави та світу політики. Історично сформована відсутність політичного нейтралітету, систематичне і безпосереднє спілкування ЗМІ з пересічними громадянами зробили їх таким самим звичним інститутом політичної соціалізації, як сім'я, церква, система освіти.

Органічна взаємозумовленість дій влади і громадськості активністю ЗМІ перетворює останні в подвійногострую систему контролю над поведінкою і свідомістю цих політичних контрагентів. Як головні «розігрівачі» громадської думки, що стимулюють її активність зі суспільно значимих питань політичного розвитку, ЗМІ в рівній мірі можуть як спровокувати масовий протест, політичний скандал, кризу у відносинах влади і суспільства, так і запобігти розвитку конфлікту, зробивши, приміром, доступною для суспільства певну інформацію. Проте взяти під контроль діяльність ЗМІ, змусити їх діяти в тому чи іншому вигідному для себе напрямі не здатні ані влада, ані суспільство. У кращому випадку їм вдається лише частково направляти діяльність окремих газет, телеканалів і радіостанцій.

Таким чином, через особливість свого становища ЗМІ не можуть бути повністю підконтрольні ані державі, ані суспільству. Практика

показала, що це особлива, відносно самостійна і автономна структура, яка займає своє виняткове місце у масовій інформаційно-комунікаційній системі.

Відмінними рисами ЗМІ є їх публічність, тобто необмежене коло споживачів; непряма, розділена у просторі та часі взаємодія комунікантів; односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта, неможливість зміни їх ролей. При цьому засоби масової інформації створені не тільки для передачі даних, інформації, але і «самі є активними учасниками суспільно-політичних та економічних процесів у суспільстві — учасниками, що створюють ситуації, формують настрої, думки» [2, с.143]. Невід'ємною властивістю ЗМІ є їх здатність впливати на аудиторію.

Таким чином, засоби масової інформації — це складний, багатогранний, який складається з безлічі органів і елементів, інститут політичної системи суспільства, призначений для інформування населення про події та явища, що відбуваються. ЗМІ навіть іноді називають «четвертою владою» внаслідок їх здатності самостійно виробляти політичну інформацію, впливати на політичні процеси, формувати громадську думку, сприяти політичній просвіті широких верств населення.

Не є таємницею, що окремі ЗМІ прагнуть домогтися монопольного становища у сфері формування смаків, впливу на процес усвідомлення людьми структури своїх інтересів. Неабиякою мірою цьому сприяє так званий новинний тип інформування; властива йому еклектична подача новин формує дискретність і мозаїчність сприйняття політичного світу, веде до відсутності необхідних соціальних пріоритетів. В результаті такої медіаполітики звужуються можливості для вироблення у людей чітких політичних уподобань.

Суттю публічної політики є процес взаємодії її суб'єктів: влади та її інститутів і громадянського суспільства. Засоби масової інформації виступають в якості комутуючого суб'єкта, що володіє цілою низкою функцій, які забезпечують діалогові обміни через встановлення порядку денного, вираз громадської думки, формування політичних дискурсів. В реалізації цих органічних для природи ЗМІ функцій виявляється їх суб'єктність і автономність як соціально-політичного інституту.

Основна суб'єктна роль засобів масової інформації щодо політики виражається в її функціях, які носять соціально-політичний характер. Кожна з функцій, які розкривають призначення ЗМІ в суспільстві і державі, може містити напрямки їх діяльності, а реалізація даного напрямку — виражати ступінь відповідальності засобів масової інформа-

ції перед суспільством. Саме у сфері політики інформація і комунікація виконують основоположні функції: політичного управління і політичної соціалізації. Удосконалюючи зміст і механізм соціально політичної відповідальності, мас-медіа бере активну участь у становленні нового політичного режиму, поширенні політичних ідей, досліджуючи політично оформлену дійсність і претендуючи на виконання владних функцій навіть в складних умовах, що робить її частиною світу політики [3, с.17].

Мас-медіа не тільки постачають точну і свіжу інформацію про політичні події. Вони також поширюють — прямо або побічно — найважливіші цінності, прийняті суспільством. Вони можуть представити деякі події (наприклад, національні свята або традиційні форми урядової діяльності) як такі, що символізують націю, і ці події отримають особливе емоційне забарвлення [5, с.113].

Засоби масової інформації, на думку В. Пугачова, являють собою установи, створені для відкритої, публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різних відомостей будь-яким особам. Їх відмінні риси — публічність, тобто необмежене і надперсональне коло споживачів; наявність спеціальних технічних приладів, апаратури; непряма, розділена у просторі і часі взаємодія комунікаційних партнерів; односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта, неможливість зміни їх ролей; непостійний дисперсивний характер їх аудиторії, яка утворюється випадково в результаті загальної уваги, проявленої до тієї чи іншої передачі або статті [4, с. 403].

Вплив засобів масової інформації носить настільки всеосяжний характер, що, на думку деяких дослідників, від них залежить технологічний і соціальний прогрес держави, місце в світовій економіці та економічна конкурентоспроможність країни, розвиток демократичних інститутів. Все це супроводжується і становленням нового світогляду, нової світової культури, у цьому сенсі ЗМІ виступають в якості одного з основних соціалізуючих інститутів, як найбільш доступного і впливового механізму формування громадської думки [5, с.3].

Як справедливо зауважує А. Моісеєв, «привабливість засобів масової інформації полягає в їх можливості привертати до себе увагу великої кількості населення. Засоби масової інформації, як головний медіатор інформаційних процесів, знаходяться під пильною увагою цивільних і політичних структур, і від особливості їх відносин з цими структурами залежить розвиток суспільства.

Від виду комуніціювання влади з громадськістю залежать ті функції, які виконують в суспільстві і державі засоби масової інформації. У теоретичних розробках визначення цієї ролі і цих функцій лежить через осмислення понять, розроблених У. Липпманом, Г. Тардом, Г. Лассуэлом, Г. Блумером, — «маса» і «публіка», залежно від яких громадській думці зумовлюється роль пасивного об'єкту маніпулювання або ж активного суб'єкта політичних відносин. Таким чином, дослідження, які розглядають роль і функції масових комунікацій, діляться на теорії, які визначають ЗМІ як ресурс влади, конвертований в інші види ресурсів, інші — як активний політичний інститут» [6, с.68].

Серед провідних суспільно-політичних напрямків функціонування ЗМІ необхідно відзначити функції забезпечення суспільства як конкретною політичною інформацію, так і інформацією з різною політичною метою, за різними напрямами і для різноманітних політичних процесів, тобто –політичне маніпулювання інформацією. Засоби масової інформації служать для збору, поширення інформації, формування громадської думки, забезпечення легітимності політичних структур, виступають важливим атрибутом опозиційної політичної діяльності, служачи джерелом стабільності або нестабільності суспільства. [7, с.315],

Слід погодитися з авторами, які вважають, що «існує протиріччя між двома основними функціями ЗМІ. З одного боку, їх функція — забезпечити інформаційне обслуговування процесу функціонування владних структур, з іншого — вони покликані забезпечити артикуляцію різноманітних потреб та інтересів різних соціальних прошарків і груп, громадянського суспільства в цілому. У підсумку, ЗМІ перетворилися у своєрідного «слугу двох панів» і, причому, друга функція — висвітлення потреб суспільства — поки що, особливо в регіонах, знаходиться на другому плані. Стати справді незалежними і об'єктивними ЗМІ часто-густо заважає фінансова залежність. Це протиріччя повинно вирішуватися, на думку дисертанта, створенням повноцінного громадянського суспільства, процес формування якого в регіонах йде насилу. У свою чергу, створення громадянського суспільства неможливо без створення громадської думки, яка складається під впливом ЗМІ» [8, с.11].

Характер і спрямованість діяльності ЗМІ і ЗМК багато в чому залежить від політичної орієнтації на власника, характеру суспільства та відповідних законів.

Маніпулювання інформацією здійснюється, передусім, так, що, обираючи для демонстрації (публікації, озвучування) певного роду факти

і події та ігноруючи інші (зокрема, в силу того, що вони не можуть тримати увагу широкої аудиторії), ЗМІ фактично не відображають реальність, а конструюють її, формуючи, таким чином, певну картину світу і мобілізуючи соціальні групи на підтримку тих чи інших ідей і подій. Крім того, пропонуються вже готові ідеї, які не вимагають роздумів для свого засвоєння і експлуатують найпростіші інстинкти людини, формуючи його світогляд в певному напрямку.

Якщо особисту значимість подій у «ближньому колі» індивід визначає сам, то оцінка, принаймні деяких подій і суб'єктів, у «далекому колі» детермінована їх позицією в медіа-просторі, який формується засобами масової інформації.

Отже, одним з актуальних напрямків сучасної науки стало дослідження проблеми ролі засобів масової інформації у процесі взаємодії влади та суспільства.

Владні структури будь-якими способами намагаються контролювати засоби масової інформації. Хто контролює інформацію, може вирішальним чином впливати на суспільну свідомість, здатний певною мірою направляти поведінку мас.

Існують дві моделі побудови регулятивних взаємин інститутів влади та ЗМІ. Перша з них, характерна, наприклад, для Росії, передбачає жорстке регулювання діяльності медійного поля, коли актори влади мають широкі можливості впливу на організаційні та змістовні аспекти функціонування ЗМІ. Друга стратегія, яка склалася у другій половині двадцятого століття в європейських країнах, припускає «м'яке», за висловом П. Штомпки, поле взаємин щодо рівноправних акторів, які мають можливість брати участь у конструюванні стратегій діяльності медійного поля. За словами дослідників, найбільш ефективна модель сформована у Німеччині, де взаємодія суб'єктів влади і засобів масової інформації носить двосторонній симетричний характер, всі агенти соціального простору мають відносно рівний доступ до ресурсів і, відповідно, до можливості впливати на агентів інших полів.

Політична практика показує, що навіть у демократичних державах рішення відносно ЗМІ приймаються не на широкій демократичній основі, а в дуже вузьких коридорах влади. Одна з причин цього — дуже спеціальний характер деяких питань, пов'язаних зі ЗМІ, таких, як розподіл частот, регламентування змісту ЗМІ, визначення стандартів та інших, при тому, що такі рішення надалі впливають на мільйони людей [9].

Таким чином, можна зробити висновок, що свобода ЗМІ не є абсолютною.

Література:

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор/Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Дантон. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 537 с.
2. Макаревич Э. Игры интеллигентов, или Социальный контроль масс/Э. Макаревич, О. Карпухин. — М.: Изд-во Эксмо, 2003.
3. Квицинский М. Ю. Социально-политическая ответственность средств массовой информации в постсоветской России: автореф. дис… канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии/М. Ю. Квицинский. — Москва, 2007. — 22 с.
4. Пугачев В. П. Политология. Высшее образование/Пугачев В. П. — М.: Филол. о-во «СЛОВО»; ООО «Изд-во «Эксмо», 2004. — 516 с.
5. Воронцова О. И. Телевидение как канал политической коммуникации: региональный аспект: автореф. дис… канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии/О. И. Воронцова. — Астрахань, 2009. — 27 с.
6. Моисеев А. Н. Средства массовой информации и общественное сознание/А. Н. Моисеев. — Чебоксары, Чуваш. гос. пед. ун-т, 2009. — 140 с.
7. С днем журналиста или с днем холуев? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/06/6/6271821/
8. Халтанова С. С. Роль региональных СМИ в политической жизни России: автореф. дис… канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии/С. С. Халтанова. –Москва, 2009. — 27 с.
9. Медиа. Введение: Учебник для студентов вузов/Под ред. А. Бриггза, П. Кобли; Пер. с англ. [Ю. В. Никуличева]. — 2-е изд. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005 — (Серия «Зарубежный учебник») — С. 273–307.

Волянский В. В. Субьектность и автономность СМИ как социально-политического института

Дополнены и развиты теоретические представления о месте и роли СМИ в медиаполитической системе современного демократического общества в целом и украинского общества в частности. Выявленные и описанные основные социально-политические модели (системы) современных СМИ.
Ключевые слова: *средства массовой информации, медіаполітика, социально-политические модели (системы) современных СМИ, субъектная роль средств массовой информации.*

Volyansky V. V. Subjectivity and autonomy of the media as a social and political institution

The article is supplemented and developed formed the theoretical understanding of the place and role of media in modern democratic system mediapolitychniy society and Ukrainian society in particular. Identified and described the main socio-political model (system) modern media.
Keywords: *media, mediapolityka, socio-political model (system) of modern media, subject role of the media*

УДК 321.015

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ ЗАРУБІЖНИХ ЗМК НА УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР

Мельник В. Я. ©

Кандидат історичних наук, доцент кафедри зовнішньої політики та дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України

Розглянуто проблеми впливу зарубіжних комунікаційних засобів на політичний простір України за умов політичного транзиту.

Ключові слова: *інформація, мас-медіа, маніпуляція, політична комунікація, цивілізація, демократія, політична система, режим, модернізація розвиток, світова економічна криза*.

Постановка проблеми. За світової кризової ситуації регіони здійснюють пошуки нової моделі розвитку (парадигми), нового економічного світопорядку з метою відновити власний економічний ріст, позбутися надмірної зовнішньої фінансової залежності, відгородити від зовнішнього впливу, збоїв у функціонуванні глобальної економіки. Аналізується маніпуляцій ний вплив зарубіжних мас-медіа на політичний процес України. Визначається необхідність формування системи відносин на світовому і регіональному рівнях.

Дослідження проблеми науковцями. З поміж сучасних зарубіжних учених, що досліджували цю проблематику слід назвати П. Лазерсфельда, Г. Лассуелла, Р. Мертона, Е. Каца, У. Шрамма, Дж. Клаппера, Дж. Гебнера, С. Хеда, Б. Багдикяна, У. Гемсона, Т. Ван Дейка.

Праці та здобутки вітчизняних та російських дослідників в рамках даної тематики — М. Томенка, Н. Костенко, Й. Лось, Т. Приступенко. Важливими є запропонована Ю. Буданцевим класифікаційна схема ЗМК та дослідження діяльності електронних ЗМІ у вітчизняному політикумі О. Мелещенка, О. Москаленка, В. Бебика, О. Чекмишева, І. Іванова. Серед статей, присвячених функціонуванню новітніх ЗМІ в сучасному інформаційному середовищі, слід виокремити роботи російських дослідників І. Засурського, Д. Іванова, С. Парінова, А. Хайтіна, А. Чугунова. Детальну увагу приділено дослідженню Г. Почепцовим, М. Скуленко, А. Чічановським, В. Бадраком, П. Шихарєвим, П. Гуревичем, В. Пугачовим і А. Андрєєвим проблеми застосування ЗМК для впливу

на масову свідомість під час політичних компаній та проблеми впливу суспільства та соціальних спільнот на функціонування ЗМК та ін.

Виклад основного матеріалу. Країни, що розвиваються завжди виступали як Генрі Кісінджеру належить вислів про те, що «одна газета чи радіопередавач можуть важити більше, ніж ескадрилья бомбардувальників». Це була оцінка важливості інформаційної діяльності в контексті досягнення зовнішньополітичних цілей. Інформаційні впливи здійснюються з метою ініціювання певних реакцій, дій або бездіяльності. Системні інформаційні впливи вже можуть мати на меті як завдання матеріальної шкоди, так і отримання певного виду матеріальних результатів. Щоб бути ефективними, вони повинні ретранслюватись в адекватній для сприйняття цільовою аудиторією формі через інформаційний простір. В українському випадку таким простором є російськомовне середовище СНД.

Російськомовність, яка є спадком радянського минулого, використовується нинішнім політикумом як інструмент ретрансляції політичних впливів. Закріплення статусу російської мови для пострадянського простору відбувається через системну пропаганду «вищості», «універсальності» та «інтернаціональності» її порівняно з іншими мовами. Інформаційні впливи на Україну здійснюються через медіа-простір, що лишається під домінуючим впливом російського інформаційного поля. Це пов'язано з низкою чинників: білінгвістичним характером населення країни; поширеністю російських інформаційних продуктів в Україні, передусім телевізійних та радіо; наявністю українських видань провідних російських газет та журналів, функціонуванням інформаційних агентств; обмеженістю національної аудиторії, що може сприймати інформаційні продукти неросійськомовного звучання та друку.

Разом з тим, з появою всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет, збільшенням кількості продукованої інформації та інтенсифікацією інформаційних обмінів значно збільшилась кількість інформаційних шумів та бар'єрів — неможливо проконтролювати виробництво, зміст, циркуляцію всієї інформації, що стає доступною громадянам держави. Зростання рівня загроз національній безпеці в інформаційній сфері відбувається також внаслідок зовнішніх деструктивних впливів шляхом проникнення в національний медіа-простір іноземних телерадіокомпаній, друкованих видань та інтернет-ресурсів, які часто використовуються для трансляції тенденційних матеріалів, що містять ознаки маніпулятивних технологій, а інколи мають відверто провокаційний характер і, у підсумку, впливають на рівень конфліктності у соціумі, заважають ефективному функціонуванню системи політичної комунікації [1, с.8].

У Плані заходів щодо безпечного користування Інтернет Комісія Європейського Парламенту та Ради Європи виокремлює такі напрями діяльності, що найчастіше є об'єктами зловживання: національна безпека (інструкції з виготовлення вибухових пристроїв та незаконного виробництва наркотиків, проведення терористичних актів); захист неповнолітніх (сцени насилля, порнографія); захист людської гідності (підбурювання до расової ненависті чи расової дискримінації); економічна безпека (шахрайство, інструкції з піратського використання кредитних карток); захист інформації (діяльність хакерів); захист приватного життя (недозволена передача персональних даних, електронне переслідування); захист репутації (наклепи у пресі, незаконна порівняльна реклама); інтелектуальна власність (незаконне поширення творів, захищених авторським правом)

Україна має низький рівень інтегрованості у світовий інформаційний простір. Навіть повідомлення європейських чи американських ЗМІ входять в український інформпростір переважно через російські ЗМІ після відповідного перекладу. Україна має інформаційне середовище, на яке впливи держави є мінімальними з позиції формування системного інформпростору. Безперечно, що держава в умовах демократичного суспільства, не має домінувати в інформаційному просторі. Проте, вона не може собі дозволити бути витісненою на периферію інформаційних впливів, особливо за обставин, коли проти неї ведуться інформаційні війни чи кампанії психологічного тиску або ж створюються механізми зовнішнього управління через інформпростір.

В цьому контексті слід звернути увагу на таку загрозу демократичним ідеалам як вияв неоднозначного впливу технологій, насамперед комунікативних систем і мереж, на свідомість людей. Розширюючи доступ до інформації та знань, і відповідно межі свободи особи, вони водночас можуть стати ефективним знаряддям маніпулювання її свідомістю в інтересах або авторитарних національних еліт, або транснаціональних фінансових груп. Разом з біотехнологіями вони можуть використовуватися для контролю за поведінкою людей та її моделювання в інтересах неототалітарних держав чи злочинних груп. Як зазначають Л. Угрин та Х. Поліщук, маніпулятивний вплив технологій на свідомість людей посилюється впливом масової культури, що формує уніфіковані стандарти споживання та стилю життя і відповідно нівелює об'єктивне розмаїття світу та важливий принцип демократії — плюралізм, формуючи основу для неототалітарного одноманіття [2, с.2].

Політичні впливи здійснюються як через інформаційний простір, так і через окремі аналітичні структури, що здійснюють свою діяльність опосередковано через медіа-простір. Мета цих політичних впливів — реалізація певної схеми зовнішнього управління процесами. В. Циганов вказує, що «усім без винятку політичним системам та епохам притаманне використання двох основних типів політичного управління: відкритого і прихованого (таємного). У першому випадку цілі управління ставляться та здійснюються відкрито, у другому — камуфлюються або замовчуються. Г. Почепцов зазначає, що «інтенсивні інформаційні впливи на країну протягом кількох місяців цілком в змозі привести до Зміни влади в ній, причому населення може навіть не відчути існування зовнішнього управління цими процесами.» Важливим є створення певного комунікативного резонансу, коли рівень впливу (події) багатократно менше результуючого інформаційного ефекту. Комунікативний резонанс дозволяє інформаційно охопити максимально можливу частку населення країни.

В умовах відсутності консолідації українського політикуму навколо національних пріоритетів, цілеспрямовані зовнішні інформаційні впливи стають інструментом: втручання у внутрішні справи, інструментами примусу до корекції зовнішньої політики країни. Практично, мова може йти про ведення психологічної війни через використання медіа-засобів, як однієї з форм впливу на вироблення поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, групових та масових настроїв. І в першу чергу це стосується цільових груп осіб, що займають державні посади та приймають рішення національного масштабу. На думку дослідників «у країнах із слабкою виконавчою владою загальним нехтуванням чинного законодавства психологічна війна здійснюється за допомогою засобів масової інформації, контрольованих тими чи іншими політичними угрупованнями або фінансово-промисловими групами (в тому числі транснаціональними)».

Необхідно удосконалення системи політичної безпеки держави, яка стає об’єктом медіа-впливів та політичних атак. За визначенням В. Циганова «система політичної безпеки являє собою сукупність заходів з виявлення, упередження і усунення тих факторів, які можуть завдати шкоди політичним інтересам особи, суспільства і держави, зумовити її політичний регрес і. політичну загибель а також перетворити владу і політику з творчо-конструктивної на руйнівну силу, джерело небезпек для населення».

Одним з найважливіших при цьому є створення системи захисту держави і соціуму від цілеспрямованих зовнішніх інформаційних впливів маніпулятивного і деструктивного характеру.

У переносному значенні Оксфордський словник визначає маніпуляцію як «акт впливу на людей чи керування ними зі спритністю, особливо зі зневажли-

вим підтекстом, як приховане управління чи обробка». Саме в такому значенні слово «маніпуляція» замінило у політичному словнику попередній термін «макіавеллізм» («мета виправдовує засоби»).

В психологічній літературі термін «маніпуляція» має три значення. Перше повністю позичене у техніки та використовується переважно у інженерній психології та психології праці. У другому значенні, позиченому з етології, під «маніпуляцією» розуміється «активне пересування тваринами компонентів середовища у просторі, при переважній участі передніх, рідше — задніх кінцівок». У цих двох значеннях маніпуляція зустрічається у психологічній літературі, починаючи з 20-х років. А з 60-х років він почав використовуватися ще і у третьому значенні, яке тепер вже позичене з політологічних праць.

Поступово, слово «маніпуляція» почало використовуватись і в контексті міжособистісних відносин. Дослідники пропонують наступне визначення маніпуляції: це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до скритого збудження в іншої людини намірів, які не співпадають з його актуально існуючими бажаннями. С. Кара-Мурза визначає маніпуляцію як «вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує».

Формою прихованої маніпуляції слід вважати мову. Як тільки політик починає говорити незрозумілою мовою, вставляючи малозрозумілі слова та вирази — це означає, що іде маніпуляція (можливо «вторинна», коли той, хто говорить є маріонеткою маніпулятора). Насправді, все можна пояснити простою мовою, за виключенням суто професійних сфер, і немає проблем, які б не можна було викласти зрозумілою мовою. Незрозумілі слова мають на меті задавити слухача авторитетом начебто «експерта» або ж приховати відверту брехню. Мова є найважливішим діагностичним засобом. Якщо починають тиснути на почуття, то це можна розцінювати це як ознаку маніпулювання. Прикладом може бути заява, нібито президент припустився помилки через свою хворобу. Особливо треба бути уважним, коли йде намагання розсердити, образити слухача. В таких випадках треба не звертати увагу на слова, а намагатись зрозуміти наміри [3, с. 27].

Технологія сенсаційності та невідкладності забезпечує загальний галас та необхідний рівень нервовості, які підривають психологічний захист людини, а іноді навпаки — відвертають увагу. Тут важливо зберігати почуття міри — порівнювати важливість повідомлення з реальними проблемами, а також мати на увазі тих політиків, які користуються даним прийомом та занести їх для себе у «чорний» список.

Технологія повторення є головним засобом неякісної пропаганди, яка слугує знаком наявності маніпуляції. Тому треба звертати увагу, коли йде постійне

вживання одних і тих самих словесних комбінацій. Потрібно намагатись зафіксовувати факт повторення, щоб воно не перетворилось на навіювання. Для того, щоб заплутати аудиторію, політики використовують технологію дроблення, тобто подачі проблеми не у її цілісному вигляді (з моменту зародження до сьогоднішнього періоду), а частинами, які потім дуже складно зібрати в одне ціле. Вилучення з контексту є ознакою, спорідненою з дробленням. Головним інструментом тут є замовчування про реальні зовнішні фактори проблеми. Єдине, що тут можна порадити — так це бути уважним.

Ще одна технологія, проти якої в європейських законах навіть запроваджені обмежувальні норми — змішування інформації та її оцінка, що є одним з найбільш грубих прийомів маніпуляції. Людина, яка хоче дізнатись якусь інформацію, готова сприймати факти, і зовсім не готова до того, що разом із цими фактами отримає чужу думку щодо тієї чи іншої події. Тому треба тренувати свідомість для того, щоб вміти відділяти чисті факти від чужої думки [4, с.39].

Перебування України а російськомовному інформаційному просторі є ідеальним для здійснення на неї системних медіа-впливів. Перш за все, з боку російських ЗМІ, І вони ці можливості активно використовують. Серед російських методів висвітлення подій в Україні використовуються: на першому етапі агентство новин свідомо або не знаючи запускає «качку», яка па другому етапі, проходячи обробку та перетворившись у вторинний продукт, споживається російськомовними користувачами інтернету. Аудиторія в популярних порталах новин складається не лише із мешканців Росії, але й зарубіжних відвідувачів. При обробці в новинах тенденції можуть бути посилені, акценти зміщені. Вони мають низку штампів-стереотипів, що постійно репродукуються в інформаційному просторі. Наприклад, уникають використання слів «країна» чи «держава» стосовно України. Замінником є «республіка». Ще один симптом — використання вислову «на Украине» замість «в Украине». Таким чином, стереотипи і пропаганда поширюються в медіа-просторі.

Яким чином можна протидіяти негативним інформаційним впливам, які набули характеру інформаційно-психологічної війни? Г. Почепцов відзначає «Інформаційна складова, впливаючи на громадську думку, формує процеси прийняття рішень. У результаті зрослої ролі мас-медіа виникла нова спеціалізація сніндоктор, завданням якого стає ЗМІ на сприйняття події». Виділяються п’ять основних типів роботи спіндокторінга. Перед-спін: підготовка до події; Після-спін: «наведення блиску» після події; Торнадо-спін: термінове переведення інтересу аудиторії в іншу сферу; Контроль кризи: менеджмент подій, що виходять з-під контролю; Зменшення втрат: робота з подіями, що перебувають поза контролем з метою запобігання завданню подальшої шкоди [5, с.139].

Інформаційні впливи можуть мати цілком конкретні матеріальні наслідки. Варто пригадати масштабні інформаційні кампанії в ЗМІ в ході приватизації українських підприємств. Головним лейтмотивом було цілеспрямування відповідальних осіб та громадськості в цілому на користь прийняття рішення партнера як єдино правильного кроку. Так було з Миколаївським глиноземним заводом, суднобудівним заводом, підприємствами нафтопереробки. Також регулярними стали аналізи «проблем в Криму».

Авторитетні соціологічні дослідження вказують на те, що роль телебачення та Інтернету в повсякденному житті зростає. Радіо та щоденні газети відходять на другорядні позиції. Опитування, яке було проведене компанією однією з зарубіжних компаній в семи країнах показало, що головним джерелом інформації для їх жителів є телебачення. Роль газет стала досить скромною, проте найближче майбутнє не обіцяє їм особливих потрясінь. Опитування здійснювалося в США, Австралії і п'яти європейських країнах — Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії та Іспанії. У всіх державах 'ГБ є головним постачальником оперативних новин. Наприклад, в США його поставили на перше місце за ступенем важливості 25% опитаних, в Великій Британії — 36%, в Австралії — 35%, в Італії — 30%. Найменьше цінять в Іспанії (22%). На другому місці інтернет (тут по переду всіх — італійці, 22% яких переважно отримують новини онлайн), на третьому — радіо (найбільш цінують французи). Центральні щоденні газети опинилися лийте на четвертій позиції. їх вважають головним джерелом інформації від 6% (Великобританія. Італія), до I З % (Іспанія і Німеччина) опитуваних. Найуважніше читають газети мешканці Іспанії та Німеччини (приблизно половина з них читають газети щоденно). В США подібна звичка притаманна 39%, у Великій Британії — 35%. На іншому полюсі — французи, які до газет звертаються все рідше. Опитаних також просили оцінити ступень довіри, яку вони мають до газетних публікацій. Оцінювання відбувалося за 100-бальною шкалою, в якій 0 — «повна недовіра», а 100 — «найвища ступінь довіри». Британські газети отримали 50 балів — найнижчий результат. Італійські — 52, американські — 57, французькі — 58, іспанські — 59; австралійські — 60. Газети Німеччини мали першість, набрали 67 балів.

Таким чином, можна констатувати, що орієнтація зарубіжних фахівців здійснення інформаційно-психологічних воєн на телебачення та Інтернет враховує тенденції розвитку світового інформаційного суспільства. Проте, їх хибним уявленням є те, що російське телебачення сприймається аудиторією так же, як і європейські телеканали. Насправді це сприйняття в неросійсько-мовній частині аудиторії СНД є достатньо скептичним.

Висока ефективність зарубіжної пропаганди успадкована з минулого періоду. Доцільно пригадати, що СРСР блискуче провів пропагандистську кампанію проти створення та розміщення в Європі нейтронної бомби. За оцінками американських експертів це обійшлось СРСР приблизно в 100 млн. дол. Це були витрати не лише на медіа-кампанії, але й на організацію різноманітних акцій мітингів, маніфестацій, громадянських ініціатив, що ставали приводом для численних публікацій, радіо новин. Зрештою, це створило потужний негативний громадський резонанс, який змусив адміністрацію Дж. Картера відмовитись від планів створення та розміщення нейтронної зброї в Європі. По суті подібна до «антинейтронної» технологія була використана російською стороною минулого року і в Криму щодо навчань НАТО.

Однією з альтернатив домінуванню російськомовного ідеологізованого сегменту інформаційного поля є формування панслов'янського інформпростору. В новій угоді про поглиблене партнерство з ЄС Україна має наполягати на максимально можливому спрощенні візового режиму для українців при в'їзді до ЄС. Ніщо так не руйнує політичні стереотипи та міфи як реальність. Ніякі штучно вибудовані і доведені до аудиторії через ЗМІ символьні системи не витримують зіткнення з реальним світом, як тільки він стає доступним. Чим більше число співгромадян побувають в країнах ЄС, тим менші шанси на успіх для пропаганди. Особливої уваги потребують регіони з російськомовним населенням. В поєднанні із ідеалізацією значною кількістю громадян, особливо, старших поколінь, радянського минулого, деформується не тільки уявлення про поточний стан справ в Україні, але й формує російськоцентричне бачення [6, с.19].

Маніпуляція як різновид впливу на свідомість людей задля досягнення певної мети існувала завжди, тим не менше із розвитком суспільства маніпуляційні технології стають все складнішими. І якщо у первісних суспільствах маніпуляція в основному використовувалася у міжособистісних стосунках, то поступово вона все більше переносилася у економічну, соціальну та політичну сфери.

Залежно від характеру влади, ступінь використання маніпуляційних технологій у політиці може зменшуватися чи збільшуватися, але вони будуть присутні в усіх політичних режимах, і тому говорити про відсутність політичної маніпуляції у демократичному суспільстві не можна. Навпаки, у демократичному суспільстві маніпулятивні технології набувають найважливішого значення у керуванні суспільством та досягненні його цілісності та стабільності.

Проаналізувавши маніпуляції як складову політичного процесу, можна сказати, що сьогодні, в час технологій, які стрімко розвиваються, інформація є зброєю, яка постійно використовується в інтересах певних політичних сил задля досягнення певної мети. Проблема полягає у тому, що ця зброя діє на населення

не на фізичному, а на підсвідомому рівні, і тому цей вплив помітити та оцінити пересічній людини дуже важко. Тому треба бути дуже обережним з інформацією та звертати увагу на те, як вона подається, у якій формі, в якому місці, часі та обставинах. І, якщо мати уявлення про загальну структуру та поняття маніпуляцій, розбиратись у собі та основах психології, то можна залишатись захищеним та не піддаватись впливу маніпуляцій [6, с.19].

Таким чином, комплексний підхід до вирішення питання організації системної протидії маніпулятивній пропаганді та практиці зарубіжних ЗМК допоможе протидіяти цьому. Існує необхідність створення організаційних структур на професійному рівні, державної підтримки створення спеціалізованої структури, що напрацьовувала б не лише матеріали, але й методологію використання нових технологій, наприклад, спіндокторішу [7, с.144.

Чітких методів захисту від цієї зброї не існує, тим не менше є певні «поради», якими варто послуговуватися у аналізі будь-якої інформації, яка подається (нав'язується?). На жаль, на державному рівні на сучасному етапі розвитку суспільства майже не існує законодавчих та правових обмежень у використанні інформації в силу того, що сама влада використовує ці технології і навряд чи колись сприятиме створенню механізмів регулювання їх використання. Окрім того не варто забувати, що будь яка інформація, отримана не безпосередньо, а через «треті руки» є суб'єктивною, адже завжди проходить через призму світобачення тих людей, якими вона подається. І у цьому також полягає проблема: дуже важко розрізнити усвідомлену та навмисну маніпуляцію від несвідомої подачі інформації у певному світлі та під певним ракурсом.

Література:

1. Зернецька О., Зернецький П. РК-маніпулятивний вплив. Комунікативна теорія і практика.//Політичний менеджмент. — 2005. — № 2. — 8 с.
2. Буртак С. Політична реклама як маніпулювання громадською думкою.//Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 2.
3. Скуленко Психологія пропаганди. Запоріжжя.- КПУ. — 2009. — 180 с.
4. Гринберг Т. Э. Политические технологии: ПР и реклама: учебн. пособие для студ. вузов/Т. Э. Гринберг. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 317 с.
5. Стівенс М. Виробництво новин: телебачення, радіо, Інтернет/Мітчел Стівенс; [пер. з англ. Н. Єгоровець]. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 407 с.

6. Мамонтова Е. В. Політичний брендінг як технологія соціального управління: український досвід/Е. В. Мамонтова//Університетські наукові записки. — 2007. — № 1 (21). — С. 240–244.
7. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: навч. посіб./О. Д. Бойко. — К.: Академвидав, 2010. — 432 с.

Мельник В. Я. Манипулятивное влияние иностранных СМК на украинское политическое пространство

Проанализированы проблемы влияния зарубежных коммуникационных средств на політическое пространство Украины в условиях політического транзита
Ключевые слова: *информация, мас-медиа, политическая коммуникация, режим, модернизация.*

Melnik W. J. Manipulative impact of foreign mass media on the Ukrainian political space

The tools of mass communications in political process in Ukraine
Keywords: *information social, information policy, partnership, democratic political regime, liberal state, social democracy.*

УДК 323

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Молчанов К. А.©

Аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

З'ясовується сутність поняття гендеру та гендерної політики. Проаналізовані основні гендерні компоненти іміджу політичного лідера. Досліджені аспекти і механізми його формування на прикладі сучасних українських жінок-політиків.

Ключові слова: *гендер, імідж, гендерна політика, гендерний підхід*

Після проголошення незалежності Україна обрала орієнтиром свого розвитку демократичне суспільство, що гарантує рівні можливості для всіх громадян незалежно від соціального стану, етнічного походження, статі тощо. Сучасна концепція демократичного суспільства України передбачає наявність гендерної рівності в суспільстві та публічній політиці зокрема.

Сучасна гендерна політика у більшості держав грунтується насамперед на принципі забезпечення гендерної рівності або гендерного паритету в усіх сферах суспільного життя. Проте ствердженню та реалізації цього принципу передував досить тривалий процес його усвідомлення, тому доцільно розглянути його більш докладно.

Метою статті є дослідження сутності поняття «гендер», аналіз праць зарубіжних і вітчизняних учених, які вперше звернули увагу на проблеми впровадження гендерної рівності в суспільних відносинах та публічній політиці України зокрема: І. Багмет, В. Бебик, В. Близнюк, Ш. Берн, Т. Василевська, Н. Грицяк, Т. Данильченко, Г. Даудова, О. Дашковська, А. Заєць, Е. Здравомыслова О. Кулачек, Н. Лавріненко, К. Левченко, Т. де Лореті, Т. Мельник, Дж. Міль, В. Мюллер, С. Олійник, С. Поленіна, П. Рейкін, Г. Силласте, О. Скнар, А. Темкина та ін.

Сьогодні питання гендеру є предметом наукових досліджень багатьох науковців як зарубіжних, так і вітчизняних. Особливу увагу вони зосереджують на визначенні змісту понять «гендер», «гендерна політика» та «гендерна рівність». Для з'ясування особливостей цих понять

проаналізуємо генезу їх становлення, вплив на суспільні відносини та процеси управління в державі.

Поняття «гендер» у зарубіжній науковій літературі використовується досить давно. Вперше цей термін увів у науковий обіг американський психолог Р. Столлер, який в 1968 р. опублікував монографію «Стать і гендер» [1, с. 203], після чого поняття «гендер» набуло широкого поширення серед науковців. Американські дослідники [2, с. 127] визначають «гендер» як соціально-біологічну характеристику, за допомогою якої дається визначення співвідношення понять «чоловік» і «жінка».

Вітчизняні науковці почали вдаватися до цього терміна у своїх роботах лише наприкінці 80-х рр. — на початку 90-х рр. XX ст. Термін «гендер» застосовувався при визначенні політичних стратегій, правових відносин і норм, де складовим базовим компонентом є статус жінки та чоловіка. В енциклопедіях і словниках поняття «гендер» з'явилося тільки у 2002 році.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови [3] слово «гендер» має два визначення: 1) відмінність між чоловіками і жінками за анатомічними ознаками; 2) соціальний розподіл, який часто грунтується на статевих відмінностях, але необов'язково збігається з ними.

У соціології поняття «гендер» означає складний соціокультурний процес: продукування суспільством відмінностей у чоловічих і жіночих ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках, а також і сам результат — соціальний конструкт гендеру. Конструювання гендерних відмінностей відбувається через певну систему соціалізації (яка виховує різні навики і психологічні якості у дівчаток і хлопчиків), розподіл праці між жінками і чоловіками та прийняті у суспільстві культурні норми, ролі і стереотипи. При цьому гендерні ролі та норми не мають універсального змісту і значно розрізняються у різних суспільствах. У цьому сенсі бути чоловіком або жінкою означає зовсім не володіння певними природними якостями; це означає виконувати певну гендерну роль і відповідати певним стандартам (наприклад, носити спідницю, якщо ти шотландець, і носити штани, якщо ти узбечка).

Саме під впливом соціологічної думки поняття «гендер» і почало розглядатися як соціальна категорія. Тому сьогодні поняття «гендер» у законодавчих актах багатьох країн світу, документах ООН та інших міжнародних організаціях, а також серед наукової громадськості розглядається саме як соціальна конструкція.

На думку сучасних науковців, не у біологічних відмінностях, а саме в соціальній основі необхідно шукати розв'язання гендерних проблем, адже «гендер … це не тільки складова індивідуальної ідентичності, а ще й аспект політичного та суспільного устрою» [5, с. 101].

Українські науковці Н. Грицяк, О. Кулачек, Т. Василевська та В. Близнюк трактують поняття «гендер» як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) організує соціальну систему» [5, с. 9–10], як «стійку і одночасно мінливу систему…, що відповідає певному рівневі культури суспільства та створює фундаментальну складову соціальних зв'язків», як «один з основних компонентів стратифікації та ієрархізації владних структур» [6, с. 81].

Т. Мельник розглядає поняття «гендер» як складне, багатоаспектне явище, що вживається як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделі поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної; набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей; політика рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, а також діяльність зі створенням механізмів щодо її реалізації [7, с. 12].

Таким чином, гендер — змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм та характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю та способу мислення, ролей та відносин між жінками і чоловіками, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним та культурним контекстом буття.

Отже, поняття «гендер» вживається у кількох значеннях:

1) гендер — це соціально рольова і культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;

2) гендер — це набуття соціальності індивідами, що народилися як біологічні носії жіночої або чоловічої статі;

3) гендер — це політика рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, а також діяльність щодо створення механізмів її реалізації.

Саме в останньому значенні, ми і будемо використовувати поняття «гендер».

Стосовно ролі жінки в політичному житті суспільства цікавими є перші гендерні дослідження політичного лідерства, які з'являються

в 70-ті роки XX ст. Так, згідно з концепцією гендерного потоку, автором якої є Б. Гутек,— фактор статі вважається домінуючим, тобто, в іміджі лідера найважливіша роль належить рисам, пов'язаним із статтю. Жінка сприймається, як менш компетентна тими, хто дотримується патріархальних стереотипів [8, с. 90].

Можна погодитись с Дж. Боуменом, який сформулював концепцію гендерного добору лідерів і припускає, що люди висувають різні вимоги до лідерів різної статі. Дійсно, до жінок-політиків ці вимоги є вищими, їм потрібно більше зусиль, щоб усунути упередженість проти своєї статі. Ці упередження часто породжують диспропорцію між чоловіками і жінками.

Актуальність цієї тематики підтверджує низка монографічних робіт, присвячених різним аспектам гендерної проблематики. Слід виділити праці таких психологів, як Т. Данильченко [9], І. Багмет [10], О. Скнар [11; 14]. Аналіз літератури свідчить, що роль жінки в політиці відображається вельми фрагментарно, і найчастіше подається крізь призму розвитку демократичних норм у суспільстві. Відштовхуючись від цієї позиції, вважаємо за доцільне не тільки посилювати роль жінки-лідера в політиці, але й формувати її образ через створення оптимального іміджу.

Сьогодні на керівних державних посадах, у політичних партіях, в основному, перебувають чоловіки-політики. Разом з тим, наявність жінки в політиці, з точки зору ефективності останньої, підтверджена практикою діяльності таких яскравих жінок, як М. Тетчер, М. Олбрайт, К. Райз, А. Меркель, Х. Клінтон.

Демократичний рух на Заході, відстоює сьогодні паритетне — 50 на 50 — гендерне представництво в органах влади. При цьому, суспільствознавці дійшли висновку, що наявність 30% жінок в управлінні будь-якого суспільства приводить до якісних змін щодо прийнятих суспільно вагомих рішень, тобто це та «критична маса», що дозволяє реально відчути присутність жінок у політиці, істотно впливати на її формування. А виявляється це, насамперед, у тому, що жінки-політики вважають пріоритетними такі проблеми, як безпека в суспільстві, боротьба з корупцією, соціальне забезпечення, розвиток мережі дошкільних установ, освіти, охорони здоров'я, зайнятість і просування жінок по службі.

За рівнем представленості жінок у парламенті Україна серед інших держав посідає місце у другій сотні. Її випереджають не тільки країни

ЄС, а й Білорусь, Росія, Туркменістан, а також Мозамбік, В'єтнам, Намібія, Антигуа і Барбуда тощо. А очолює список Швеція, у якій нині вводять квоти для захисту чоловіків-парламентаріїв. Статистика сучасного вітчизняного парламенту свідчить: із 450 народних депутатів обраних на позачергових виборах до Верховної Ради України 2007 року чоловіки становлять абсолютну більшість — 92 %, а, відповідно, частка жінок — 8 %. Зокрема, фракція партії Регіонів 11 осіб, БЮТ — 12, НУНС — 7, КПУ — 4, фракція блоку Литвина — 2.

Якщо проаналізувати першу десятку списків кандидатів на позачергових виборах депутатів Верховної Ради України 2007 року, на кількість жінок, то результати будуть аналогічні. До прикладу, найбільше жінок у блоці «Наша Україна-Народна Самооборона» та партії Регіонів де у першій десятці по 2 особи. Комуністична партія України, Соціалістична партія України та блок Юлії Тимошенко внесли до першої десятки списку лише по одній жінки. У блоці Литвина, взагалі, в десятці жодної жінки.

Теоретичний аналіз та узагальнення досліджень відомих українських фахівців, зокрема В. Бебика, Г. Почепцова та інших, свідчить про те, що привабливими іміджевими рисами для електорату є саме фемінні: поступливість, що інтерпретується, як гнучкість, уміння запобігати конфліктам, розрядка напружених ситуацій, відмова від своїх претензій, амбіцій в «гострих» ситуаціях, тяжіння до стабільності; «легкої» емпатичності, яка інтерпретується, як самопрезентація, вміння «подати» себе. Тому, цілком ймовірно, що в сьогодні саме імідж жінки-політика є бажаним в Україні [12, с. 41].

Для активного входження жінки у політику і формування її оптимального іміджу, існує низка факторів, що перешкоджають їй отримати перемогу на виборах. Як відомо, політика — одна зі сфер людської діяльності, де спрацьовує негативний стереотип — це не жіноча справа. І справді, доступ жінок до великої політики в Україні практично закритий. Дійсно, сьогодні ще досить поширене патріархальне приписування жінці таких властивостей, як потреба в керівництві чоловіком, схильність до безсловесної покори, зосередження на материнстві. Досвід європейських країн свідчить, що ці стереотипи щодо діяльності жінок притаманні і високорозвиненим суспільствам, щоправда, відсоток тих, хто сповідує подібні теорії, значно коливається у різних країнах.

Практика свідчить, що у свідомості громадян благополуччя більш пов'язане з маскулінністю, тому жінки-політики вважають за краще

обрати для себе маскулінну поведінку, яка є більш перспективною порівняно з жінками, які мають фемінні якості. Імідж ділової жінки, яка досягла великих успіхів, залишається в суспільній свідомості — «чоловікоподібним». Основою цих поглядів є стереотипи, за якими у жінок відсутні компетентність, незалежність, здатність логічно мислити, які не мають раціональної мотивації. Це підтверджує й імідж Мадлен Олбрайт, яка під час виборів в Конгрес США демонструвала те, що сильніша за своїх супротивників-чоловіків.

Тому, говорячи про особливості та об'єктивне значення створення іміджу жінки-політика сьогодні, слід звернути увагу на те, що ми не повинні мати на увазі лише «чоловіче» наповнення іміджу, в рівній мірі, це наповнення повинно стати жіночим.. До речі, в результаті аналізу, в якій мірі жінки-політики змогли зберегти свої жіночі якості, визначився список провідних жінок-політиків України.

1. Юлія Тимошенко. Її золота коса, стала символом жіночої влади в Україні, а особисті якості, що дозволили їй очолити, як владу так і опозицію, і брати участь в політичній боротьбі, справляють враження на багатьох чоловіків-політиків.

2. Ганна Герман, починаючи з першої своєї публічної появи демонструє європейський тип політичної поведінки, скромне не вибагливе, але по своєму екстравагантне ділове вбрання, гарні манери визивають лише позитивний ефект першого враження.

3. Наталія Королевська, лідер УСДП, молода, епатажна, робить акцент не лише на своїй жіночості, намагається зайняти іміджеву нішу жінки-професіонала, політика європейського типу. Намагається стати одним з лідерів опозиції.

4. Інна Богословська — демонструє стиль самодостатньої та впевненої в собі жінки, яка досягла успіху і побудувала свою кар'єру сама.

5. Олександра Кужель, харизматичний лідер, борець за справедливість, яка в політичній риториці ніколи не буде апелювати до своєї статі.

Ми вважаємо, що імідж жінки-лідера повинен містити певний перелік саме жіночих якостей, оскільки в Україні ознаки фемінінності мають позитивне забарвлення. До того ж, важливим моментом є вміле використання переваг саме своєї статі. Так, для чоловіків — це демонстрація маскулінних характеристик: незалежності, домінування інтелекту (раціональність, довготривале планування, об'єктна спрямованість), а, у поєднанні з фемінінними: емоційністю і витонченістю, дає найкращий результат.

Що стосується жінки-політика, то у більшості випадків відзначається її терпимість в спілкуванні з іншими, прагнення досягти гармонії і тому надання переваги компромісу, колегіальному, а не ієрархічному способу прийняття рішень. У жінок більш прагматичний підхід, порівняно з чоловіками, більше розвинене почуття обов'язку стосовно роботи.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що жінка-політичний лідер має більш складний імідж, ніж політик-чоловік. Її іміджевий портрет повинен містити певні «чоловічі» риси, але, на загал, у неї повинні переважати жіночі.

Жінці-політику треба вибудувати кардинально інші психологічні характеристики, які містить її імідж. Так, в ньому величезну роль відіграють зовнішні дані. Якщо у чоловіків зовнішній вигляд знаходиться десь на 10-ій позиції серед найважливіших якостей, то у жінки він опиняється на одній з перших. Дійсно, виборці більше звертають увагу на риси обличчя жінки-політика, її зачіску, одежу. Причому формування ставлення до жінки-лідера підпорядковується закономірностям створення першого враження, що описане в теорії соціальної перцепції: привабливий вигляд, вдале оформлення зовнішності, домінуючі доброзичливі емоції, яскраво виражена власна чарівність, ефективні комунікації [13, с. 25].

Важливою складовою іміджу жінки-політика виступає інформація про її сім'ю. На сприйняття виборцями політика суттєво впливає сімейна складова, що довели президентські вибори 2004 року. Так, В. Ющенко часто з'являвся із своїми дітьми на багатьох заходах, що, безперечно, спрацювало на його позитивний імідж, а В. Янукович, навпаки, всіляко уникав публічних появ своїх рідних.

Як зазначалося, залучення обох статей до формування політики дозволяє формувати більш ефективну політику, яка більш відповідає потребам громадянського суспільства. Проте, поява жінок в передвиборчих списках носить особливий характер, а кожний член списку жіночої статі має свій особливий імідж. На нашу думку, серед українських жінок-політиків найуспішніша Юлія Тимошенко — двічі голова уряду, оскільки перестала сприйматись першочергово, я к жінка, ставши повноцінним політиком.

Найбільш послідовно реалізує обраний імідж Юлія Тимошенко, яка на виборах 2006 та 2007 років використовувала образ української Жанни Д'Арк, яка безперервно вела боротьбу з опонентами будучи при цьому зрадженою колишніми соратниками. Потрібно відмітити, що будучи

в опозиції та при владі вона використовувала різні іміджі від Жанни Д'Арк до матері-берегині.

Не виключено, що Наталья Королевська, Інна Богословська, Олександра Кужель намагаються повторити успіх Юлії Тимошенко. Разом з тим, імідж пані Богословської вибудовується з кампанії в кампанію зовсім іншим: він сучасний, позбавлений сентиментів тип ділової жінки. Самодостатня бізнес-леді, що йде до своєї мети, не дивлячись ні на що і ні на кого. Н. Королевська лише розпочинає свій шлях у боротьбі за політичне лідерство (виступи на акціях протестів підприємців по різним містам України), тому про її імідж говорити рано.

Показовий приклад Співачки Руслани, яка ставши народним депутатом, з одного боку, намагалася залишатися собою, з іншого — вимушена була озвучувати певні політичні тези. В результаті, для виборця зрозуміло, що вона була «прикрасою» списку «Нашої України» і залишилася переможницею пісенного конкурсу Євробачення, яка не змогла вдало відтворити імідж політика. Підхід, коли членом списку є «найнята зірка» зустрічається нерідко. Такий підхід влаштовує своєю прогнозованістю — адже від жінок-політиків можна чекати чого завгодно, а ось С. Ротару взагалі не виказувала амбіцій і не роздавала коментарів, що не створює політичної конкуренції і не приносить ніякої шкоди. Не можна не відзначити достатньо поширений імідж жінки-партійного активіста, який яскраво представлений Г. Герман, О. Бондаренко та Л. Григорович, завжди готових вступити в полеміку на будь-яку тему.

Позитивною умовою для формування іміджу жінки-політика є традиція матріархату в Україні, відповідно жінка піклується про державу, як свою родину.

Більшість з існуючих моделей і технологій з формування іміджу політика можна охарактеризувати як ті, що не враховують фактор статі, хоч статеві відмінності суттєво позначаються на різних сферах життєдіяльності людини, в тому числі і в сфері політичного лідерства.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що такі різноманітні аспекти дослідження дають можливість визначити, що питання гендеру є досить актуальним. На сьогодні, коли вже систематизовані наукові знання з цієї проблеми, можна запропонувати таку дефініцію: гендер — це система цінностей чоловіків і жінок, їх характеристик та зв'язків, набутих ними як особистостями в процесі взаємовідносин і взаємодій, що визначається громадсько-політичним та соціально-економічним контекстом їх життя.

По-перше, в Україні чоловіки складають абсолютну більшість в публічній політиці та на вищих державних посадах. Станом на 2011 рік, в Верховній Раді лише 8 % жінок, а в Кабінеті Міністрів України, взагалі, жодної. По-друге, включення у виборчий список жінок виключно щоб оживити обличчя партії, нажаль, найбільш поширена практика в Україні. По-третє, майже повна відсутність жінок-політиків які перестали сприйматись першочергово, як жінка, ставши повноцінними професійними політиками. За виключенням декількох: Ю. Тимошенко, Г. Герман, О. Кужель тощо. По-четверте нерозвиненість феміністичного руху на рівні громадсько-політичних організацій які мали б продукувати появу нових жінок-політиків.

Література:

1. Социологическая энциклопедия: в 2 т./гл. ред. В. Н. Иванов; Нац. обществ.-науч. фонд. — М.: Мысль, 2003. — Т. 1. — 586 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология/Ш. Берн. — СПб: Прайм-Еврознак, 2001. — 320 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови/[уклад. і голов.ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: Перун, 2003. — 1440 с.
4. Темкина А. А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии/А. А. Темкина, Е. А. Здравомыслова//Социологические исследования. — Социс, 2000. — № 11. — С. 15–23.
5. Впровадження ґендерних підходів у діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: практикум/[Н. В. Грицяк, О. І. Кулачек, Т. Е. Василевська та ін.]; за заг. ред. І. В. Розпутенка. — К.: К. І.С., 2003. — 100 с.
6. Кулачек О. Розвиток ґендерної політики в Україні: Реалії та перспективи/О. Кулачек//Вісник УАДУ. — 2001. — № 4. — С. 297–303.
7. Мельник Т. Ґендер у політиці/Т. Мельник//Основи теорії ґендеру: навчальний посібник. — К.: К. І.С., 2004. — С. 536.
8. Бендас Т. В. Гендерные исследования лидерства/Т. В. Бендас//Вопросы психологии. — 2000. — № 1. — С. 87–95. — ISSN 0042–8841.
9. Данильченко Т. В. Ґендерно-перцептивні відмінності у формуванні першого враження у соціальній взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук:

19.00.05/Данильченко Тамара Володимирівна/Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2004. — 20 с.
10. Багмет І. М. Індивідуальні та ґендерні відмінності альтруїзму–егоїзму особистості автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01/Багмет Інна Михайлівна/Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2004. — 18 с.
11. Скнар О. М. Соціально-психологічна модель ґендерної поведінки політичного лідера в уявленнях студентської молоді автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05/Скнар Оксана Миколаївна/Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2005. — 20 с.
12. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К.: МАУП,1996.-144 с.
13. Москаленко В. В. Ґендерна культура та стереотипи в політиці/С. К. Табурова//Ґендерні аспекти професійної та соціально-психологічної підготовки дипломатів: Матеріали науково-практичного семінару в рамках програми «Ґендерна освіта в Україні» ПРООН Дип. акад. України. — К.: НТУУ КПІ, 2000. — С. 17–28.

Молчанов К. А. Гендерные аспекты имиджа политического лидера в современной Украине

Выясняется сущность понятия гендер и гендерной политики. Проанализированы основные гендерные компоненты имиджа политического лидера. Исследованы аспекты и механизмы его формирования на примере современных украинских женщин-политиков.
Ключевые слова**:** *гендер, имидж, гендерная политика, гендерный подход.*

Molchanov K. A. Gender aspects of image political leaders in contemporary Ukraine

Analysis the essence concept of gender and gender politics. Analysis the basic gender components of the image of a political leader, explored aspects and mechanisms of its formation by the example of modern Ukrainian female politicians.

Keywords: *gender, image, gender politics, gender approach.*

УДК 325.455:339.9

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ БЮРОКРАТІЇ

Батрименко О. В. ©

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглянуто особливості становлення та розвитку бюрократії в Франції та Німеччині. Виокремлено характерні ознаки континентальної моделі бюрократії.

Ключові слова: *бюрократія, бюрократизм, держава, континентальна модель бюрократії*

Раніше неодноразово відзначалося, що потреба у правлінні позаісторична, а бюрократичні структури представляють універсальний механізм здійснення управлінських рішень. Разом з тим характеристики бюрократії як соціального явища залежать і від історичного часу, і від географічного розташування того або іншого суспільства. У цьому значенні розрізняють східну модель бюрократичної організації і два види західної моделі — континентальну і англо-американську [1, с. 16].

Якщо виходити з реальності недавнього минулого, то диференціація буде мати вигляд тривимірної картини, де бюрократія країн «третього світу» представляє східну традицію, «другого світу» — тоталітарні режими країн «розвиненого соціалізму», і «першого світу» — західні ліберальні демократії.

Порівняльний аналіз бюрократії має досить складний характер. Існує чимала кількість історико-культурних, політико-правових, соціально-економічних змінних, які обумовлюють модель організації й функціонування адміністративних органів різних держав. Якщо говорити про західну модель, то одна із її відмінностей полягає в часі інституціоналізації бюрократії як постійного професійного управлінського прошарку — епоха абсолютизму (Франція, Німеччина) і період промислового капіталізму (Великобританія, США). Історичний фактор вплинув на умови формування, структурування і юридичного забезпечення національних бюрократій.

Франція традиційно вважається країною класичної континентальної моделі бюрократії. Процес становлення сучасної держави (абсолютизм, централізація) тут почався і завершився раніше, ніж в інших європейських країнах. Відповідно й виокремлення бюрократії в системі загального поділу праці, її професіоналізація відбувалися на порівняно ранньому етапі цивілізаційного розвитку Європи. Втім, процес формування сучасної бюрократії у Франції був ускладнений розповсюдженим явищем узаконеного продажу державних посад. Можливість і захищеність законом подібної купівлі-продажу забезпечувало власникам посад серйозні гарантії незмінюваності й непідконтрольності своєї діяльності з боку короля й центральної влади. Французькі монархи протягом століть змушені були вирішувати завдання по обмеженню волі й сваволі своїх непідзвітних чиновників і створенню єдиного централізованого державного апарату.

На початку XVII ст., в умовах Тридцятилітньої війни, королівська влада робить ставку на інтендантів — посадових осіб, які призначаються урядом і перебувають під його безпосереднім контролем. Вони повинні були витиснути спадкове чиновництво з усіх провідних напрямків внутрішньої державної політики, особливо у сфері оподатковування. Уже до сорокових років XVII ст. інтенданти були спрямовані в усі провінції й на всі адміністративні ділянки. З метою забезпечення строгої підзвітності діяло неухильне правило: після закінчення трирічного терміну інтендант переводився на іншу посаду або відзивався. Зосередженню адміністративної влади в єдиному центрі сприяло також утворення системи центральних органів управління, на чолі яких стояли міністри, відповідальні перед королем.

До середини XVII ст. досягнуті чималі успіхи: країна остаточно об»єднується під владою Людовика XIV, епоха абсолютної монархії вступає в стадію свого найвищого розквіту, апарат державного управління обновляється й досягає значного ступеня централізації. Однак ефективності управлінської діяльності перешкоджало протистояння двох гетерогенних бюрократичних груп — нових «призначенців» і старих власників чиновницьких посад. Закон не дозволяв позбавляти останніх їхнього права на заняття оплаченого службового становища. Тільки революція 1789 р. скасує цей феодальний закон.

Велика Французька революція, змітаючи на своєму шляху символи минувшої епохи, не зруйнувала, а навпаки, зміцнила позиції старого бюрократичного апарату: в 1789 р. на державній службі скасовано всі

феодальні привілеї, в 1790 р. замість провінцій утворено департаменти, в 1791 р. закон Ле Шапелье забороняє створення об'єднань громадян, «проміжних асоціацій» між державою й суспільством [2, с. 96].

Наполеон I приділяв велику увагу подальшій централізації бюрократичного апарату та посиленню його на службі республіці/консульству/імперії. Він уклав конкордат із главою римо-католицької церкви, за якою всі чини французької церковної ієрархії призначалися урядом і лише потім затверджувалися Ватиканом. Державний контроль над церквою закріплювався системою виплат платні духівництву. Ліквідується виборне місцеве самоврядування. Підтверджується адміністративно-територіальний поділ країни на департаменти, дистрикти, комуни. У кожне адміністративне утворення направляється призначений урядом префект або супрефект, що володіє всією повнотою влади на довіреній йому території. Розширюються функції поліції, створюється жандармерія. У державному апараті вводиться жорстка ієрархія посад, з беззаперечним підпорядкуванням нижчестоящих чиновників вищестоящим. Армія, бюрократія, поліція й церква стають тими основами, на яких тримався імперський режим.

Відомо, що Наполеон прагнув сформувати новий тип державного службовця, що є «наполовину військовим, наполовину священиком». Ідея була почерпнута ним із особистого досвіду захоплення строгою організацією й ефективною діяльністю інститутів армії й церкви. Принциповими положеннями, що регулюють функціонування нової бюрократії, повинні були стати ієрархія, дисципліна й уніфікація. Надалі планувалося перетворення державних чиновників у службовців, що стоять на сторожі винятково суспільного інтересу та володіють достатньою незалежністю від уряду й імператора. Крім того, державна служба повинна була стати доступною для представників всіх соціальних прошарків, що мають схильність і здатність для її виконання. За указом Наполеона була навіть заснована школа для підготовки кваліфікованих кадрів — «Эколь Політекнік». Зусилля імператора не пройшли даремно, епоха його правління була ознаменована появою потужної французької бюрократії, «яку Наполеон створив у 1798 р. і яку з тих пір кожен новий уряд переймав, як бажане знаряддя, і використовував проти своїх супротивників…» [3, с. 97].

Початок XI століття було відзначено переглядом методів рекрутування французької бюрократії. Взяв гору професійний підхід до питання про залучення до державної служби: уведена конкурсна система відбору,

відразу кілька вищих навчальних закладів стали готувати кваліфіковані кадри для адміністративної служби. Нововведення сприяли зростанню професіоналізму службовців, осмислення ними ще в стінах школи ідей вищого служіння батьківщині й народу. Бюрократична верхівка проникала в сферу політичного інтересу — сумлінне служіння державі заохочувалося високими політичними посадами (депутати, міністри). Уже сам факт приналежності до держапарату ставав гарантом подальшого просування по соціальним сходинкам. Престиж державної служби, і так досить високий, продовжував рости. Ставлення до приватного підприємництва як до заняття менш гідного й менш привабливого ілюструє наступний приклад: з 1869 по 1880. усього лише один фінансовий інспектор проміняв тепле місце державного службовця на негарантований ризик власної справи [2, с. 97]. (Треба відзначити, що Франція є однієї із країн, де бюрократична кар'єра традиційно вважається найбільш престижною. Традиція йде ще з часів Середньовіччя, коли куплена посада надавала можливість одержання спадкоємного дворянства, і буржуазія прагнула віддати своїх нащадків на державну службу, як ніколи з такою же завзятістю відправляла синів по духовному шляху).

Престижність бюрократичної діяльності обумовлювала тенденцію до замкнення цієї соціальної групи в певних рамках. Незважаючи на теоретичну загальнодоступність адміністративних посад (конкурсна система відбору), рекрутування середнього й вищого ешелонів бюрократії йшло із середовища привілейованих верств населення. Можливості для обмеження спроб представників соціальних низів проникнути в сферу державного управління завжди існували: на конкурсних іспитах від кандидата вимагалася насамперед загальна освітня підготовка, знання гуманітарних предметів, оволодіння якими для простих громадян було пов'язане із певними складнощами. Статистика свідчить про загальну тенденцію до перетворення державної служби в спадкоємну: в 1840 р. 68 % членів Державної ради були синами великих чиновників; в 1852 р. батьки 16 % префектів у свій час були префектами та супрефектами [4, с. 121–129].

XX століття змістило акценти: уже з 20-х років середня заробітна плата державних чиновників стали відставати від заробітної плати службовців і кваліфікованих робітників недержавних підприємств. Престижність держслужби похитнулася, але й до цього часу Франція залишається країною, де на державні посади існує великий попит. Цьому сприяє безпрецедентний, за європейськими мірками, рівень втру-

чання держави в усі сфери громадського життя. Почасти етатистський синдром і зріст бюрократичного впливу пояснюється тим, що Франція не пережила повною мірою релігійну Реформацію, яка відкрила шлях для прояву особистої ініціативи громадян, а дбайливо пронесла крізь століття традиції абсолютизму з його сильною державною владою. Революція зміцнила значимість публічної влади декларуванням абсолютного суверенітету більшості, представником якого є держава. Бюрократичний апарат одержав широкі повноваження втручатися в життя громадян, обґрунтовуючи свої дії необхідністю захисту «суспільного інтересу».

Критики ліберального напрямку відзначають деякі особливості французької бюрократії, що залишилися неясними в рамках концепції М. Вебера [5, с. 206–209]. По-перше, це повне приниження приватного інтересу перед суспільним, що дозволяє бюрократові, як представникові загальної волі, вести з клієнтом нерівний діалог. У громадян виробляється комплекс «маленької людини», що сприяє подальшому посиленню гегемоністських тенденцій бюрократії.

По-друге, політизація всіх суспільних функцій як спосіб самоствердження державного апарату. Статус приватного інтересу припускає автономне існування того чи іншого явища, включеного в сферу загального інтересу або в сферу державної політики; воно автоматично стає сферою застосування бюрократичного контролю. Якщо для реалізації функцій регулювання неполітичним (наприклад, пов'язаним з економікою) сектором потрібні спеціалізовані знання, то загальне керівництво, на думку бюрократії, вимагає широкого, надпрофесійного підходу, і відсутність спеціальної компетенції в працівників державного апарату перетворюється в їхню чесноту. Таким чином, включення в сферу суспільного інтересу (політизація) означає доступність і відкритість для бюрократичного втручання.

У сучасній Франції досить сильна тенденція зрощення адміністративного апарату з політичними структурами. За законом партія, що одержала на виборах перемогу, має право призначати на більшість адміністративних посад своїх людей. Зрозуміло, що при такому політичному розкладі веберівське твердження про нейтральність бюрократії не має практичного обґрунтування. Крім того, страждає ще один веберівський постулат — про професійну компетенцію. Як відзначає французький учений Каннак, громадянське суспільство при цьому зазнає подвійної втрати: «По-перше, через некомпетентність керівників, зобов'язаних

своїм піднесенням не професійним, а виключно політичним якостям. По-друге, тому, що ці керівники в цілому орієнтуються не на вимоги клієнтури, а на бажання влади, що допомогла їм зайняти свої посади» [5, с. 207].

Безумовно, збільшення функцій публічної влади не означає наявність сильної держави. Влада бюрократії здатна настільки формалізувати процес управління суспільством, що зростання зобов'язань держави стосовно громадян неминуче обертається неможливістю їх виконати і, як наслідок, веде до різного роду дисфункцій, хронічного бюджетного дефіциту, корупції. Механізми саморегуляції, зруйновані державою, перестають діяти, у суспільстві підсилюються ентропійні процеси. Щоб уникнути загальносистемної кризи необхідно тверде обмеження влади бюрократичних структур, і критики французької бюрократії прекрасно це усвідомлюють.

Процес становлення бюрократії сучасного типу в Німеччині (країні, що також можна вважати класичним зразком континентальної моделі), на відміну від Франції, де відбувся певний розрив з попередньою традицією, має більш послідовний, еволюційний характер. Варто відмітити, що говорити про Німеччину в епоху абсолютизму як про політичну цілісність представляється недоцільним у силу її територіальної роздробленості, а тому розгляд генези й остаточного структурного оформлення німецької бюрократії варто проводити на матеріалі вивчення пруської державності.

У першій половині XVII ст. у Пруссії формується прошарок державних бюрократів, що користуються особливою довірою з боку монарха і наділені винятковими повноваженнями в питаннях адміністрування. З метою забезпечення найбільшої незалежності від місцевої влади, нові чиновники, що направлялися для збору податків, як правило, призначалися військовим департаментом. З тих пір стилізація під військовий корпус із твердою бойовою дисципліною й строгим посадовим порядком стає відмітною (і загальної) рисою німецького чиновництва. У той час як інтенданти Французького королівства діяли в довірених їм округах одноосібно, представники пруської адміністрації на місцях приймали рішення колегіально.

На початку XVII ст. Фрідріх- Вільгельм I Гогенцоллерн, «солдатський король», створює четверту за чисельності армію в Європі (за розмірами території Пруссія займала 13-е місце). Утримання настільки потужної сили й ведення бойових дій вимагали збільшення

дохідних статтей бюджету. Схема побудови систем оподатковування й адміністрування формувалася при значному впливі французьких інститутів. Фрідріх-Вільгельм проводить реформу державного управління й створює систему центральних вищих інстанцій. На відомчу службу люди відбираються винятково за критерієм особистої відданості Короні. Відбувається поступове витіснення традиційної верстви місцевих аристократичних керівників представниками центральної влади.

У XVIII ст. пруські чиновники пройшли еволюцію від положення «слуг короля» до статусу «службовців держави». Фрідріх II першим усвідомив всю важливість ототожнення свого особистого правління з державним управлінням, і це знайшло вираження в його публічному визнанні того, що він є першим слугою держави. Саме при Фрідріху II (1740–1786) Пруссія перетворюється в справжню бюрократичну державу. Сучасники відзначали небачений розмах втручання держави в усі сфери суспільної діяльності, аж до особистого життя підданих. Без спеціального дозволу влади й паспорта жоден німець не міг покинути місце свого проживання. Новаліс писав, що із часу смерті Фрідріха Вільгельма I жодна держава так не нагадувала працюючу фабрику як Пруссія [6, p.34.]

Король, поставивши себе в основу адміністративної системи нового типу, з особливою пристрастю ставився до питань формування й функціонування бюрократичного корпусу. Тепер для заняття державної посади була потрібна спеціальна професійна підготовка (кілька університетів давали необхідні знання), проводилися обов'язкові іспити. Колегіальний принцип прийняття рішень частково заміняється принципом підпорядкування єдиному главі відомства, більшу роль починають грати міністерства, організовані відповідно до вимог централізованого управління. До кінця XVIII ст. відбуваються зміни відносин між королем і бюрократією. Критерій службової вірності й особистої відданості не знімається, але в законодавстві з'являються статті про права й обов'язки чиновників, що припускають деякий захист їх від свавільних дій з боку влади монарха.

В XIX ст. триває законодавче забезпечення функціонування бюрократичних структур. В 1844 р. офіційно були заявлені дві причини, за якими чиновник міг бути звільнений: внаслідок неправильного ведення справ або втрати необхідної кваліфікації. Одночасно вживались засоби, що обмежували політичну діяльність чиновництва й підвищували ступінь його благонадійності. До 1848 р. чиновникам заборонялося

користуватися своїм активним виборчим правом і домагатися обрання в парламент. У другій половині XIX ст. формальні обмеження на ведення суспільно-політичної діяльності були зняті, але активність у даній сфері не віталася. Бюрократія повинна була підтримувати імідж політично незаангажованої структури, чесно і якісно виконувати свої прямі обов'язки з реалізації державних рішень. Уже в 1849 р. була прийнята надзвичайна постанова про дисциплінарну відповідальність, у якій недвозначно заявлялося: «Якщо чиновник порушив обов'язок вірності або мужності, який вимагає його професія, або брав участь у ворожих уряду партіях, то він уважається винним і підлягає дисциплінарним стягненням аж до звільнення» [7, с. 235.] У трохи зміненому вигляді даний закон проіснував до 1937 р., обмежуючи тим самим державний апарат від присутності в ньому неблагонадійних осіб. (Прийшовши до влади в 1933 р., націонал-соціалісти негайно ж внесли зміни в законодавство — звільненню з державних посад підлягали всіх особи неарійського походження).

Утворення імперії спричинило поширення пруського стилю адміністрування на територію всіх об'єднаних німецьких князівств. Ще раніше, у період пруського конституціоналізму й введення часткової міністерської відповідальності, виникла проблема так званого «політичного чиновника». Зміна кабінетів або окремих міністрів вимагала заміни деякої частини вищого чиновництва у зв'язку з необхідністю реалізації нової політичної програми. В 1899 р. офіційно було визнано право оновленого уряду призначати своїх людей, а також опублікована номенклатура посад «політичних чиновників», що згодом неодноразово перевидавалася. Однак, як показала історія, прихід невеликого числа прихильників нового курсу не давав очікуваного ефекту, тому що основна маса чиновництва залишалася на своїх посадах довічно, блокуючи в силу своєї негнучкості й догматичності більш-менш радикальні зміни державної політики. Феномен довічного заняття державних посад німецький дослідник Ф. Хартунг коментує в такий спосіб: «Довічна служба пояснюється не стільки пруською жадібністю або міркуваннями економії, хоча, звичайно ж, вигідніше експлуатувати чиновника аж до смерті, ніж платити йому пенсію, скільки прагненням забезпечити стабільність, уникнути різнобою в думках і т. д.» [7, с. 237].

Веймарська республіка (1919–1933) спочатку орієнтувалася на завоювання підтримки старого імперського апарату. Чиновництво не втратило ні однієї зі своїх привілеїв, навпаки, отримало право на одержання мате-

ріальної підтримки в голодні післявоєнні роки. Проте саме бюрократія до кінця залишалася прихованою, але реально існуючою загрозою існуванню республіки. Заперечення демократичних цінностей і культ особистої відданості імператорові виявилися факторами, що сприяли падінню Веймарської республіки.

Німецька бюрократія, що з великою недовірою сприйняла нав'язаний їй демократичний режим, в особі Гітлера побачила нового монарха, стосовно якого можна було проявляти свої вірнопіддані почуття. Протягом усього часу існування Третього рейха німецьке чиновництво вірою й правдою служило фашистському режиму.

Після падіння Третього рейха державний апарат звільненої Німеччини було змінено і в східній, і в західній Німеччині. Бюрократія Східної Німеччини досить швидко прийняла образ і подобу радянського зразку. Чиновництво ФРН багато в чому зберегло імперські риси, але під впливом США, Великобританії помітно демократизувалося. М. Крозье припускає, що успіхи, досягнуті в галузі економіки в післявоєнних Німеччині і Японії, пов'язані не стільки з відновленням основних промислових фондів, скільки з реорганізацією старих патерналістсько-бюрократичних структур, які перешкоджають прояву соціальної ініціативи, а також зі зі створенням нових технологій влади [8, с. 157.]

Престижність державної служби в Німеччині залишається стабільно високою, чому сприяє й історично сформоване сприятливе ставлення з боку громадян. Німецька бюрократія, психологічні характеристики якої можна вважати похідними від особливостей національного характеру (таких як точність, прихильність до порядку, організованість, дисципліна, педантизм і акуратність), завжди вважалася гордістю нації, свого роду місцевою визначною пам'яткою.

Нинішні державні службовці об'єднаної Німеччини (а це кожен сьомий із загального числа працюючого населення ФРН) [9, с. 19] не відчувають потребу в поклонінні вищому авторитету, але не поспішають проявляти ініціативу, залишаючись, по суті, тими ж представниками військового департаменту XVII ст., призначеними на службові посади для чіткого, неухильного виконання приписів вищого політичного керівництва.

Література:

1. Оболонский А. В. Бюрократия и государство. — М., 1996. — 67 с.

2. Проблемы буржуазного государствоведения. Бюрократия и демократия. — М., 1981. — 202 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений. — Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. — Т. 22. — С. 97.
4. Василенко И. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия. — М.: Логос, 1998. — 167 с.
5. Панарин А. С. Введение в политологию. — М.: Новая школа, 1994. — 320 с.
6. Jacoby H. The bureaucratization of the world. — Berkeley etc, Univ. of California press, 1973. — P. 34.
7. Государственная служба основных капиталистических стран/Отв. ред. В. А. Туманов. — М.: Наука, 1977. — 291 с.
8. Ильин В. В., Панарин А. С., Бадовский Д. В. Политическая антропология. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — 254 с.
9. Пищулин Н. П., Хаванов Е. И. Германия: кто есть кто в государственной службе. — М.: Луч, 1993. — 27 с.
10. Государственное управление и государственная служба за рубежом. — Режим доступу: http://www.tessart.kiev.ua/gos149.htm

Батрименко О. В. Особенности становления и развития континентальной модели бюрократии

Рассмотрено особенности становления и развития бюрократии во Франции и Германии. Выделено характерные признаки континентальной модели бюрократии.
Ключевые слова*: бюрократия, бюрократизм, государство, континентальная модель бюрократии*

Batrymenko O. V. Features of becoming and development of continental model of bureaucracy

The features of becoming and development of bureaucracy are considered in France and Germanium. Highlighted characteristics of the continental model of bureaucracy.
Keywords*: bureaucracy, bureaucracy, government, the continental model of bureaucracy.*

УДК 001.8:316.454.3

ФЕНОМЕН ГРОМАДСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Корнієвський О. А. ©

Доктор політичних наук, доцент, завідувач сектору громадянського суспільства відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень (м. Київ)

Проаналізовано в історичній ретроспективі основні концептуальні підходи зарубіжних дослідників процесів громадської самоорганізації, розвитку організованого суспільства як сукупності різноманітних форм і способів об'єднання громадян.

Ключові слова: *громадська самоорганізація, організоване суспільство, трансформаційне суспільство, теорія груп, соціальна взаємодія.*

Демократичний розвиток будь-якої країни неможливий без вільної самоорганізації людей у різні за спрямуванням громадські формування задля задоволення необхідних потреб та життєво значущих інтересів. Сприяння інституціональному розвитку громадянського суспільства як розмаїття асоціативних та інституційних форм громадської самоорганізації Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. визначено одним із пріоритетних напрямків внутрішньої політики України, гарантією її демократичного розвитку. Важливо відзначити, що у Посланні Президента України до Українського народу (2010 р.) та у його щорічному (2011 р.) Посланні до Верховної Ради України особливий наголос зроблено на необхідності розширення можливостей громадської участі, перетворення громадян на впливових суб'єктів трансформацій. В останньому документі зазначається, що «громадянська активність у 2010 році засвідчила наявність потужного потенціалу впливу громадськості на формування державної політики. Основною проблемою при цьому є перехід від епізодичних, спонтанних акцій до системної регулярної діяльності суспільних груп для захисту своїх інтересів через громадські організації, надання цій діяльності послідовності та цілеспрямованості» [1, с. 29]. Така позиція української

влади підсилює актуальність та затребуваність комплексного розгляду класичних теорій та сучасних дослідницьких підходів до визначення сутності феномена громадянської самоорганізації, тісно пов'язаного з певною моделлю учасницької демократії. Для українського організованого суспільства як суспільства перехідного, трансформаційного, важливим орієнтиром є набуття усіх якостей самоорганізованого суспільства як суспільства стабільного і прогресуючого (за визначенням В. П. Андрущенка), досягнення гармонійного поєднання принципів функціонування «організованості» і «самоорганізованості», основу якого складають економічно та політично вільні особистості, що загалом є сутнісною ознакою розвиненого громадянського суспільства [2, с. 10]. Отже, метою статті є проведення компаративного аналізу зарубіжної політичної думки щодо феномену громадської самоорганізації у контексті з'ясування її затребуваності до аналізу різних проявів громадської активності, розвитку організованого суспільства в сучасній Україні. При цьому пріоритетна увага в роботі надана методологічним підходам Т. Парсонса, Ю. Габермаса, Ф. Тьоніса, М. Ослона до аналізу цієї сфери людського буття, які не знайшли свого помітного відображення у сучасних дослідженнях, виходячи з міркувань затребуваності їхньої теоретичної спадщини до аналізу вітчизняної практики громадської самоорганізації.

Головною складовою суспільно-політичної реальності, її творчою силою є самі люди, різні за спрямуванням об'єднання громадян, відносини між ними, конкретні їхні дії. Процеси взаємодії та об'єднання вільних індивідів, які перебувають у постійній взаємодії задля досягнення певних цілей, можна пояснити теоріями соціальної взаємодії, суспільної самоорганізації, «статутного переставлення», постіндустріального суспільства, комунікативної дії, власне концептуальними положеннями теорії груп: теорії «групової поведінки», «групової теорії політики» та іншими її різновидами. Важливими для розуміння сутнісних причин взаємодії людей і громадян, що має результатом їх об'єднання в асоціативні групи, є логічні теорії соціальної взаємодії, особливий підхід до пояснення соціальної дії, що склався під впливом ідей М. Вебера і Г. Рітцера. У веберівському дусі написано книжку Т. Парсонса «Система сучасних суспільств». До системи взаємодії він включає і соціальну систему, і особу. Неабиякий вплив на теоретичні розробки Т. Парсонса справили праці Е. Дюркгейма, особливо його концепція органічної солідарності. Водночас, позицію Т. Парсонса «можна висло-

вити, порівнюючи, по-перше, такі зразки соціальної структури, як асоціації (переважним чином, добровільні організації) та бюрократії…, і, по-друге, відносно монолітні й більш плюралістичні типи структури» [3, с. 242]. За Т. Парсонсом, найважливіші типи внутрішньої диференціації і плюралізації соцієтального співтовариства базуються на економічній, політичній та інтеграційній функціях. Останню характеризує прагнення населення до самоорганізації, добровільного об'єднання за типом асоціацій. Далі він припускається думки, що сучасне соцієтальне співтовариство можна вважати прообразом асоціації («добровільної самоорганізації»), яке уявляється у вигляді корпоративного об'єднання громадян, що мають відносно повну згоду стосовно її нормативного устрою й авторитету лідерів. У цьому контексті важливі висновки вченого про «абсолютну важливість», яку має принцип добровільної асоціації в сучасній соціальній структурі з такими найпомітнішими її рисами, як політична й «соціальна демократія». Беззаперечний інтерес у дослідженні суспільної самоорганізації становить власне теорія дії Т. Парсонса, особливо наступне його методологічне посилання: соціальна система побудована на взаємовідносинах індивідів, однак ця система організована навколо проблем, які мають місце за соціальної взаємодії великої кількості суб`єктів або ж виникли в результаті цієї взаємодії, а не навколо тих проблем, що постали в зв'язку з інтеграцією дій індивідуального суб`єкта [3, с. 41, 123].

У 70–80-ті рр. XX ст. проблема соціальної взаємодії активно обговорювалася серед прихильників теорії комунікативної дії. «Якщо приєднатися до думки Дж. Г. Міда і разом з ним тлумачити процес соціалізації як індивідуалізацію, пише розробник концепції комунікативної раціональності Ю. Габермас, то опосередкування між індивідом і суспільством уже не видається таким собі «загадковим», що потребує розширення обмеженої логіко-семантичними параметрами структуралістської концепції мови та сприйняття її як середовища, яке затягує кожного учасника інтеракції до комунікативного співтовариства [4, с. 344]. Отже, в концепції Ю. Габермаса базовими є поняття мовного акту та комунікативної дії. Вчений прямо не вказує на значущість громадських об'єднань як опосередкованих структур між людиною (громадянином) і державою. Водночас, у своїй праці «Структурне вимірювання громадськості» він оперує термінами «репрезентативна громадськість» (як феномен соціальності), «громадськість громадянського суспільства».

Фундаментальні розбіжності між приватним і суспільним, суспільством і державою Ю. Габермас вбачає в тому, що суспільній владі, передусім владі держави, протистоїть неофіційна, критично налаштована громадськість, яка безпосередньо не залучена до виконання владних функцій. Саме з розвитком рухливих структур громадськості (цивілізаційних структур демократії) вчений пов'язує створення необхідних механізмів противаги негативним впливам приватних інтересів та «диктаторським устремлінням адміністративної влади», її закостенінню, набуванню нею авторитарних ознак. Серед структур громадянського суспільства (недержавних об'єднань) Ю. Габермас виокремлює неформальні, діалектично рухливі структури громадськості [5, с. 143]. Якими суперечливими є можливості, структури, що існують всередині демократичної громадськості; як розвиваються, зберігаються її продуктивні форми — це не повний перелік запитань, на які намагається відповісти Ю. Габермас у своїх працях «Структурне вимірювання громадськості» та «Теорія комунікативної дії».

Слід наголосити, що Ю. Габермас досить ґрунтовно аналізує основні небезпеки, що загрожують спонтанному процесу формування самовизначення вільної громадськості. Це, по-перше, проникнення до її структур егоїстичних, деструктивних індивідуальних і групових інтересів, по-друге, загроза громадськості з боку влади бюрократичної держави та її намагання прибрати до рук, використати в своїх інтересах спонтанні процеси самоорганізації громадськості; по-третє, «внутрішню небезпеку становить власне спонтанність», амбівалентність відповідних соціальних сил і рухів (дослідники вказують, що у працях Ю. Габермаса йдеться про спроможність громадськості створювати власні автономні об'єднання, формування, що діють організовано, згуртовано, цивілізовано, політично грамотно); по-четверте, «загроза закостеніння», бюрократизації поточного, рухливого процесу. При цьому держава, бюрократія через різні економічні й політичні канали все ж таки знаходять можливість знівелювати спонтанні, вільні, неформальні імпульси громадськості. За Ю. Габермасом, така тривожна доля очікує демократію загалом [5, с. 144–145].

На межі XX — XXI століть помітною стає тенденція еволюції світової соціологічної думки від методології індивідуалізму до методологічного холізму, який панував в європейському мисленні до XVII ст. Методологічний холізм стверджує, що деякі соціальні феномени мають бути досліджені у своїй автономності, окремі соціальні «цілісності»

не можна пояснити повністю на основі поведінки індивідів. Група, що виникла в результаті взаємодії індивідуальних суб'єктів, являє собою не просто механічну суму їхніх дій, а особливу колективну спільноту, наділену емерджентними властивостями, що виконують в суспільстві специфічні функції на рівні «індивід — група — суспільство». Ідеї холізму поділяли О. Конт, Г. Спенсер, Ф. Тьоніс, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон та інші мислителі. Центральною категорією сучасної методології холізму є колективна спільність, яка характеризується колективною свідомістю, колективною поведінкою, і яку не можна звести до простої суми свідомості та дій індивідів.

З позиції Ф. Тьоніса дії людської спільноти можуть бути спрямовані і на взаємну підтримку, і на збереження людьми одне одного, і на взаємне руйнування, пригнічення етичної волі іншого: «будь-яке утворення, формування і дії людей… являють собою нібито органічну діяльність, за допомогою якої людська воля втілюється в чужорідну матерію, надаючи їй форми». Далі у книжці «Спільнота та суспільство» (вперше вийшла друком 1887 р. й дотепер не втрачає своєї актуальності у дослідженні розвитку організованого суспільства) він пише: «І якщо ця діяльність сприяє збереженню, розвиткові чи задоволенню спільноти… то її можна розуміти як функцію цієї спільноти, себто немовби спільнота у вигляді цієї одиниці (групи) сама себе всім цим забезпечувала».

Ф. Тьоніс також вказує на суттєву відмінність між термінами «об'єднання» й «спільнота», які «зазвичай плутають і вживають за власним уподобанням без розрізнення»: «Група, утворена… позитивними стосунками, сприймається як істота або річ із єдиним внутрішнім і зовнішнім впливом і називається *об'єднанням* [verbindung]. Самі ці стосунки, а отже, і таке об'єднання, розуміються чи то як реальне й органічне життя — це є сутністю *спільноти* [gemeinschaft], — чи то як ідеальне і механічне утворення — це поняття *суспільства* [gesellschaft]». Загалом розвиток «суспільства обміну», або громадянського суспільства, Ф. Тьоніс пов'язує насамперед з урізноманітненням і розширенням форм взаєморозуміння, або статусу осіб, який пристосовується до нових формоутворень, процесу трансформації «об'єднань спільнот» в суспільні об'єднання. У розумінні вченого одна частина спільнот (об'єднань) утворюється на засадах праці або професії; інша — на підставі вільного вибору. До останнього виду він відносить корпорації або товариства в мистецтвах і ремеслах, громади або гільдії, цехи, церкви, ордени. Значного розвитку принцип «економіки спільнот» набуває за розвитку

майнових, особливо акціонерних, товариств, які, на його думку, найдосконаліше репрезентують тип усіх соціально-правових формоутворень [6, с. 97, 17–18, 128–137, 197–203].

Сучасні методологічні підходи до аналізу суспільної самоорганізації, що базуються на ідеях холізму, представлено двома основними напрямами — раціоналістичним і рефлексивним. Засновники останнього підходу більше уваги приділяють «неформальному регіоналізму знизу» (informal regionalism from below), під яким вони розуміють суспільний рух, що включає широкий спектр недержавних суб`єктів і неформальної діяльності, зокрема, екологічні та етнічні групи, громадянські суспільства, приватні армії (private armies), «коридори розвитку», подвійну дипломатію та неформальну зовнішню політику, дрібну торгівлю, контрабанду, мафію та кримінал [7, с. 77]. Простежується тенденція до відродження редукціонізму, переважно в інтерпретації нижчих форм взаємодії в контексті їхнього еволюційного розвитку. Отже, теорія самоорганізації виходить на рівень філософської рефлексії. Домінуючою стає методологічне посилання щодо спроможності сучасної світобудови до самоорганізації й самовпорядкування. За такого підходу джерела свободи виявляються в самій людині, її внутрішній природі й способі організації.

Аналізуючи соціологічну спадщину Е. Дюркгейма, Ю. Габермас дотримується думки, що уявлення про демократичне самовиявлення нагадує раціонально-правову ідею про обмежене розмаїття людей, які об'єднуються з наміром надати одне одному права, необхідні для того, щоб вони мали змогу легітимно врегулювати своє співіснування засобами позитивного права [8, с. 276].

Наступний висновок Ю. Габермаса певною мірою відповідає концепції «колективної поведінки»: загалом соціальна реальність («як виявлення колективних утворень»), за Е. Дюркгеймом, включає два типи явищ. По-перше, способи мислення, почування та дії, котрі є зовнішніми та примусовими щодо індивідів. Їхнім носієм виступають або суспільство загалом, або його окремі групи (релігійні, політичні, професійні та ін.). По-друге, інші сталі явища, які для індивідів так само об'єктивні й примусові. До них французький соціолог зараховує різноманітні соціальні течії, що породжуються не індивідуальною свідомістю, а ґрунтуються на колективному ентузіазмі, обуренні та співчутті. Як групові соціальні параметри колективних спільностей учений вважає за доцільне розглядати домінуючі в них патерни соціальної поведінки, групові інтереси,

норми, цінності, традиції та звичаї («соціальні факти» в термінології Дюркгейма). Водночас, російський учений А. Завалишин вказує на те, що в просторі крос-групових взаємодій колективну спільноту умовно можна прийняти за соціальну одиницю (unit) (на що вказував Т. Парсонс), або ж за індивідуального суб`єкта, і на основі такого припущення застосувати до їхнього аналізу перспективи методологічного індивідуалізму, зокрема, мережевий підхід, теорію раціонального вибору.

Для розуміння методологічної позиції американського вченого М. Ослона щодо аналізу соціальної (колективної) взаємодії організованої громадськості визначальними є такі його концептуальні тези. Перша полягає в тому, що погляд «на дію групи у власних інтересах *не* випливає з припущення про раціональну егоїстичну поведінку». Ця теза конкретизується ним у таких висновках (вважаємо їх досить актуальними з огляду на перебіг подій у сучасній Україні): «те, що всі індивіди у групі виграють, у разі досягнення цілі своєї групи, ще *не* означає, що вони діятимуть задля досягнення цієї цілі…»; «… великі, або латентні, групи не схильні добровільно діяти для задоволення своїх спільних інтересів». Далі М. Ослон запитує: «Навіщо людям цієї країни (або будь-якої іншої) політично організовуватися задля запобігання інфляції, коли вони можуть досягти свого спільного інтересу щодо стабільності цін шляхом скорочення своїх особистих витрат?». І відразу ж дає на нього відповідь: «… раціональний індивід у великій групі в соціально-економічному контексті не бажатиме жертвувати чимось задля досягнення цілей, які він поділяє з іншими», вкотре наголошуючи на тому, що не можна припускати, що великі групи організуються для дії задля свого спільного інтересу. Отже, вчений відходить від традиційного погляду, за якого групи індивідів (переважно великі групи) зі спільними інтересами намагаються реалізувати ці спільні інтереси. Другу тезу М. Ослона характеризує його висновок про те, що в багатьох випадках малі групи, в яких «виявляється цікава тенденція до «експлуатації» *великого малим*», є ефективнішими та життєздатнішими за великі групи.

Наголосимо, М. Ослон визнавав, що розроблена ним теорія «не дуже корисна для аналізу груп, які характеризуються низьким рівнем раціональності», працюють над «програними справами», загалом для аналізу нераціональної або ірраціональної поведінки як основи лобістської діяльності. На його думку, при аналізі подібної поведінки «було б краще звернутися по релевантну теорію до психології або соціальної психології». Початки таких теорій він вбачає в концепції «масових рухів», які,

на його думку, «звичайно, і не є дуже масовими». На наше переконання, у підході цього вченого до визначення чинників появи масових рухів вочевидь надається перевага чинникам психологічного характеру (відчуження індивідів від суспільства, їхній психологічний дискомфорт або нерівновага, які, у свою чергу, пов'язані з різними характеристиками соціальної структури) або ж «фанатичній присвяті ідеології», харизматичному лідерові. При цьому вчений стверджує, що «масові рухи часто утопічні за своїм характером», багато з них є маргінальними [9, с. 12–14, 210–212, 226]. Таким чином, у працях М. Ослона не акцентується на інших істотних чинниках, що спричинили появу й поширення різних за спрямуванням масових рухів у контексті посилення небезпек глобалізації, стрімкого розвитку постмодерних трансформаційних процесів (в умовах «ситуації постмодерну»). Та маємо визнати (за висновком С. Слухая), що «за будь-яких обставин логіка запропонованого М. Ослоном підходу до аналізу колективної дії може бути застосована до поведінки суспільних груп, зокрема і в трансформаційних країнах, як-от в Україні». Приклади діяльності бізнесових організацій в Україні, інституціоналізованих груп, які претендують на відстоювання інтересів територіальної громади тощо,— доволі показове підтвердження положень ослонівської теорії. Утім, як зазначає С. Слухай, оригінальна аргументація М. Ослона та його критиків залишається загалом невідомою для широкого кола фахівців в Україні. Докладнішого дослідження потребує застосування теорії колективної дії М. Ослона, зокрема до дієвості різного роду добровільних асоціацій, забезпечення стабільності суспільства. Ця теорія дає змогу під новим кутом досліджувати групову поведінку в умовах трансформаційного суспільства [9, с. 243–258].

Останнім часом на Заході різні системи колективних дій (колективної поведінки) аналізують крізь призму інституціонального та неоінституціонального підходів, що базуються на твердженні про те, що соціальні інститути є закономірним результатом формування стійких патернів соціальної взаємодії на конкретній території, в умовах конкретного соціокультурного середовища.

Отже, проведений нами аналіз деяких теоретико-методологічних підходів до вивчення громадської самоорганізації дозволяє зробити висновок, що їх використання стосовно перехідного, трансформаційного суспільства об'єктивно потребує врахування низки тенденцій, що характеризують нинішній стан їх розвитку, передусім, низький рівень організаційної культури суспільства та громадської активності насе-

лення, яка перманентно набуває конфліктного характеру та проявляється у створенні нестійких, неструктурованих мереж громадської самоорганізації, громадських формувань. За цих та низки інших чинників, з огляду на недоліки традиційних ієрархічних організацій дослідники цієї проблематики вдаються до альтернативних способів структурування самоорганізації громадян, переважно — до розробки різних конструктів мережевої структури громадських ініціатив, які не мають єдиного центра управління, базуються на природних самоорганізаційних процесах у суспільстві.

Перспективними методологічними підходами до проведення аналізу процесів громадської самоорганізації вважаємо застосування інституціонального та неоінституціонального підходів, відповідно до яких соціальні інститути розглядаються як закономірний результат формування стійких патернів соціальної взаємодії на конкретній території, в умовах конкретного соціокультурного середовища, а також звернення до «нової теорії груп тиску», «теорії латентних груп», як синтезу теорії побічного продукту груп тиску та теорії «спеціальних інтересів», що знайшло концентроване відображення у праці М. Ослона «Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп»), а також до особливого функціоналізму Т. Парсонса, що базується на принципі дій як самоорганізуючої системи. Актуальними для процесів сучасної самоорганізації громадськості, особливо у передвиборний період, є: ідеологеми «теорії суспільства» Ф. Тьоніса, під яким він розумів «певну множину природних і штучних індивідів, чия воля і сфери перебувають у численних стосунках і зв'язках між собою»; його методологічні посилання щодо конкретно-історичного підходу до аналізу існування та розвитку суспільства у певний час, визначення витвореної чи намисленої сутності об'єднань, створених під «спільну виборчу волю», що означає з'ясування мети, «задля якої об'єднання призначається як засіб або причина»: чи вона відображає реальні суспільні інтереси й потреби, чи спрямована на задоволення корпоративно-кланових чи особистих інтересів [6, с. 63–64, 226–227].

Насамкінець, у контексті зазначеного вище слід вказати на загальний підхід, що склався в науці, до розуміння феномена громадської самоорганізації, сутність якого визначає соціальне розмаїття діючих сил та результатів їхньої взаємодії, що є суспільно цінним, але не виключає мимовільних процесів, які можуть мати не тільки потенції для творчого розвитку та підвищення рівня самоорганізації громадян, а й за певних

обставин можуть спричинити появу небезпек демократичному розвиткові організованого суспільства.

Література:

1. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К.: НІСД, 2011. — 432 с.
2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу/В. П. Андрущенко. — К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. — 498 с.
3. Парсонс Т. Система современных обществ/Толкотт Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой]. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
4. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне/Юрген Хабермас; [пер. с нем.]. — М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. — 416 с.
5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью/Юрген Хабермас. — М.: АО «КАМІ»; Издательский центр «AKADEMIA», 1995. — 245 [7] с.
6. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство/Фердинанд Тьоніс; [пер. з нім.]. — К.: Дух і Літера, 2005. — 262 с.
7. Завалишин А. Ю. Методология исследования коллективных общностей/А. Ю. Завалишин//Вестник Моск. ун-та. Серия 18: Социология и политология. — 2008. — № 2. — С. 71–83.
8. Хабермас Ю. Политические работы/Юрген Хабермас; [сост. А. В. Денежкина; пер. з нем. Б. М. Скуратова]. — М.: Праксис, 2005. — 386 с.
9. Ослон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп/Менкур Ослон; [пер. з англ.; післямова С. Слухая]. — К.: Лібра, 2004. — 272 с.

Корниевский А. А. Феномен гражданской самоорганизации в интерпретациях зарубежных исследователей: ретроспективный анализ.

Анализируются в исторической ретроспективе концептуальные подходы зарубежных исследователей процессов гражданской самоорганизации, развития организованного общества как совокупности разнообразных форм и способов объединения людей.
Ключевые слова: *гражданская самоорганизация, организованное общество, трансформационное общество, теория групп, социальное взаимодействие.*

Kornievsky A. A. The phenomenon of social self-organization in foreign researchers` interpretations: the retrospective analysis

The basic conceptual approaches of foreign researchers to the analysis of social self-organization processes, the organized society development as a set of various forms and means of citizens association are investigated in the historical retrospective review.
Keywords: *social self-organization, organized society, transformational society, theory of groups, social interaction.*

УДК 32.01 (477)-05+94 (477)-05

ІДЕЇ С. ПЕТЛЮРИ І ПРОЦЕСИ САМООРГАНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Гоцуляк В. М. ©

Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології Хмельницького національного університету

Як показала історія, незалежність глибоко позитивно впливає на розвиток національної політичної еліти. Саме перед нею і національно свідомими людьми стоїть завдання вирішення основних загальнонаціональних проблем та створення стабільної національної держави.

Ключові слова: *самоорганізація, нація, соціальна солідарність, соціально-інтеграційні процеси, еліта, національна еліта, антиелітаризм, інтелігенція, глобалізація, особистість, національна ідея.*

Актуальність ідей, проголошуваних С. Петлюрою у час боротьби за українську справу обумовлюється тим, що вони (як і феномен особистості самого С. Петлюри) виконують своєрідну інтеграційну роль у процесі становлення національної самосвідомості, з одного боку, й самоорганізації політичної нації, з іншого.

Як відомо, самоорганізація передбачає здатність до саморозвитку, самоудосконалення тієї чи іншої спільноти, ефективність діяльності для реалізації національних цілей, які обрало для себе суспільство, здійснення узгодженої діяльності, спрямованої на концентрацію й інтеграцію зусиль індивідів задля реалізації спільної мети. Це загалом сприяє приросту додаткової енергії, що перевищує суму індивідуальних зусиль її учасників [1].

Досить нагальними й ефективними механізми самоорганізації постають в періоди політичної конфронтації та соціальної нестабільності, в час, коли відсутнє як порозуміння між основними учасниками суспільно-політичних процесів, так і єдине, загальноприйняте бачення загальної перспективи розвитку. Такі риси, власне, притаманні сучасній українській ситуації.

З погляду суті самоорганізаційних процесів нові форми саморозвитку української політичної нації виступають результатом ускладнення політичних процесів в країні, перетворення політичної спільноти

в активного учасника різних суспільних подій, в носія різних форм людської активності. Сучасна політична нація постає як самостійний суб'єкт політики не в останню чергу завдяки самоорганізаційним процесам, що відбуваються у тій чи іншій спільноті. Більше того, самоорганізація політичної нації може сприяти реалізації соціально-інтеграційних процесів у суспільстві, прискорювати рух до утвердження різних форм політичної, соціальної й культурної єдності, соціальної солідарності та консолідації у неоднозначні, кризові моменти історії. Одним із таких складних періодів української історії був час національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Слід зазначити, що здатність політичного класу самоорганізуватися свідчить про перспективу розвитку українського соціуму в цілому. Наслідком цих процесів стає розвиток держави і водночас повага до особистості, узгодження інтересів, гармонізація стосунків між людьми.

Суттєвим фактором і елементом соціальної й політичної самоорганізації в будь-якому суспільстві виступає еліта. Саме вона в першу чергу здатна формулювати цілі соціального, політичного й національного розвитку, а також докладати зусиль для їх ефективної реалізації. В такий спосіб забезпечується функціонування соціального організму.

У контексті вирішуваних у дисертаційному дослідження проблем важливо підкреслити значущість постаті С. Петлюри, його впливу на формування і способи функціонування української політичної еліти, як у роки Української революції, так і сьогодні, коли Україна стала незалежною державою.

Як відомо, еліта завжди відігравала значну роль у різного роду трансформаціях українського соціуму, визначала характер і спрямованість його розвитку. Еліта — це невід'ємна частина суспільства, умова його політичної та економічної незалежності. Це люди, близькі за походженням, що інтенсивно взаємодіють та мають спільні цінності, прихильності та цілі, групову свідомість та спільні устремління. Крім того, елітою стають освічені, культурні особистості, що виділяються з маси, протиставляють себе їй, досягають успіху у різних видах діяльності, і таким чином сприяють ефективній самоорганізації соціуму [2, с. 140].

Необхідно наголосити, що еліті притаманні високі особистісні та індивідуальні якості. При цьому еліта керується (і завжди мусить це робити) не стільки емоційністю, скільки свідомими інтересами. Тому розвинене почуття соціальної відповідальності та національної свідомості обов'язково супроводжує становлення і активну діяльність еліти

в тих чи інших умовах і обставинах. Як правило, еліта акумулює енергію народу в русі до його незалежності. Збереження еліти, яка виступає носієм політичної свідомості та кваліфікованої елітарної культури, сприяє ефективній національній самореалізації, спроможності спільноти дати адекватну відповідь на виклик історичних обставин, а отже, виживанню народу як цілісності.

Українська еліта (як, до речі, і еліта загалом) продукує елітарну свідомість, яка не обов'язково сприймається і засвоюється масами. Під елітарною свідомістю розуміється, передусім, певна інтерпретація суб'єкта культурної та соціальної діяльності, що виражається в певній установці на провідну роль в історичному розвитку «обраних», тобто нечисленних груп людей, які свідомо виділяють і протиставляють себе «масі». Проте українська еліта спрямовувала свої зусилля на задоволення потреб і одвічних прагнень народних мас. Хоча в багатьох випадках бажаного узгодження дій та інтересів в українській історії початку XX ст. не спостерігалось.

Однією з найсуттєвіших ознак діяльності української еліти в XX ст. стало прагнення до самостійності й незалежності України. Як показала історія, незалежність глибоко позитивно впливає на розвиток національної еліти, сприяє набуттю нею національних форм та змісту. Крім того, саме перед політичною елітою і національно свідомими людьми стояло і стоїть до нині завдання вирішення основних загальнонаціональних проблем та створення стабільної національної держави. Слід враховувати також те, що еліта допомагає (або активно стимулює) оновленню тих інституцій, що є державницькими по суті.

Виходячи із специфіки сучасних українських реалій, можна стверджувати, що еліта була і залишається невід'ємною частиною українського суспільства, а її активність і вияв політичних позицій виступають умовою політичної й економічної незалежності держави, здійснення процесів самоорганізації українського соціуму.

Життя і діяльність видатних провідників української нації, невтомних борців за її незалежність, дають нам підстави стверджувати, що завжди актуальною є потреба виховування відповідальної еліти, яка приймає зважені й раціональні рішення, захищає українську державність, керується свідомими національними інтересами. Приклади з трагічної української історії роблять очевидним те, що це повинна бути еліта з розвиненим почуттям соціальної відповідальності і з високим рівнем національної свідомості. Перед нею мусить стояти висока мета — пере-

творення маси, населення на народ з усвідомленням своєї ідентичності та високим рівнем розвитку національної свідомості.

На думку багатьох дослідників української історії та українського життя, еліта виступає важливим чинником зв'язку народу з його майбутнім і є основним трансформативним чинником суспільства [2, с. 141]. Це було помітно в часи Київської Русі, в період культурно-національного відродження XVI–XVII ст., в час, коли українське суспільство переживало період Руїни, а також в XIX–XX ст., коли Україна здійснювала кроки до утвердження своєї незалежності та національної держави [3, с. 203].

За наявності національної еліти, її відчутного впливу на основну масу населення у певних історичних обставинах суспільство спроможне трансформуватися під впливом передових ідей й рухатися до здійснення соціально — культурної й національної єдності. У кризові історичні епохи народ запозичує від духовної, інтелектуальної, політичної еліти нові форми поведінки та способи вирішення соціальних проблем, а в епохи стабільності активно співпрацює з нею. Крім того, на еліту покладається функція підтримки стосунків і зв'язків співробітництва з іншими елітами, що запобігає усуненню конфліктів, ідеологічному протистоянню. На думку українських дослідників, войовничий антиелітаризм, який пропагувався у певні часи, сприяє не в останню чергу деградації народів. При цьому еліта не повинна розглядати масу лише як ресурс для свого існування, функціонування і розквіту. За таких умов еліта перетворюється на панівну, а це зрештою веде до дестабілізації політичної та культурної ситуації в суспільстві, а то й до суспільної кризи.

В історії України національні еліти змінювались, але роль її в утвердженні національної єдності, розвитку національної спільноти ніколи не применшувалася. Варто звернути увагу на те, що суттєву роль у розвитку української спільноти в різні часи відігравала аристократична еліта — представники князівських родів, великі українські магнати з яскраво вираженою національною свідомістю. Проте з XVI–XVII ст. ця еліта полонізувалась, згодом русифікувалась. Не завжди в національних інтересах діяла і військова еліта. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Україні формується національно-свідома еліта з числа інтелігенції, представників української церкви і свідомих людей. Саме ця еліта стояла біля витоків української самостійності та державності і саме до такої когорти людей, на нашу думку, належав Симон Петлюра.

На чолі передової національно свідомої частини українства С. Петлюра прагнув (і значною мірою це йому вдалося) перетворити народ з пасивної спільноти на активну, здатну до політичного утвердження, спроможну відстоювати національні інтереси й цінності. Таким чином, вирішувалось одвічно значуще й важливе для нації завдання — підняти етнічну спільноту до рівня політично свідомого національного існування. Така мета реалізовувалась на ґрунті всіх національних, патріотичних сил, відстоювання громадянських прав, пошуків способу вираження національних інтересів, а також основних ідеологічних установок, що визначають перспективу розвитку нації та держави.

Інтелігенція як соціальна сила стала суттєвим чинником процесів політичної самоорганізації українського суспільства в період творення національної держави 1917–1921 років. Українська інтелігенція являла собою силу, яка породжувала нові ідеї і виступала джерелом не тільки інтелектуальної, культурницької, але й політичної активності. Особливістю української інтелігенції стало те, що вона з ідеологічних переконань присвятила себе національній справі, покращанню культурного, соціального, політичного становища українського народу. Українська інтелігенція в XIX — на початку XX ст., як і російська, сприймала життя з точки зору певних ідей та ідеологій, а не конкретних суспільних справ, як це було поширено на Заході. Ідеологія української та російської інтелігенції домагалася виражати інтереси усіх верств народу [2, с. 146]. Особливо вагомою діяльність інтелігенції стала для українського суспільства, яке «втратило» свою аристократичну еліту у результаті асиміляції чи то польською, чи то великоросійською імперською культурою. Українська інтелігенція пройшла доволі неоднозначний й складний шлях розвитку від груп і спільнот вчених-інтелектуалів, що займалися збиранням старовини, історичних документів, фольклору до перетворення її в носія національно орієнтованих вимог, національної ідентичності. Саме українська інтелігенція стала головною силою національного відродження. Значною мірою її активність та політична діяльність призвели до встановлення української державності 1917–1921 рр.

Особиста енергія й високі моральні, духовні якості особистості виступають у цьому контексті тим моментом, що консолідує будь-яке людське об’єднання, концентрує зусилля національно свідомих людей навколо досягнення високих цілей. Яскравими особистісними рисами і великими консолідуючими можливостями у роки національно-визвольних змагань 1917–1918 років володів С. Петлюра. Його енергія й сила духу,

на нашу думку, стали суттєвим фактором самоорганізації української спільноти в умовах становлення української держави.

Перед сучасним українським суспільством як одна з найнагальніших постає проблема, яку добре усвідомив і розумів у свій час С. Петлюра — потреба єднання, єднання національного і політичного. Єднання всіх патріотичних сил навколо найбільш значущої ідеї — ідеї України. Особливістю сучасного політичного життя є роз'єднаність політичних сил, які начебто мають спільну мету, цінності, орієнтуються на загальновизначені політичні ідеали. Одним із найприкріших наслідків цього стає маніпулювання свідомістю людей, штучне інспірування тих політичних процесів, що ведуть до протиставлення різних частин України, до реалізації різного роду мегаполітпроектів, метою яких є захоплення і закріплення за певними силами політичної влади. Це безпосереднім чином стосується політики, спрямованої на запровадження системи двопартійності в Україні. Результатом цього буде розподіл влади між двома командами політичних гравців і здійснення політики, вигідної найбільшим олігархічним угрупованням. Слід зазначити, що в суспільствах, де «працює» зріле громадянське суспільство, де сформований середній клас і функціонують ідеологічні політичні партії, така ситуація взагалі виключається. Проте в нинішніх українських реаліях спроба штучного запровадження двопартійності виглядає вже навіть не проблемою, а трагедією. Про це свідчать ті процеси, які переживає наш соціум і політикум, та й виклики часу, на які потрібно давати відповідь українському суспільству.

По-перше, українська спільнота мусить пройти (і завершити) етап національно-демократичного відродження., який давно вже пройдений країнами Західної і Центральної Європи. Без національної свідомості, національної пам'яті, національної гідності, і, звісно, національної ідентичності неможливий поступальний рух української нації. Інакше населення країни назавжди залишиться лише населенням, що проживає на певній території, і не більше.

Першочерговим є також завдання виховання тієї політичної сили, яка виступає ефективним «менеджером» у процесі національно-демократичного відродження.

Актуальним також є запит сучасного суспільства на ту соціальну силу, яка є гарантом ефективності соціальних і політичних перетворень, незворотності демократичних змін в Україні. Йдеться про середній клас, ту чисельну соціальну групу, що складається із самодостатніх

людей — правників, лікарів, вчителів, науковців, дрібних та середніх підприємців. Саме вони є виразниками наших національних інтересів. Процес становлення і зміцнення середнього класу в Україні сповільнений, а, можливо, і штучно стримуваний. Загальновідомо, що значна частина освітян чи медиків перебуває на межі бідності. Тому еволюціонування українського середнього класу сьогодні без перебільшення можна назвати національною потребою.

Такою ж національною потребою є наявність політичної сили, що очолить процес національно-демократичного розвитку. Однак варто визнати, що на сьогоднішній день справжніх партій, базованих на ідеологічних основах, за винятком блоку «Наша Україна» та комуністів з їх антидержавною, антинаціональною програмою та політикою, немає. На жаль, партії в Україні творилися під окрему особу чи під ситуацію. Це дуже нетривкі й неприродні конфігурації. З-поміж 150 політичних сил, зареєстрованих українським Мін'юстом, на сьогодні більшість не бере участі у виборчих компаніях, внаслідок чого вони стали атавізмами минулого. З цього «набору» політичних сил і напрямків можна, на нашу думку, виділити лише два істинно українських проекти: в минулому — це Народний Рух України, а сьогодні — «Наша Україна». Народний Рух, по суті, зруйнували в епоху кучмізму. А національно-патріотичні сили «Нашої України» згуртувались навколо Президента. Сьогодні надзвичайно актуальною залишається потреба об'єднання всіх національно-патріотичних сил в єдину партію, що втілює не лише національну перспективу і сповідує захист національних інтересів, а й має виразну історичну ретроспективу. Ідея національної єдності й соборності, національно-демократичного розвитку, яку сповідував і реалізовував серед багатьох інших провідників української нації Симон Петлюра, не втрачає своєї значущості і в сучасних українських політичних реаліях.

Не слід випускати з уваги й того, що Україна є суб'єктом глобалізованого світу. Глобалізацію можна характеризувати як процес світової взаємодії, як становлення взаємопов'язаного світу, в якому люди і народи не відділені непрохідними кордонами. Водночас глобалізація супроводжується прагненням по-новому структурувати світ, вона торкається основ національного буття, способів розвитку національної культури та історії. В умовах глобалізації особистість та її життя часто нівелюються на фоні тотального панування детермінант економічного і політичного порядку, інститутів влади і бюрократії. Досить помітною в сучасному

світі стає також прогресуюча втрата персональної і національної ідентичності. Давати адекватні відповіді на виклики глобалізованого світу можна лише при одній умові — бути єдиними заради себе і заради України.

Утверджування і зміцнення української нації є важким процесом, що супроводжується великими труднощами. На відміну від багатьох європейських народів Україна досить тривалий час мала яскраво виражений феномен бездержавної нації, серед багатьох симптомів якого — перервність в часопросторі національної еліти та її невміння знаходити національний консенсус. Саме ця обставина зумовлює те, що особливу роль у націєтворенні, національно-демократичних процесах виконують сили та особистості, які усвідомлюють свою історичну місію і відповідальність. Так було в часи національно-визвольних змагань 1917–1921 років, так спостерігається і зараз.

Тому від національної демократії та позиціонування основних демократичних політичних сил залежить дуже багато того, що становить національний інтерес. Це, передусім, національно-демократичне відродження, потужний середній клас, незворотність європейського вибору України, ефективний міжнародний менеджмент, протидія двопартійній провокації. А найбільш ефективним моментом вкрай позитивного сценарію для України може стати об'єднання національно-демократичних сил.

Будь-яке сповільнення процесу національної консолідації призводить до руйнування цілісності політичного, культурного та національного простору України. І повністю неприйнятним є також об'єднання заради великих грошей і великих амбіцій, оскільки це також загрожує великим руйнуванням. Історія Народного Руху України — патріотичної сили, яка стояла біля витоків і на чолі національно-демократичних процесів, свідчить про реальну можливість такого руйнування. Розкол єдиної політичної сили на дві призвів до того, що сьогодні рейтинги цих двох шанованих, але розділених політичних сил дуже низькі, і ніде, в жодній області України не вдається подолати тривідсотковий бар'єр. А відповідь очевидна — це результат розколу, відсутності єдності.

Для того щоб і надалі не зашкодити українській справі, українські партії національно-демократичного спрямування мусять усвідомити необхідність єднання в одну партію. Сьогодні національно-демократичні сили стоять перед вибором: або нічого не робити і скотитися у рейтингу доври виборців до нуля, або ж об'єднавшись, відновити довіру грома-

дян України. Цей рішучий крок національної демократії є дуже вчасним і доречним. Він означає готовність до рішучих дій української спільноти до захисту національних інтересів. Результатом цього буде реалізація євроатлантичних прагнень України, рівноправний розвиток України у клубі європейських народів.

Таким чином, непростий історичний шлях українського народу, державний поступ української нації свідчить про необхідність єднання. І порозуміння. І надзвичайно позитивними аргументами на користь становлення єдиної національно-демократичної партії в Україні може бути фактор нашої історії. У січні 1919 р., коли трагічну долю української держави вже можна було передбачити, відбулося єднання УНР і ЗУНР — відомий Акт Злуки. Симон Петлюра та Є. Петрушевич не питали один одного, чому не порозумілися Грушевський, Петлюра чи Винниченко., в чому суть їх політичного непорозуміння. Вони не брали до уваги прорахунки кожного чи кожної політичної сили. Вони єдналися. Бо без цього не було б України. Без єдиної і сильної української демократії неможливо поєднати зусилля українців, національно свідомих людей в їх рухові до сильної української держави. Лише національна єдність може дати прийнятний для української нації результат.

Слід пам'ятати ще один фактор — особистісний. Особистість виступає важливим чинником політичної самоорганізації. Також зростає роль особистості у складні і неоднозначні періоди розвитку, часи соціальних і політичних потрясінь. Саме особистість зі своєю енергією, переконаннями, силою волі може компенсувати неготовність основної маси громадян до значних перетворень. Тому на чолі національно-демократичних сил мусить стояти яскрава особистість, що концентрує навколо себе всі передові свідомі сили і очолює рух і рухатися до високої мети

Закономірним результатом реалізації процесів політичної самоорганізації суспільства мусить бути реалізація в українському політичному просторі української національної ідеї. Національна ідея виростає із самої української дійсності. Відомо, що поняття національної ідеї містить в собі певне розуміння національних завдань і певну стратегію їх досягнення.

Завдяки провідним українським національним силам національна ідея мусить бути модернізована, пристосована до нових умов українського буття в сучасному глобалізованому світі. Модернізована національна ідея — це нова ідея, новий суспільний орієнтир української

нації. У цій ідеї мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття української спільноти. Нація у цьому випадку покликана виступати головним суб'єктом державотворчих процесів, процесів політичної самоорганізації, кінцевою метою яких є розвиток українського суспільства і свобода кожного члена української спільноти.

Література:

1. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой./И. Пригожин, И. Стенгерс. — М: Прогресс, 1986. — 460 с.; Хакен Г. Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах/Г. Хакен. — М.: Мир, 1985. — 419 с.; Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем/Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — М: Наука, 1994. — 229 с.; Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций/Л. Д. Бевзенко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. — 437 с.
2. Український соціум/За ред В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005.– 792 с.
3. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст./Н. Яковенко. — К.: Генеза, 1997. — 312 с.
4. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций/Л. Д. Бевзенко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. — 437 с.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство/Ю. Габермас; пер. з нім. А. Онишка. — Львів: Літопис, 2000. — 318 с.

Гоцуляк В. М. Идеи С. Петлюры и процессы самоорганизации современного украинского социума.

Как показала история, независимость глубоко позитивно влияет на развитие национальной политической элиты. Именно перед ней и национально сознательными людьми стоит задача решения основных общенациональных проблем и создание стабильной национального государства.

Ключевые слова: *самоорганизация, нация, социальная солидарность, социально-интеграционные процессы, элита, национальная элита, антиелитаризм, интеллигенция, глобализация, личность, национальная идея.*

Gotsuliak V.M. Ideas S. Petliura and processes of self-organization of modern Ukrainian society.

Was the desire for autonomy and independence of Ukraine. Following the history, independence profound positive impact on the development of the national political elite. Just before her and nationally conscious people is the task of solving major national problems and create a stable nation-state. processes of Ukrainian society.
Keywords: *self-organization, nation, social solidarity, social integration processes, the elite, national elite antyelitaryzm, intellectuals, globalization, identity, national idea.*

УДК 32:001.891.3 (075.8)

МОДЕЛЬ «СОЦІУМ — ДЕРЖАВА — НАЦІЯ — ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА» В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОЇ БОРОТЬБИ ЗА ДОСТУП ДО РЕСУРСІВ

Воронянський О. В.©

Кандидат історичних наук, професор кафедри ЮНЕСКО Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка

Пропонується модель суспільно-політичних відносин, заснована на регулюванні через механізм держави конкуренції за доступ до ресурсів. Показано, що монополізація політичною елітою процесу перерозподілу та вилучення державних ресурсів на свою користь найбільш ресурсозабезпеченими соціальними групами є системними факторами.

Ключові слова: *відчуження, перерозподіл ресурсів, суспільно-політичні відносини.*

Дослідження за допомогою аналітичних моделей є одним із основних методів, що застосовуються в сучасній науці. Аналітична модель є спрощеним мінімізованим відображенням реально існуючої багатовимірної дійсності у вигляді окремої умовної системи, що включає в себе чітко визначені елементи з власними системними функціями та загальну площину комунікаційної взаємодії елементів на основі реалізації даних функцій. Теоретичний опис аналітичної моделі включає в себе опис елементів моделі, їх системних функцій та наслідків реалізації цих функцій. Опис елементів та їх функцій здійснюється у відповідності до мети аналізу, тобто виокремлюються лише ті з них, які є системоутворюючими для даної конкретної моделі.

У сфері суспільно-політичних досліджень застосовуються аналітичні конструкції, побудовані на принципах моделей класової боротьби К. Маркса — Ф. Енгельса, раціонального вибору М. Вебера, еволюції політичних організацій (базою яких є модель Р. Міхельса), політичних систем (Д.Істона та Г. Алмонда) та ін. Сучасні вітчизняні дослідження політичної реальності використовують конструкції моделей національної держави, демократичного транзиту тощо.

Однак більшість застосовуваних сучасними вітчизняними політологами моделей не враховують такого важливого фактора суспільно-політичних відносин як конкурентна боротьба за доступ до обмежених ресурсів. Тому отримані ними наукові висновки й прогнози розвитку суспільства досить часто залишаються далекими від реальності.

У даній статті пропонується опис моделі суспільно-політичних відносин, де конкурентна боротьба за доступ до ресурсів між різними групами окремого суспільства регулюється через механізм держави, а держава початково є політичною організацією більшості населення.

Елементами даної моделі дослідник визначає:

1) соціум — як населення, що проживає на території, контрольованій даною державою;

2) державу — як суверенну організацію соціальної влади, що охоплює певну територію з проживаючим на ній населенням (соціумом);

3) націю — як сукупність більшості соціуму, що має формальне (юридично закріплене за собою) право приймати участь у процесах прийняття владних рішень та формування органів соціального влади, які приймають ці рішення;

4) політичну еліту — як меншість, що володіє здатністю позаекономічного (за допомогою застосування політичної влади) панування над суспільством. Виходячи з цього, до політичної еліти доцільно відносити не тільки суб'єктів, що володіють юридичним правом прийняття державних і найважливіших політичних рішень, а й суб'єктів, здатних здійснювати довгостроковий вирішальний вплив на цей процес. Таким чином, категорія «політична еліта» в системному плані включає в себе не тільки персональний склад органів державної влади, керівний склад вищих органів управління, керівництво парламентських партій, але і лідерів угруповань, що володіють високим ступенем концентрації ресурсів, достатним для системного впливу на прийняття державних рішень на свою користь.

Функціями соціуму в даній моделі визначено:

— господарську: освоєння ресурсів заради власного відтворення;

— організаційну: відтворення та розвиток інфраструктури, що дозволяє найбільш ефективно здійснювати освоєння ресурсів і адаптуватися до мінливих умов їх освоєння;

— культурну: генерування певної парадигми співіснування різних індивідів і соціальних груп у суспільстві, а також стандартів поведінки, заснованих на даній парадигмі.

Функціями держави в даній моделі визначено:

— забезпечення умов для освоєння ресурсів території через владну організацію праці населення;

— підтримання певного порядку соціальних відносин, заснованого на відповідному порядку перерозподілу (вторинного розподілу) освоєних ресурсів позаекономічним шляхом (оскільки первинний розподіл відбувається у сфері господарської діяльності);

— захист даної території, її ресурсів і соціуму від експансії з боку інших держав і соціумів.

Функціями нації в даній моделі визначено:

— контроль над діяльністю держави (насамперед через механізм партійної системи) та забезпечення безперервного «очищення» і «оновлення» персонального складу держапарату допомогою процедури виборів;

— формування «сукупної вимоги» соціуму до держави;

— об'єднання ресурсів окремих громадян для впливу на механізм держави (в рамках політичної системи суспільства).

Функції політичної еліти для даної моделі визначено як:

— здійснення політичної влади над соціумом з метою забезпечення його цілісності тастійкого відтворення (оскільки збереження соціуму як джерела вилучення ресурсів є вирішальною умовою збереження елітою свого елітного статусу);

— вироблення стратегії розвитку соціуму і мобілізація суспільства на її реалізацію з допомогою політичних методів і засобів впливу на населення;

— забезпечення (шляхом вилучення у соціуму на користь держави) концентрації ресурсів, необхідної для реалізації виробленої стратегії розвитку та забезпечення цілісності суспільства.

Здійснення визначених функцій елементами моделі в процесі взаємодії між собою запускає мережу причинно-наслідкових зв'язків, в якій і реалізується сам механізм моделі як умовної аналітичної конструкції. Процес цієї реалізації можна описати наступним чином.

В процесі освоєння ресурсів відбувається їх первинний розподіл серед суб'єктів господарської діяльності. В даному випадку розглядається діяльність у сфері виробництва і відтворення (в т. ч. реальних

послуг, а також управлінської та контрольної діяльності, що сприяють відтворенню ресурсів та господарської інфраструктури). Первинний розподіл обумовлений, як мінімум, двома факторами, які мають системний характер:

— початковою вартістю доступних для освоєння ресурсів (прибутковість обробки алмазів перевищує прибутковість вирощування картоплі, а прибутковість посередницької діяльності перевищує прибутковість діяльності виробничої);

— місцем індивіда в господарській діяльності (власник засобів виробництва має можливість привласнення частини результатів праці безпосереднього виробника товарів і послуг).

Для здійснення господарської діяльності більш високого порядку необхідна більш складна інфраструктура, існування якої неможливе без підвищення рівня концентрації ресурсів. Складність управління ресурсами більш високої концентрації диктує необхідність розвитку інститутів господарського управління, які в своїй сукупності становлять інституційний сегмент господарської інфраструктури. Цей сегмент для здійснення своїх функцій володіє певними владними повноваженнями в сфері управління господарством і розпоряджається доступними йому господарськими ресурсами. Звідси еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і економічної влади в руках меншості соціуму. Відповідно, більшість соціуму відчужується від ресурсів, що викликає соціальне невдоволення, а при певних умовах і активний опір з боку значної частини соціуму. Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп в процесі первинного розподілу обумовлює внутрішню нестабільність соціуму. При цьому концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади. Пільговий доступ до ресурсів для певної соціальної групи означає її більш високу здатність до їх відчуження у менш забезпеченої ресурсами частини соціуму, і відповідно — більший ступінь здійснення панування над ними. Сукупність відносин панування і підпорядкування формує соціальну ієрархію суспільства. Звідси випливає, що соціальна ієрархія обумовлена ступенем доступу до ресурсів для різних соціальних груп.

Таким чином, соціальні відносини в описуваній моделі формуються в процесі розподілу, причому нерівномірність останнього є системним фактором. Внутрішня нестабільність соціуму також є системним

фактором, для компенсації деструктивного впливу якого необхідний відповідний елемент моделі.

Варіанти такої компенсації можуть бути наступними:

а) перехід до рівномірності первинного розподілу, що в рамках реально існуючої системи господарської діяльності неможливо в принципі;

б) створення системи вторинного розподілу ресурсів (перерозподіл через позаекономічні механізми, тобто за допомогою соціальної влади), яка дозволила б зняти існуючу напругу у відносинах між різними частинами соціуму.

Вторинний розподіл можливо реалізувати лише за допомогою системи примусу, що генерується державою як механізмом політичної влади над соціумом в цілому. Для здійснення своїх функцій держава здійснює вилучення частини ресурсів на свою користь (на громадські потреби). При цьому апарат держави, в рамках якого приймаються загальнообов'язкові для всього соціуму владні рішення та забезпечується їх реалізація, сам є технологічним ресурсом влади над суспільством. При певному обсязі ресурси, сконцентровані в руках держави, стають окремим об'єктом потенційного освоєння тими соціальними групами, котрі здатні чинити вирішальний вплив на прийняття рішень щодо перерозподілу [1]. Відчужувані у держави ресурси можуть або повертатися в сферу господарської діяльності, або виводитися за її межі і ставати недосяжними для освоєння даним суспільством.

Ефективне здійснення державою своїх функцій має наслідком збільшення доступних для соціуму ресурсів, а це в свою чергу детермінує розширення соціуму. Останнє робить необхідним перехід соціуму на більш високий ступінь освоєння ресурсів і відповідно — ускладнення господарської інфраструктури і культурної сфери. Внаслідок ускладнення сфер життєдіяльності суспільства ускладнюються завдання управління ним, що викликає ускладнення і розширення державного апарату, і відповідно зростає частка ресурсів, відчужуваних державою на свою користь.

Однак обсяг частки відчужуваних державою на свою користь ресурсів залежить від наступних основних факторів:

— Загальна кількість ресурсів, доступних для даного суспільства. В результаті виникає два варіанти критичної ситуації:

а) при певному співвідношенні цього показника та показника обсягу апарату держави одиниця ресурсів на одиницю структури держапарату стає недостатньою для ефективної діяльності держави;

б) при перевищенні частки відчужуваних державою на свою користь ресурсів певної норми, частка ресурсів, що залишаються в розпорядженні соціуму, стає недостатньою для відтворення останнього. Це веде до зниження обсягу освоєння ресурсів соціумом;

— ступінь примусу при відчуженні ресурсів, на який здатна держава. У випадку а) здатність держави до примусу знижується в результаті нестачі у держапарату ресурсів влади. У випадку б) ця здатність знижується як в результаті зростання опору з боку населення, так і в результаті зниження загального обсягу ресурсів, що надходять у розпорядження соціуму в результаті господарської діяльності;

— Здатність персонального складу держапарату (функціонери) використовувати надані владні повноваження для відчуження частини державної частки ресурсів на свою користь або на користь соціальних груп, здатних здійснювати вирішальний вплив на прийняття функціонерами рішень щодо перерозподілу. При цьому виникає два варіанти взаємин між держапаратом і зацікавленими групами:

а) надання групам частини державних ресурсів в обмін на лояльність цих груп до суб'єкта прийняття відповідного рішення (тобто обсяг ресурсів у розпорядженні останнього повинен значно перевищувати обсяг ресурсів, доступних для зацікавлених груп). Суб'єкт прийняття державних рішень, що стосуються перерозподілу ресурсів, є відносно незалежним від цих груп, однак зацікавленим в їх підтримці. Він може самостійно обирати групу, якій передасть ресурси. Основним джерелом його доходів стає рента від можливості використання державних ресурсів на власний розсуд. Дана система взаємин описана теоріями патримоніалізму і неопатримоніалізму [2];

б) підпорядкування суб'єкта прийняття державних рішень зацікавленими групами і прямий контроль останніх над розподілом державних ресурсів. Суб'єкт прийняття державних рішень, що стосуються перерозподілу ресурсів, залежний від зацікавлених груп і сам демонструє лояльність до них шляхом прийняття рішень на їхню користь.

В процесі впливу на механізм прийняття владних рішень в особі держави різні соціальні групи набувають характеру суб'єктів і об'єктів політичної діяльності. Інструментами такого впливу стають політичні партії, організації та рухи, а також «групи інтересів», що представляють

інтереси окремих соціальних груп (або більш вузьких угрупувань в їх складі) в конкурентній боротьбі за позаекономічний пільговий доступ до ресурсів. Враховуючи, що висока ступінь концентрації ресурсів у руках найбільш ресурсозабезпечених соціальних груп означає більш високу здатність останніх до позаекономічного (за допомогою застосування державної влади) відчуження ресурсів у решти соціуму, політичне панування ресурсозабезпеченої меншості над більшістю є системним фактором. Більшість здатна компенсувати для себе даний фактор через об'єднання в масові політичні партії (створення об'єднаного мегаресурсу). Однак при цьому виникає описана «залізним законом олігархізації політичних організацій» Р. Міхельса проблема відчуження функціонерами, що складають партійний аппарат, на свою користь наданих їм від імені організації повноважень і ресурсів управління [3].

Положення політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються у соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (в тому числі технологічними — такими як держапарат, законодавча система і т. д.) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів в довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти і зростання її запитів, а також збільшення чисельності та зростання запитів соціальних груп, що обслуговують інтереси політичної еліти і тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Виникає свого роду «перевиробництво» еліти. Це, в свою чергу, веде до збільшення частки ресурсів, відчужуваних у соціуму елітою на свою користь. Зменшення ресурсів, що надходять в сферу господарської діяльності, вже в короткотерміновому плані веде до зниження обсягу ресурсів, що надходять від цієї діяльності. Відповідно, це знижує і рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти і обслуговуючих її груп з елітарними запитами (квазіеліта) за рамки елітарного статусу і відповідно — втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів. У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління, вони формують контреліти, що пред'являють претензії на вигнання існуючої еліти і заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з існуючою елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, заснована на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь існуючої еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які відволікаються як елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це сприяє зниженню обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична криза провокує економічну а та у свою чергу — соціальну.

Аналіз суспільно-політичних відносин на основі даної аналітичної моделі дозволяє зробити наступні висновки.

1.Еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і економічної влади в руках меншості соціуму. Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп в процесі первинного розподілу обумовлює внутрішню нестабільність соціуму, для компенсації якої застосовується владний перерозподіл ресурсів через механізм держави.

2.Держава як розпорядник значного обсягу ресурсів, що вилучаються у соціуму в процесі перерозподілу, є об’єктом владного впливу з боку соціальних груп, здатних сконцентрувати достатній для цього обсяг ресурсів. Відносини між державою і даними групами визначаються співвідношенням обсягів концентрації ресурсів та ефективністю їх застосування. Вилучення державою ресурсів на свою користь і вилучення державних ресурсів на свою користь найбільш ресурсозабезпеченими соціальними групами і угрупованнями є системними факторами описуваної моделі.

3.Нація, яка складається з конкуруючих між собою в боротьбі за доступ до ресурсів соціальних груп і угруповань, не є внутрішньо єдиним суб’єктом політики. Стан конкурентної політичної боротьби всередині нації є системним фактором. При цьому меншість нації завдяки високій концентрації ресурсів здатна підкоряти своєму пануванню більшість, завдяки чому отримує право діяти у своїх інтересах від імені цієї більшості. Таким чином, в реальності нація представлена політичною елітою — ресурсозабезпеченою меншістю, що панує над соціумом.

4.Політична еліта перетворюється на чинник дестабілізації соціуму при перевищенні критичного для відтворення соціуму порогу частки

відчужуваних на свою користь ресурсів. Враховуючи, що відчуження елітою ресурсів на свою користь має системний характер, дане явище також є системним. Таким чином, політичні еліти відіграють ключову роль в утворенні криз, що супроводжують розвиток держави і суспільства.

В цілому пропонована модель дозволяє аналізувати кризові явища, що існують у політичній реальності, не як прояви позасистемного характеру, а як системні фактори, що є наслідком нормального функціонування елементів соціальної, економічної та політичної систем суспільства. Звідси завданням подальших досліджень у даному напрямі постає виявлення системних елементів та відносин, здатних виступити факторами, що компенсують генеровані системою кризові явища.

Література:

1. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология./Отечественные записки. — 2007. — № 6. — С. 8–28.
2. North D. A Neoclassial Theory of the State.//Rational Choice./Ed. by J. Elster. Oxford: Blackwell, 1986. P. 248–260; North D. Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance.- Cambridge, UK: Cambridge University Press, —1990.
3. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии//Вся политика. Хрестоматия. Сост. Нечаев В. Д., Филиппов А. В. М.: Изд-во « Европа», 2006. — 440 с. (С. 158–168).

Воронянский А. В. Модель «социум — государство-нация — политическая элита» в условиях конкурентной борьбы за доступ к ресурсам

Предлагается модель общественно-политических отношений, основанная на регулировании через механизм государства конкуренции за доступ к ресурсам. Показано, что монополизация политической элитой процесса перераспределения и изъятие государственных ресурсов в свою пользу наиболее ресурсообеспеченными социальными группами являются системными факторами.
Ключевые слова: *отчуждение, перераспределение ресурсов, общественно-политические отношения.*

Voronyansky A. Model of «society — a nation-state — the political elite» in competition for access to resources

A model of socio-political relations based on the regulation of the state through the mechanism of competition for access to resources. It is shown that the monopolization of the political elite of the process of redistribution and removal of public resources in their favor the most resourced social groups are systemic factors.

Keywords*: alienation, the redistribution of resources, socio-political relations.*

УДК 342.6:342.25

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ З МІСЦЕВИМИ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЯМИ

Ільїна І. О. ©

Аспірантка кафедри соціології та політології Національної металургійної академії України

Актуальним питанням сьогодення є нагальне вирішення проблем соціально-економічного та політичного життя країни на основі взаємодії органів виконавчої влади з місцевими державними адміністраціями.

Ключові слова: *Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, Президент, уряд, органи виконавчої влади.*

Постановка проблеми. Аналізуючи стан місцевих держадміністрацій та уряду слід зазначити, що ці органи влади мають низку проблем, пов'язаних з взаємодією щодо розв'язання спільних завдань.

Зокрема, як свідчить практика, сьогодні в Україні не існує політичної відповідальності Президента України та Верховної Ради за діяльність та наслідки діяльності уряду, тобто Кабінету Міністрів України, що впливає на результати всієї системи органів виконавчої влади.

Мова йде про те, що дублюються деякі функції та завдання різних гілок влади, а найголовнішим є те, що все це призводить до створення у державній структурі багатьох органів (департаментів, рад, комісій, комітетів тощо), які дублюють один одного і це призводить до ускладнення та неефективності органів влади та політичної системи в цілому.

Конституційна регламентація щодо повноти та конкретизації системи органів влади є недостатньою, оскільки відсутні закони, які б регламентували процедурну частину Конституції.

Аналіз останніх досліджень. Питання щодо взаємодії функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема місцевими державними адміністраціями майже не досліджувалися. Проте, ця тематика розглядалася різними науковцями такими, як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, С. В. Баранов, О. В. Батанов, О. Н. Євтушенко, В. М. Кампо, І. Б. Коліушко, В. І. Мельниченко, С. П. Мосов,

Н. Р. Нижник, О. Ю. Оболенський, Н. Г. Плахотнюк, В. Ф. Погоріло, С. Г. Сербогіна, О. Ф. Фрицький, В. А. Яцюк та деякі інші.

Метою статті є дослідження проблем діяльності органів виконавчої влади в Україні, а також вплив центральних органів влади на місцеву державну адміністрацію — показати існуючу систему виконавчої влади та зміни, яких вона зазнала на шляху вдосконалення політичної системи сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Суттєві зміни в Україні відбулися у 1991 році, коли вона стала незалежною. Слід зазначити, що країна отримала у спадок радянську модель влади. Але адміністративна система, яка панувала у колишньому СРСР не задовольняла новообраного Президента. Разом з тим перед молодою та сильною державою, як тоді вважалося, постало нелегке завдання щодо пошуку оптимальної системи в організації органів влади. В цей час вносяться зміни до Конституції, яка на той час була одним із основних законодавчих документів. Саме тому і почалося розмежовування повноважень між Президентом та Верховною Радою. Проте, актуальною проблемою 1991 року було питання щодо організації виконавчої влади в центрі, а також створення її дійової вертикалі на місцях.

У 1992 році було прийнято нову редакцію закону «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування». Цей закон мав на меті роздержавлення місцевих рад усіх рівнів, які у подальшому поступово перетворити на органи місцевого і регіонального самоврядування. В цьому ж році Верховна Рада приймає Закон України «Про представника Президента України» для зміцнення виконавчої вертикалі. Ці зміни призвели до того, що глава держави отримав вертикальну владу, а його представники стали найвищими посадовими особами та очолили місцеві державні адміністрації в областях, в містах Києві та Севастополі, а також у районах.

Корінних змін українське законодавство зазнало, коли приймались основні закони сьогодення, в тому числі й Закон України «Про державну службу», який було прийнято 16 грудня 1993 року. Цей закон заклав основи формування ефективного інституту державної служби, який став одним із перших закладів, де навчають професійної діяльності держслужбовців.

Однією з визначних подій у 1992 році було прийняття Верховною Радою Криму Конституції Автономної Республіки Крим, який проголошував себе незалежною державою, що будує свої відносини з Україною

на основі договору та угод. Проте, загострена ситуація, яка продовжувалася майже три роки, була урегульована лише 17 березня 1995 року скасуванням Верховною Радою України Конституції Автономної Республіки Крим 1992 року.

Вже після розв'язання політичних та адміністративних протистоянь Л. Кучма зазначив: «… ще більш серйозним випробуванням кримська криза стала для української держави і суспільства, для громадянської стабільності в країні, для її цілісності та єдності. Нам вдалося врегулювати ситуацію виключно політичними механізмами, показавши всьому світові, що Українська держава дієздатна» [5, с. 109].

Напружена політична ситуація зазнала суттєвих змін у соціально-економічному розвитку країни, що призвело до стрімкого росту цін, дефіциту товарів та послуг, а найголовнішим є те, що була не контрольованість у сфері економіки, а також відсутність реальних ринкових реформ. Неспроможним здійснювати ефективне управління був В. Фокін, який на той час очолював Кабінет Міністрів України. Логічним завершенням стало звільнення усього уряду та призначення нового на чолі з Л. Кучмою.

За три роки незалежності рівень інфляції в Україні став найвищим у світі, дефіцит бюджету сягнув 10–17 %, ціни зросли майже на 100 %, спад виробництва склав майже 30 %, безробіття, криміногенна ситуація загострювалися з кожним днем. Життя ставало дедалі важчим, економічна криза не оминула жодного громадянина.

Тому, наприкінці 1993 року було прийнято рішення щодо проведення дострокових виборів влади усіх рівнів.

Однак, помилкою стало прийняття Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», який призвів до повернення радянської моделі влади та скасування державних адміністрацій.

26 червня 1994 року відбулися дострокові вибори Президента України, а також однією з визначних подій цього ж року стало одночасне проведення виборів голів обласних і районних рад.

Виходячи із ситуації та з метою відновлення вертикалі виконавчої влади, Указом Президента від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» главі держави було підпорядковано голів районних і обласних рад. З метою проведення скоординованої економічної та соціально-культурної політики та вироблення узгоджених проектів рішень з питань, що виникають у відносинах між центром і місцевими органами держав-

ної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, 20 вересня 1994 року при Президентові України був утворений консультативно-дорадчий орган — Рада регіонів [6].

Протягом 1995–1996 років точилася боротьба між Президентом та парламентом щодо жорсткої вертикалі державної виконавчої влади.

Президент України став главою держави і главою державної виконавчої влади, яку здійснював через очолювані ним Уряд — Кабінет Міністрів та систему центральних і місцевих органів виконавчої влади [6].

1995 рік ознаменувався появою відновлених інститутів обласних та районних держадміністрацій. У серпні того ж року було затверджено Положення про обласну та районну в містах Києві та Севастополі держадміністрацію, а також важливим зовнішньополітичним досягненням цього ж року було прийняття України до Ради Європи.

28 червня 1996 року стало визначною подією для України — прийняття Конституції. Згідно статті 118 Конституції України виконавчу владу в областях і районах здійснюють місцеві державні адміністрації [4].

Відповідно до Конституції України 21 жовтня 1998 р. Верховною Радою АРК була прийнята Конституція Автономної Республіки Крим.

1999 рік ознаменувався прийняттям Закону України «Про місцеві державні адміністрації», який остаточно розмежував повноваження між органами виконавчої влади і місцевим самоврядуванням на місцях та закріпив функціональні обов'язки кожного з них.

Згідно статті 1. Закону України «Про місцеві державні адміністрації» визначено, що місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади загальної компетенції і входить до системи органів виконавчої влади [2].

Особливість статусу місцевих державних адміністрацій полягає у тому, що вони стосується як президентської влади, так і місцевого самоврядування [15, с. 3]. Метою цього закону є розвиток окремих положень чинної Конституції України щодо визначення структури, повноважень і підпорядкованості виконавчої влади і адміністративно-територіальних одиниць України. Слід зазначити, що він мав би на меті забезпечити законність існуючих органів виконавчої влади, а також запровадити механізми врегулювання відносин всередині системи виконавчої та влади на місцях.

Відомий державознавець В. Авер'янов, констатує, що «місцеві державні адміністрації є єдиноначальними органами виконавчої влади, владні повноваження яких реалізуються одноособово їх керівниками — головами» [16].

Законом України «Про місцеві державні адміністрації» визначено, що відповідні державні адміністрації виконують завдання, покладених на них виконавчими органами вищого рівня або відповідними місцевими радами для міських, районних у містах, сіл та селищ. Проте, даний Закон зовсім не визначає конкретних механізмів взаємодії між цими інституціями, що призводить до неефективності відносин між органами цих гілок влади, які, в свою чергу, пов'язані з виконанням делегованих повноважень.

Тому, на думку О. Батанова, на місцевому рівні найчастіше забезпечується не рівновага гілок влади, а пріоритет однієї гілки влади при обмеженнях, стримуваннях з боку іншої» [14, с. 26].

Одним із чинників, що впливають на функціонування управлінської діяльності може стати оптимальна модель побудови системи місцевих органів виконавчої влади. Проте, перш за все, необхідно дати визначення поняттю «система». Під системою слід розуміти сукупність визначених елементів між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія, а найважливішими ознаками є структурованість і цілісність [17, с. 127].

Крім того, цілісність визначає ступінь сформованості та завершеності будь-якого системного явища, а також характеризується єдністю, яка підкреслює внутрішню неподільність частин системи.

На сьогодні в Україні існують три рівні системи органів виконавчої влади:

— вищий (кабінет Міністрів України);

— центральний (міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, підвідомчі Кабінету Міністрів України);

— місцевий [11, с. 16].

Взаємодія органів виконавчої влади з місцевими держадміністраціями розподіляється відповідно їх повноважень по горизонталі та вертикалі. Саме такий формально-юридичний механізм закладений у систему влади України і закріплений на Конституційному рівні.

Згідно зі ст. 5 Конституції України носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо (шляхом виборів) і через органи держаної влади, органи місцевого самоврядування. Як зазначає відомий академік права М. Цвік, поділ влади

може бути здійснений лише на підставі народовладдя, а першоосновою є норма ст. 5 Конституції України [10, с. 23].

Доречним, на нашу думку, є розгляд повноважень кожного горизонтального та вертикального поділів органів влади, який пропонує кандидат юридичних наук А. Онупрієнко.

Так, вона вважає, що «за горизонтальним поділом, так би мовити, всередині себе, за функціональним призначенням (тобто за функціями) влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову». На її думку вертикальний поділ зумовлений необхідністю підвищення ефективності управління країною, «вертикальний поділ влади передбачає організацію влади на кожному конкретному рівні» [12, с. 28].

Першочерговим завданням для горизонтального та вертикального поділу влади є різноманітні механізми їх взаємодії для вирішення спільних інтересів центральних та місцевих органів влади. Це сприяє рівномірному поділу обсягу влади, кожен з яких дозволяє вирішити суспільні проблеми населення.

На думку експертів Ради Європи, бажано мати багаторівневу систему в місцевому самоврядування. Проте, у такому випадку необхідно чітко розмежувати повноваження між рівнями місцевої влади без подвійної спільної компетенції, щоб громадяни чітко знали, хто і за що відповідає [13, с. 87–88].

Протиріччя, які виникають через непорозуміння горизонтальних та вертикальних поділів влади призводять до конфліктних ситуацій, які паралізують дієвість усієї вертикалі влади в Україні. Саме невирішені питання призводять до розподілу повноважень у економічній та фінансовій сферах, тобто право розпорядження бюджетними коштами та джерелами їх наповнення на усіх рівнях влади повинні здійснюватися на місцевому рівні.

Таким чином, можна стверджувати, що саме збалансованість центральних та місцевих органів влади може призвести до ефективного функціонування цілісної системи державного управління.

Позитивні зміни відбулися і в адміністративній реформі. За цей період було зроблено багато важких, але рішучих кроків вперед щодо впровадження в життя якісної законодавчої бази та реформ уряду, які дозволили оптимізувати діяльність Кабінету Міністрів завдяки створенню урядових комітетів. Також було реорганізовано систему центральних органів виконавчої влади, що сприяло політичній узгодженості рішень у здійсненні державної політики.

Конституційна реформа визначає новий формат взаємодії Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями і владних відносин у цілому.

Прийняття цього закону створило необхідні умови для системного підходу місцевих органів виконавчої влади, а отже, і для налагодження взаємодії між Кабінетом Міністрів України та місцевими державними адміністраціями. Взаємодія між ними обумовлюється статусом уряду України як вищого органу в системі органів виконавчої влади. Цей статус передбачає встановлення і регулювання відносин підзвітності і підконтрольності державних адміністрацій урядові [8, с. 24].

Держава, насамперед, повинна закріпити за собою функцію контролю рішення з найважливіших питань стратегії та тактики економічних реформ, координувати й узгоджувати з регіонами діяльність централізованих загальнодержавних органів виконавчої влади, в інтересах розвитку територій здійснювати контроль за дотриманням законності дій виконавчої влади на регіональному рівні [9, с. 137].

Згідно з Концепцією державної регіональної політики, оптимізація територіальної організації державної та місцевих органів влади має відбуватися за рахунок підвищення ефективності удосконалення розподілу повноважень. А також здійснювання функцій контролю між територіальними підрозділами центральних органів влади і місцевих державних адміністрацій.

2010 рік став бумом у законодавстві країни, в якому було прийнято Податковий та новий Бюджетний Кодекси України. Проте, вже 13 квітня 2011 року був прийнятий Закон України «Про центральні органи виконавчої влади», який визначає повноваження, організацію та діяльність центральних органів виконавчої влади.

Усі законодавчі зміни, які відбувалися протягом двадцяти років незалежності України свідчать про те, що країна робить впевнені кроки для ефективного функціонування центральних та місцевих органів виконавчої влади.

Таким чином, можна зробити висновок, що задля успішного розвитку країни, перш за все, необхідно вирішувати проблеми взаємовідносин центральних та місцевих органів виконавчої влади, враховуючи інтереси кожної її гілки.

Слід зазначити, що Україна знаходиться на межі пошуку оптимальної моделі функціонування центральних та місцевих органів влади. Дієвість цього механізму залежить від згуртованості збалансування функцій та

повноважень між органами влади. Проте, має місце непорозуміння між центром та регіонами, а також між місцевою владою та органами місцевого самоврядування. Значна частина повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування дублюються. Тому необхідно дослідити дане питання та розробити стратегію і тактику подальшої їх діяльності на всіх рівнях.

Політичне протистояння керівників у багатьох регіонах України обумовлено чисельними конфліктами через недосконале законодавство, що негативно позначається на соціально-економічному розвитку державної влади. Особливої гостроти набули стосунки між районними радами та райдержадміністраціями, а також обласними радами та облдержадміністраціями. Найбільш гострими та болючими є питання щодо бюджетних відносин, власності територіальних громад або статусу комунальної власності, взаємовідносин органів виконавчої влади та їх посадових осіб тощо.

Необхідно зазначити, що місцеві державні адміністрації несуть подвійну відповідальність: по-перше, перед країною, а по-друге, перед місцевою територіальною громадою. Тим самим вони виконують функції представника центру на місцях і забезпечують ефективність життєдіяльності на відповідній території.

На протязі всього періоду незалежності України її законодавча база змінювалася, змінюється і надалі буде змінюватися. Проте, маємо надію, що саме це стане гарантом для кожного громадянина, котрий відчує себе економічно захищеним владою та буде свідком розвиненої і могутньої держави під назвою «Україна».

Література:

1. ЗУ «Про Кабінет Міністрів України» від 21.12.2006 № 514-V або на сайті http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=514–16
2. ЗУ «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 № 586-XIV
3. Десять років — дев’ять прем’єрів//Голос України — 2001–29 трав — С 6.
4. Конституція України. — Х.: Одіссей, 2011. — 56 с.
5. Кучма Л. Д. Про найголовніше — К., 1999–352 с.
6. Малиновський В. Я.//Державне управління: Навчальний посібник.- Вид. 2-ге, доп. та перероб.- К.: Атіка, 2003. — 576 с.

7. Медведчук В. Вертикаль управління пошук оптимальної моделі//Президентський вісник — 2001–1 вересня. — С. 6.
8. Самара С. Теоретична модель взаємодії уряду України з місцевими державними адміністраціями в науці державного управління.//Вісник національної академії державного управління при Президентові України: наук. журн./Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; редкол.: Ю. В. Ковбасюк (голова) [та ін.]. — К.: НАДУ, 2009. — № 3.
9. Фуртатов В. Проблеми вдосконалення взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування//Наукові праці. Том 69. Випуск 56 або на сайті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2007_56/56–24.pdf
10. Цвик М. Актуальные проблемы организации власти в Украине//Проблемы законности. — Х., 1995. — Вып. ЗО. — С. 22–30 с.
11. Організаційно-правовий механізм державного управління на місцевому рівні/С. Г. Давтян, А. М. Пойченко, С. Є. Саханенко. — О., 2006.
12. Онупрієнко А. Місцева влада в системі вертикального поділу влади: загальнотеоретичні аспекти//Теорія держави і права, 2010. — № 3. — С. 27–30.
13. Разграничение полномочий между различным уровнями публичной власти в Российской Федерации: обзор выступлений и материалов междунар. конф., СПб., 23–24 апреля 2002 г. //Проблемы разграничения компетенции между уровнями публичной власти по вертикали. — М., 2003. — С. 63–96.
14. Батанов О. Концептуальні засади співвідношення функцій територіальних громад з функціями місцевих органів державної виконавчої влади//Право України. — 1999. — № 5. — С. 25–29.
15. Місцеві державні адміністрації в Україні: нормативно-правове регулювання: Упорядник О. І. Сушинський — Львів: Державне спеціалізоване видавництво «Світ», 2002. — 136 с.
16. Державне управління в Україні: Навч. посібник/За ред. В. Б. Авер'янова. — К.: Видавництво ТОВ «СОМИ», 2000. — С. 90.

Ильина И. А. Взаимодействие органов исполнительной власти с местными администрациями с первых лет независимости Украины и до настоящего времени

Сегодня актуальным вопросом является неотложное решение проблем социально-экономической и политической жизни страны на основе взаимодействия органов исполнительной власти с местными государственными администрациями.
Ключевые слова: *Кабинет Министров Украины, местные государственные администрации, Президент, правительство, органы исполнительной власти.*

Ilina I. Interaction of executive bodies of local governments since the early years of Ukrainian independence, and to this day

To date, an important issue is addressing the urgent problems of socio-economic and political life of the country based on the interaction of executive bodies of local state administrations.
Keywords: *Cabinet of Ministers of Ukraine, local state administrations, the President, the Government, the organs of executive power.*

УДК 323.174.001.361

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Іванов І. Ю. ©

Кандидат політичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Білоцерківської філії Національної академії статистики, обліку та аудиту

Проаналізовано теоретичні питання, пов'язані з проблемою формування регіональної політичної ідентичності, політизацією регіональної ідентифікації як потужного фактора мобілізації населення з боку регіональних еліт.

Ключові слова*: регіональна ідентичність, політична ідентичність, регіоналізм, регіональні еліти.*

Постановка та актуальність проблеми. Регіональні виклики (політичні виклики, етномовні регіональні відмінності, конфесійне розмежування, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо) поставили українське суспільство перед складною проблемою збереження і реалізації демократичного потенціалу та досягнення політичної консолідації. Соціокультурна строкатість та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій свідчать про певні відмінності як в політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-політичного та культурного життя.

Пошук ефективної збалансованої регіональної політики, як важливого чинника соціального оновлення суспільства, сприятиме подоланню регіонального егоїзму, застосуванню нових цивілізаційних механізмів взаємодії центру і регіонів, забезпеченню оптимального співвідношення між регіональними і загальнодержавними інтересами.

Проблема регіоналізму є доленосною для України, передусім з огляду на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, зокрема економічних, історико-культурних, геополітичних, так і на штучне «роздмухування» цієї проблеми. Не можна залишити поза увагою той факт, що складне історичне минуле України сприяло появі глибокого регіонального розколу по лінії «схід-захід», що найяскравіше виявляється в різних типах політичних культур.

Актуальність даної проблематики особливо зростає в умовах штучно нав'язаного протиставлення регіонів України, появі різного роду сепаратистських рухів, що покликані підірвати територіальну цілісність держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До детального аналізу регіональних відмінностей вдавалось небагато авторів: В. Бех, В. Воронкова, В. Горбатенко, М. Корнієнко, М. Михальченко, Л. Нагорна, С. Наумкіна, М. Панчук, А. Ручка, О. Стегній, М. Чумаченко, О. Шульга. У формуванні концептуального базису політичної регіоналістики помітну роль відіграють праці таких зарубіжних вчених, як Ф. Кінскі, В. Крістеллер, А. Марк, Е. Натан, Л. Ремхельд, С. Роккан, Е. Шізл, а також російських — М. Афанасьєва, С. Борисова, В. Гельмана, В. Єлізарова, І. Кузнєцова, А. Сергуніна, Р. Туровського, В. Черновської, Н. Шестова.

Виокремленняя невирішених раніше частин загальної проблеми. Теоретичні підходи дослідження різноманітних аспектів ґенези регіональної ідентичності потребують на сучасному етапі коригувань, вмотивованих потребою враховувати зміни в її динаміці, пов'язані з тим, що сучасні регіональні соціально-політичні системи об'єктивно втягуються, разом з системами національно-державного рівня, в глобалізаційний процес.

Мета статті — проаналізувати вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні, з'ясувати об'єктивні риси ідентичностей, основні чинники їх формування та причини регіонального розмежування.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що дослідження впливу регіонального фактора на політичний процес в Україні не можливе без визначення теоретичних підходів до його аналізу. В політичній науці існує безліч визначень поняття «регіон», але загалом всіх їх можна звести до трактування регіону як умовно виділеного простору, який вирізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно стійких природних і економіко-географічних зв'язків, що нерідко сполучаються зі специфікою національного складу населення, і володіє власною політичною, культурною, історичною ідентичністю.

Регіональна ідентичність вміщує в собі розуміння двох термінів — «регіон» та «ідентичність», які у зведеному вигляді розуміються як самоідентифікація людини або спільноти через територію. Як зазначає Л. Нагорна, «регіональна ідентичність належить до сукупності так званих горизонтальних типів ідентичності і є поряд з локальною чи

не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно. У соціальному аналізі регіональна ідентичність — це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору. Функціонально вона здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу» [5, с. 67].

Основними ж чинниками формування регіональних ідентичностей України є особливості історичного розвитку різних регіонів України.

Відзначимо, що з історичної перспективи дослідження регіонального фактору відбувалося в контексті розвитку, з одного боку, теорії просторових систем, а з іншого — теорії суверенітету і розподілу влад. Розгляд регіонального фактора в бінарній системі цих двох концепцій дозволяє глибше дослідити його природу, пояснити причини виникнення регіоналізму і передумови регіоналізації.

Регіональні ідентичності Сходу та Заходу України розрізняються, зокрема, за основою свого формування. Регіональна ідентичність Заходу формувалась на етнічній основі, конструювалась національною культурою, з якою ототожнювали і ототожнюють себе західні українці і яка творить сенс існування нації (чи етнічної спільноти), а східноукраїнська ідентичність — на космополітичній основі, що й сприяло безконфліктному нав'язуванню російської культурної традиції, передусім мови. Користування українською або російською мовою, яка є важливим чинником ідентифікації всіх етнічних груп в Україні, призвело до того, що в українському суспільстві етнонаціональна та мовна більшості не збігаються.

Ментальні та цивілізаційні відмінності західних і східних українців зумовили й регіональні відмінності у політичних культурах, які формувалися на різній основі — індивідуалістичній та колективістській. Як підкреслює Л. Нагорна, «на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизмові» [4, с. 36–37].

Крім того, спостерігається диференціація політичних настроїв у регіональному зрізі. Під час всіх президентських і парламентських виборів, починаючи з 1991 по 2010 рр. західні регіони України стабільно голосують за національно орієнтованих кандидатів у президенти та політичні партії, в той час як східні регіони віддають свої преференції проросійським та прокомуністичним політичним лідерам та партіям. Підґрунтя такої регіональної диференціації зумовлено економічними, етнічними,

релігійними та культурними факторами. Гетерогенність політичної культури України значною мірою детермінована тривалою відсутністю власної держави та історичним перебуванням у складі двох різних імперій, що наклало свій відбиток на подальший розвиток незалежної України.

Регіонально зберігається і конфесійне розмежування: більший вплив католицької (Української Греко-Католицької) або Української Православної церкви Київського патріархату й Автокефальної церкви на Заході, і вагомий вплив Православної церкви Російського патріархату на Сході та Півдні, що взаємодетермінується російським політичним й культурним впливом у цих регіонах.

Регіональний вимір ідентичностей тісно пов'язаний з особливостями формування регіонального національного складу населення. Наприклад, з другої половини XVI ст. відбувалося інтенсивне заселення південних і східних окраїн Росії, території між Доном і лівими притоками Дніпра і Десни. Південно-Східна Україна і Донбас — історично український регіон, проте цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVII ст. становили 73,8 % (на Донеччині 61,3 %), росіяни — 12,2 % (20,5 %), молдавани і румуни — 6,2 % (2,5 %), греки — 3,7 % (7,3 %), вірмени — 2,6 % (6,1 %), що формувало особливий етнокультурний тип регіону [2, с. 36–46].

Регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів — Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами із Заходом та Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України. До того ж, і Схід, і Захід також регіонально диференціюються, наприклад, на Заході вирізняють ще чотири субрегіони — Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина.

Проте сьогодні регіональні, зокрема ідеологічні та політичні розрізнення, є результатом не стільки впливу об'єктивних історичних, соціокультурних і геополітичних чинників, скільки політичної мобілізації населення і застосування елітами та політичними партіями технологій, які штучно відтворювали окремі відмінності, міфи й негативні стереотипи сприйняття регіонів. Адже важливим джерелом влади та використання сили в сучасному світі є здатність створювати міфи, образи й уявлення, формуючи з їх допомогою ворогів і друзів.

Саме розуміння ідентичності, як чинника регулювання політичної поведінки (індивідуальної та колективної), зумовлює її вплив на політичний процес та увагу до її конструювання з боку політичних еліт. Регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії.

Основними інститутами, які дозволяють дослідити вплив регіонального фактора на політичний процес та функціонування політичної системи загалом, є діяльність регіональної політичної еліти, регіональні конфлікти та регіональна політична культура.

Найяскравіше регіональний фактор виявляє себе на рівні регіональної політичної культури, яка являє собою спільні для представників даного регіону політичні цінності та норми, які залишаються стабільними протягом тривалого часу. Головною причиною диференціації різних типів політичної культури є різний історичний досвід регіонів. Різні політичні культури, передусім, сприяють формуванню різних електоральних культур, усталених політичних преференцій виборців [7].

Регіональні еліти сприяють агрегації політичних інтересів мешканців певного регіону, виконуючи, з одного боку, класичні функції партії, а з іншого — поглиблюючи міжрегіональні відмінності. Структурування української регіональної політичної еліти відбувається за трьома критеріями: особистісним, інституційним та партійним. Особистісний критерій передбачає існування лідерів, навколо яких формуються відносно стійкі команди, групи, клани. В кожній місцевості є своя структура, що сформувалася на основі особистих відносин, що безпосередньо впливає на прийняття кадрових рішень. Наприклад, прихід до влади нового мера часто призводить до заміни більшості його заступників, оскільки той зазвичай має у своєму розпорядженні власну команду (можливо, не зовсім професійну, але пов'язану з першою особою регіону дружніми відносинами або родинними зв'язками). Інституційний критерій визначає структурування еліти за ознакою приналежності до тих або інших владних структур, між якими є свої протиріччя. Такими інститутами в українських реаліях є адміністрація області, обласна рада, міська, районна, селищна ради. Доволі часто відправною точкою структурування регіональної еліти стає протистояння між адміністрацією регіону й мерією. Структурування регіональної еліти за партійною ознакою перебуває в прямій залежності від преференцій жителів даного регіону, від тієї електоральної культури, яка тут сформувалася. В більшості

місцеві політичні партії є просто ланками загальноукраїнських партій, які на місцях пасивно реалізують стратегію партії, не виконуючи основної функції — рекрутування регіональної еліти в центральні органи управління.

Щодо можливості виникнення регіональних конфліктів в українському поліетнічному просторі, то за двадцять років незалежності України їх вдавалося уникати, на відміну від колишніх посттоталітарних країн. Важливим позитивним чинником етнополітичного розвитку українського суспільства є безконфліктність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору, відсутність міжцивілізаційного розколу в полікультурному просторі України за одночасної наявності політичних, ціннісно-ідеологічних відмінностей. ***Для нівелювання ситуації конфліктності необхідно забезпечити кілька попередніх умов: припинити політизацію національних проблем та проблем, що безпосередньо їх торкаються (зокрема, конфесійних); політичним елітам досягти консенсусу щодо основних напрямів і стратегій розвитку, впровадити мораторії на обговорення тем, які можуть становити потенційну загрозу для конституційного ладу, територіальної цілісності та національної єдності [1].***

Підвищення статусу регіональної ідентичності в ідентифікаційній системі є фактором суспільно-політичних змін, що відбуваються сьогодні в масштабах українського політичного процесу і безпосередньо пов'язаних з трансформацією системи державного управління. З одного боку, на інституційному рівні регіональна політична ідентичність представлена регіональними органами влади, які в своїй діяльності намагаються стати суб'єктами політичного процесу, конституційно закріпленого суверенітету на регіональному рівні, а з іншого, вона відображає політичні орієнтації і політичну поведінку населення, що створює певне поле українського політичного простору для вияву ідентичності політичних сил, які використовуються політичною елітою в процесі передвиборчих кампаній з метою конструювання певних організаційних структур та делегування відповідних владних повноважень на регіональний рівень. Зазначені механізми використовуються в діяльності регіональної еліти для мобілізації населення регіону на підтримку своїх дій та інтересів, а також впливають на формування політичних орієнтацій, посилюють політизацію регіональної ідентифікації, що відіграє значну роль у системі координат як державного, так і регіонального політичного простору.

Показником процесу політизації регіональної ідентифікації, її легітимізації є політична довіра населення до структур державного управління, що віддзеркалює динаміку громадської думки відносно ефективності роботи політичних інститутів, еліти та дозволяє оцінити ступінь сприйняття і вірогідність підтримки громадянами запропонованих соціально-політичних проектів. Моніторингові дослідження свідчать, що впродовж тривалого часу зберігається негативне ставлення та низький рівень довіри населення до центральних і місцевих органів влади, що зумовлено суперечностями між очікуваннями та реальністю [8, с. 512–520].

Геополітичний вимір масової свідомості також засвідчує суперечливість поглядів та відносно високий рівень політизованості громадян щодо оптимального вибору історичного шляху та перспектив розвитку країни. Наприклад, щодо вибору інтеграційного простору, домінуючою орієнтацією на Сході країни є «східний вектор», що надає можливість поновити економічні зв'язки з колишніми радянськими республіками та вирішити спільні проблеми щодо напрямів соціально-економічного розвитку, налагодити ділові контакти, а також можливість традиційного спілкування, мовно-культурної історичної спільності [6, с. 153–180].

Водночас існують суттєві відмінності у політичних поглядах мешканців полярних регіонів стосовно зовнішньополітичних орієнтацій, що значною мірою пояснюється регіональною диференціацією [3].

Відмінності між регіонами України, які виявляються у громадській думці, є досить істотними, щоб перешкоджати формуванню української політичної нації. Очевидно, мешканці різних регіонів, навіть маючи спільну етнічну належність, і надалі відрізнятимуться за звичаями, психологією, культурою, історичною пам'яттю, політичними оцінками, традиціями, релігією. На нинішньому етапі цей факт можна оцінювати скоріше негативно, оскільки зазначена різноманітність, за відсутності національної єдності, послаблює державу, зменшує її здатність до опору в складних зовнішньополітичних обставинах.

Отже, регіональні ідентичності відрізняються в поглядах щодо суспільно-політичних питань: ставлення до радянського минулого та загалом історії України; бачення майбутнього України; ставлення до окремих проявів українського патріотизму; ставлення до статусу російської мови; оцінка ментальної і культурної близькості з мешканцями інших країн та регіонів; зовнішньополітичні орієнтації. Це дає підстави говорити про різні світогляди мешканців зазначених регіо-

нів і про наявність передумов для формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, які, за певних обставин, можуть розвинутися або в єдину спільну національну ідентичність, або інтегруватися з певними інонаціональними ідентичностями. Однак, надію на більш оптимістичний розвиток подій визначають ті обставини, що зазначені відмінності досі не стали приводом для виникнення антагоністичних міжрегіональних протиріч.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Регіональний вираз етнонаціональної ідентичності має коріння у процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України.

Частково така диференціація пов'язана з тим, що територія України є своєрідним «містком» між Європою і Азією, порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів.

Зокрема, спостерігаємо виокремлення історично сформованих регіональних спільнот, які мають внутрішньополітичні відмінності та різні зовнішньополітичні орієнтації, що свідчить про фрагментарність суспільства, яке послаблено як цілісність за відсутності загальновизнаної стратегії розвитку суспільства.

Пріоритетними шляхами вирішення вищезазначених проблем, попри очевидну значущість соціально-політичних цілей, на нашу думку, має бути вдосконалення державного регулювання у сфері соціально-економічного розвитку регіонів, відповідних правових, організаційних, економічних та інших механізмів, а також підвищення ролі й відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за виконання покладених на них повноважень і завдань, тобто ефективна регіональна політика може діяти тільки через економіку, а економічні проблеми краще вирішує конкурентоспроможний ринок і модернізація економіки країни.

Потрібно також радикальне підвищення економічної активності регіонів, значно повніше й ефективніше залучення їхнього потенціалу для вирішення як місцевих, так і загальнодержавних проблем; посилення дієздатності органів влади всіх рівнів, спроможних проводити ефективну державну регіональну політику, кваліфіковано й своєчасно вирішувати весь комплекс державотворчих питань; розмежування повноважень між центральними і регіональними органами влади та органами місцевого

самоврядування на законодавчій основі; запровадження нової системи міжбюджетних відносин, створення самодостатніх територіальних громад.

Перспективним напрямком наукових досліджень залишається політико-психологічні та політико-культурні аспекти генезису регіональної політичної ідентичності в Україні на сучасному етапі державотворення.

Література:

1. Глотов Б. Б. Етнополітичні процеси в сучасній Україні: навчальний посібник/Б. Б. Глотов, Л. О. Калитюк; Дніпропетровський регіональний ін-т державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2009. — 218 с.
2. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник/В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. — К.: Наукова думка, 2004. — 342 с.
3. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія/М. Панчук, В. Євтух, В. Войналович, В. Котигоренко [та ін.]. — К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 396 с.
4. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії/Л. П. Нагорна. — К.: Стилос, 1998. — 278 с.
5. Нагорна Л. **П.** Регіональна ідентичність: український контекст/Л. П. Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
6. Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір)//Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. — С. 153–202.
7. Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти)/Т. М. Татаренко; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2005. — 416 с.

8. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін/[за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — 560 с.

Иванов И. Ю. Региональное измерение политической идентификации украинцев

Проанализированы теоретические вопросы, связанные с проблемой формирования региональной политической идентичности, политизацией региональной идентификации как мощного фактора мобилизации населения со стороны региональных элит.
Ключевые слова: *региональная идентичность, политическая идентичность, регионализм, региональные элиты.*

Ivanov I. The regional dimension of the political identity of Ukrainians

The theoretical issues related to the problem of forming a regional political identity, the politicization of regional identity as a powerful factor in the mobilization of the population of the regional elites.
Keywords*: regional identity, political identity, regionalism, regional elites.*

УДК 323.1:342.724 (477)

МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ЗАСАДА КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

***Єльнікова М. М.*©**

Аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень

Розглядається проблема толерантності в системі міжетнічних відносин.

Ключові слова*: толерантність, ксенофобія, консолідація суспільства, поліетнічність.*

Проблема існування в полікультурному соціумі часто стає викликом не лише для особистості та спільноти, але й нації в цілому. Умови глобалізації, інтернаціоналізації соціально-економічних відносин, масових міграцій у світі тощо визначають особливості розвитку не лише економіки та політики, культури, науки і освіти, а і процеси міжнаціональних та міжетнічних комунікацій.

Очевидно, що сьогодні цілісність поліетнічної нації є похідною від принципу згоди та толерантності у всіх сферах її буття. Складовими принципу толерантності можна вважати співчуття, взаєморозуміння, компромісність, згоду. Під згодою розуміється погодженість діяльності однієї людини з діями інших. Найбільш виразно принцип згоди сформульований М. Вебером: «дії, орієнтовані на очікування певного розуміння інших, мають внаслідок цього емпірично «значущий» шанс на те, що очікування виправдаються, оскільки об’єктивно існує імовірність того, що ці інші, незважаючи на відсутність якої-небудь домовленості, практично поставляться до таких очікувань як до «значимих» за своїм змістом для їхньої поведінки» [1, с. 526]. І в цьому контексті пригадуються і слова Т. Парсонса про те, що «суспільство є самодостатнім тією мірою, якою його інститути легітимізовані цінностями, що поділяються його членами з відносною згодою [2, с.22].

Покладання толерантності як універсального принципу людської життєдіяльності, визначальної її демократичної засади, нерозривність його із концепціями плюралізму, соціальної свободи і прав людини

завжди потребує конкретно-історичного його опосередкування. Понад те, що толерантність неоднозначно інтерпретується в різних мовах, культурах і вона часто залежить від історичного досвіду буття того чи іншого народу. Але аналізуючи різні підходи до толерантності неважко помітити, що вона розглядається (незалежно від цих особливостей) як важлива соціальна цінність, норма соціального життя, принцип людських взаємовідносин і поведінки, особиста якість. Разом з цим, толерантність є ідеалом, якого суспільство повинне прагнути як у відносинах між окремими людьми, так і на рівні сім'ї, соціальних колективів та цілих народів. Крім цінності та ідеалу толерантність — це активна, консолідуюча суспільство, етнос і націю соціальна дія, сформована на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини і спрямована на їх утвердження.

Як відомо, соціальною М. Вебер, наприклад, називав таку дію, яка за своїм сенсом, що вкладає в неї діючий індивід чи група, орієнтована на відповідну поведінку інших співучасників взаємодії, тобто на певні очікування. Одже, на думку М. Вебера, соціальна дія має принаймні дві необхідні ознаки: по-перше, вона повинна мати суб'єктивну мотивацію індивіда чи групи, бути усвідомленою; по-друге, орієнтованою на минулу, нинішню чи очікувану в майбутньому поведінку інших людей (друзів, рідних, колег тощо). Тобто соціальна дія з точки зору свого змісту є взаємодією двох суб'єктів, яка (взаємодія) породжує їх відносини які можуть бути як толерантними, так і не толерантними.

Всі виміри толерантності є актуальними для України, проте особливо значимою є толерантна взаємодія її етносів як для великої поліетнічної держави, що обрала шлях демократичного розвитку. Держави, яка в силу об'єктивних історичних обставин, а іноді й непродуманих політичних рішень, зіткнулась з проблемами конфесійних, партійних, регіональних, етнічних протистоянь, забарвлених часто жорсткою нетерпимістю та ідеєю насильства.

У функціональному вимірі толерантність є визначальною засадою консолідації всіх суспільств перехідного типу, оскільки сам процес суспільних трансформацій зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей — отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів та пріоритетів подальшого розвитку, — з іншого. Для України питання консолідації має особливе значення ще й з огляду на її історичне та політичне минуле, а також її геополітичне значення для архітектоніки європейської безпеки.

Консолідація — **центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії**, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги, не кажучи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без задіяння цього феномену. Саме для суспільства як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консолідаційних (псевдо-, ре-, де-, контр- і т. ін.) процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості життя його громадян. Консолідація — це, за Енциклопедичним словником, (пізньолат. consolidatio — від consolido — зміцнюю), зміцнення чого-небудь, об'єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за загальні цілі [3, с.450].

Очевидно, що консолідація українського суспільства може мати і етнічний і громадянський, політичний вимір. Проблема полягає тільки у їх взаємозалежності та взаємодоповненості. Ще В. Липинський писав, що для державного унезалежнення України як від Варшавської, так і від Московської метрополії ми хочемо всі «нації» україни об'єднати під спільним гаслом політичним (спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини) [4, с.218].

Особливості історії України спричинили незавершеність процесів сталої ідентифікації її громадян, які на століття були позбавлені своєї держави та поділені між різними інонаціональними державними утвореннями. Саме тому сьогодні в Україні відсутній суспільний консенсус щодо перспектив та пріоритетів розвитку суспільства на засадах українства. І характерною особливістю сучасного, найбільш важкого, важливого, вельми затяжного у часі етапу становлення української нації є не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному плавильному тиглі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства.

Політичну націю формують державотворчий етнос, в даному випадку український, а також представники всіх національних меншин України. Спільним об'єднуючим началом в даному випадку виступає громадянство України — держави, яку вони (громадяни) творять для себе, захисту прав і свобод кожного з громадян, відстоювання національних інтересів країни в цілому. При цьому надзвичайно важливим для формування політичної нації є поєднання двох взаємопов'язаних чинників: наявності демократичних перетворень у суспільстві, з одного боку, і безперечне визнання громадянами неухильності дотримання конституційних принципів розбудови держави (державний суверенітет,

територіальна цілісність, гарантування основних прав і свобод людини і громадянина, тощо) — з іншого [5, с.648].

Процес переходу українського суспільства у нову якість на сьогодні ще не можна вважати повним і логічно завершеним. Необхідні цілеспрямовані солідарні зусилля для закріплення позитивних тенденцій розвитку демократії, утвердження нової парадигми суспільно-політичної єдності, подолання расизму, шовінізму, націократії та ксенофобії, релігійної нетерпимості.

Які особливо виразно відчуваються у сфері етнополітики та міжнаціональних відносин, що є однією з найчутливіших серед усіх вимірів суспільного життя. В. Липинський наголошував на тому, що українську націю можна об'єднати пробудженням почуття солідарності і єдності між усіма постійними мешканцями української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, соціально-класової належності, віросповідання та ін. Почуття любові до рідного краю, української землі, яка годує всіх її мешканців, як до органічної цілісності, вважав він, є необхідною і єдиною можливістю того «найтіснішого у світі зв'язку, що зветься нацією» [6, с.189].

Наразі, можна вести мову про наступні особливості пошуку шляхів їх розв'язання на основі принципів толерантності: сприйняття мульти (полі)культурності суспільства як об'єктивного наслідку історичного процесу, впливу глобалізації на всі сфери буття; забезпечення державою і суспільством умов для культурної самоідентифікації кожного етносу; формування поля смислових і національних цінностей, які поділяє увесь український соціум; забезпечення збалансованості та поєднання впливу на процес формування етнополітичних та культурних цінностей як державних структур, так і інституцій громадянського суспільства; формування загальнонаціональної української ідентичності на мультикультурній основі, з врахуванням всього етнічного та регіонального різноманіття населення України; опертя на спадщину і здобутки всього українського етносу, тобто українців як автохтонних мешканців на етнічних землях та українську діаспору.

Консолідуючий потенціал українського етносу залежить від цілої низки факторів. Серед них — чи не найперше — плекання рідної мови, наявність спільної історичної пам'яті та архетипових, організуючих суспільство цінностей, національної держави, спільної території проживання, культурних цінностей, спільних вірувань, спільного економічного простору тощо. Водночас, специфічною особливістю етнополітичної

ситуації в Україні є використання етнічного та мовного чинника регіональною елітою часто задля політичної мобілізації місцевого електорату. Цей по суті інструменталістський підхід до феномену етнічності, аж ніяк не сприяє консолідації українського суспільства та утвердженню в ньому взаємної толерантності.

Консолідація українського суспільства на основі дієвої толерантності суспільстві — це можливість його функціонування та розвитку в умовах реальної та потенційної відмінності в поглядах людей та суб'єктів соціальної дії, навіть часто і за незгоди з важливих питань майбутнього України. Це можливість відкрито висловлювати і захищати свою позицію, але й, водночас, уважно ставитися до поглядів та позиції іншого громадянина. Це право бути самим собою, мати власне «Я» і, водночас, не відбирати це право в іншого «Я», сприймати його власну ідентичність, не втрачаючи при цьому себе самого. Саме толерантність в змозі дати кумулятивний ефект консолідації суспільства на якісно новому рівні, коли окремі складники, взаємодіючи між собою, породжують нову системну цілісність, в тому числі і політичну, і культурну.

Можливість і бажання почути один одного, врахувати бажання іншого, задекларувати власну особистісну позицію тощо — зрозуміло, в межах норм і правил суспільного життя, — акумулює потенціал і можливості кожного з членів соціуму в сукупний продукт нового рівня, в нову системну цілісність, в нову спільноту, яку «не здолати», до якої неможливо застосувати принцип: «розділяй, та володарюй». Не випадково, П. Ю. Саух наголошує, що толерантність, «це певний морально-практичний орієнтир принципів інтеграції культурно-історичного досвіду в єдину систему цінностей» [7, с.179]. І тут на передній план виступають, з одного боку, готовність людини бути почутими іншими людьми, а з іншого, — здатність сприйняти слово і думку співрозмовника, явного чи уявного. Ще один вимір толерантності відмічає відомий філософ М. В. Попович: «Коли ми говоримо про консолідацію суспільства і про толерантність — ми апелюємо до любові. Тому я теж апелюю до любові, щоб люди слухали одне одного і любили себе і ту землю, на якій вони живуть» [8]. М. В. Попович звертає увагу і на діалектичність феномену толерантності — проблема ксенофобії, наприклад, не так є проблемою для інших народів, як для самих українців — бо принижує їх самих. В цьому контексті важливою є та обставина, що спроба перекласти на інший народ власні проблеми та негаразди якраз і є свідченням того, що власними силами їх не можна подолати.

От тоді і з'являються апеляції до когось «іншого», на якого і дивляться як на причини негараздів та незгод. Але, в такому випадку, у свідомості, скоріше — у підсвідомості, таїться надія на те, що «звинувачений» усвідомить свою вину і врятує нас. Марна справа… В цьому вимірі найближчі сусіди-етноси не завжди сприймаються як надійне опертя. «Братство — занадто велике слово, і не варто добиватися, щоб усі люди були такими ж близькими, як брати…,— зауважує М. В. Попович.— Там, де не можна, чи не слід бути братами, необхідно шукати інші форми солідарності. Такі форми мають ґрунтуватися на терпимості, консенсусі і толерантності» [9, с.36].

Істотним чином толерантність в суспільстві залежить від існуючої державної політики, котра може, в одному випадку, виступати індуктором негативних збурень в суспільстві, в іншому — чинником полагодження існуючих та потенційних проблемних ситуацій. Крім того, динаміка відношення до різних етнічних груп в Україні є найбільш змістовним показником соціальної політики держави В цьому контексті особливого значення набуває консолідаційність системи державного управління в країні, яка може породжувати або тенденції до сепаратизму, міжнаціональні чвари, силове протистояння або відтворювати взаємоповагу, взаєморозуміння, взаємодопомога тощо. Власне кажучи, це є універсальні крайні контексти взаємин між націями (етносами), незалежно від їхньої кількісної величини, внеску у світову цивілізацію та міжнародний вплив.

Забезпечення мовних та культурних прав громадян України різної національності на законодавчому рівні безумовно сприяло утвердженню гідності та самодостатності різних етнічних груп, зняттю практики і стереотипів їхньої різновартості і, тим самим, становленню взаєморозуміння та взаємоповаги одне до одного.

Проте становлення суспільної та міжетнічної толерантності в Україні значно ускладнюється тією обставиною, що нині особистісна ідентичність як засада виміру «іншого» є набагато динамічнішою, ніж в традиційному суспільстві. Жорсткі архетипи поведінки, регламентації, табу і практично однозначні моральні приписи змінюються варіативністю поведінки людини залежно від конкретної ситуації. Мова не йде про кардинальну політичну чи соціальну переорієнтацію, хоча це також нерідко має місце, але про потребу реагувати на потужний інформаційний та ідейний тиски ззовні, що змушує постійно шукати стан внутрішнього узгодження з такими флуктуаціями соціокультурного довкілля. В цьому

контексті важливим є висновок російських соціологів Є. Данилової та В. Ядова щодо того, що настала доба нормалізації несталих соціально-ідентифікаційних станів особистості, а саме: контекстуально-лабільна ідентичність набуває статусу соціальної норми [10, с.28–29]. Звідси постає принципова зміна індуктора толерантності: на зміну звичаєвому сприйняттю (несприйняттю) «іншого», приходить воля самого суб'єкта соціокультурних відносин, котрий має повсякчас робити особистий і особистісний вимір щодо партнера по діалогу, реального чи віртуального. З цим, до речі, пов'язана електоральна інтерференція інтересів учасників виборів від події до події.

Ступінь консолідованості і рівень міжетнічної толерантності в Україні визначальним чином залежить від подолання в ньому ксенофобських настроїв. Сама ж ксенофобія виступає однією з найбільших перешкод національній консолідації і є тим більше небезпечною, що існує на рівні інстинктів, як і етнічні стереотипи. А тому її характеризує надзвичайна стійкість, яку на підсвідомому рівні неможливо до кінця подолати — для цього потрібне залучення свідомих механізмів: освіти, культури, науки — тільки за їх допомогою можливе максимальне обмеження впливу ксенофобських настроїв на суспільну поведінку і свідомість.

Хоча Україна за світовими стандартами є мононаціональною державою — представники національних меншин складають 22,2% від загальної кількості населення країни, що актуалізує цю проблему. А також враховуючи і те, що в етнічному складі українського суспільства сьогодні з'явилися представники нових, нетрадиційних етносів: арабів, афганців, китайців, в'єтнамців, індусів, пакистанців, курдів, персів та ін. Данні етноси мають значно відмінні традиції, релігію, мову, замкнутість у своєму внутрішньому світі, створення етнічних ніш у виробництві, торгівлі, кримінальному середовищі, зв'язки зі своїми країнами, деякі з них є постачальниками наркотиків,— усе це створює для держави й населення дуже складні проблеми, зокрема проблему безконфліктної інтеграції їх в український соціум. Проігнорувавши цю проблему зараз можна її можна перетворити в міну сповільненої дії під фундаментом української державності та суспільної солідарності.

Як відомо, змістовним та інтегрованим показником оцінки рівня відношення до різних етнічних груп є індекс соціальної дистанції Богардуса між певною групою респондентів і деякою етнічною групою.

Характерно, що рівень толерантності до росіян як до найбільшої після українців етнічної спільноти та до російськомовних українців є достатньо стабільним, лише у 1997 році було незначне погіршання [11]. У той же час є такі національні групи, до яких ставлення змінювалося більш різко. Наприклад дуже нестабільне та поступово погіршується ставлення до циган та афроамериканців. Погіршується також ставлення до євреїв — найменший рівень толерантності до цієї етнічної групи спостерігався у 2007 році.

В загальному ж в період з 1994 до 2008 року рівень ксенофобії в Україні постійно зростав, але в 2009 та 2010 році намітилися ознаки деякої стабілізації ситуації (рівень ксенофобії навіть дещо знизився), що може свідчити про покращення толерантності між етносами в українському соціумі [11].

Звичайно, рівень ксенофобії в кінцевому підсумку залежить від економічної ситуації в країні: боротьба за доступ до ресурсів та матеріальних благ завжди була причиною конфліктів. Крім цього причиною негативного ставлення до тих або інших етнічних груп, можуть бути війни й конфлікти в різних регіонах світу, які широко висвітлюються в засобах масової інформації й стають медіа-подіями (війна в Чечні, Афганістані, на Балканах, в Іраку), захоплення заручників тощо. Ці конфлікти підвищують рівень побоювань і недовіри стосовно представників певних етнічних груп.

Таким чином, толерантність — це передусім активна життєва позиція особистості, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини та громадянина. До того ж вона є однієї із головних риса українського національного характеру. Саме українська неагресивність породила одну з найгуманніших людських рис, якою можуть пишатися українці, — це толерантність, терпіння, приязнь до ближнього, до сусіда і просто чужого.

Література:

1. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии//Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 495–546.

2. Парсонс Т. Система современных обществ/Пер. с *англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под.ред. М. С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 270 с.*

3. Большой энциклопедический словарь/Гл. ред.
А. М. Прохоров. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая рос. энцикл., 1997. — 1434 с.
4. Корсак І. *Діти Яфета*: роман/Іван *Корсак*. — К.: *Ярославів Вал, 2010*. — 218 с.
4. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. *Українська політична нація*: *генеза*, *стан*, *перспективи*/*За ред*. *В. С. Крисаченка*. — К.: *НІСД*, *2004*. — 656 с.
6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ: Філадельфія, 1995. — 470 с.
7. Саух П. Ю. *Україна* на *межі тисячоліть*: *трансформація духу* і *випробування національним буттям*. — *Рівне*: *Волинські обереги*, *2001*. — 219 с.
8. «Вісник етнополітики» № 20, 1–25 січня 2005 року http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4527&mode=thread&order=0&thold=0
9. Попович М. Толерантність як ідеал європейської цивілізації//Europejskie modele tolerancji. — Rzeszow: Wydawnictwo universytetu rzeszoowskiego, 2001. — S.34–39.
10. Данилова Е. Н. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ/Е. Н. Данилова, В. А. Ядов//Социологические исследования. — 2004. — № 10. — С. 27–30.
11. http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/ethnic.html

Ельникова М. Н. Межетническая толерантность как определяющая основа консолидации общества

Рассматривается проблема толерантности в системе межэтнических отношений.
Ключевые слова: *толерантность, ксенофобия, консолидация общества, полиэтничность.*

Ielnikova M. N. The Interethnic Tolerance as a Determining Principle of Consolidation of the Society

Considers the problem tolerance in the system of inter-ethnic relations.
Key words: *tolerance, xenophobia, consolidation of society, polyethnic.*

УДК 02:655.4/.5 (477)

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ: АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМАТИКИ І СТУПІНЬ ЇЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ; КЛАСИФІКАЦІЯ КНИГОВИДАВНИЦТВ

***Хилько М. М.*©**

Кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано актуальність наукових досліджень з українського книговидання, ступінь розробленості даної тематики, здійснено класифікацію українських книговидавництв.

Ключові слова: *українське книговидання, видавництва, контент.*

Вступ. Актуальність дослідження. Книговидання є надзвичайно важливою сферою будь-якого сучасного суспільства завдяки унікальним функціям, що їх виконує книжка як в житті суспільства в цілому, так і в формуванні кожної окремої особистості. Книга є не лише засобом передачі знань, але й формування світогляду, впливаючи на життєві переконання і вчинки. Для Україні це питання актуальне ще й тим, що книговидання є суттєвим елементом формування державності, самовизначення українського народу, відродження та розвитку національної культури.

Важко переоцінити значення книговидання в історії українського народу, адже протягом століть поневолення і бездержавності книги допомагали зберегти історичну пам'ять і розбудовувати національну свідомість. Книги завжди були в пошані в українців — ще з часів, коли вони вручну переписувалися монахами Києво-Печерського, Пересопницького та інших монастирів. На території України перша друкарня з'явилася вже у XV ст.: у 1460 р. львів'янин Степан Дропан подарував монастирю свою власну друкарню. У 1572 р. Іван Федоров організував свою друкарню у Львові, в якій у 1574 р. надрукував «Апостол» і грецький «Буквар». У 1615 р. потужно запрацювала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. В подальші

роки відкривалися десятки друкарень в інших містах України, і за їх кількістю пропорційно до чисельності населення українські землі тривалий час були лідером в Російській Імперії.

Незважаючи на заборони імперської влади видавати книжки українською мовою (починаючи із наказу Московського Синоду від 1626 р. замінити в усіх церквах книги старого друку новими московськими виданнями і до Емського указу Олександра II 1876 р. про заборону друку будь-яких книг українською мовою, а також рішення Міністерства віросповідань та наук Австро-Угорської імперії від 1859 р. про заборону української кириличної абетки в Східній Галичині та Буковині), на імперську, а потім радянську цензуру, твори виданих українських поетів і письменників продовжували виходити, формуючи літературну українську мову і виховуючи національну свідомість народу.

Тим більше дивною виглядає ситуація, коли спад українського книговидавництва розпочався із творенням новітньої незалежності Української держави у 1990–1991 рр. Причому, це не пояснюється лише економічним спадом, адже цей чинник не завадив Росії та Білорусі досить швидко відновити власне книгодрукування завдяки державній підтримці. В Україні ж державна влада досить довго не демонструвала глибокого усвідомлення необхідності підтримки книговидавництва, із запізненням запровадивши навіть такі очевидні кроки, як податкові пільги для цієї галузі (що Росія зробила значно раніше). Лише із запровадженням більш системної державної підтримки в 2000-х роках книговидавництво в Україні почало відроджуватися, хоча світова економічна криза з 2008 р. суттєво уповільнила цей процес і в останні роки знову відбувається згортання книговидавництва.

Свій внесок у покращення стану українського книговидавництва покликані зробити наукові теоретичні і, головним чином, прикладні дослідження в межах наукової теми Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2011–2015 рр. «Український медійний контент у соціальному вимірі». У межах наукової теми заплановано: дослідити сучасний стан українського паперового та електронного книговидавництва, включаючи виявлення існуючих проблем та внесення пропозицій щодо їх розв’язання; описати продукцію українських видавництв і розробити класифікаційну модель контенту українського паперового та електронного книговидання; розробити методологічну модель діагностики ефективності та значимості продукції українських видавництв у формуванні читацьких інтересів

та провести відповідну діагностику; дослідити вплив контенту українського книговидання на соціум; розробити продовжувані рейтинги українських паперових та електронних видавництв.

Огляд літератури з досліджуваної тематики. Сучасний стан та історія українського книговидавництва досить плідно досліджуються фахівцями Кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, створеної в 1996 р. на базі Кафедри журналістської майстерності. Низку фундаментальних праць, присвячених українському книговидавництву опублікували нинішній та попередній завідувачі кафедри В. Теремко та М. Тимошик. Наведемо лише деякі з них:

В. Теремко (книжки і навчальні посібники: «Основні засади видавничого бізнесу», «Видавничий маркетинг» та ін.; статті: «Стратегічний вимір видавничої діяльності як теоретико-прикладна проблема», «Стратегічні виклики сучасному вітчизняному книговиданню», «Унікальність книги як стратегічний феномен ефективної видавничої діяльності», «Видавничий бізнес як особливий вимір діяльності», «Парадигми творення «сильної книги» (теоретико-прикладний аспект товарної політики видавництва)», «Стратегічні випробування електронною книжністю», «Стратегічні виклики друкованій культурі в електронну еру» та ін.);

М. Тимошик (книжки і навчальні посібники: «Історія видавничої справи», «Її величність — книга: історія видавничої справи Київського університету. 1834–1999», «Видавнича справа та редагування», «Видавничий бізнес: Погляд журналіста, видавця, вченого», «Видавнича справа в Україні на сучасному етапі: тенденції, проблеми: Текст лекції», «Українські друкарі та їхня роль у ствердженні вітчизняної школи редагування та видавничої справи: Текст лекції», «Книга для автора, редактора, видавця: Практичний посібник» та ін.; статті: «Сучасна видавнича справа та місце Інституту журналістики в її розвитку», «Підготовка до друку навчальних видань», «Преса і книга Кам'янця-Подільського в період Української народної республіки» та ін.).

Плідним є науковий доробок з різних аспектів українському книговидавництва й інших співробітників кафедри, серед яких відзначимо наступні навчально-методичні праці та статті: С. Водолазька («Книжковий клуб як модель торговельного підприємства», «Поліграфія. Курс лекцій», «Українська поліграфія у статистичних вимірах» та ін.), М. Женченко («Особливості макетування та верстання книжкових

видань» та ін.), В. Клічак («Проблеми малих видавництв», «Книги, які діють!» та ін.), Я. Прихода («Редагування і видавнича справа. Програма та методичні поради для студентів 3-го курсу», «Видавнича і мовна культура шкільних підручників» та ін.).

Вагомий внесок в дослідження українського книговидання зробила колишня аспірантка Інститут журналістики І. Копистинська (дисертація «Тенденції сучасного вітчизняного книговидання: організаційний, тематичний та рекламно-промоційний аспекти 1991–2003 рр.»; статті: «Тенденції формування сучасного українського книжкового ринку», «Книжкові розкладки сьогодні: тематичний аспект», «Проблеми вітчизняного книговидання очима видавців», «Книгорозповсюдження в Україні: стан і перспективи»).

Аналізом сучасного стану та історії українського книговидавництва також займаються ряд інших науковців Інституту журналістики й інших академічних закладів України. Зокрема, відзначимо наступні дисертації із даної тематики: Г. Ключковська (дисертація «Книжкова промоція як взаємодія книжкової справи та ЗМІ (засади формування української моделі)»), Н. Кучина (дисертація «Розвиток книговидавничої справи в незалежній Україні»), Т. Кузнякова (дисертація «Державне регулювання розвитку книговидання в Україні»), Г. Біланич (дисертація «Діяльність видавництва «Карпати» в краєзнавчому русі України — 1945–1991 рр.»), Т. Ківшар (дисертація «Український книжковий рух: книговидання та книгопоширення 1917–1923 рр.»), О. Левчук (дисертація «Розвиток кооперативного книговидання в Україні в кінці XIX — першій третині XX ст. на прикладі Всеукраїнського кооперативного книговидавничого і книготорговельного товариства «Книгоспілка»), Л. Шеремет (дисертація «Українська преса Галичини і становлення шкільного книговидання — кінець XIX поч. XX ст.»), Т. Кароєва (дисертація «Книговидавнича справа Поділля: тенденції розвитку — друга половина XIX- початок 30-х років XX ст.»), В. Хоню (дисертація «Діяльність видавництва «Вік» (1894–1919). Становлення видавничої галузі в Україні»), Н. Ольховик (дисертація «Книговидавництво «В. І. Рапп і В. І. Потапов». Історія створення і діяльність»).

Вагомим є внесок у дослідження сучасного стану українського книговидавництва монографій та статей таких дослідників, як: Л. Городенко («Новітні медіа: мережеві інформаційно-комунікаційні ресурси»), В. Іванов, О. Мелещенко («Сучасні комп'ютерні технології і засоби масової комунікації: аспекти застосування»), О. Афонін

і М. Сенченко («Українська книга в контексті світового книговидання», «Видавництва, видавничі та книгорозповсюджуючі організації: Довідник», «Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспективи», «Книгодрукування трьох слов'янських країн: Україна, Білорусь, Росія»), Н. Зелінська («Наукове книговидання в Україні: Історія та сучасний стан»), Я. Ісаєвич («Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми»), М. Низовий («Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку»), Е. Огар («Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки»), Н. Черниш («На шляху до культури сучасної української книги»), К. Індутна («Аналіз ефективності засобів державного регулювання видавничої справи в Україні», «Основні проблеми розвитку видавничо-поліграфічного комплексу України»), Л. Швайка («Розвиток і регулювання видавничого підприємництва») та інші.

Сучасний стан і тенденції українського книговидання, а також специфіка діяльності українських видавництв обговорювалися в рамках проведеної Інститутом журналістики Міжнародної студентської науково-практичної конференції «Тенденції розвитку медійного контенту: сьогодення і майбуття», що відбулася 13 квітня 2011 р. і стала першою в запланованій серії науково-практичних конференцій у рамках наукової теми Інституту журналістики на 2011–2015 рр. «Український медійний контент у соціальному вимірі».

За підсумками конференції було опубліковано збірник матеріалів, в ряді яких аналізуються різні аспекти діяльності українських книговидавництв, а саме: І. Батуревич «Видові особливості використання контенту як шлях до популяризації діяльності видавництва (на прикладі видавництва «Критика»)», О. Хмельовська «Автор як генератор видавничого контенту (на прикладі видавництва «Смолоскип»)», І. Жданова «Промоція наукової книги (на прикладі видавництва «Дух і літера»)», І. Кондратюк «Особливості ілюстративного оформлення обкладинок дитячих видань», М. Коцюба «Редагування шкільних підручників в контексті формування національної свідомості учнів», В. Погасій «Оцінювання батьками як важливий чинник формування смислової концепції букваря для дошкільнят (за даними стандартизованого анкетування)», І. Конюшенко «Контент нотних видань на прикладі сучасних українських видавництв», М. Фронощук «Контент персонального сайту як засіб комунікації з аудиторією (на матеріалі видавництв релігійної літератури)».

Класифікація українських книговидавництв. Станом 2010 р. до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції було внесено 4539 суб'єктів видавничої справи. Виключно видавничу діяльність з них здійснюють 1435 суб'єктів, виготовлюють видавничу продукцію 606 суб'єктів, розповсюджують видавничу продукцію 255 суб'єктів, поєднують кілька видів діяльності у видавничій справі 2248 суб'єктів [1].

Та більшість суб'єктів видавничої справи існують лише номінально, не видаючи і не розповсюджуючи ніякої друкованої продукції. Лише близько 10% зареєстрованих суб'єктів видавничої справи працюють активно, регулярно випускаючи книжки більш-менш великими тиражами [2, с. 11].

Проаналізувавши головні ознаки присутніх на українському ринку книговидавництв, можна виділити наступні основні критерії їх класифікації:

— держава походження видавництва;
— форма власності;
— економічна природа господарювання;
— формат випуску продукції;
— тематичний репертуар;
— цільова аудиторія;
— обсяги продукції;
— форма збуту продукції.

Наведемо характеристики за цими ознаками класифікації.

Держава походження книговидавництва. Видавництво, що працює в Україні, може мати як власне українських засновників і власників (державних, комунальних, колективних чи приватних), так і бути представництвом зарубіжного видавництва, або ж мати в статутному капіталі іноземні інвестиції. На даний момент власне українських видавництв на українському ринку більшість (це такі видавництва, як «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», «Фоліо» та ін.). Успішно діють в Україні і ряд видавництв, материнські структури яких знаходиться за межами України (наприклад, «Махаон-Україна» та ін.). Діяльність власне українських видавництв і представництв закордонних видавництв має важливий юридичний аспект для авторів і підприємців, що украдають угоди із видавництвами, адже правова природа видавництва визначає питання, пов'язані із ліцензіями і правами на друк чи передрук твору, права на його поширення в тій чи іншій державі.

Для вітчизняного читача держава походження видавництва може мати значення в контексті якості перекладів виданих нею творів зарубіжних авторів, адже, на жаль, непоодинокі випадки, коли твори зарубіжних авторів перекладаються українською мовою не з мови оригіналу, а з мови країни материнської структури видавництва, представленого в Україні своєї філією. Наприклад, є випадки, коли твори французького та інших європейських авторів перекладалися українською не з мов оригіналу, а з російської. Щоправда, інколи до такої практики заради економії вдаються і власне українські видавництва. Страждає ж від цього читач, адже двічі перекладений твір втрачає колорит оригіналу.

За формою власності в Україні діють такі види видавництв: державні (на основі державної власності); комунальні (належать територіальним громадам); колективні (на основі колективної власності, наприклад, видання релігійної громади); приватні. Видавництва також поділяються за формою об'єднання капіталу засновників (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю тощо), проте оскільки цей аспект не має значення з огляду на контент видань, не будемо детально на ньому зупинятися в межах даної наукової роботи.

За економічною природою господарювання видавництва бувають комерційними та некомерційними. Для перших їх продукція — те, перш за все, товар, метою випуску якого є одержання прибутку. Для некомерційних видавництв випуск їх продукції має певну мету, не пов'язану із прибутками: гуманітарна, інформативна, пропагандистська тощо. Наприклад, неприбуткова благодійна організація «Центр практичної філософії» випускає літературу з метою «сприяння розвитку науки і освіти, надання допомоги вченим, студентам і аспірантам в галузі практичної філософії» [3].

За форматом випуску продукції видавництва можна розподілити на такі, що спеціалізуються на випуску: текстових видань (художня і наукова література), мистецьких і подарункових видань (репродукції картин, фотоальбоми), картографічних (мапи), нотних (музичні твори), електронних видань (електронні книги).

Згідно із офіційною класифікацією, визначеною Держкомстатом у ДСТУ 3017–95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення», книги розподіляються за такими тематичними розділами: суспільно-політичні науки; природничі науки; технічні науки; сільське господарство і сільськогосподарські науки; охорона здоров'я і медичні науки; фізична культура і спорт; освіта і культура; преса, книгознавство

і поліграфія; філологічні науки; художня література; дитяча література; мистецтвознавство; література універсального змісту. За цим документом, книги також поділяються за цільовим призначенням: навчальні видання, у тому числі методичні; літературно-художні видання; наукову літературу; виробничу літературу; науково-популярні видання; довідкову літературу; громадсько-політичні видання; офіційні; видання для широкого кола читачів [4]. Більшість діючих сьогодні в Україні книговидавництв поєднують видання різноманітної за тематичним репертуаром продукції. У той же час, в більшості випадків можна визначити, якому тематичному репертуару віддає перевагу те чи інше видавництво.

За цільовою аудиторією книговидавництва можна поділити на такі, що переважно орієнтуються на: широке коло читачів (художня, науково-популярна література); працівників освітньо-наукової сфери, учнів, студентів (навчальні та методичні видання); дітей; вузькі професійні кола.

Що стосується обсягів продукції, то відповідно до середніх європейських мірок, великим видавництвом прийнято вважати таке, яке упродовж року випускає понад сто назв книг і має річний фінансовий оборот понад 1 млн. євро; середнє видавництво випускає від десяти до ста назв книг і має річний оборот від 10 тис. євро; мале видавництво випускає до десяти назв книг на рік і має річний оборот до 10 тис. євро [5, с. 45–50]. За такою класифікацією, більшість зареєстрованих українських видавництв потрапляють в категорію малих, близько сотні потрапляє в категорію середніх, близько десятка — до великих (напр., «Освіта», «Ранок», «Фоліо» та ін.).

За формою збуту продукції можна розподілити видавництва на наступні групи: такі, що самостійно не займаються роздрібною реалізацією, віддаючи всю продукцію посередницьким структурам або торговельним мережам; такі, що самостійно продають свою продукцію через власні магазини, Інтернет-сайти та послугу «книги-поштою»; такі, що продають продукцію як самостійно, так і через посередницькі структури і торговельні мережі.

Висновки. Книговидання є вагомою складовою не лише духовного розвитку, але і державного будівництва України, тому дослідження цієї тематики є надзвичайно актуальним, особливо враховуючи ті скрутні умови, в яких опинилося вітчизняне книговидання через відсутність чіткою державної підтримки в перше десятиліття незалежності.

Проаналізувавши головні ознаки присутніх на українському ринку книговидавництв, можна виділити наступні основні критерії їх класифікації: держава походження видавництва; форма власності; економічна природа господарювання; формат випуску продукції; тематичний репертуар; цільова аудиторія; обсяги продукції; форма збуту продукції.

В українській науковій думці є цілий ряд досліджень з проблематики книговидання, проте більшість їх стосується досліджень історії книговидавничої справи, прикладного аспекту книгодрукування (видавнича справа), статистичних і маркетингових досліджень. У той же час, недостатньо дослідженими залишаються такі вагомі аспекти, як контент українського книговидання і його вплив на соціум, ефективність продукції українських видавництв у формуванні читацьких інтересів, розвиток електронного книговидавництва. На дослідженні цих аспектів акцентується увага в межах наукової теми Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2011–2015 рр. «Український медійний контент у соціальному вимірі».

Література:

1. Афонін О. Українська книга у контексті фінансово-економічної кризи 2009 року//Портал української книжкової індустрії UAbooks.info. — Режим доступу: http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=3601.
2. Тимошик М. С. Видавнича справа та редагування: Курс лекцій. У 2-х частинах. — Ч. 1. — Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 98 с.
3. Про нас//Офіційний сайт «Центру практичної філософії». — Режим доступу: http://sofy.kiev.ua/about.htm.
4. ДСТУ 3017–95. Видання. Основні види: терміни та визначення. — К.: Держкомстандарт України, 1995. — 46 с.
5. Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця: Практичний посібник. — К.: Наша культура і наука, 2005. — 560 с.

Хилько М. М. Научные исследования в области украинского книгоиздания: актуальность проблематики и степень ее разработанности; классификация книгоиздательств

Проанализировано актуальность научных исследований в области украинского книгоиздания, степень разработанности данной тематики, проведено классификацию украинских книгоиздателей.
Ключевые слова: *украинское книгоиздание, издательства, контент.*

Khylko M. M. Scientific researches in the sphere of Ukrainian book publishing: the actuality of issue and degree of its elaboration; classification of publishing houses

The actuality of researches in the sphere of Ukrainian book publishing and the degree of this subject elaboration are analyzed. The classification of Ukrainian publishing houses is made.
Keywords: *Ukrainian book publishing, publishing houses, content.*

УДК 321.015+74:462

ВИДАВНИЧА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТУВАННЯ ПАНАСА МИРНОГО)

Григоренко І. В. ©

Кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури НПУ імені М. П. Драгоманова

На матеріалі кореспонденції українського письменника Панаса Мирного розглянуто особливості видавничої політики уряду Російської імперії в Україні наприкінці XIX — на початку XX століття.

Ключові слова*: видавнича політика, цензура, українські письменники.*

Однією з основних проблем розвитку української культури в Російській імперії була цензура. Після циркуляру царського міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який вважав, що «зловживання друкарським словом можуть мати згубні наслідки для держави», на тривалий час припинилося видання україномовних книг [4, с. 138].

Цензура з усіх сил заважала функціонуванню україномовних періодичних видань, а публікації творів українських письменників великими накладами взагалі намагалася унеможливити. Самодержавство прагнуло уповільнити процес інформування широких прошарків суспільства, гальмуючи становлення провінційної періодики іноземними та національними мовами. Так, у 1894 році у Російській імперії виходило 785 періодичних видань, зокрема російською мовою — 638, латвійською — 79, польською — 64, німецькою — 41, естонською — 11, французькою — 8, вірменською — 5, грузинською — 5, єврейською — 3, фінською — 1 [4, с. 155]. Як бачимо, українською мовою в Російській імперії не виходило жодне періодичне видання.

Україна, а в імперському розумінні Малоросія, завжди перебувала в особливому статусі — статусі території, де будь-які прояви національного, народного каралися і викорінювалися безапеляційно. Для

такої жорсткої політики стосовно підкореної, але невпокореної України у російського уряду завжди існували вагомі причини та засоби реалізації, серед яких одним з найбільш дієвих була цензура. Ще з кінця XVIII століття російська влада почала запроваджувати в Україні світську цензуру при губернських управах. У 1895 році заборонили українські книжки для дітей, а у 1901 році — передплату «Літературно-наукового вісника» зі Львова. За 1895–1904 роки 70% рукописів, що надійшли на цензурування, не вийшли у світ. За окремі роки (1866, 1877) не вийшла в Російській імперії жодна українська книжка [2, с. 3652].

Зростання національної самосвідомості українського народу не знаходило належного розуміння у царської влади. З приводу літературної праці у часи імперської цензури Панас Мирний красномовно висловився у листі до Михайла Комарова так: «Наше діло на такий слизький шлях поставлено, що, дивись, не сьогодні, то завтра казенний поштар візьме та й гукне: «А звертай лишень у провалля!». Треба берегти кожну годину» [6, с. 365]. Тому єдиним виходом з такої вкрай важкої ситуації ставали закордонні видання.

Панас Мирний не міг друкувати власні твори на рідній землі, змушений був приховувати своє авторство, адже за ним як українським письменником пильнувала царська цензура. Незважаючи на те, що в 70–80-х роках XIX ст. письменник продовжує інтенсивно працювати, його твори, у зв'язку з цензурними переслідуваннями українського слова, друкуються переважно за кордоном, зокрема у львівському журналі «Правда».

Головне управління у справах друку постійно нагадувало цензорам про необхідність бути уважними до тих видань, які адресувалися широким верствам суспільства. Так, у 1874 році воно звертало увагу цензурних органів на те, що необхідно «подвергать самой строгой цензуре все вообще издания, предназначенные для народа» [4, с. 142]. Такими виданнями, призначеними «для народа», і були прозові твори Панаса Мирного. 1886 року у Києві виходить збірник творів письменника «Збираниця з рідного поля», у якому Панас Мирний мав намір подати цілу низку невеличких оповідань та приповісток, проте цензура стала причиною того, що у збірці довелося надрукувати тільки дві «приповістки»: «Лихий попутав» та «П'яниця» [6, с. 433]. У 1877 році у Женеві з'являється повість «Лихі люди». Очевидно, що доступ до таких обмежених за накладом та територією побутування видань мали здебільшого неширокі кола інтелігенції. Женева надала

можливість друку і для найвідомішого роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні…», написаного у співавторстві зі старшим братом Іваном Біликом.

Як відомо, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні…» спочатку мав публікуватися у Петербурзі у друкарні М. М. Стасюлевича, тому безпосередньо наглядати за цим процесом автори доручили композитору Миколі Лисенку, який на той час перебував у столиці Російської імперії [7, с. 3]. Задумане видання роману не вдалося здійснити. Вийшов Емський указ, за яким заборонялося ввозити в Україну книги, надруковані українською мовою за кордоном. Найсуворішому цензурному нагляду піддавалися художні літературні твори, театральні п'єси і навіть ноти з коментарями до них українською мовою. З цього приводу Панас Мирний писав у своєму листі до невідомої особи: «Дійшлося до того, що незатійна пісня не може бути поставлена в театрі, кращі ноти повинні друкуватися без слів пісні, учені вчинки, переклади з других мов зовсім заборонені, а самостійні твори, — для їх вигадано разом дві цензури, — що не доріже червоним карандашом свій цензор, то вичеркне ще червонішим чорнилом головний цензор…» [6, с. 351]. Іван Білик надсилає роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» за кордон у Женеву до М. Драгоманова, про що довідуємося з листа Івана Яковича до Панаса Мирного від 11 травня 1877 року, у якому він повідомляв брата: «Вырвал своих «волов», переписанных, пересмотренных и скрепленных цензором. Дубликат поехал за кордон. В каком виде возвратится? — не знаю» [7, с. 4].

Згодом, вдавшись до хитрощів, Панасові Мирному та Івану Білику все ж вдалося видати роман і на батьківщині. У листі до В. Науменка 12 лютого 1902 року Іван Білик писав: «Я был бы очень рад увидеть на страницах «Киевской старины» наше злосчастное произведение, которому киевский штемпель преградил доступ в Россию. Для облегчения печатания его теперь, сообщаю Вам, что «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» разрешены были русскою цензурою, с некоторыми исключениями… По моему мнению, исключения эти следовало бы делать и при печатании романа теперь — они такого рода, что не испортят произведения. Скорее — напротив: сообщают ему большую объективность. Что касается оговорки, что «Волы» были уже напечатаны за границею, то нужна ли такая оговорка? Не послужит ли это для цензуры предлогом проводить розыск: где напечатано, почему, кем и т. п.? Не лучше ли сделать примечание, что роман был разрешен цензурою (у меня сохранился цензурный экземпляр) тогда-то; но, за изданием известного

временного распоряжения 1876 года, не смог появиться в России. И точка. Таково мое мнение по этому предмету» [7, с. 7]. Панас Якович, у свою чергу, писав з цього ж приводу до С. Єфремова, що варто буде «перехрестити» «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» у «Пропаща сила» або «Пропащі люди», то роман можна буде опублікувати, перехитривши таким чином цензурні органи [6, с. 471]. Так і сталося: у 1903 році роман під назвою «Пропаща сила» був опублікований у журналі «Киевская старина».

Упродовж 1903 і наступних років царська цензура не допускала до друку навіть таких далеких від будь-якої політики книг, як збірка дитячих казок, брошури про Олександра Македонського, Кирила та Мефодія, науково-популярні книжечки про вулкани й фізіологію людини, порадник для вагітних жінок і молодих матерів [5]. Нестабільність українського книговидання, тривалість періодів застою наочно відображають наявні бібліографії і каталоги україномовних видань цього періоду в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського. Про тогочасне становище української книги Панас Мирний пише до Якова Жарка у листі від 30 жовтня 1904 року: «Чутки про літературні справи не дуже радісні: торг книжками через війну запинився, як і всюди це буває. Прохання дозволу, щоб видати часопис,— все одвертають та й одвертають. Садовський має замір прохати видавати «Театральний вістник». Оже навряд чи й це дозволять. Мої драматичні твори цензура розрішила» [6, с. 514].

Про суворий нагляд цензурних органів за творчим та особистим життям Панаса Мирного яскраво свідчать документи жандармських управлінь, які зберігаються у Центральному історичному архіві України. Письменникові та його однодумцям заборона друку рідною мовою, грубі цензурні правки авторського тексту краяли серце. Свої почуття та роздуми над цензурною долею власних творів Панас Якович досить часто викладав у листах до друзів і колег по перу. Письменник вболівав не тільки за те, чи пропустить цензура його твори, а й навіть за свої листи до Західної України, які теж підпадали під цензурний контроль. Так, у листі до львівського видавця Олександра Огоновського Панас Мирний писав: «Ми, засилаючи свої листи за кордон, часто-густо боїмося, коли б вони не пропали де, не перехватили їх…» [6, с. 347].

Панас Мирний активно шукав видавців і на теренах Наддніпрянщини. Наприкінці XIX століття, незважаючи на Валуєвський циркуляр та Емський указ, патріотично налаштовані українці все ж знаходили

можливість випускати у світ на батьківщині україномовні періодичні видання широкого змісту — альманахи. Тому Панас Мирний розпочинає співпрацювати як з видавцями з Михайлом Старицьким, Михайлом Коцюбинським, Цезарем Білиловським. Унаслідок цієї співпраці з середини 80-х років його твори починають друкуватися на Наддніпрянщині.

Панас Мирний із щирою радістю сприйняв звістку про видання «Ради», яка, за задумом Михайла Старицького, повинна була виходити щомісяця: «Дуже зраділо моє серце, вичитуючи з його про Ваше бажання розпочати видавництво літературно-наукового місячника. Годі нам швендяти по чужих сторонах та запрохувати сусідньої ласки… На Ваш замір, поти прийде дозвіл від уряду на місячник, видавати альманахи теж прихиляюся. Чим більше виданнів — тим краще, краще що-небудь, чим нічого. Довго і так ми мовчали, хоча, правду кажучи, не мало нам приходилось звідати усяких заборонів» [6, с. 358]. Проте цензура не дозволила Михайлові Старицькому видавати «Раду» щомісяця, тому він врешті випускає однойменний альманах: перший том — у 1883 році, другий — у 1884 році. Анонсоване продовження альманаху так і не вийшло у світ з цензурних причин.

Царська цензура безжально креслила твори Панаса Мирного, інколи вирізаючи цілі сторінки, забороняла взагалі друкувати письменника. Проте Панас Мирний не припиняв спроб здолати ці перешкоди. Важкою і водночас цікавою виявилася цензурна доля повісті «Лихо давнє й сьогочасне». Ця повість дуже припала до душі Михайлові Старицькому: «Одержав я Ваше «Лихо»,— писав він у листі до Панаса Яковича,— чудесне, художнє лихо, давно перечитав з смаком двічі і передав зараз до рук Ореста Левицького, тобто до комісії» [8, с. 585–587]. Однак і над цією повістю нависла загроза цензурної заборони. М. Старицький у тому ж листі від 6 квітня 1898 року застерігає письменника, водночас засвідчуючи і власну готовність до рішучої боротьби за «Лихо давнє й сьогочасне»: «Боюсь я тільки, щоб цензура не вчинила «Лихові» лиха. Там дуже гострі сцени знущання панії над дівкою і безпросвітний стан голодного люду, у який поставив його уряд, тобто підбурення нижчих верств супроти вищих, а надто супроти найвищого уряду… Ну, коли я тільки відберу від комісії пораду, що для цензури треба б змінити, чи урізати, чи добавити, то я зараз сповіщу Вас. Сяк-так, а вже будемо борикатись, щоб визволити дорогий гостинець від цензорських лабетів» [8, с. 585–587].

Побоювання М. Старицького частково справдилися: повість затрималася на цензурному розгляді, але все ж вийшла друком у літературному збірнику 1903 року та зібранні творів Панаса Мирного. М. Присяжнюк зазначає, що коли повість «Лихо давнє й сьогочасне» вирішили повторно видати окремим накладом, то цензори похопилися і винесли заборону, мотивуючи її тим, що в повісті автор малює «мрачную картину крестьянской жизни на Украине как во времена крепостного права, так и в настоящее время» [7, с. 8].

Михайло Старицький був невтомним захисником україномовних творів від цензорських нападок, шукаючи порятунку, де тільки можна. Він спробував пробити бюрократичні бар'єри, звернувшись за допомогою до чиновника найвищого рангу, якого знав,— до Івана Яковича Рудченка. Так, у своїх листах Михайло Старицький писав до Панаса Мирного, щоб той просив брата подати твори до збірки: «Чи не змогли б Ви, голубе, написати Івану про його твори українські: хай би він їх подав нам хоч під псевдонімом абощо. Я не знаю його адреси — це раз, а вдруге — не відаю, як він прийме на своїм стані високім мій лист,— може просто не одмовити, зацурати, а Вам він, конешне, дасть одповідь. Туго посувається наша збірка: ніхто чого-небудь путящого не шле… та й взагалі мало озиваються… Бодай наших письменників!» [8, с. 596–598]. Проте високий урядовець, українець за походженням, який починав свою діяльність із захоплення фольклором, українською історією, з часом зовсім припинив перейматися проблемами рідного слова, хоча ще у 1862 році він у листі до брата Панаса називав царських цензорів скаженими вовками-сіроманцями, які «виїда [ють] здорово з письма стрічки» [3, с. 41–42].

Цензурні утиски доходили до абсурду, коли було заборонено видавати друком переклад Панаса Мирного «Слова про Ігорів похід» сучасною українською мовою. Це викликало неабияке здивування письменника, про що він з гіркотою писав до С. Єфремова: «Учора мені казали знайомі, що цензура уже пропустила перший том моїх праць, заборонивши зовсім «Товаришів» та ще щось невеличке. Я вгадував, чи не «Лови»? А сьогодні Ваш лист підкріпив ту недобру звістку про «Товаришів» та ще й здивував тим, що не «Лови» заборонено, а «Дума про Ігореве військо». Це справді більше чим дивно. Хоч би це був переклад з чужородної мови, а то самостійну переробку на нашу мову давнього «Слова о полку Ігоревім» заборонено! Якби хто раніше про це сказав, я б йому тричі плюнув у вічі, щоб не брехав» [6, с. 488].

Цензурна історія повісті «Лихі люди» («Товариші») ледь не коштувала Панасові Мирному кримінальної справи. У листі до Михайла Мочульського від 7 січня 1918 року письменник оповідає про те, як цю повість все ж вдалося надрукувати спочатку М. Драгоманову у Женеві, а потім Василю Горленку у Києві. Для російської цензури автор змінив назву повісті з «Лихі люди» на «Товариші». Але цензура не тільки заборонила друк повісті, а ще, за свідченням Панаса Мирного, «намірилася розпочати з цього діло» [6, с. 561]. І лише завдяки допомозі Єлисея Кипріяновича Трегубова, викладача колегії Галагана в Києві, члена Київської громади і співробітника журналу «Киевская старина», вдалося запобігти лихові. Саме він довів цензорові, що тут немає ніякого криміналу [6, с. 561].

С. Єфремов усіляко намагався переконати Мирного не зважати на цензуру, а все ж подавати до друку переклади: «Чи не подати б до драматичних творів і переклад «Короля Ліра», надписавши для цензури: «По В. Шекспіру скомпонував…»,— пише він Панасові Мирному.— Після цензури, коли б вона з таким написом дозволила, його можна закреслити. Так само й «Гайявату» [1]. А коли Мирний все ж не зважився надіслати Єфремову рукописи своїх перекладів, він знову звертається у листі до письменника: «Чому не прислали «Короля Ліра»? Можна б і його, на всяк случай, подати, а коли б цензурі се не сподобалось, то хай би сама собі черкала. А може й пройде: в збірнику поезій Кримського, що сими днями вийшов, мало не половину книжки заміщено перекладами з Гейне,— так, не ховаючись, і названо. Коли пропускають з Гейне,— то чим Шекспір гірший — може поміж іншим і «Король Лір» проскочить. На мою думку, треба конче і його до сього тому залучити, отже сподіваюсь, що Ви незабаром вишлете рукописа» [1].

Та змагатися з цензорами українським видавцям було марно. Тому С. Єфремов пропонує Панасові Мирному звернутися до брата, який займав високий чин у Петербурзі, з проханням прискорити принизливу процедуру цензурування: «Про перший том чутки з анахтемської цензури так само нема, як і перше. Дуже добре було б, коли б д. Білик перебалакав з Шаховським,— тоді б довго не держали б цензорі» [1]. Князь Микола Шаховський у той час був начальником Головного управління у справах друку в Російській імперії. У листі від 25 березня 1902 року Мирний пише Єфремову, що таки попрохав брата перемовитися з Шаховським і чекає на його відповідь [6, с. 486]. Проте Іван Рудченко дав своєму братові цілком прогнозовану

пораду щирого імперського чиновника, про яку Панас Мирний повідомив С. Єфремова у листі від 3 червня 1902 року: «Про другий том моїх праць повинний подати Вам недобру звістку. Ви самі, добродію, знаєте, що твори, які ми намічали до сього тому, не цілком мої, а й братові. Був брат у мене на великодніх святках і запитував, чи слід-то сунутися з цими творами під час тії завірюхи, що піднялася у нас по селах?.. Недавно одібрав від його звістку: «тхне і геть-то поганим! Сунутися з цим добром у цей час не годиться»… Облишмо до якого часу з другим томом» [6, с. 488–489].

Безпосередньо з органами царської цензури Панас Мирний справи не мав. Займалися цим завжди його видавці, зокрема В. Горленко, М. Старицький, С. Єфремов, а також брат Іван Білик. Сам письменник зізнавався у листі до Якова Жарка: «Я з цією господинею (*цензурою — І. Григоренко*) ніколи не зносився сам, за мене другі з нею цяцькалися» [6, с. 444]. Серед тих, хто «цяцькався» з цензурою, була і Олена Пчілка, яка з 1906 року стала співредактором журналу «Рідний край». Хоча внаслідок революції 1905 року Валуєвський циркуляр і Емський указ фактично втратили силу, цензура все ж не втрачала пильності і надалі. Тому Олені Пчілці довелося безпосередньо працювати з імперськими цензурними органами. У одному з листів до Панаса Мирного як співзасновника і дописувача журналу письменниця і редакторка «Рідного краю» скаржилась на непередбачуваність і нелогічність цензорських зауважень: «От ми тоді вгадували, вгадували, за віщо могли б заборонити номер (думали на «Бога», на Мазепу чи Карла, на «передову» і т. д., а про малий віршик і не подумали; тим часом № 7 заборонено за малий віршик — «Борщеві» […], вони уважають сей віршик за «открытый призыв к революционному восстанию». Найстрашніші слова здаються їм — «кров», «кайдани», і «общее сочуствие борцеві» [1]. Через це Олена Пчілка у тому ж листі звертається з проханням до Панаса Яковича переробити «стрічку про «кайдани-тюрми» у його вірші, адже письменниця зізналася, що після розмови з цензором вона боялася цих двох рядків [1].

Отже, листування Панаса Мирного з сучасниками свідчить, що царська цензура на початку XX століття намагалася досить активно впливати на українське книговидання. Цензурні органи вважали українське друковане слово суттєвим чинником внутрішньополітичних процесів у Російській імперії.

Література:

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5 (№ 570, № 572, № 569, № 697).
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т./[гол. ред. В. Кубійович]. — Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 2000. — Т. 10. — С. 3605–4048.
3. Єфремов С. Панас Мирний: Крит.-біогр. нарис/С. Єфремов. — К.: Слово, 1928. — 351 с.
4. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв.: [учебное пособие]/Г. В. Жирков. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 368 с.
5. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми/ Я. Ісаєвич. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.
6. Панас Мирний. Твори: [в 7 т.]/Мирний Панас. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 1971. — 663 с.
7. Присяжнюк М. Ф. Цензурна історія творів Панаса Мирного/ М. Ф. Присяжнюк//Українське літературознавство: Респ. міжвід. наук. зб. — Вип. 55. — Львів, 1990. — С. 3–9.
8. Старицький М. Твори: у 8 т./Старицький М. — Т. 8. — К.: Дніпро, 1965. — 647 с.

Григоренко И. В. Издательская политика российской империи в Украине конца XIX- начала XX века (на материалах переписки Панаса Мирного)

На материале корреспонденции украинского писателя Панаса Мирного рассматриваются особенности издательской политики правительства Русской империи в Украине в конце XIX — начале XX века.
Ключевые слова*: издательская политика, цензура, украинские писатели.*

Grigorenko I. V. Editorial policy of the Russian empire in the late nineteenth-Ukraine early twentieth century (for example of the correspondence Panas Mirny)
The publishing policy of the Government of the Russian Empire in the Ukraine between XIX and XX century is analysed on the correspondence of Ukrainian writer Panas Mirny.
Keywords: *editorial policy, censorship, Ukrainian writers.*

УДК. 327: 351.74

АРАБСЬКА ВЕСНА У ПРИЦІЛІ ІНТЕРЕСІВ: МІЖ КОНТРОЛЬОВАНИМ ХАОСОМ І СТРАТЕГІЧНИМ ЗАДУМОМ

Грубов В. М. ©

Доктор політичних наук, професор кафедри філософії і соціальних наук Національного торговельно-економічного університету

Досліджується феномен «арабської весни» і його зв'язок з стратегіями і інтересами головних гравців Середземноморського і Близькосхідного регіонів.

Ключові слова: *політика, революція, воля, свобода, стратегія, національні інтереси, конфлікт.*

Постановка проблеми. Минув рік як Північну Африку і Близький Схід накрила хвиля політичних потрясінь під назвою «арабська весна». Її відлік започаткувала «жасминова» (17 грудня 2010 року) революція в Тунісі, а продовжили революція в Єгипті та в Лівії. Невщухаючі виступи опозиції в режимі пост-«п'ятничних молитов» в Йемені і Бахрейні, скоординовані дії Заходу щодо усунення від влади президента Сирії Башара альАсада та демонізація Ірану у зв'язку з його ядерною програмою свідчать, що весняний половінь ще не зупинено. Сьогодні, коли коментарі зазначених подій стали більш виваженими і критичними, а накал політичних оцінок пішов на спад, охоплюючим ретроспективу політичних змін стає вислів — велике проглядається на відстані.

У контексті цього слогану доречно поставити питання, кому вигідно? В міжнародній політиці — це ключовий момент, адже в політиці як і в економіці вигода є категорією абсолютною. За цим поняттям стоять не менш значущі поняття як влада, вплив, капітал, стабільність, політична ситуація, національні інтереси, війна, конфлікт. Не вип'ячувати зворотній бік вигоди як інтересу, це вже мистецтво політиків і дипломатів, яке Клаузевіц визначив як гру «пера і меча». Але те що було вірним для параду суверенітетів XIX і XX століття, політичні процеси кінця XX і початку XXI століття дещо суттєво трансформували. В умовах глобальної ліберальної революції «перо і меч» стали однаково небезпечним

явищем для недемократичних суверенітетів і неліберальних політичних режимів. Особливо це позначилося на країнах, які були запідозрені у зневазі до демократії, прав і свобод людини. Небезпечним це стало і для тих, хто за географічною долею попав у зону життєвоважливих національних інтересів головних гравців світової політики і не увійшов у число їхніх друзів чи союзників. Отже картину політичних змін, які відбуваються на Близькому Сході і в країнах Північної Африки найкращим чином віддзеркалює японське прислів'я, зміст якого полягає у наступному — «зміст картини не в фігурах, які зображені на холсті, а в фоні, на якому вони зображені». У даному випадку фоном виступають, з одного боку, національні інтереси Сполучених Штатів Америки, Великої Британії і Франції, з другого — Російської Федерації, а з третього — країн регіону, які намагаються проводити незалежну політику.

У новітній історії цій проблемі присвячено багато праць. Серед них варто відмітити таких авторів як З. Бжезінського, М. Тетчер, Д. Баришнікова, колективну монографію Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України тощо [1].

«Шахівниця» З. Бжезінського класичний приклад, як геополітика перестала бути суто географико-територіальним поняттям. Глобалізація і світова комунікація привнесли у світ міжнародної політики нові регіонально- структуровані культурологічні і етнорелігійні чинники, які тісно переплелись з економікою і політикою. В них на Південь і на Схід від Європи західна політико-культурна традиція зустріла небезпечну для себе силу, яка кинула виклик стратегії озахіднення. У якості системоутворюючих складових духу ці чинники формують «Євразійську дугу нестабільності», яка загрожує національним інтересам США і західній цивілізації в цілому. Це перший фактор, що за З. Бжезінським турбує США і Захід. Непокоїть З. Бжезінського і друге. Близький Схід — це район багатий на енергоносії, він є зоною життєвоважливих інтересів США, але в ньому надто високий градус анти американізму. Близький Схід — це район небезпечного для національної безпеки США явища як ісламський фундаменталізм, який є джерелом міжнародного тероризму. Близький Схід — це район де розташовані країни ізгої (Ірак, Іран, Лівія), які прагнуть, а окремі вже мають зброю масового ураження, і які можуть стати потенційно небезпечними для США і його союзників [2, с. 78–86]. З часу написання цієї праці пройшло не так і багато часу. Сьогодні політична географія Близького Сходу стрімко змінюється, але для політики США і його союзників ці зміни принесли як надії так і настороги.

Характерно, що в Стратегії національної безпеки США зразка 2002 року, яка в політичній обіг увійшла як «доктрина Дж. Буша (мол)», занепокоєння З. Бжезінського знайшли втілення у такій формуліровці як «найсерйозніша небезпека США знаходиться на перехресті радикалізму й технологій». Оскільки країни-ізгої вважаються нечутливими до стримування, то головний рецепт підтримання стану безпеки в регіоні, який міститься у доктрині полягає у тому, щоб не дозволяти ворогам завдавати першого удару [3]. Тобто йдеться про превентивні дії з боку Білого дому та його союзників. Відповідно до Словника військових термінів Міністерства оборони США — це безпекові процедури, що застосовуються у державному та приватному секторах для перешкоджання терористичним нападам. Стратегія поділяє ці процедури на три частини. По-перше, США мають бути технічно готовими воювати проти противника, що володіє зброєю масового ураження. По-друге, США мають зміцнювати режим нерозповсюдження ЗМУ. По-третє, США мають бути спроможні ефективно ліквідувати наслідки застосування зброї масового ураження. Досягнення зазначених цілей планується не тільки у контексті інтересів безпосередньо Сполучених Штатів, а й їхніх союзників та друзів.

Новий хазяїн Білого дому Б. Абама дещо скоригував стратегію Дж. Буша (мол.) у Близькосхідному регіоні у бік зменшення воєнно — силового еквіваленту. За його баченням Сполученим Штатам Америки необхідно відмовитися від диктату і зосередити зусилля на дипломатичних інструментах регулювання Близькосхідних проблем [4]. Однак ядерна програма Ірану і позиція Ірану та Сирії у вирішенні палестинського питання стали суттєво впливати на стан безпеки Ізраїлю, що не могло не турбувати США. Це означало, що за різкими заявами Білого дому на адресу Дамаску і Тегерану будуть зроблені більш радикальні кроки. До життя була покликана стара зовнішньополітична аксіома, яка проголошує, що «прийшов час пригадати сутнісну роль військової сили Америки». Першим з таких кроків стало уточнення Стратегії НБ США та прийняття військової стратегії США у відповідності до сучасних світових реалій. Нову військову стратегію президент Б. Абрама затвердив 5 січні 2012 року. Симптоматично, що стратегія передбачає ведення однієї регіональної війни, а в забезпеченні національної безпеки країни провідне місце відведено зовнішній розвідці, ВПС, ВМС та ядерному стримуванню. Зберегла своє місце і «дипломатія канонерок» як перевіренний інструмент зовнішньополітичного тиску Вашингтону.

Порівняно із США Франція у Близькосхідному регіоні займає більш скромну позицію. Зовнішньополітичні прагнення Парижу поєднують дві взаємопов'язані стратегії — залишатися політичним локомотивом у політиці єднання Європи і намагання зберігати за собою роль ядра середземноморсько-північноафриканської групи країн, які мають спільні інтереси [2, с. 79]. З цією метою Париж активно підтримує міждержавний діалог країн, які приєдналися до програми під назвою «Барселонський процес», а головне, прагне надати програмі більш практичного звучання. Особливо це стосується таких тем як демократія і права людини, наркотрафік і міжнародна злочинність та вільна торгівля. Якщо взяти до уваги історію колоніальної політики Франції та її економічні і воєнно-політичні інтереси у країнах Північної Африки, то така стратегія є цілком логічною.

На відміну від Франції Велика Британія, навпаки, дистанціювалися від європейських справ. В останні 50 років увага Лондону в основному зосереджена на країнах Близького Сходу і в Середземноморському басейні, як стратегічних районах де розташовані нафтогазові інтереси національної безпеки. Через контрольовану Співдружність і певний вплив на Лігу арабських країн Велика Британія продовжує зберігати свою вагу у Середземноморі і на Близькому Сході та активно підтримує політику США в боротьбі проти фундаментального ісламу та країн-ізгоїв, які задекларував Вашингтон [2, с. 81; 5, с. 29–36].

Політика Росії Дм. Медведєва в регіоні скоріш нагадує канатохідця на східному базарі, коли треба тримати рівновагу між інтересами партнерів по діалогу з близькосхідної проблематики і інтересами Росії. При цьому Москва прагне не залишати поза увагою розклад сил всередині національних еліт, інтереси яких з розпадом Радянського Союзу помітно трансформувалися. 20 років відсутності Москви на Близькому Сході дали себе знати, перш за все, у політичних смаках лідерів країн та їхніх зовнішньополітичних орієнтаціях. Дружба заснована на фінансовій і військовій підтримці колишніх режимів в Лівії, Іраку, Сирії та Єгипті виявилася надто крихким проектом у довгостроковій перспективі. Як наслідок серед колишніх друзів Кремля при владі залишається лише президент Сирії Башар альАсад.

Сумнівна для іміджу Росії підтримка резолюції Ради Безпеки ООН по Лівії, втручання у конфлікт США і НАТО та вбивство лідера Лівійської революції М. Каддафі спонукає Москву до переоцінки політичної лінії на Близькому Сході. В першу чергу це торкається російсько-сирійських

і російсько-іранських відносин. Скоріш за все, Москва за підтримки Пекіну не допустить будь-якої резолюції Ради Безпеки ООН, яка б дозволяла збройне втручання у внутрішній конфлікт в Сирії і знищення ядерної програми Ірану.

Виходячи з аналізу публікацій стосовно останніх подій у країнах Північної Африки і Близького Сходу можна припустити, що Москва перегляне і зміст Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року, в якій політика Росії в цьому районі світової політики сформована край невиразно. Документ лише констатує накопичення конфліктного потенціалу і його негативний вплив на міжнародну обстановку [6] і зовсім не віддзеркалює її інтересів.

Наведений аналіз зовнішньополітичних пріоритетів основних гравців на близькосхідній авансцені дозволяє у сукупності всіх подій, які відбулися і відбуваються в цьому регіоні виділити причини, наслідки та інструменти [7]. Якщо відштовхнутися від картинки світових інформаційних джерел, то на першій погляд все зрозуміло. Причиною початку національних революцій стало ситуативне поєднання інформаційних технологій «Твіттер» і «Фейсбук», з гнівом вуличного натовпу, який відобразив невдоволення народу своїм матеріальним становищем. Отже в очах пересічного телеглядача чи користувача ресурсом Інтернет перше місце посів економічний фактор буття людини, який вдало був поданий інформаційною картинкою. Контраст умов життя Президентів Тунісу Бен Али і Єгипту Мубарака, їхніх сімей та корупційні схеми збагачення чиновництва остаточно зміцнили думку переважної більшості громадян у необхідності змін і встановленні соціальної справедливості. Це сприяло появі першої версії причини «арабської весни», яку назвали «твіттер»-революціями. Зрозуміло, що при такому підході до аналізу в об’єкти засобів масової інформації попали технології керованого хаосу. Разом з тим діяльність закордонних контрагентів і спецслужб, прозахідних політиків і журналістів, підконтрольних Інтернет сайтів та їх фінансування урядами іноземних країн у більшості повідомлень залишилися у тіні. Однак окремі інформаційні джерела заговорили про втручання в ці процеси уряду США і країн Європи [8].

Другою і цілком закономірною для арабського світу стала версія про повернення до політичного життя партій, політичні платформи яких побудовані на ісламському фундаменталізмі. Вміло поєднав невдоволення населення політикою корумпованих урядів з особливостями організації релігійного життя місцевих громад, партії ісламського

спрямування демократичним шляхом прийшли до влади. Так в Тунісі в результаті виборів в парламент країни (23 жовтня 2011) ісламська партія «Ан-Нахда» («Відродження») отримала 89 з 217 місць. В Єгипті в Нижню палату парламенту — Партія свободи і справедливості «Братів-мусульман» отримала 40% голосів, салафітська «Аль-Нур» — 20%. Ліберальна коаліція світських партій «Єгипетський блок» отримала лише 15%. За підсумками виборів до Верхньої палати ці результати ще більш переконливі. «Брати-мусульмани» отримали 47% голосів, а салафітська партія «Аль-Нур» — 30%. Лівія до парламентських виборів тільки готується. Але попередні рейтинги свідчать, що на вільних виборах партії проісламської орієнтації теж можуть отримати перемогу.

Кардинальні зміни національно-політичної мезон сцени країн арабського світу спонукали європейських і американських політиків до переоцінки того, що відбулося. І дійсно задуматися є над чим. Попередні режими в Тунісі, Лівії і Єгипті вели з ісламістами саму безкомпромісну боротьбу. Причому специфіка національних методів відкидала всяку гуманість відносно опонентів. Жорстокість і репресивність методів боротьби поєднувалися з координацією діяльності спецслужб цих країн з відповідними європейськими структурами та зустрічами на самому високому рівні. Отже Гегелівський «жарт історії» проявився у тому, що при владі в цих країнах опинилися сили, які зовнішньополітичними доктринами США, Франції та Великобританії віднесено до розряду «загроз» національній безпеці, і проти яких вони ведуть необ'явленну війну. Зрозуміло, що ніхто такого не очікував. Більш того, Вашингтон і його союзники вже сьогодні стурбовані, у якому руслі може піти політичне життя цих країн: або це буде шлях шириатизації, або — варіант світської ісламізації на прикладі Туреччини.

Третю версію можна сформувати як конфлікт ісламу і модернізації [9], про що на початку нового тисячоліття вів розмову Ф. Фукуяма. В умовах відкритості інформаційного простору та конкуренції культур і цінностей, традиційні системи під тиском технологій виявилися вкрай вразливими.

Слід визначити, що над проблемою співвідношення цих понять сучасна наука почала працювати порівняно недавно. У 60–70-ті роки минулого століття група вчених звернула увагу на формуючий вплив технологій на розвиток суспільних цінностей. Нарівні з освітою і культурою вони впливають на формування суспільної свідомості та вносять

корективи в суспільну мораль. Технології формують людину, принципи її поведінки, моральний вибір і соціальну поведінку. Феноменом XX століття можна вважати поєднання новітніх технологій з ідеологемами лібералізму та його найвищою цінністю кращого життя. Товари і послуги на нових технологіях стали більш привабливими і найважливіше — доступними для дедалі більшої кількості людей. Технології поширили межі свободи вибору індивіда і найважливіше — свободи аксіологічного вибору завдяки сучасним засобам комунікації і зв'язку.

«З цього випливає,— стверджує Т. Фридман,— що ніколи раніше в історії світу так багато людей не отримували стільки інформації про життя інших людей, а також про різні продукти, ідеї». Але у технологій є і зворотній бік. «Технології,— вважає Дж. Стігліц,— здатні скоротити розрив між бідними і багатими лише тоді, коли бідні мають деякі достатки, щоб допомогти собі отримати користь із цих нових технологій. В країнах Африки, де до нових технологій доступ майже відсутній, може відбутися зворотний ефект — розрив ще більше зросте» [10, с. 10]. Отже конфліктне середовище сформувалося не в понятті «конфлікт ісламу і модернізації», а в понятті конфлікт «двох способів життя, двох моралей». Польський дослідник С. Лем. у своїй відомій праці «Сума технологій» про це написав як «вторгнення інструментальних дій, які визначає ринковий курс моралі» [11, с. 09 –555].

Механізм взаємодії технологій і моралі пояснює чи не найголовнішу загадку арабської весни: чому саме Туніс найдемократичніша і найпрозахідноорієнтована країна виявилася найбільш слабкою ланкою арабського Сходу? Адже з позицій теорії революції цього не повинно бути. За всіма ознаками на роль слабкої ланки міг би претендувати Єгипет. Відповідь на це питання лежить на поверхні. Туніс — це та країна де смак західних цінностей і західного способу життя відчула найбільша кількість молоді. Це населення віком до 35 років, а воно в Тунісі складає майже 40%. І справа тут полягає не стільки в Інтернет технологіях чи ісламському русі, скільки в прагненні справедливості і в пошуку варіанту кращого життя.

Наведені версії як причини — першопоштовхи революційних подій мають під собою певну рацію. Вони в однаковій мірі присутні і в Тунісі, і в Лівії, і в Єгипті, і в Йемені, і в інших країнах регіону. Але їх другорядність стає більш очевидною, якщо подивитися на політичні фігури, які сьогодні прийшли до влади, і які сили стоять за цими політиками. Наприклад в Тунісі тимчасовий президент країни Фуад

Мебаза — це колишній спікер туніського парламенту за часів скинутого Бен Али. В Єгипті Національну військову раду очолив маршал Мохамед Танталі, якого на посаду міністра оборони висунув колишній президент М. Мубарак. В Лівії Національну перехідну раду очолив Мустафа Мухаммад Абд-аль-Джаліль, колишній міністр юстиції за часів М. Каддафі. Це відомі люди в своїх країнах і не є новачками в політичних колах Заходу. Водночас їхню прозахідність треба розцінювати як політичну маску, яка дає їм можливість утримуватися при владі і отримувати від неї непоганий фінансовий і політичний капітал. Демократія в устах цих політиків виглядає як спекулятивний товар, який дозволяє залишитися при владі і перерозподілити її ресурси з урахуванням нових внутрішньополітичних і геополітичних реалій. Більш того, це ті люди з якими контактують перші політичні лиця США і країн ЄС. Наприклад у грудні 2011 року Лівію навідали міністр закордонних справ ЄС Кетрін Ештон і Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен. Єгипет — держсекретар США Хіларі Клінтон і прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон, а представники Національної військової ради Єгипту у листопаді відвідали США. Отже, така чолнокова дипломатія на вищому рівні черговий раз засвідчила, що Схід справа тонка.

Стислі прес-релізи дають лише натяк про те, про що йшлося під час цих візитів. Як правило їх підсумки виглядали як набір рекомендацій і обіцянок Заходу щодо країн, які встали на шлях розбудови демократії. Це організація вільних виборів, становлення демократії, фінансова і економічна допомога новим урядам, розморожування рахунків диктаторів та доступ урядів до закордонних банківських рахунків, військово-технічне співробітництво тощо. Отже про революцію як феномен зміни форми політичної влади, усунення від неї корумпованих еліт і організацію соціально-політичного життя на принципах справедливості в цих країнах не йдеться. Йдеться про кризу у відносинах між політичними клубами, а точніше родоплеменими кланами, які на основі мобілізації релігійного ресурсу підтримують тих чи інших політиків і громадських діячів як своїх ставлеників у владі.

Саме такий механізм формування влади пост революційної доби спостерігається майже у всіх країнах регіону. Наприклад, у Тунісі, де сили які раніш підтримували диктатора Бен Али, з влади так і не пішли. Вони залишилися у парламенті і в уряді, що сьогодні обурює більшість населення країни. У Лівії ситуація виглядає більш драматичнішою. За родоплеменими ознаками і ступенем підтримки скинутого М. Каддафі

країна поділена на три частини: Місурату, Тріполі і Бенгазі, населення яких ворогує між собою і не визнає ніякої влади взагалі. Територія Лівії стала територією «права Калашникова». Прикладом безладу може слугувати місто Таурат, у якому колись мешкало 25 тис. людей. Сьогодні воно перетворено у місто-фантом по причині того, що його мешканці підтримали сили опозиції, які наступали на Місурату-батьківщину М. Каддафі. Табличка з надписом «спробуйте повернутися» виглядає більш переконливим доказом внутрішньополітичного стану в країні ніж політика примирення Національної перехідної ради. Паралізована внутрішніми чварами, боротьбою кланів за посади і прагненнями окремих груп контролювати фінансові потоки від експорту нафти та західної допомоги, рада являє собою абсолютно недієздатну структуру, час існування якої визначено ресурсом терпіння з боку Заходу.

Отже зміна декорацій Близькосхідної авансцени відбувається не випадково. Прагнення США, Франції і Британії взяти ситуацію під свій контроль зайвий раз свідчать, що за всіма цими картинками стоїть певна режисура і задум, якій має конкретну ціль. Такою ціллю, за думкою серйозних аналітиків, є Іран, а все що відбувається слід розцінювати як «м'яку зачистку» під майбутню іранську компанію [8]. Згадаймо міф про гуманітарну катастрофу в Югославії і те чим все закінчилося. У 1999 році потрібно було сформувати світову думку про диктатора М. Милошовича, сьогодні такими об'єктами стали Башар альАсад і Ахмадінежад. Щоб реалізувати свою стратегію Вашингтону потрібен міцний політичний тил в лиці країн арабського світу, якій би підтримав анти іранську акцію США.

Слід замітити, що термін «стратегія» сьогодні є надто популярним у вживанні. Жоден серйозний аналітичний чи політичний документ не позбавлений цього поняття. Але постає питання: наскільки доречним це є і чи насправді йдеться саме про стратегію?. Питання не риторичне, а скоріш методологічне, адже йдеться про певне визначення і його структурні елементи. Стратегію можна розглядати як проекцію політичних рішень з урахуванням факторів політичної ситуації з метою домінування у певній сфері національних інтересів. Таке визначення говорить, що стратегія, по-перше, найважливіша складова державного управління, яке передбачає прийняття обґрунтованих політичних рішень, а по-друге, що її головними елементами є фактори політичної ситуації, інтереси головних світових і регіональних гравців, ресурси зовнішньополітичного впливу та довгострокові цілі. Саме у такому ключі слід розуміти

поняття «стратегія» у її американському варіанті. Переконання у цьому лежить на поверхні. На сьогодні тільки одна країна проголосили про глобальний характер своїх інтересів. Цією країною є США. Сьогодні тільки одна країна спроможна відкрито відстоювати свої національні інтереси ресурсами політики. Це теж США. Ні Росія, ні Франція, ні Великобританія цього зробити неспроможні.

Отже у перехресті стратегії Білого дому знаходиться Іран. За висловом М. Тетчер «Іран велика держава, яка здатна стати могутньою, якщо перестане розкидатися» [5, с. 32]. Розкидатися Іран перестав починаючі з 70-х років XX століття. Після виснажливої війни з Іраком Іран сконцентрувався на внутрішній модернізації. Запаси нафти і газу дозволили отримати скорі гроші, які Іран використав для створення національної ядерної програми, військово-промислового комплексу і таких наукоємких галузей промисловості як літакобудування і радіоелектроніка. Анексія в 1992 році у Об'єднаних арабських еміратів островів Абу-муса і Танаб та встановлення контролю над Ормузським проливом засвідчило, що Іран став новою геополітичною силою, яка здатна проводити незалежну політику від США, Туреччини та Росії. Сьогодні він домінує над Східною частиною Перської затоки, контролює 40% нафтопотіку з Близького Сходу, підтримує рух «Хамас» в Палестині і «Хезболла» в Лівані та активно протидіє США та Ізраїлю у Близькосхідному регіоні. Не звертає Іран уваги і на Резолюції СБ щодо його ядерної програми та різноманітні фінансово-економічні і військово-політичні обмеження, які вони містять.

Але перш ніж почати вирішувати Іранське питання, США і їхнім союзникам по НАТО необхідно усунути від влади президента Сирії Башара альАсада, який у випадку військової акції проти Ірану стане на його бік. Захід добре розуміє, що історичні обіди, які існують між Сирією і Ізраїлем кинуті на ваги арабської солідарності переважать обіди, які існують між Сирією та Іраном. Тут спрацює давне прислів'я — ніщо так не об'єднує колишніх опонентів як спільний ворог. Сьогодні для Сирії і Ірану він один — це США і все, що асоціюється з поняттям «політика Заходу». Однак для сучасної Сирії така перспектива небезпечна по двом причинам. По-перше, це може означати бути втягнутим у нову регіональну війну, коли внутрішня ситуація цього не дозволяє. А по-друге, що за оцінками західних експертних кіл Іранська проблема не може бути вирішена у відриві від сірійського питання. Таким чином у планах США Сирія перетворена у гордіїв вузол, який потрібно розрубати.

Початком усунення президента Башара альАсада від влади стали березневі минулого року виступи опозиції у м. Хомс, які поступово перекинулися на всю країну і набули системного характеру. Для історичної правди слід нагадати, що у 1982 році Хафез альАсад батько Башара альАсада жорстоко подавив у цьому місті повстання «Мусульманського братерства». Місто Хомс було практично зруйновано, а кількість загиблих наблизилася до 20 тис. людей. Це свідчить, що джерело невдоволення владою в країні існує давно і воно пов'язано з діяльністю різноманітних мусульманських організацій екстреміського напрямку. Проблема набула міжнародного звучання і дала про себе знати, коли на нею звернули увагу на Заході. Західні політики лише використали етнонаціональну і релігійну специфіку країни як колись це було зроблено в Югославії.

Поєднання організованого потенціалу екстремізму з окремими прізвищами опозиції, як наприклад кабінетний вчений Б. Гальюн, якій живе у Парижі,— це лише політико-технологічний хід для створення міфу, інформаційної картинки, що в країні існує демократична опозиція існуючому режиму. Фінансова і політична підтримки «Патріотичної коаліції в підтримку демократичних змін» та «Національної Ради Сирії», з боку США і Франції, поєднується з невдалими спробами підключити до Сірійської проблеми Лігу арабських країн та ООН. Всі резолюції ЛАК по Сирії виявилися пустою справою через непідступну позицію Дамаску, який вважає, що все що відбувається в країні своєю внутрішньою справою. ООН теж знаходиться у стані боротьби позицій. До того ж позиція Росії і Китаю не дозволяє США та його союзникам протягнути у Раді Безпеки ООН резолюцію, яка б розв'язала руки для збройного втручання. Отже у Заходу залишається тільки надія на активність опозиції і ослаблення волі до опору з боку Башара альАсада.

Російські політолог А. Манойло вважає, що у розвитку сирійської революції багато схожого на революцію в Лівії. Це організація протесаного руху в середині країни, масове вербування надомників з інших країн, висування на перші ролі «опозиціонерів» маловідомих людей, які підконтрольні західним кураторам, створення різноманітних опозиційних рухів, фронтів і тінявих кабінетів, які через ЗМІ позиціонуються як борці за демократію і свободу. Ці елементи технології організації «кольорових» революцій були відпрацьовані в Югославії, Грузії і Україні а потім пристосовані для традиційних суспільств арабського світу [8].

Незважаючи на суттєвий зовнішній ресурс революція в Сирії гальмує по декільком причинам. Першою є те, що абсолютна більшість громадян

країни підтримує альАсада, не зважаючи на його дискредитацію з боку Заходу. Другою є те, що системної опозиції як такою в Сирії не існує. Це міф, інформаційна картинка, яка висмоктана з пальця західними політ технологами і підконтрольними ЗМІ. Третьою і головною є те, що альАсада підтримує армія, чого не сталося ні в Тунісі, ні в Лівії, ні в Єгипті. Разом з силами безпеки вона веде успішну боротьбу з озброєними формуваннями так званої опозиції чим забезпечує стабільність в країні.

Факти останнього часу переконливо доводять, що новий конфлікт у середині «Євразійської дуги нестабільності» все ж таки визріває. Його центром став Іран. Про таку тенденцію свідчать заяви і певні військові приготування сторін конфлікту. Так у грудні 2011 року і на початку січня 2012 року США направили у зону Ормузського проливу три авіаносці групи. Великобританія — один есмінець. За повідомленнями ЗМІ Генеральний штаб ЗС Ізраїлю вже давно готовий до реалізації власного плану нанесення авіаційних ударів по ядерних центрах Ірану. Франція теж має намір прийняти участь у конфлікті силами однієї авіаносної групи як це було під час югославської кризи. У відповідь Іран в грудні 2011 року в зоні Ормузського проливу провів масштабне навчання ВМС і заявив про готовність перекрити пролив, якщо країни ЄС і США об'являть ембарго на поставки іранської нафти.

Політична ситуація навколо Ірану дає підстави стверджувати, що ескалація конфлікту відбувається за класичним сценарієм, елементи якого пройшли випробування в Югославії. Сьогодні в очах світової спільноти інформаційна демонізація влади Ірану перемішується з дипломатичним тиском на Тегеран, його союзників і партнерів, обвалом національної валюти на світовому фінансовому ринку з економічними санкціями, організацією виступів опозиційних сил режиму Ахмадінежада в середині країни, з терористичними актами на ядерних об'єктах та вбивствами інженерів-ядерщиків причетних до ядерної програми тощо.

У близькосхідному вузлі тема іранської ядерної зброї є ключовою. Однак з цього приводу заяви зовнішньополітичних відомств Росії, США і ЄС та МАГАТЕ суттєво різняться. Росія вважає, що до цієї мети Ірану ще дуже далеко і під контролем МАГАТЕ його ядерна програма має право на розвиток. У позиції США і ЄС, навпаки, ядерна програма Ірану позиціонуєтся як загроза безпеці в регіоні і висловлюється тверда позиція, що її слід зупинити. Погляди Вашингтону і Брюсселя поділяє і Ізраїль, який знаходиться з Іраном у стані жорсткої конфронтації і у ядерній програмі бачить загрозу власній безпеці.

Як справедливо відмічають аналітики тут є і правда і певні політичні спекуляції продиктовані інтересами основних гравців. Наприклад, в останніх звітах МАГАТЕ, які надані ООН ядерна програма Тегерану серйозних занепокоєнь не викликала. На думку фахівців вона не виходить за межі проголошених цілей і до того ж Іран має намір продовжувати співпрацю з МАГАТЕ у виконанні взятих на себе зобов'язань. Те, що іранська ядерна програма у її сучасному стані не представляє загрози для Заходу засвідчив і міністр оборони США Л. Поннета. В інтерв'ю для ЗМІ 6 січня 2012 року він сказав, що США пильно стежать за її розвитком і сьогодні, на його думку, немає підстав для хвилювання. Але справа полягає в іншому. Починаючи з президента Дж. Буша (мол.) у США до Ірану є три основні претензії: 1) загроза Ізраїлю, 2) прагнення оволодіти ядерною зброєю, 3) підтримка терористичних організацій. Таким чином на першому місці стоїть воєнна безпека стратегічного союзника США на Близькому Сході — Ізраїлю. Звіди і така велика увага Ізраїлю до іранського ядерного проекту. Так за заявою одного з представників ізраїльської розвідки для ЗМІ у січні 2011 року, за останній рік на ядерних об'єктах Ірану сталося дві серйозні аварії, а від терактів загинуло три провідних вчених. Це не є випадковим заявив він. З іншого боку посилення активності служб зовнішньої розвідки США і Ізраїлю підтверджується заявами МЗС Ірану про розкриття іноземної агентури і покарання шпигунів за іранськими законами. Останній приклад — це затримання у кінці грудня 2011 року громадянина США іранського походження звинуваченого у шпигунстві на користь США.

Другим прикладом органічного тиску на Іран є пониження на міжбанківській біржі США курсу іранського ріалу відносно долара. На при кінці 2011 року обмінний курс дорівнював 10000:1, а з січня 2012 року він поступово досяг відмітки 17000:1. Це стало відповіддю США на намір Ірану перейти у розрахунках від продажу нафти на євро і відмовитися від долара США.

Третім прикладом є тема іранської нафти. Після Іраку і Кувейту за запасами нафти і експортним потенціалом Іран посідає третє місце. Щомісяця на світовий ринок Іран поставляє понад 2 млн. барелів нафти. Це є неабияким аргументом для США і його союзників, з одного боку, взяти ці багатства під свій контроль, а з другого, опасатися залишитися без стабільного джерела вуглеводородів у випадку затяжного конфлікту на Близькому Сході. На додаток нафта Ірану є конкурентним товаром і відноситься до марки WTI. Сьогодні вартість 1 бареля такої нафти

коштує 105$ США. У випадку розвитку негативного сценарію ціни на нафтовому ринку можуть стрибнути за 250–300$ США. Що це може означати для економики США і країн ЄС в умовах фінансово-економічної кризи багато казати не треба. З цього приводу не слід забувати уроків Близькосхідної кризи 1973 року, у якій нафта була використана арабськими країнами у якості зброї проти розвинутих економік [12].

Нафтова тема Ірану проявилася і у діалозі Вашингтону з Пекіном. США прагне від Китаю підтримання американського варіанту Резолюції Ради Безпеки ООН по Ірану в обмін не чіпати теми ослаблення китайського юаня, що приносить чималу шкоду для торгівлі США. Недостачу нафти для економіки Китаю США обіцяють забезпечити за рахунок збільшення видобутку нафти країнами ОПЕК. Точки дотику у цьому питанні Вашингтон вже знайшов з Японією і Південною Кореєю, які теж є основними споживачами іранської нафти.

Складнішою для Вашингтону виглядає позиція Москви. Щодо Сирії і Ірану, то Вашингтон з Москвою не домовиться за декількох причин. По-перше, Москва одна з небагатьох країн світу, яка проводить незалежну зовнішню політику. Підтримавши Резолюцію Ради Безпеки ООН відносно Лівії, вона вдруге після Югославії так небезпечно для себе опалилася на політичній кухні Заходу. У наслідок, Росія втратила мільярдні контракти, які були підписані з М. Каддафі і, на додаток, у період виборів у Російську Державну думу і президента країни провідна політична сила «Єдина Росія» була звинувачена у зраді національних інтересів. Це коштувало «Єдиній Росії» втрати 20% прихильників і зростанням хвилі протестного руху в країні. Другою причиною є те, що Росія всерйоз занепокоєна розпалюванням військового конфлікту безпосередньо у її кордонів. Признаком такого занепокоєння може слугувати присутність на морських кордонах Сирії авіаносної ударної групи на чолі з авіаносцем «Адмірал Кузнєцов», яка може бути посилена кораблями Чорноморського і Північного флотів. Про можливість такого кроку Москва вже заявила. Слід мати на увазі і те, що Сирія — це країна союзниця Росії. Вона є єдиною країною у Середземному морі, у якій Росія має свою військово-морську базу, і з якою у Росії збереглися тісні стосунки у військово-технічній сфері.

Третя причина пов’язана з ядерним фактором. У випадку нанесення ударів авіацією США та Ізраїлю по ядерних об’єктах Ірану, а їх за оцінками фахівців більше 10, цей район буде перетворено у Близькосхідний Чорнобиль. Радіоактивне забруднення може охопити великі території.

Отже у вирішенні Сірійської та Іранської проблем Москва зробить ставку на мирні шляхи з використанням трибуни ООН, різноманітних міжнародних площадок та ресурсу доброї волі сторін. Інша справа чи погодяться з цим США.

У якості загального висновку можна сказати, що «арабська весна» — це не спонтанний вибух волі, збіг причин та обставин. Це зрежесоване дійство, у якому, з одного боку, проявилася діалектика боротьби інтересів внутрішніх сил, а з другого, втручання у цю боротьбу сил зовні на боці однієї з сторін з далеким політичним прицілом. Криза у відносинах національних політичних еліт країн Північної Африки і Близького Сходу була використана у якості складового елементу зовнішньополітичних стратегій провідних світових гравців, які прагнуть зміни політичного ландшафту цього регіону мирними засобами. Шляхом демократичної риторики накопичений протестний потенціал було лише направлено у потрібному руслі. На першому етапі революційної хвилі від влади були усунуті дискридитувавші себе режими, які перестали задовольняти США та їхніх союзників, а на другому — за зовнішньою допомогою перехідним урядам спостерігається прагнення Вашингтону і Брюсселя поставили їхню діяльність під свій контроль.

Література:

1. З. Бжезинский. «Великая шахматная доска»: Международные отношения; Москва; 1998 http://www.bookap.by.ru; М. Тетчер. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира/Пер, с англ. –М.: Альпина Паблишер, 2003. — 504 с.; Д. Н. Барышников. Конфликты и мировая политика. — М.; АСТ — МОСКВА, 2008. –384 с.; Близькій Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія/РНБО України, Нац. Ін-т пробл. міжнар. безпеки. — К.: Фоліант, 2008. — 591 с.
2. З. Бжезинский. «Великая шахматная доска»: Международные отношения; Москва; 1998 http://www.bookap.by.ru
3. Стратегия национальной безопасности США и мир на фоне: Война — хороший способ уйти от собственного системного кризиса//Московское время 14 апреля 2004.
4. Obama B. Renewing American Leadership//Foreign Affairs. — 2007. — July- August//http://www.foreignaffairs.com/articles/6263/barrack-obama/renewing american-leadership.

5. Тетчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира/Пер, с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2003. — 504 с.
6. Стратегия национальной безопасности РФ до 2020 года. 12 мая 2009 г.
7. Арабские революции: кому выгодно//http://vkontakte.ru/share.php?url=http://www.voanews.com/russian/news/world-news/Lybia-evacuations-2011–02–24–116833023.html&title;
Президент Йемена приказал обеспечить защиту демонстрантов//http://vkontakte.ru/share.php?url=http://www.voanews.com/russian/news/world-news/Yemen-protests-2011–02–24–116814123.html&title;
Международное давление на Каддафи усиливается//http://www.voanews.com/russian/news/special-reports/world-and-regional/Egypt-2011–114927984.html; В Иране пытаются подавить оппозицию//http://vkontakte.ru/share.php?url=http://www.voanews.com/russian/news/world-news/Iran-Rights-2011–02–27–117027523.html&title; Протесты в Египте продолжаются//http://vkontakte.ru/share.php?url=http://www.voanews.com/russian/news/Egypt-Protests-2011–11–27–134563888.html&title; Военный Совет Египта обещает создать гражданское правительство//http://vkontakte.ru/share.php?url=http://www.voanews.com/russian/news/Egypt-Protests-2011–11–27–134563888.html&title.
8.Арабские революции: кому выгодно//http://vkontakte.ru/share.php?url=http://www.voanews.com/russian/news/world-news/Lybia-evacuations-2011–02–24–116833023.html&title.
9. Фукуяма Ф. Конфликт Ислама и модернизации//День. — 2001. — 24 сентября.
10 Стиглиц Дж. Непростая правда о глобализации//Науковий світ. — 2004. — № 1. — С. 8–11.
11. Лем С. Сума технологий. — М.: Изд. Мир, 1968. — 608 с.
12. Близькій Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія/РНБО України, Нац. Ін-т пробл. міжнар. безпеки. — К.: Фоліант, 2008. — 591 с.

Грубов В. М. Арабская весна в прицеле интересов: мужду контролируемым хаосом и стратегическим задумом

Исследуется феномен «арабской весны» и его связь с стратегиями и интересами главных игроков Среднеземноморского и Ближневосточного регионов.
Ключевые слова: *политика, революция, воля, свобода, стратегия, национальные интересы, конфликт.*

Grubov V.M Arab spring in the focus of interests: between controlled chaos and strategical plan

In this article is analysed phenomenon of «Arab Spring» and its connection with strategies and interests of the main players of Mediterranean and Middle East regions.
Keywords: *politics, revolution, will, freedom, strategy, national interests, conflict.*

УДК 323.264 (53)

НАСЛІДКИ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ» ДЛЯ БЛИЗЬКОСХІДНОГО РЕГІОНУ

Олійник О. В. ©

Докторантка МАУП (м. Київ)

Незадовільна соціально-економічна та політична ситуація, що склалася в Близькосхідному регіоні, призвела до появи революційних рухів, в результаті яких були повалені старі правлячі режими. Ситуація в регіоні продовжує залишатися нестабільною, країни мусять обирати нові шляхи свого розвитку, внаслідок чого стикаються з новими ризиками і небезпеками як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Ключові слова*: революція, Близькосхідний регіон, іслам.*

Революційна хвиля демонстрацій і протестів, що охопила взимку-навесні 2011 року регіон Близького Сходу та Північної Африки і отримала назву «Арабська весна» виникла з багатьох причин, що були різними для кожної із охоплених революційними подіями країн. Варто відзначити, що ці причини мали перш за все своє національне підґрунтя, про що свідчать самі форми протестів: від всенародних виступів, що розпочалися з публічних самоспалень (Туніс, Лівія) чи племінного сепаратизму (Лівія) до звернення до короля з проханням про створення політичної партії (Саудівська Аравія).

Протести продемонстрували невдоволення народів арабського світу існуючою ситуацією в соціально-економічній сфері на тлі корупції правлячих режимів, які впродовж тривалого часу створювали видимість соціальної стабільності і, втративши зв'язок із народом, ігнорували наростання серйозних внутрішніх протиріч, через що не змогли вчасно оцінити загрози і адекватно на них зреагувати.

Масштаб подій та їх розмах став несподіванкою для світового співтовариства. Ці події не входили в рамки прийнятих відносно арабського світу стереотипів. І хоча вибух Близького Сходу прогнозувався вже давно, наприклад, в результаті невирішеності проблеми близькосхідного врегулювання, розколу Палестини чи підйомі ісламського руху, розглядалися також і сценарії зміни влади в деяких державах в результаті

воєнного перевороту чи замаху на лідера, однак, вірогідність ситуації, за якої Хосні Мубарак піде у відставку в результаті масового народного протесту ніхто не розглядав всерйоз. Тому і Захід, що підтримував союзницькі відносини з арабськими режимами, також впустив момент, коли ситуація змінилась.

Свій внесок в розгортання протестних рухів на Близькому Сході зробила і всесвітня економічна криза 2009 року, оскільки різко знизився рівень іноземних інвестицій, підвищилися ціни на основні продовольчі товари і без того не досить високий рівень життя населення істотно знизився. Все це досить сильно загострило соціальні і політичні процеси в країні, що вже давно визрівали в регіоні.

На економічне підґрунтя революційних процесів в Арабському світі вказує і той факт, що в результаті диспропорцій економічного розвитку і зайнятості всередині самого регіону найбільш сильна хвиля революційних подій охопила менш економічно розвинену західну частину регіону.

На думку одного з провідних українських ісламознавців В. Шведа, «Арабська весна» за своєю суттю є процесом цивілізаційної натуралізації арабського світу, відновленням її цивілізаційної ідентичності на основі ісламу. Він вважає, що ці процеси не привнесені і не інспіровані ззовні, але фінансові, організаційні, ідеологічні, політичні передумови цих трансформаційних змін були сформовані саме всередині арабського світу [6].

І справді, після перших демократичних виборів в Тунісі, Єгипті і Марокко до влади прийшли ісламські партії. Існує кілька причини їхнього успіху. Всі вони протистояли диктаторам в своїх країнах, мають міцну соціальну основу, їх лідери добре відомі в широких громадських колах. Після повалення влади вони приймали активну участь в наданні соціальних послуг населенню та вчасно мобілізували фінансові і людські ресурси.

В результаті революційних подій регіональна система міжнародних відносин на Близькому Сході зазнала істотних змін. «Арабська весна» створила передумови для перерозподілу сфер впливу та встановлення нових меж зон геополітичної відповідальності в регіоні.

Ситуація після революційних подій зараз є нестабільною і неоднозначною. Уявленням про «Арабську весну», що широко розповсюджені серед ЗМІ та багатьох експертів, найчастіше притаманне надмірне узагальнення картини подій в арабському світі. Насправді ж події. що

відбуваються на Близькому Сході мають різноманітну ґенезу, обставини і траєкторію подальшого розвитку.

Ситуація ускладнена ще й тим, що на Близькому Сході зараз практично відсутні сталі формальні інститути, що підтримували б регіональну стабільність. Провідна міжнародна організація ісламського світу Організація Ісламської Конференції прореагувала на виникаючі виклики тільки помінявши назву на «Організація ісламської солідарності», але й дотепер продовжує залишатись своєрідним колегіальним клубом, що потребує корінної модернізації всієї системи інтеграційних зв'язків і механізмів взаємодії між мусульманськими країнами і спільнотами.

Через це в результаті подій «Арабської весни» виникає ціла низка ризиків та загроз безпеці в регіоні Близького Сходу та Північної Африки [4].

Так, наприклад, подальше загострення міжкланової боротьби за владу в країнах Північної Африки та Близького Сходу може призвести до посилення в найближчій перспективі військової присутності США та союзників Вашингтону по НАТО — Франції та Німеччини в цьому регіоні з метою так званої “стабілізації” в державах окресленого простору. Нові режими під дипломатичним, військовим, економічним та політичним тиском США/НАТО з урахуванням небезпеки, що зростає, для стабільності країн в цілому можуть бути вимушені дати згоду на розміщення на територіях своїх держав військових баз США або НАТО. Такий розвиток подій відповідає зовнішньополітичній стратегії США, яка одним із ключових завдань ставить перед собою підкорення Великого Близького Сходу [4].

Не менш небезпечним для регіону в сучасних умовах є загострення конфлікту інтересів в регіоні Близького Сходу та Північної Африки між ключовими регіональними акторами (Туреччиною, Іраном) та позарегіональними суб’єктами світової політики (США/НАТО, ЄС). Посилення міжкланової боротьби паралельно із постійними зривами переговорів по близькосхідному врегулюванню створює передумови для виникнення в регіоні повномасштабної війни.

Небезпечним є і нехтування регіональними механізмами забезпечення безпеки провідними геополітичними акторами світу та ООН, зокрема, баченням ЛАД ситуації на Близькому Сході та у Північній Африці, а також подвійне тлумачення резолюцій РБ ООН позарегіональними акторами, що ставить під сумнів легітимність самих рішень РБ та право на їх реалізацію.

Важливою проблемою являється також і недосконалість міжнародно-правових норм. Система міжнародного права в рамках процесу становлення нового світового порядку потребує кардинальних змін. Наприклад, у міжнародному праві немає чіткого визначення права на збройне вторгнення, яке можна піддати сумніву та оскаржити в міжнародних інстанціях, з точки зору законності. В подальшому дві проблеми, які визначатимуть майбутній конструктивний розвиток процесу імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки,— це збройне вторгнення та право держав та блоків на самооборону. Більше того, розширення трактування статті 51 Статуту ООН остаточно закріпило право за ключовими світовими гравцями на дії за межами зони власної геополітичної відповідальності та виправдовування вторгнення на будь-яку територію [7]. Якщо виходити з традиційного розуміння права на самооборону, то надання більш широких повноважень у сфері врегулювання конфліктів регіональним організаціям дозволить розглядати систему регіональної колективної безпеки як засіб реагування на агресію, не залишаючи можливості використання цього права за межами регіону. Проте таке тлумачення не відповідає сучасним геополітичним реаліям та інтересам провідних світових акторів. Події в Лівії, резолюції РБ ООН (1970 від 26.02.11 [2] та 1973 від 17.03.11 [3]) щодо необхідності збройного втручання у внутрішні справи Тріполі отримали неоднозначну оцінку з боку впливових суб'єктів світової політики — як держав, так і міжнародних організацій.

Може з'явитися небезпека посилення політичної ролі ісламу. Прихід до влади проісламських режимів під гаслами розбудови демократичного суспільно-політичного ладу в країнах Близького Сходу та Північної Африки за підтримки Заходу обумовив появу такого феномену як дебати навколо проблеми посилення політичної складової ісламу. Про це свідчить й посилення останнім часом антагонізмів між проісламськими режимами, які прийшли до влади внаслідок "революцій", ісламістами радикального штибу, які вороже ставляться до ідей модернізації політичних систем за західним зразком, та представниками секуляристських ісламських організацій (Туніс, Сирія, Єгипет). Іслам використовується усіма трьома силами політичного процесу не лише як релігія, що здатна виконувати консолідуючу функцію, але й як механізм для реалізації цілей державної політики. Отриманий "революційний" досвід країнами регіону довів гнучкість політичної ісламської доктрини, здатної своєчасно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики. Політична

згода щодо подальшого розвитку кожної країни регіону можлива лише за умови налагодження взаємодії усіх політичних угруповувань, кінцевим результатом якої має бути досягнення політичного консенсусу з найбільш важливих питань модернізації суспільного буття [9]. В основу політичного компромісу покладено спільну ціль усіх ісламських угруповувань — створення всесвітньої ісламської держави/міжнародного ісламського співтовариства ("умма" — перекладається з арабської і як держава і як співтовариство). Ця мета перетинається з ідеями турецьких геополітичних доктрин — неоосманізму та пантюркізму, основним завданням яких є створення альтернативи ЄС — політичного, військового та економічного об'єднання усіх мусульманських держав.

Актуальною знову може стати проблема загрози тероризму. Все частіше представники опозиційних сил вдаються до організації терактів, кількість яких збільшується залежно від стабільності чи нестабільності внутрішньополітичної ситуації в країнах (Єгипет, Сирія). Чим більш неспокійною ситуація є в країні, тим більша кількість опозиційних організацій обирають тактику та стратегію терору. З іншого боку, внаслідок подій на Близькому Сході активізувалась діяльність терористичних організацій в Західній Європі. Варто зазначити, що в саме в регіоні Західної Європи діє найбільше терористичних організацій різної спрямованості — 312, у порівнянні з Близьким Сходом — 283 (без Північної Африки) [1, с.76]. "Арабська весна" з одного боку та внутрішньополітична криза та економічні труднощі в країнах Західної Європи з іншого створили передумови для активізації опозиційних націоналістично налаштованих сил (яскравим прикладом є Греція, яка до того ж за чисельністю терористичних організацій займає перше місце в Європі — 90, у порівнянні з Бельгією — 7) [1, с.77]; ймовірно, що у короткостроковій перспективі можливе збільшення терактів з боку націоналістичних організацій, які використовують теракт як єдино правильний насильницький засіб заради психологічного тиску на суспільство з метою примушення влади до певних дій (проведення адміністративних реформ з метою ще більшої автономізації регіонів, здійснення більш ефективних соціально-економічних реформ, що можливо лише за умови виходу з Єврозони тощо).

Також серед проблем, що виникають варто відзначити збільшення потоків біженців з країн Близького Сходу та Північної Африки, яке характеризуються тенденцією до подальшої нестабільності і може погіршити економічне, демографічне та політичне становище не лише

у сусідніх регіонах. Так, суттєво збільшився потік біженців до країн Західної Європи (передусім до Італії, Греції). На сьогодні у ЄС відсутнє спільне бачення вирішення проблем працевлаштування та, особливо, процедури реадмісії нелегальних мігрантів з Африки та Близького Сходу (запити Італії про необхідність надання італійському уряду фінансової допомоги з боку ЄС на вирішення питань депортації так і не були задоволені Брюсселем). При чому, розкол спостерігається серед країн Старої Європи. Єдиним проривом в цьому питанні було прийняття нової європейської програми "Партнерство заради демократії та спільного добробуту з Південним Середземномор'ям" від 08.03.11, яка передбачає підтримку політичних перетворень і фінансову допомогу арабським країнам, що стали на шлях системної трансформації, а також полегшення в'їзду до Європи для студентів, науковців та бізнесменів із близькосхідних держав за умови посилення співробітництва арабських урядів з ЄС у сфері контролю над нелегальною міграцією [8]. Європа сьогодні констатує кризу "доктрини мультикультуралізму", основна причиною якої є небажання мігрантів інтегруватись в культурно-цивілізаційний простір Європи.

Нестабільність міжнародно-політичної ситуації на Близькому Сході та в регіоні Північної Африки призвела до зростання цін на енергосировину. Через події в Єгипті на деякий час було заборонено перевезення нафти Суецьким каналом. Тріполі оголосив, що не в змозі виконати низку експортних контрактів. Діяльність лівійських портів була частково призупинена, відвантаження нафти практично припинено. Експертна думка стверджує, що вже навесні 2012 року ціна на нафту може перевищувати 175–200 доларів за барель в зв'язку із загрозою відкритого збройного протистояння між Ізраїлем та Іраном. Окрім цього, загострення внутрішньополітичної нестабільності в Лівії, Ємені та Сирії призводить до збоїв постачань енергосировини з цих країн. Запаси сирої нафти в Європі стрімко зменшуються. Після оприлюднення доповіді МАГАТЕ щодо ситуації навколо ядерної програми Ірану США знову виступили за вживання нових санкцій проти Ірану. Проте європейська спільнота з обережністю ставиться до таких заяв Вашингтону, розуміючи, що Іран є третім найбільшим експортером нафти після Саудівської Аравії та Росії в світі. Тегеран контролює Ормузький канал, через який щодобово транспортується 15,5 млн. барелів нафти [5]. У випадку ударів з боку Ізраїлю по ядерним об'єктам Ірану Тегеран автоматично блокує протоку.Саме в такій ситуації ціна на нафту може зрости до 200 доларів за барель.

Майбутній розвиток ситуації на Близькому Сході залежатиме не лише від здатності країн регіону стабілізувати політичну ситуацію, але і від подальшого перерозподілу сфер геополітичного впливу найбільш зацікавлених в ресурсах регіону акторів міжнародних відносин.

Що ж до України, то Близькосхідний регіон завжди представляв для неї стратегічний інтерес, тому наша держава зацікавлена у забезпеченні стабільності в регіоні. Нажаль, поки що не існує конкретної офіційної державної позиції щодо подій на Близькому Сході. тому при подальшому формуванні і імплементації зовнішньої політики необхідно враховувати ситуацію, що склалася, а перед українською дипломатією стоїть вирішення нових завдань щодо ведення політики в даному регіоні.

«Арабська весна» відбулась і стала новою реалією сучасних міжнародних відносин. Цей процес є неоднозначним і ще не до кінця звершеним і відмінним в різних країнах регіону. Тому світове співтовариство і всі актори міжнародних відносин мусять якнайшвидше адаптуватися до сучасних умов і адекватно реагувати на всі виникаючі виклики для забезпечення миру і стабільності у всьому світі.

Література:

1. Карпачева О. В. Мировой терроризм: масштабы, динамика, тенденции. — М.: Издательство ЛКИ, 2010. — 416 с.
2. Резолюция 1970 (2011), принятая Советом Безопасности на его 6491-м заседании 26 февраля 2011 года: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://daccessdny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/245/60/PDF/N1124560.pdf?OpenElement
3. Резолюция 1973 (2011), принятая Советом Безопасности на его 6498-м заседании 17 марта 2011 года: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/268/41/PDF/N1126841.pdf?OpenElement
4. Стародуб Т. С. Наслідки Арабської весни (2011) для Близького Сходу та Північної Африки: основні ризики та загрози: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2011/12/2011.html
5. Цена нефти может превысить 200 долларов за баррель уже в 2012 году — эксперты: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.argumenti.ru/economics/online/2011/11/136199

6. Швед В. І. Близькосхідна політика України: нові виклики: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukr.net/news/den_blizkosh_dna_pol_tika_ukra_ni_nov_vikliki-8574068–1.html
7. Charter of the United Nations and Statute of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, San Francisco: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter-all-lang.pdf
8. European Commission/High Representative for Foreign Affairs and Security Policy, Joint Communication, A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean, Brussels, 8.3.2011 COM (2011) 200 final: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/euromed/docs/com2011_200_en.pdf
9. Khanfar Wadah. Those who support democracy must welcome the rise of political Islam: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/nov/27/islamist-arab-spring-west-fears

Олейник О. В. Последствия «арабской весны» для ближневосточного региона

Неудовлетворительная социально-экономическая и политическая ситуация, которая сложилась в Ближневосточном регионе, привела к появлению революционных движений, в результате которых были повалены старые правящие режимы. Ситуация в регионе продолжает оставаться нестабильной, страны должны выбирать новые пути своего развития, вследствие чего стыкаются с новыми рисками и опасностями как внутреннего, так и внешнего характера.
Ключевые слова*: революция, Ближневосточный регион, ислам.*

Oleinik O. Consequences of the "Arab spring" for the Middle East

Poor social, economic and political situation in the region of Middle East held to appearance of revolutionary movements, which resulted to knocking down of old ruling regimes. Situation in region remains unstable. Countries have to choose new ways of development and face to new risks and threats both internal and external character.
Keywords*: revolution, the Middle East region, Islam.*

УДК-327

СТОСУНКИ ФРАНЦІЯ — США ЗА ПРЕЗИДЕНСТВА

Джага А. М. ©

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Актуальність статті полягає у відображенні історичних факторів, причин та наслідків проведення сучасної політики Франції щодо США. Досліджується питання співпраці США і Фрнації у військовому плані. Дана робота висвітлює основи сьогоднішньої політики Франції в цілому та місце її американської складової.

Ключові слова: *НАТО, мультилатералізм, голлізм.*

У даній роботі аналізується роль та місце США в зовнішньополітичних пріоритетах Франції. Аналіз ґрунтується на використанні системного підходу дослідження. Автор даної роботи концентрується на політичному аспекті даного питання, й ставить головним завданням визначення саме політичного значення нових елементів сучасних двосторонніх відносин Франції — США. Для цього аналізується стан системи міжнародних відносин напередодні приходу до влади Ніколя Саркозі, у висновках робляться відповідні узагальнення.

За президенства Ніколя Саркозі у відносинах між Францією та США відбулось помітне зближення та потепління стосунків [1]. Все, від входження до НАТО та участі французьких миротворців в Афганістані до операції в Лівії — французька політика, яка на думку Саркозі грає на руку як йому, так і Франції і США.

Для того аби зрозуміти як Франція маневрує на міжнародній арені сьогодні слід розуміти особливості не тільки традицій французької дипломатії а і особливості самого Ніколя Саркозі як політика. Одні експерти кажуть що Ніколя Саркозі справжній атлантист, принаймні більший атлантист ніж Ширак, Міттеран чи, тим більше, Де Голль. Інші кажуть що Саркозі просто гнучкий політик. Політична кар'єра Саркозі це нам доводить, він як ніхто вмів використовувати ситуації на свою користь, при цьому не дуже переймаючись окремими проблемами. Експерти кажуть: Як Саркозі може бути атлантистом, який підтримує

США і при цьому запрошувати сирійських представників до Парижу аби обговорювати Союз для Середземномор'я.

Сам Саркозі говорить про те що він голліст. Так воно і є, тільки його від інших прихильників ідей Де Голля відрізняє його вік. Саркозі є представником абсолютно іншого покоління при владі, він став політиком в зовсім інший для Франції час. Це відображається на його політиці, в тому числі і на стосунках з США.

Ще з часів Де Голля Франція знаходилась між США та СРСР, залишаючись країною Західного табору проводила самостійну політику. Проте після краху СРСР значимість Європи для США поступово знижується, особливо з другої половини 90-х.

Прийшовши до влади Саркозі одразу зіткнувся з першою проблемою: як добитись існування Великої Франції коли грошей обмаль? Близько 30 млрд. євро заборгованості по військовим платежам [5]. Гроші чималі, а для того щоб розвинути вплив Франції слід було вкладати в деякі аспекти ще більше грошей.

Друга проблема: оскільки Велика Франція є світовою державою і має інтереси по всьому світі, то вона і має активно діяти по всьому світі, не тільки брати участь у дипломатичному вирішенні конфліктів, а де треба застосовувати силу. Проте робити це в односторонньому порядку Франція не може цього робити.

З іншої сторони США, особливо після того як США чітко показали що вони збираються вирішувати всі проблеми одноосібно і зрозуміли фатальність своїх амбіцій, стають все слабшими на міжнародній арені, а отже Франції стає все менш вигідно ставити себе в опозицію до Штатів. Набагато вигідніше для самих французів в цей нелегкий момент для самих Штатів примкнути до них аби отримувати допомогу та можливість брати участь в глобальній діяльності США, при цьому не попадаючи в жорсткі рамки, оскільки США тепер не можуть чинити такого тиску на Францію який був можливий за біполярної структури. Все це абсолютно влаштовувало Саркозі.

В Європі на сьогодні склалась доволі не проста ситуація в питанні оборони. Фактично після розпаду СРСР всі європейські держави почали скорочувати свої військові видатки аби ці гроші потім вкласти в розвиток економіки. На сьогодні фактично вся Європа тратить мізерні кошти на армію, і не бажає збільшувати видатків, часто тому що немає за рахунок чого ці видатки збільшувати. Німці можуть вкладати в розвиток військових технологій і своєї армії більше, але не роблять цього

в силу цілого ряду причин. Фактично в Європі залишились дві країни які до сьогодні вкладали чималі кошти в армію. Це Франція та Велика Британія, а після рішення уряду Кемерона в 2010 році про скорочення військових видатків, тільки Франція.

Очевидним є те що Франція потребувала США. Для Франції США могли стати тим союзником, який зможе не тільки вкладати гроші в французьку економіку а й ділитись військовими технологіями, з яким можна буде спільно розвивати окремі напрямки розробок та співробітництва у військовій сфері. Фактично ні Франція ні Велика Британія не мають коштів для продовження самостійних програм по технологічним розробкам для армії [5]. А для Франції військова технологічна база, високі технології які використовуються в озброєннях є тим базисом, який дозволяє Франції грати активну роль у безпекових питаннях, як у Європі так і за її межами. Тому це було критично важливим питанням для Франції. США можуть критикувати французів, але якщо їх військова промисловість потребуватиме коштів, вони будуть продавати Містралі до РФ і іншу продукцію ВПК в інші країни світу, в тому числі і Китай. Якщо США цього не хочуть їм слід підтримувати Францію в цьому напрямку. Отже розширення співпраці із США у військовій сфері було Франції тільки на руку, оскільки дозволяло отримувати технології та розробляти свої за допомоги США [5].

Повернувшись до всіх покинутих структур НАТО і активізувавши свою співпрацю з США Франція здобула ще один бонус — тепер можна було приймати участь у тих операціях які б знову придали впливу та значимості Франції. Для США Франція стала одним із головних союзників, входить до п'яти держав які є головними донорами для НАТО. [2] Франція отримала можливість впливати як на політику НАТО зсередини, так і на політику США, ставши близьким союзником і ставши потрібною для Штатів, Франція здобула можливість впливати і на їх політику, адже США, особливо після помилок Буша молодшого, прагнуть прислуховуватись до своїх союзників, або принаймні створювати видимість цього. Франція почала брати активну участь в операціях, прихильниками яких були США. Вона почала співпрацювати з США по питаннях Афганістану, надіславши туди близько 3х тисяч своїх солдатів. Франція включилась в активну боротьбу з тероризмом, діючи багато в чому спільно з США. Навіть активність Франції на Близькому Сході під час Арабської весни можна віднести сюди, хоч ініціатором по діяльності в Лівії виступила Франція, в операції брали участь і США.

Слід розуміти що для Саркозі важливу роль відіграє роль і місце Франції у світі, місце французьких цінностей. Він, як і інші французи, також вірить у високу місію Франції в цьому світі. Тому для нього критично важливим є і місце Франції в РБ ООН, можливість впливати на ЗП США і діяти по всьому світу, навіть якщо Штати спонсорують Францію.

Розширення співпраці з США за Саркозі дозволило не тільки отримати необхідні бонуси для реалізації цих цілей та ідеалів, а й нічого не коштувало для Французької ідентичності в зовнішній політиці. Отримавши змогу впливати на США, Франція не прямо залежною від США у своїй зовнішній політиці. Якщо доповнити це швидким зростанням французько-американських транс акцій та зростанням ролі кожної держави в економічному житті іншої [1, с. 7], то ми отримаємо яскраву картину взаємозалежності, в якій Франції отримає значно більше бонусів, при цьому майже нічого не втрачаючи.

Фактично співпраця у розробках у військовій сфері та спільні військові дії стали однією з основних складових французько-американської співпраці. При цьому Саркозі постійно намагався діючи разом із США отримувати з цього особисті вигоди. Таким чином відносини між США та Францією можна охарактеризувати як певний симбіоз, з якого кожен бере вигідне саме для себе, діючи спільно.

Звісно, співпраця з Франції з США має широке історичне підґрунтя, проте сьогодні для нас важливим є їхня спільна прихильність ідеям демократії та прав людини. Обидві країни широко трактують ці поняття та активно їх використовують у своїх зовнішній політиці.

Маючи такі відносини, Франція намагається діяти самостійно, так як відомо, що Саркозі справжній практик і меркантиліст, тому ставить чисту вигоду вище цінностей в стилі прав людини і демократії. Тому високі ідеали не заважали Саркозі мати справу з такими недемократичними державами як Сирія, Росія, Китай та інші. Загалом можна сказати що Саркозі часто використовує одні стосунки на противагу відносинам з США. Прохаючи додаткових вкладів в французькі технологічні розробки, і не отримуючи їх Саркозі вирішив продати декілька Містралей Росії, а це вже серйозний крок який може потягти за собою в майбутньому співпрацю в воєнній сфері [4].

США чинили великий тиск на Францію, але необхідні кошти на фінансування окремих програм Франції надали. Попри все це Франція залишається прихильником багатополярного світу.

Поступово виступаючи за мультилатералізм, французи підкреслюють необхідність зміни ролі США в сьогоднішньому світі. Односторонність дій США в Іраку викликала хвилю обурення у Франції. Сьогодні, коли мова іде про ядерну програму Ірану, санкції та можливість збройної інтервенції по прикладу Іраку Франція виступає в підтримку США, проте закликає до виважених рішень і, як правило, обмежується ідеями жорстких санкцій [7]. Тобто навіть підтримуючи питання важливе для США Франція намагається віднести його до більш широкого обговорення, в якому сама Франція мала б вагу і таким чином сприяти багатосторонності у прийнятті рішення.

Ідеальним для Франції був би варіант за якого Франція мала б максимально можливий вплив і всеохоплюючу діяльність на міжнародній арені. При послабленні позицій США та їх все більшому повороту до Азії, Франція намагається стати головною європейською державою з якою США варто вести діалог і мати тісні стосунки. Це в свою чергу підняло б авторитет Франції і її бажання бути державою-провідником нової Європи. Якщо для цього необхідно стати більш тісним союзником США і брати більш активну участь в американській миротворчій діяльності, яка часто співпадає з інтересами Франції — Саркозі готовий на це піти.

Література:

1. American Security Council foundation. U. S.-French relations. [режим доступу: http://www.ascfusa.org/content_pages/view/regions-europe-france]
2. France: Factors Shaping Foreign Policy, and Issues in U. S.-French Relations. Paul Belkin. Analyst in European Affairs. Congressional Research Service. [режим доступу: http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL32464.pdf]
3. France's foreign policy. Bernard Cassen. Le Monde diplomatique. [режим доступу: — http://mondediplo.com/2007/04/05foreign]
4. French Foreign Policy under Sarkozy. Arthur Goldhammer. International Relations. [**режим доступу:** http://www.e-ir.info/?p=486]
5. Old Wine in New Bottles? French Security and Defence Policy under Nicolas Sarkozy. Etienne de Durand. The Institute of International and European Affairs [режим доступу: http://www.

iiea.com/events/old-wine-in-new-bottles-french-security-and-defence-policy-under-nicolas-sarkozy]
6. The evolution of Sarkozy's foreign policy. Charles Cogan. International realtions. [**режим доступу:** http://www.e-ir.info/?p=7104]
7. The Sarkozy Revolution? Deborah Hanagan. [режим доступу: http://www.hoover.org/publications/hoover-digest/article/5750]

Джага А. М. Отношения Франция — США за президентства Николя Саркози

Актуальность статьи заключается в отображении исторических факторов, причин и последствий проведения современной политики Франции относительно США. Исследуется вопрос сотрудничества США и Франции в военном плане. Данная работа освещает основы сегодняшней политики Франции в целом и место ее американской составляющей.

Ключевые слова: *НАТО, мультилатерализм, голлизм*.

Dzhaga A. France-USA relations under Nicolas Sarcozy

Actuality of article consists in the analysis of historical background, reasons and results of conducting of contemporary French foreign policy towards USA. The author researches the issue of France-USA military cooperation. This article highlights fundamentals of today's French policy and role of USA in it.

Keywords: *NATO, multilateralism, gaullism.*

УДК 327.01

ВІДНОСИНИ ФРАНЦІЯ — КНР ЗА ПРЕЗИДЕНСТВА Н. САРКОЗІ

Береш Т. С. ©

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджується співвідношення зовнішньополітичних стратегій двох сторін — Франції та Китаю та їхнє місце в сучасній системі міжнародних відносин.

Ключові слова*: Франція, КНР, ЄС, Н. Саркозі, зовнішня політика, конфліктогенний потенціал, Африка.*

Вступ. Розглядаючи відносини між Францією та КНР, починаючи з травня 2007 р., тобто з періоду, коли на президентський пост Французької Республіки прийшов Н. Саркозі, слід не лише структурувати двосторонні відносини в даній площині та аналізувати їх в рамках міжнародної системи, але й вдатись до ретроспективного аналізу китайського вектору в зовнішній політиці Франції в період попередніх Президентів Республіки. Так, регіон Азії (в широкому його розумінні) ніколи не був ані політично, ані економічно віддалений від зовнішньополітичної стратегії Франції, змінюючи лише динаміку в залежності від стратегічних інтересів, а також конфігурації міжнародної системи. Шарль де Голль був один з перших політичних лідерів, котрий в період біполярного протистояння встановив дипломатичні відносини з Китаєм в 1964 р. Не в останню чергу, даний політичний хід мав політично-геополітичне забарвлення й був націлений на вибудовування міждержавних зв'язків на противагу інтересам США, що було цілком в дусі доктрини «голлізму». Як виявилось вже згодом, дане рішення виявилось стратегічно правильним й до того ж далекоглядним. Вже 1973 р. президент Франції Жорж Помпіду наносить перший державний візит в КНР, організований Прем'єр-Міністром Китаю Чжоу Еньлаєм. Після цього регулярні зустрічі двох держав перетворились на усталену традицію в двосторонніх відносинах. Вже в 90-х рр.. з приходом до влади «неоголліста» Жака Ширака, двосторонні відносини значно інтенсифікуються, що стало очевидним після його візиту в Китай та підписання «Спільної декларації про гло-

бальне партнерство» 16 травня 1997 р. В західних колах Ж. Ширака не раз називали «Представником КНР в ЄС», що відображало тісні політичні зв'язки між обома країнами, котрі певним чином можна пояснити крізь відносини в трикутнику Франція — КНР — США. Дійсно, міцно стоячи на засадах «неоголлізму» та баченні Франції у якості «третьої сили», Ж. Ширак шукав канали виходу в політичну площину поза безпосереднім впливом США та на противагу США. Саме в цей період, в питанні зняття з Китаю ембарго на постачання зброї після подій студентських демаршів на площі Тхеньаньмень, Франція відмовляється підтримувати рішення про подальше збереження заборони на продаж зброї. «Стратегічність, всесторонність, епохальність та іноваційність» [9, ст. 5] — саме цими принципами відносин Китай — Франція, проголошеними Послом Китаю у Франції Кун Цюанем, характеризувалася остання президентська каденція Ж. Ширака.

Вплив Європейського Союзу на формування китайського вектору зовнішньої політики Франції.

Переходячи до безпосереднього аналізу китайського вектора в зовнішньополітичній стратегії Франції за президенства Н. Саркозі, потрібно прийняти до уваги декілька внутрішніх та зовнішніх факторів: по-перше, це безпосередньо геополітичні пріоритети Франції; по-друге, економічні інтереси крупного капіталу, ТНК та державних інституцій, зацікавлених або ж не зацікавлених у співпраці з китайською стороною; по-третє, пріоритетні завдання у спільній зовнішній політиці ЄС, в рамках якої функціонує Франція. Спершу, звернімо увагу на зовнішній чинник, що складає собою зовнішньополітичну стратегію відносин між ЄС та Китаєм, що відображається у концептуально-документальній базі. Так, починаючи з Договору про торгівельне та економічне співробітництво 1985 р. регулярно підписуються документи, що й визначають характер та пріоритети у відносинах Китай — ЄС. Це — Повідомлення ЄК «Побудова всеохоплюючого партнерства з Китаєм» 1998 р., «Стратегія ЄС по відношенню до Китаю» 2001 р., «Європейська стратегія безпеки» 2003 р., де КНР названий стратегічним партнером ЄС, а в 2007 р., саме тоді, коли у Франції до влади приходить Н. Саркозі, ЄС заявляє про необхідність початку роботи над новим базовим документом у площині відносин КНР — ЄС з проведенням регулярних самітів між вищеназваними сторонами у контексті переосмислення ролі та місця КНР в глобальному масштабі. Доцільним прикладом для аналізу може слугувати документ європейського союзу під назвою «European

Foreign Policy Score» 2010 р., де здійснюється огляд основних досягнень та невдач ЄС та окремих країн — зокрема Франції — у відносинах з стратегічно важливими державами, як от: США, Росія та, звісно, Китай. Серед пріоритетних питань на порядку денному відносин ЄС–Китай стоять: формат діалогу ЄС — КНР, торгівля та інвестиції, захист прав споживача, верховенство права та захист прав людини, відносини з тибетським лідером Далай — ламою, відносини Китаю з Ірану стосовно нерозповсюдження ядерної зброї та, пов'язаних з даною проблематикою економічних та військових санкцій, відносини Китай — Африка, екологічна політика та, нарешті, валютно-фінансова сфера. В кожній з даних категорій можна виокремити місце Франції у контексті відносин ЄС — Китай, виділити найбільш пріоритетні сфери відносин між французькою та китайською сторонами. Особливе місце Франції спостерігається у питаннях торгівлі та інвестиції, захист прав людини, відносини з Тибетським лідером Далай — ламою, питання нерозповсюдження ядерної зброї у зв'язку з розробкою ядерної програми Ірану, валютно-фінансова політика та відносини у симетрично важливому для обох сторін регіону — Африці.

КНР у зовнішньополітичній стратегії Франції.

Наступний чинник безпосередньо пов'язаний з національною стратегією Францією, та, можливо, частково з політичною особистістю Н. Саркозі: йдеться про базові документи, двосторонні зустрічі на вищому рівні, дипломатію глав держав, дипломатію самітів, парламентську дипломатію чи офіційні заяви, здійснені французьким президентом стосовно зовнішньополітичної стратегії Франції в цілому та китайського вектору зокрема. На думку автора, за основу слід взяти промову Н. Саркозі від 5 травня 2007 р., де Президент Республіки визначає основні стратегічні напрями зовнішньої політики: концентрація зусиль в рамках ЄС; фокус зовнішньої політики на відносини Франція — США, що характеризуватимуться співпрацею та потеплінням та глобальному рівні; регіоналізація міжнародних відносин (країни Середземноморського регіону та співпраця з африканськими країнами); захист прав людини як основоположного фундаменту Французької Республіки. Отже, з вищезазначених обставин, що формують лінію відносин ЄС — Китай, можна винести декілька важливих висновків: по-перше, прихід до влади та сам період президенства Н. Саркозі співпадає в часовому вимірі з 1)посиленням від 2007 р. європейсько-китайського діалогу, важливого для підтримки мультиполярності

в міжнародній системі; 2)уваги ЄС до китайського фактору у світовій політиці в якості «четвертої сили» (окрім США, Росії та самого ЄС) не тільки в геополітичній конфігурації сил глобального рівня, а й економічній, особливо зважаючи на кредитно-боргову кризу в ЄС та країнах Єврозони; 3) посилення зацікавленості фінансово-економічних та промислових груп у вкладенні інвестиційного капіталу в перспективні економіки країн, що розвиваються, до яких відноситься й КНР; 4) так-зване «переформатування» відносин Франції — США, на відміну від попереднього керівництва, в сторону інтенсифікації партнерських відносин, та відмова Н. Саркозі від лобі китайських інтересів в ЄС на противагу інтересам США, за зразком попереднього «представника КНР в ЄС» президента Ж. Ширака. 5) регіоналізація векторів зовнішньої політики (Азія, Середземноморський басейн, Африка) з метою реалізації регіональних інтересів Республіки, що дасть змогу вийти за рамки розуміння Франції як держави, обмеженою інтересами та сферами впливу в європейському регіоні та зміцнити авторитет Франції на міжнародній арені.

У світлі вищенаведених факторів, що й визначають характер французько — китайських відносин, можна виявити загальні тенденції у рамках відносин Китай — Франція. Н. Саркозі відразу з приходом на президентський пост демонструє відданість євроатлантичній політиці. В даний період часу головним інструментарієм у китайському векторі стає практика «дипломатії прав людини» стосовно Китаю. Так, Н. Саркозі погрожуючи бойкотом Олімпіади в Пекіні 2008 р. заявляє про те, що дотримання прав людини в найбільш стрімкій за розвитком економіці світу стане умовою для подальшого позитивного розвитку двосторонніх відносин. Суттєвим дестабілізуючим фактором у відносинах між Парижем та Пекіном стає підтримка останнього недемократичних режимів, або ж країн, що сприймаються як загроза в сучасній міжнародній системі. В даному випадку мова йде про продаж зброї Китаєм до Судану, де перший має неабиякий інтерес в нафтовидобувній галузі після відтоку американських інвестицій внаслідок накладення на Судан санкцій; також йдеться про тиск збоку ООН, США та європейських країн, зокрема й Франції, на Китай щодо скорочення обмеження торгівлі між іранською та китайською стороною, особливо в секторі імпорту іранських енергоносіїв до КНР. Говорячи про певну періодизацію китайсько — французьких відносин в часи президенства Н. Саркозі можна, можливо за дещо спрощеним сценарієм, поділити їх розвиток

на три основні періоди: 1)2007–2008 рр.— латентна фаза відносин. Засвідчення стратегічних партнерських відносин на двосторонньому рівня під час першого державного візиту Н. Саркозі в КНР в 2007 р.; 2) 2008–2009 рр. — ескалація конфліктогенних факторів у двосторонніх відносинах у зв'язку з візитом до Франціії Далай Лами та звинуваченнями китайської сторони у підтримці французами тибетського сепаратизму в Лхасі (Китай). 3)2010 — сьогодення — налагодження двосторонніх контактів, особливо після державного візиту Н. Саркозі 2010 р., покращення двосторонніх відносин, посилення економічної взаємодії. Проте для глибшого розуміння китайського вектору в зовнішній політиці Н. Саркозі варто визначити ключові сфери двосторонніх відносин на даному етапі, як от: захист прав людини, сфера економіки, торгівлі, інвестицій, питання безпеки.

Захист прав людини. Питання про захист прав людини та громадянина останнім часом досить інтенсивно фігурує як в документах ЄС стосовно Китаю, так і в дипломатичній практиці зовнішньополітичного апарату Франції, адже дана тематика виступає фактором тиску на китайську сторону в обміни на вигідні політичні, чи іншого характеру дивіденди. Як було зазначено в періодизації двосторонніх відносин Китай — Франція, починаючи з 2007 р., перше загострення у проголошено стратегічно важливих дружніх та партнерських відносинах відбулось в грудні 2008 р. у зв'язку із зустріччю Президента Саркозі з Далай-ламою. Даному візиту передувало звернення тибетського лідера від 5 грудня 2008 р. до європейських політиків, що ціллю нанесення візитів у європейські чи інші країни регіону є отримання міжнародної легітимізації проголошення тибетської автономії, без претензій на суверенну незалежність. Такого роду візити були здійснені у Велику Британію, Словенію, Угорщину та інші країни, зокрема Францію. В будь — якому випадку візити чи іншого характеру контакти на вищому рівні між вищим керівництвом держав та Далай -ламою розглядаються КНР як посягання на суверенну цілісність китайської держави та підтримка сепаратизму. Пояснення може лежати в площині економічних інтересів, котрі КНР послідовно вибудовує стосовно ЄС та Франції як однієї з країн лідерів європейської спільноти, особливо з огляду на фінансово-економічну кризу та переговори з європейською стороною про можливість купівлі єврооблігацій сумою на 100 млрд. дол.., забезпечуючи таким чином плацдарм для здійснення подальшого впливу в європейському регіоні, використовуючи на власну користь структурну кризу ЄС. Підсумовуючи вищесказане,

можна свідчити, що гуманітарний аспект захисту прав людини, являє собою важливу складову структури галузей співробітництва та контактів між китайською та французькою стороною, залишається рушійним механізмом «дипломатії прав людини», впровадженим у французьку практику ще Ф. Міттераном у відносинах з СРСР у 80-рр., проте оцінюючи ефективність даної практики у відносинах з КНР можна свідчити лише про тактичні переваги у її застосування та асиметричність цінностей об'єкта даного дипломатичного інструмента для кожної із сторін: високої — для французької; низької — для китайської.

Сфера економіки, торгівлі, інвестицій. Перш за все слід відзначити, що серед всіх перерахованих діючих механізмів чи, радше кажучи, каналів контактів між французькою та китайською стороною, економічний блок є найбільш пріоритетним для обох сторін, найкраще розвинутим, що частково продиктовано внутрішньо економічними інтересами Франції, сучасним кризовим станом економіки Європи, та навпаки, стрімкої з динамічними показниками розвитку економіки Китаю. Динамічний розвиток економічних контактів між Китаєм та Францією розпочався ще в 90-рр. в період президенства Ж. Ширака, відомого своїми про-китайськими політичними поглядами. В даному випадку політика Н. Саркозі в економічній сфері щодо Китаю виглядає більш диверсифікованою та збалансованою, адже намагається задіяти потенціал французької економіки, що можна добре відобразити за допомогою концепції «ринок на заміну но-хау». Так, французький капітал поруч з французькими ТНК (що є, до речі, найбільш масштабними за Індексом транснаціоналізації), отримуючи доступ до китайських ринків, натомість передають наукові розробки, «ноу-хау» необхідні китайській економіці для модернізації виробництва та збільшення науковмісткості китайських товарів. Сьогодні, оцінюючи стан та потенціал економічних відносин Франція — Китай, можна говорити про те, що Китай є найбільшим торгівельним партнером для Франції, а Франція, в свою чергу, посідає четверте місце у списку торгівельних партнерів КНР. Об'єм двосторонньої торгівлі між сторонами складає 33, 7 млрд. дол.., причому частка китайського експорту становить 20, 3 млрд., що свідчить про серйозні диспропорції в торгівлі, внаслідок чого французька сторона змушена була вдаватись до квотування китайського імпорту, що, в свою чергу, викликало невдоволення КНР. В площині економічної співпраці задіяно більше двадцяти потужних національних та транснаціональних компаній, серед яких EDF, Suez, Alcatel, Saint-Gobain,

Veolia, Danone, BNP Paribas та ін.. Слід сказати про низку контрактів, підписних в результаті першого державного візиту Н. Саркозі в Пекін 2007 р. По-перше, підписано контракти в енергетичній сфері, за якими французька компанія «Areva» продає два реактори на Кантонську ядерну електростанцію та забезпечує подальше постачання реакторів до ядерних електростанцій на найближчі 15-ть років. По-друге, досягнено домовленостей у літакобудівельній галузі, результатом чого стало підписання між французьким «Airbus» та китайськими компаніями про створення спеціального обслуговуючого технічного центру. Основним висновком з економічної сфери співпраці може бути перенесення акцентів з торгівлі військовим обладнанням в 90-х рр.. на інвестиції. Крім того не можна не враховувати фактор відповідальності французькою сторони як провідної європейської держави за економічну безпеку ЄС, адже КНР в політичному, а особливому економічному вимірі набуває загрозливої потужності шляхом викуповування європейських боргів, введення китайського капіталу в Європейський Стабілізаційний Фонд, вкладання коштів та подальший розвиток інфраструктурних об'єктів на європейському просторі.

Перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин. Основні пріоритети та протиріччя.

Оцінюючи взаємодію двох держав на геополітичному рівні, основним регіоном з наявним конфліктогенним потенціалом є Африка. Для Франції даний регіон є значущим з огляду на традиційні напрями зовнішньої політики по відношенню до африканських країн. Так, це міграційна політика Франції, що в останній час перетворюється на життєво важливу для збереження внутрішньополітичної стабільності та ідентичності, політика «франкофонії» як стабілізуючий фактор французького впливу, це висока зацікавленість французької сторони в розробленні та видобутку нафти в багатих на покладах даного природнього ресурсу країнах та політика «залучення» країн Магрибу, Середземноморського басейну для створення сприятливого кола дружніх держав. Для Китаю, особливо починаючи з проведенням нової стратегічної політики стосовно країн Африки, заснування в 2010 р. Форуму співпраці Китай — Африка (FOCAC), африканські країни є стратегічно важливими з огляду на отримання доступу до розвідування та видобутку сировинних ресурсів з метою диверсифікації каналів постачання нафти в обхід Перської та Ормузької протоки, побудови належної інфраструктури (порти, нафтопроводи тощо), доступ до незаповнених ринків

збуту китайської продукції, переміщення промислових потужностей та здешевлення вартості виробництва та отримання можливостей для розвитку альтернативних джерел енергії. З вищенаведеного стає зрозуміло, що в матриці зовнішніх політик стосовно Африки є безліч точок перетину, а співпадіння національних геополітичних чи геоекономічних інтересів може призвести як до загострення в двосторонніх відносинах так і до погіршення ситуації в окремих африканських країнах. Так, в 2008 р. Н. Саркозі, з метою врівноваження балансу сил в пріоритетних країнах Африки, висунув план по створенню Форуму тристороннього формату ЄС — КНР — Франція. Проте, реалізація конфліктогенних факторів, закладених у французько-китайських відносинах на африканському континенті буде можлива в більш пізній період, зважаючи на видозмінення конфігурації сил на півночі Африки під впливом «арабської весни», концентрації уваги Франції на врегулюванні фінансово-економічної ситуації в країнах групи «PIGS», проблемах Єврозони та протиріч з країнами ЄС (наприклад Великобританією) щодо підписання нового базового документу ЄС. Попри всі фактори, що свідчать про тимчасове чи довготермінове покращення відносин між Францією та КНР, найближчим часом до вирішення нагальних питань в ЄС та Єврозоні, структурно-тектонічних зрушень в двосторонніх відносинах відбуватись не буде, натомість посилення економічної складової буде збільшуватись в залежності від динаміки росту економік обох сторін, допущення Китаю до врегулювання економічної кризи в ЄС та підписання нових, кардинально відмінних від попередніх базових, стратегічних договорів на рівні ЄС — КНР чи Франція — Китай.

Література:

1. China and France http://www.fmprc.gov.cn/eng/wjb/zzjg/xos/gjlb/3291/t16883.htm — Міністерство закордонних справ КНР
2. Инна Ракузина. Париж и Пекин «открывают новую страницу» в двусторонних отношениях/REUTERS http://www.russian.rfi.fr/
3. Международный комментарий: Китайско-французские отношения Russian.News.Cn/http://russian.news.cn/china/2010–11/04/c_13590040.htm
4. European Foreign Policy Scorecard 2010/http://ecfr.eu/scorecard/2010/Європейська Рада з питань зовнішніх зносин.

5. Francois Godement. China's Price for Rescuing the Euro http://www.ecfr.eu/content/entry/rescuing_the_euro_what_is_chinas_price
6. Francois Godement. China's scramble for Europe http://www.ecfr.eu/page//ECFR37_Scramble_For_Europe_AW_v4.pdf
7. Qi, J and Zhou, J. (2006), «French Direct Investment In China: A Survey Report», East Asia Economic/Research Group, Discussion Paper No.6, January, 2006.
8. Invest In France Agency, (2008), « 2007 Report On Foreign Direct Investment In France».
9. Weske, S, 2007, « The Role of France and Germany in EU-China relations».

Береш Т. С. Отношения Франции и КНР во время президентства Н. Саркози

Исследуется соотношение внешнеполитических стратегий двух сторон — Франции и Китая и их место в современной системе международных отношений.
Ключевые слова: *Франция, КНР, ЕС, Саркози, внешняя политика, конфликтогенный потенциал, Африка.*

Beresh T. S. The French-Chinese relations during the Presidency of N. Sarkozy

The author studies the correlation of the foreign policy strategies of the two states of French-Chinese and their place in the modern system of international relations.
Keywords*: France, China, EU, N. Sarkozy, foreign policy, conflict potential, Africa.*

УДК-327 (477)

ЕНЕРГЕТИЧНА СТРАТЕГІЯ КНР ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ГЛОБАЛЬНУ ТА РЕГІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ ДЕРЖАВИ

Корж Ю. В. ©

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Актуальність нашої роботи визначається активізацією наукових пошуків міжнародними і вітчизняними експертами у галузі енергетики та досліджень досвіду Китайської Народної Республіки у формуванні стратегії енергетичної безпеки та веденні енергетичної дипломатії, що диктується необхідністю вироблення альтернативних стандартів державної політики в сфері енергозабезпечення та визначення місця Китаю на глобальному та регіональному ринках енергоносіїв.

Ключові слова: *Китай, енергетика, міжнародна політика, безпека, РФ, ЄС, Центральна Азія.*

У даній роботі робиться спроба з'ясувати основні засади стратегії енергетичної безпеки Китаю, розкрити умови співпраці та основні протиріччя у відносинах КНР та інших акторів в Євразійського регіону, визначити роль і місце Китаю на глобальному ринку енергоносіїв. МЕА висуває наступні індикатори рівня енергетичної безпеки держави: спектр енергоджерел, що використовується; залежність від імпорту; умови глобального ринку; частка політично нестабільних регіонів серед імпортерів [1].

Враховуючи це ми можемо вивести наступні загрози енергобезпеці КНР: порушення енергетичного балансу КНР; зростання частки політично нестабільних регіонів серед імпортерів; енергетичні кризи в світі; порушення постачань енергоносіїв; проблеми ціноутворення: неадекватність внутрішніх цін КНР світовим цінам на ПР; витіснення КНР з ринків державами-конкурентами.

КНР використовує всі види доступних ресурсів ПЕК. Структура енергобалансу повністю задовольняє сучасні потреби економіки та населення, проте вона є дуже застарілою. Сьогодні лише 19% товарообороту

в світовій торгівлі ПР припадає на вугілля, при цьому в КНР — це основний ресурс і скорочення частки вугілля в енергобалансі в перспективі не призведе до кількісного скорочення використання вугілля. Разом з тим родовища дешевого у видобутку вугілля КНР вичерпуються і держава буде змушена імпортувати ресурс, бо застосування інших енергоджерел в КНР спрямовано не на витіснення вугілля як основного палива, а на створення «чистої» альтернативи використання цього ресурсу. Такий імпорт буде можливий враховуючи швидке нарощення КНР морських сил. Імпорт власними плавзасобами більш дешевого вугілля з Індонезії, Малайзії і, можливо, Австралії, може компенсувати транспорт залізничними шляхами вугілля, що здорожчає в ціні, з центру до прибережних районів.

Найбільш проблемним ресурсом в енергобалансі КНР є нафта, адже Китай не може забезпечити себе необхідним ресурсом і в довгостроковій перспективі не матиме альтернатив нафті, попит на яку збільшується як через розгортання промисловості так і через зростання добробуту населення, що впливає на транспорт. Це прямо визнано в документах, що формують державну стратегію. Боротьба за доступ до джерел нафти, шляхів транзиту між КНР та іншими гравцями лише загострюватиметься.

Подібна ситуація для КНР складається на ринку газу. Найстабільнішими постачальниками є Австралія, Папуа Нова Гвінея, Індонезія та Малайзія. Нестабільність держав-постачальників з Африки та Близького сходу, а також перевантаження Перської затоки та Малаккської протоки змушує КНР по-перше нарощувати морський та військовий потенціал для охорони цих каналів постачань, а по-друге підтримувати китайські ННК у боротьбі за доступ до родовищ, задля унезалежнення від урядів нестабільних країн та забезпечення власного видобутку на їх територіях. Проте КНР ще не має достатньо потужну мережу терміналів ЗПГ, а також засобів забезпечення внутрішніх областей цим газом, а отже забезпечує більшу частину території трубопровідним газом, що стимулює розвиток інфраструктури, перманентну енергетичною дипломатією щодо ЦАР та співпрацю з Росією у вибіркових областях. З огляду на зростання рівня добробуту населення в енергетичному балансі постійно скорочуватиметься частка біопалива на користь газу.

Основною для співпраці з іноземними партнерами та для приваблення закордонних інвестицій та технологій є сфера відновлюваної

енергетики, в якій Китай посідає друге місце за темпами розвитку після США.

Проблему безпеки постачань в енергетичній стратегії КНР ми розглянемо в трьох напрямах:

— Going-out policy та імпорт енергоносіїв;

— Проблема проток в енергетичній стратегії КНР;

— Інфраструктура: ГТС та НТС КНР; відносини з країнами Центральної Азії та Росією.

Going-out policy — політика, що проводиться китайськими ННК по видобутку нафти та гази закордоном.

Основними мотивами для ННК для інвестування закордон є:

— збільшення резервів та видобутку нафти та газу;

— диверсифікація енергопостачальників для зменшення ризиків;

— набуття статусу «міжнародної ННК»;

— розвиток інтегрованого ланцюга постачань;

— отримання технологічних ноу-хау;

Основними стратегіями ННК КНР:

— диверсифікація енергоджерел;

— партнерство з іншими ННК та МНК: Shell, BP, TOTAL, BASF;

— укладання договорів типу «ринок за ресурс», що впускають іноземні ННК та МНК на китайський внутрішній ринок, в обмін на доступ до ресурсів держави-партнера;

— залучення державної фінансової підтримки.

ННК КНР присутні на ринках 31 держави світу, ведуть видобуток в 20 державах, особливо в Казахстані, Судані, Венесуелі та Анголі. Видобуток китайських корпорацій закордоном дорівнює 36% потребам КНР в нафті. Першим інвестором стала CNPC, інвестуючи на початку 90-х в Судан. Перу та Казахстан.

При цьому експорт ННК в Китай співвідноситься з державними програмами: якщо 2009 року імпорт енергоносіїв з Близького Сходу складав 47%, то в 2010 він скоротився до 44% (Росія 11–12%, Африка 30–32%, АТР 5–4%, Західна півкуля 7–8% співвідносно) [3]. Такі різкі зміни в інвестуванні можуть бути поясненні конфліктністю регіону або ненадійністю транспортних коридорів постачань з цих регіонів.

МЕА наводить ряд конфліктів, які призводили до криз в енергетичній сфері:

— червень — серпень 1967 року — Шестиденна війна;

— жовтень 1973 — березень 1974 — Арабо-ізраїльська війна;

— листопад 1978 — квітень 1979 — Революція в Ірані;
— жовтень 1980 — січень 1981 — Вторгнення Іраку в Кувейт;
— грудень 2002 — березень 2003 — Венесуельській страйк;
— березень — грудень 2003 — війна в Ірак;
— вересень 2005 — буревій Катрина та Вікторія [2].

Таким чином ми бачимо, що Близький Схід тривалий час був основним джерелом енергетичних криз. Ядерна програма Ірану поставила під небезпеку транспортування близькосхідної нафти і ЗПГ до Китаю. Це зумовлює пошук альтернативних постачальників та об'єктів інвестування.

Ще однією проблемою для ННК КНР на Близькому Сході є те, що в цьому регіоні держави погоджуються лише на обслуговуючі контракти. Китайські корпорації зараз можуть укладати такі контракти разом з МНК: CNPC отримала спільний 20-річний контракт з BP на видобуток нафти в Румалії (Ірак) та з TOTAL на видобуток нафти в Халфая (Ірак); CNOOC з Turkish Petroleum — на видобуток в Міссані.

В Ірані ННК КНР зміцнили присутність з 2009. CNPC має 4,7 млрд. дол.. США контракт на розвиток родовища Південний Парс, Sinopec і CNPC мають ще 3 контракти в країні, CNOOC веде переговори по укладанню 16 млрд. дол.. США контракту з видобутку в Північному Парсі та будівництві там заводу ЗПГ.

У 2006 році між Саудівською Аравією та КНР було підписано пакт про співробітництво в сфері енергетики, що збільшило китайські інвестиції в регіон до 14 млрд. дол. США [4].

Основною відмінністю відносин КНР з 1 групою держав (Близький Схід, Латинська Америка, АТР) та другою (Центральна Азія, Росія) є те, що взаємини з першою повністю залежать від *безпеки морських сполучень і каналів*, а з другою від *розвитку інфраструктури постачань*.

Імпорт з близького Сходу проходить через Перську затоку — близько 16% світового забезпечення нафтою проходить цим шляхом, а потім через Малаккську протоку (близько 2,5 млн. б. н/д. в Китай).

Для зменшення залежності від Малаккської протоки КНР планує будівництво нафтової труби з М'янми (500 к. б./д) Казахстану (400 кб/д.) та Росії (600 кб/д.), що дозволить зменшити імпорт через затоку на 54%, разом з цим до 2015 року кількісні показники імпорту не зміняться — до 3,4 млн. б. н./д.. Це значить, що протока продовжуватиме мати стратегічне значення для КНР, що загострить конкуренцію держави з

Південною Кореєю та Японією, з огляду на прогнози збільшення транзиту через протоку до 1,2–6,1% [3]

До цього, КНР завжди має резерви нафти та ЗПГ, що надходять з Австралії, Папуа Нової Гвінеї, Індонезії та Малайзії.

Як вже було зазначено, автор виділяє країни Центральної Азії та Росію як держави, з якими КНР будує відносини на інших засадах, з огляду на їх географічну близькість.

Країни Центральної Азії багаті на ресурси. Доведено, що Азербайджан має 7000 млн. б. н, та 1200 млрд. м3 газу, Казахстан — 30 000 млн. б. н., 1820 млрд. м3 газу, 18847 млн. т. вугілля, Туркменістан багатий на 7940 млрд. м3 газу, і Узбекистан на 1580 млрд. м3 газу [5]. Це пояснює зацікавленість китайських ННК здебільшого в туркменському газі і казахській нафті.

Разом з тим в Центральній Азії існує і планується будівництво чисельних нафто- і трубопроводів, що відволікають ресурси від ринку КНР, та змушують КНР конкурувати з Росією та ЄС. Держави ЦАР, прагнучі диверсифікувати країни збуту своїх енергоносіїв, а також підняти їх ціну, підтримують створений ажіотаж.

Сьогодні з Центральної Азії в КНР йде лише 1 нафтопровід з Казахстану, та 1 газопровід з Туркменістану. Російська та частина казахської нафта постачається до КНР залізницею.

Газопровід Туркменістан — Узбекистан — Казахстан — Китай в СУАР газопроводі переходить в китайський газопровід Захід-Схід. Центральноазійський трубопровід постачатиме Китаю 30 млрд. м3/рік до 2013, з подальшим збільшенням до 40 млрд. м3/р. перспективним є приєднання до цього газопроводу постачань з Ірану [6].

Нафтопроводом з Казахстану щодня імпортується 317 кб. н./д. Головним споживачем казахської нафти є СУАР [6].

Для полегшення діалогу в сфері енергетики з державами ЦАР 2001 року КНР і Росія ініціювали підписання Декларацію ШОС [3]. Проте як КНР так і Росія надають перевагу двостороннім відносинам з країнами регону.

Росія в своїй енергетичній стратегії до 2030 року ставить за мету побудову газопроводу «Алтай» для збуту власного газу до КНР. Той час як для КНР пріоритетом є збільшення поставок газу з Туркменістану, що можливо за умов зменшення закупівель газу Росією для подальшого перепродажу в Європу. Початок активного діалогу щодо енергопостачань між Росією і КНР можна вести ще з 90-х років

З вересня 2010 року по нефтопроводу Ангарск-Дацинг щороку (контракт 2009 до 2029) транспортується 15 кб. н./д. Цей нафтопровід є відгалуженням НПСхідний Сибір-Тихий океан (ССТО), який в 2014 році постачатиме 80 млн. т/рік, з них 40 в КНР; [7]

Продовжуються переговори по будівництву газопровіду Росія-Китай («Алтай»): введення в експлуатацію — 2015 р.; проектна потужність — 30 млн. м3;

термін експлуатації — 2015–2045 рр. [7] Початок переговорів про будівництво 2006 рік:

— березень 2006 року «Протокол про постачання природного газу з Росії до КНР;

— червень 2006 року створено координаційний Комітет з реалізації проекту «Алтай»;

— вересень 2006 рік — «Газпром» і Республіка Алтай підписує угоду про співробітництво, акцентуючи увагу на «газифікацію» регіону;

— червень 2009 рік — Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво сфері природного газу;

— жовтень 2009 року — Угода між Газпромом та CNPC про об'єми та формулу розрахунку ціни на газ. (з прив'язкою до ціни на нафту);

— 27 вересня 2010 року — Угода між Газпромом та CNPC про поставки «бери або плати», згідно з якою до кінця 2015 року буде побудовано газопровід, потужністю 30 млрд. м3 на рік протягом 30 років [8].

На даний момент переговори тимчасово зупиненні через те, що сторони не можуть домовитись про ціну постачань.

Також КНР кожен день імпортує 306 кб. н. з Росії залізницею. Рівень постачань з Центральної Азії та Росії є приблизно однаковим, що відповідає диверсифікаційній політиці КНР. Разом з тим основним важелем, що схиляє Китай до тієї чи іншої сторони є проблема ціноутворення.

Ціноутворення

Якщо ціни на нафту більшою мірою залежать від світових (ціни по імпорту з різних держав вказані вище), то формування ціни на газ для КНР більшою мірою залежить від двосторонніх домовленостей між державами. Ціна за ЗПГ вказується в довгострокових контрактах (ціни наведені вище).

Сучасна формула ціноутворення на трубопровідний газ для КНР складається з 3 елементів: ціна для підприємств, тариф за транспортування і ціна для кінцевого споживача. Перший та другий елемент контролю-

ються державою, а третій підконтрольний місцевому самоврядуванню. Перший дорівнює закупівельній ціні на газ, другий змінюється відповідно до вартості транзиту.

1 млн. бто. Коштує: 3.1 дол. США для Шанхаю, 4.33 дол. США для Шаньсі, 4,67 дол. США для Шаньдун, 4,75 для Хкбеі, 4,86 для Пекіну, 4,55 для Тяньцзінь по газопроводу Ордос- Пекін станом на 2008 рік [6].

По газопроводу Захід-Схід ціни коливаються від 6,08–7,37 дол. США за млн. бто. для індустрії, від 4,71–5,85 дол. США за млн. бто. для населення та 4,48–4,86 дол. США за млн. бто. для енерговиробництва [6].

Існує взаємозв'язок між цінами на газ для України і КНР. Так після зростання цін на газ для України (Росія купувала туркменський газ за 50 дол. США і продавала його в Україну за 95 дол. США до 2006 року) до 130 дол. США за 1000 м3 газу, Туркменістан встановив експортні ціни на рівні 130 дол. за 1000 м3, що для України коштувало 179,5 дол. США за метр3 2008 року. 2007 року CNPC розпочала переговори з Туркменістаном по підписанню контракту на постачання газу, за контрактом 2008 року КНР змушений був купляти газ в Туркменістані за 145 дол. США за 1000 м3 з прив'язкою до ціни на нафту, з огляду на збільшення вартості цього газу в Європі. Враховуючи кошти за транзит через Узбекистан та Казахстан вартість на кордоні КНР цього газу складала 195 дол. США за м3 [6].

Після затвердження Росією і Туркменістаном нової формули розрахунку ціни на газ, враховуючи ціни для України та Європи, ціна для КНР піднялася до 280 дол. США на кордоні, а для Росії 150 дол. США в 2008, з підвищенням до 223–300 дол. США в 2009, коли ціни для КНР залишились незмінними [13].

Щодо цін на російський газ, що транспортуватиметься через газопровід «Алтай» відомо, що вони також розраховуватимуться з прив'язкою до ціни на нафту. З огляду на те, що ще 1 січня 2011 року сторони повинні були оприлюднити домовлену ціну, ми можемо сказати, що ціна на російський газ є значно вищою за туркменський, а для Росії імпорт в країни ЄС є більш рентабельним.

Транспортування 1000 м3 газу з Нового Уренгою до Курська коштує 53,8 дол. США (за курсом 1 дол. США — 28 рос. руб.). Тарифи по напряму газопроводу «Алтай» на сайті Газпрому не вказані.

З огляду на вартість газу для України — 450 дол. США за 1000 м3 (не враховуючи знижку, яка не впливає на прибуток Газпрому) та вартість його транзиту через територію Росії — трохи більше 50 дол. США

за 1000 м3, розуміємо, що поки попит на російський газ існує в Європі та Україні, Росії не вигідно продавати газ КНР дешевше ніж 390 дол. США за 1000 м3 на кордоні. З огляду на наявність більш дешевого туркменського газу для КНР домовленість між державами в липні 2011, як прогнозується експертами Газпрому та журналістами CNN є дуже малоймовірною.

Література:

1. China's Energy Security and Its Grand Strategy [Електронний ресурс]/Xuecheng Li//The Stanely Foundation — 2006. — 16 с. — Режим доступу до журн.: http://www.stanleyfoundation.org/publications/pab/pab06chinasenergy.pdf
2. Natural Gas in China [Електронний ресурс]/Nobuyuki Higashi//IAE official site — 2009. — 39с. — Режим доступу: http://www.iea.org/Papers/2009/nat_gas_china.pdf
3. Overseas Investments By Chinese National Oil Companies: Information paper [Електронний ресурс]/Julie Jiang, Jonathan Sinton//IAE official site — 2011. — 48 с. — Режим доступу: http://www.iea.org/papers/2011/overseas_china.pdf
4. The Politics of Central Asian and Caspian [Електронний ресурс]/Richard Jones//IAE official site — 2010. — 15 с. — Режим доступу: http://www.iea.org/speech/2010/jones/chatham_house.pdf
5. World Energy Outlook. — Paris: OECD\IAE, 2009. — 691 с.
6. World Energy Outlook: China And India Insights — Paris: OECD\IAE, 2007. — 659 с.
7. «Алтай»//офіційна сторінка ОАЕ Газпром [Електронний ресурс] — 2010. — Режим доступу: http://gazprom.ru/production/projects/pipelines/altai/
8. Україно-російські відносини в енергетичній сфері/за ред.. Анатолія Рачка//Національна безпека і оборона. — 2010. — № 6. — С. 81.

Корж Ю. В. Энергетическая стратеги КНР и ее влияение на глобальную и региональную политику государства

А*ктуальность нашого исследования определяется активизацией научных поисков как международными та и отечественными учеными в сфере энергетики и изучения опыта Китайской Народной Республики в формировании стратеги энергетической безопасности и ведения энергетической дипломатии, что обусловлена необходимостью создания альтернативных стандартов государственной политики в сфере энергообеспечения и определения места Китая на глобальном и региональном рынках энергоносителей.*
Ключевые слова: *Китай, энергетика, международная политика, безопасность, РФ, Центральная Азия.*

Korzh I. V. The energy China of China and its influence on the State's regional and global policy

Actuality of article consists in the analysis of scientific researches in the sphere of energy and China]s experience in the work-out of its domestic energy security policy with a view to shape the alternative standards of state policy in the area of energy supplies and to understand the role of China on the global and regional market.
Keywords: *China, energy, international politics, security, Russia, Central Asia.*

УДК-327 (477)

ФРАНЦУЗЬКО-СИРІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»

Ярошенко Є. В. ©

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розкриваються загальні принципи близькосхідної політики Франції, французько-сирійські стосунки напередодні «арабської весни», позиція Франції стосовно ситуації в Сирії.

Ключові слова: *«арабська весна», авторитарні режими, близькосхідна політика Франції, середземноморський басейн, втручання у внутрішні справи.*

Французько-сирійські двосторонні відносини становлять невід'ємну складову близькосхідної політики Франції. Під поняттям Близький Схід розуміється географічний регіон у широкому сенсі цього слова — від Марокко на Заході до Афганістану на Сході. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з травня 2007 р., коли Ніколя Саркозі став президентом Франції, по нинішній день, враховуючи швидкоплинність подій. З метою кращого розуміння позиції Франції стосовно ситуації в Сирії робляться певні відхилення від вищезазначених часових меж. Дослідження даної тематики охоплює загальні принципи близькосхідної політики Франції за президентства Ніколя Саркозі, французько-сирійські стосунки напередодні «арабської весни», позиція Франції стосовно ситуації в Сирії.

Загальні принципи близькосхідної політики Франції. Франція історично завжди приділяла неабияку увагу Близькому Сходу. З приходом до влади в травні 2007 р. Н. Саркозі близькосхідна політика Парижа стає більш активною та наступальною. Франція традиційно підтримує тісні зв'язки з державами Середземномор'я, розглядаючи їх як сферу свого впливу. Інтерес Франції до даного регіону зумовлений наступними політичними, економічними та безпековими чинниками.

По-перше, країни Близького Сходу, особливо Магрибу, слугують зручним тилом для діяльності ісламістських терористичних угруповань, які діють як всередині цих державах, так і поза їх межами, загрожу-

ючи французьким інтересам. Спецслужби Франції та арабських держав координували свої зусилля з протидії терористам. Авторитарні арабські режими відтягували на себе брудну роботу як для захисту власної політичної системи, так і для французьких інтересів.

По-друге, арабські держави слугували серйозною перешкодою для руху нелегальних мігрантів в бік Європи. Арабські країни, хоча й жорстоко поводячись з мігрантами, яких вони розстрілювали при спробі незаконного перетині державного кордону, полегшували задачу для Франції. Сама Франція перенаселена вихідцями зі своїх колишніх арабських та африканських колоній, яку деякі експерти жартівливо називають «Новим Алжиром».

По-третє, Близький Схід являв собою ринок реалізації французького експорту широкого кола товарів. З огляду на те, що багато держав були французькими колоніями (Туніс, Марокко, Мавританія), підмандатними територіями (Сирія, Ліван) чи навіть частиною метрополії (Алжир), знання французької мови переважною більшістю населення створює сприятливі умови для споживання французьких товарів.

По-четверте, енергетику Франції на 49% складають нафта та газ, на які Францію Бог обділив. Париж імпортує енергоносії з Росії та держав Близького Сходу й Північної Африки [1].

Виходячи, з вищенаведених чинників країни Середземноморського басейну розглядаються Францією як пояс стабільності навколо себе та ЄС загалом. З цієї причини Париж підтримував диктаторські режими, закриваючи очі на брутальні порушення прав людини.

За головування Франції в ЄС у другому півріччі 2008 р. Н. Саркозі приступив до реалізації французького геополітичного проекту під назвою «Союз заради Середземномор'я». Ця організація покликана зблизити ЄС та країни регіону, допомогти останнім у проведенні демократичних та економічних реформ, а найважливіше — встановити пояс стабільності навколо ЄС, який перебуватиме під його впливом. Проте на практиці реалізація більшості завдань ускладнюється неоднорідністю регіону та дефіцитом довіри між багатьма країнами. Проте з точки зору Парижа, Союз заради Середземномор'я має стати інструментом реалізації французьких інтересів в даному басейні, в тому числі й на Близькому Сході, використовуючи інституційний механізм ЄС [2].

Французько-сирійські стосунки напередодні «арабської весни». Сирія в 1920–1946 рр. перебувала під французьким мандатом і після здобуття нею незалежності французький вплив у більшій чи меншій

мірі позначався на її зовнішній політиці. У двосторонніх відносинах держав чимало проблем, проте сторони, як правило, знаходять точки дотику. Попередник Н. Саркозі Жак Ширак підтримував американську ідею ізоляції сирійського режиму. Франція погрожувала застосувати економічні санкції проти Дамаску, якщо той відмовиться від розслідування вбивства колишнього ліванського прем'єр-міністра Рафіка Харірі в 2005 р. Крім того, Франція підтримала Ізраїль в ході його військової операції проти бойовиків «Хезболли» на півдні Лівану в 2006 р. Політика Ширака стосовно Сирії в основному зводилася до перешкоджання підтримки Сирією «Хізболли» в Лівані та виведення цієї країни з-під контроль Дамаску [3].

Саркозі прагнув поширити французький вплив не лише на Ліван, а й на Сирію. Сирія з геополітичної точки зору знаходиться в центрі Арабського Сходу, тому від розвитку ситуації в цій державі багато чого залежить в регіоні. Саркозі вважав, що встановлення тісних контактів з Башаром аль-Асадом — головна мета його близькосхідної політики. Першим кроком має стати поліпшення французько-сирійських стосунків. Другий крок — підписання мирного договору між Сирією та Ізраїлем за посередництвом Франції. Третій крок має складати підписання всеохоплюючого мирного договору між Ізраїлем та Палестиною за посередництвом Франції та Сирії. Франція сподівалася таким чином стати п'ятою державою, яка займатиметься близькосхідним врегулюванням, розширивши «близькосхідний квартет» (США, Росія, ЄС, ООН).

Інтереси Франції в Сирії проявлялися в таких сферах:

1) інвестиції в економіку Сирії
2) сирійська нафтова промисловість
3) підтримка ліберальних економічних реформ
4) сприяння виходу Сирії з міжнародної ізоляції.

Поліпшенню французько-сирійських відносин заважають ряд проблем. По-перше, конфлікт всередині Палестини між Фатх та ХАМАС й будівництво єврейських поселень на окупованих територіях перетворюють французькі ініціативи в мрії. Саркозі сам мало вірить в успіх врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту з сирійського боку, проте розглядає цю спробу як підвищення ролі та престижу Франції в регіоні. Саркозі навіть пообіцяв Сирії асоційоване членство в ЄС в разі вдалого підписання миру між Сирією та Ізраїлем, що мало ознаменувати остаточний вихід режиму Асада з ізоляції. Однак Сирія відкинула пропозицію Саркозі з двох причин. По-перше, Сирія не бажала повторити

гіркий досвід Єгипту, який після Кемп-Девідських угод зрадив арабську єдність. Тому для Сирії було ліпше опинитися в стані ізоляції із західними державами, ніж з арабськими. По-друге, сирійське керівництво не дуже довіряє Саркозі через його єврейські корені, побоюючись, що він переважно лояльний до Ізраїлю. Активна підтримка Францією ізраїльської операції на території Лівану дає привід для такого побоювання [4].

По-друге, іранське питання гальмує зближення двох сторін. Як відомо, військово-політичне співробітництво Сирії та Ірану кидає виклик для домінуючого впливу США та країн ЄС на Близькому Сході. Жорстка позиція Франції щодо ядерної програми Ірану, різке засудження результатів президентських виборів у цій країні в 2009 р. та перешкоджання підтримки Іраном «Хізболли» віддаляють Париж та Дамаск один від одного. Посилення атлантичного вектора в зовнішній політиці Франції за часів Саркозі, яка проявилася в поверненні Франції до військової структури НАТО, викликає настороженість в Асада, адже раніше Дамаск сподівався використати Францію та Німеччину на противагу американській експансії на Близькому Сході.

По-третє, Париж та Дамаск ведуть боротьбу за вплив у Лівані. Сирія з Іраном підтримують радикальну шиїтську партію «Хізболла», дестабілізуючи ситуацію в країні. Виведення сирійській військ з Лівану після «Кедрової революції» 2005 р. створило вакуум сил, який прагне заповнити Франція. Ліван за умови політичної стабільності має сприятливий клімат для європейських інвестицій, зокрема французьких. Сирія намагається всіляко зашкодити надходженню західних інвестицій до «Арабської Швейцарії» та прагне дестабілізувати ситуацію в цій близькосхідній державі.

Позиція Франції стосовно ситуації в Сирії. Перші заворушення в арабських країнах, які призвели до повалення режимів Зіна ель-Абедіна Бен Алі в Тунісі та Хосні Мубарака в Єгипті, стали повною несподіванкою для Франції. В перші дні заворушень Франція допомагала силовим структурам цих держав навести порядок та забезпечити стабільність. Франція була зацікавлена у збереженні стабільних диктаторських режимів з точки своєї безпеки. Крім того, Франція як і решта країн ЄС, були зайняті ситуацією в Білорусі, засуджуючи використання сили проти учасників протестів, невдоволених переобранням А. Лукашенка. Проте, якщо в Білорусі демонстрантів розігнали та арештували, то в Тунісі їх

просто розстріляли, тому виникає питання, куди дивилися французи і чому вони керуються подвійними стандартами прав людини.

Після падіння режимів в Тунісі та Єгипті заворушення за принципом «доміно» перекидаються й на інші держави Арабського Сходу. Франція змушена була адаптуватися до швидкоплинної реальності, намагаючись очолити революційні процеси. Франція переслідувала наступні цілі в арабських революціях:

1) скерувати зміни в демократичне русло

2) зберегти стабільність у цих державах після перемоги революцій

3) не допустити радикалізації революційного руху та перетворення режимів у теократичні на кшталт Ірану

4) зберегти та зміцнити свої позиції в даних країнах.

Внаслідок зростання кількості країн, охоплених заворушеннями, змінюється риторика Саркозі щодо цих подій. Якщо в перші дні революцій в Тунісі Франція підтримувала диктатора Бен Алі, то з початком повстань в Ємені, Лівії та Сирії Франція почала ототожнювати себе з батьківщиною концепції прав та свобод людини та твердо відстоювати такі цінності. Саркозі заявив, що Франція ставить за мету підтримку народів, які вирішили стати вільними.

Інша причина зміни французької риторики «арабської весни» полягає у президентських виборах у квітні 2012 р. Саркозі прагне підвищити свій рейтинг, зображаючи себе як борця за свободу та права людини проти диктатури. Рішучі дії щодо ситуації в Лівії та Сирії свідчать про першість Франції та Великої Британії у реагуванні на події. Франція стала ініціатором уведення санкцій ЄС проти Асада та найвищих сирійських чиновників, звинувачуючи їх у насиллі, порушенні прав людини та геноциді проти мирного населення. Франція, подібно до подій у Лівії, виступає за введення безпілотної зони над територією Сирії та вжиття всіх необхідних заходів з метою захисту такої зони, що створить передумову для військового втручання. Проте на таку ініціативу Франції в РБ ООН наклали вето Росія та Китай, які під час голосування щодо резолюції по Лівії утрималися. Росія всіляко намагається зашкодити втручанню західних держав у Сирію, боячись втратити останній оплот свого впливу на Близькому Сході після Холодної війни [5].

Можливе повалення режиму Асада усуває дві з трьох головних проблем, які стоять перед близькосхідною політикою Франції.

1) Усунення Асада веде за собою втрату головного союзника Ірану. Ірансько-сирійський союз заснований лише на антиамериканській й

антисіоністській ідеології та підтримці ліванських шиїтів з «Хізболли» й палестинської «ХАМАС». Режим М. Ахмадінежада стане ще більш ізольованим. Іран перестане через територію Сирії фінансувати «Хізболлу». У Заходу з'явиться додатковий інструмент протидії ядерній програмі Тегерану.

2) Падіння Асада ставить крапку на суперництві Сирії з Францією за вплив у Лівані. Сирія більше не зможе озброювати «Хізболлу» та деструктивно впливати на ситуацію в Лівані. Зникне перешкода для реалізації економічних інтересів Франції в мальовничій середземноморській країні.

Натомість, видається малоймовірною можливість ізраїльсько-сирійського діалогу за посередництва Франції. Попри свою антисіоністську ідеологію та невизнання Ізраїлю, Асад поважає перемир'я, підписане з Єрусалимом. Психологія Ізраїлю зводиться до того, що авторитарний режим — стабільний режим та дотримується миру. В травні, коли відзначали річницю початку Семиденної війни, сирійці на кордоні влаштували провокацію з метою показати, як падіння режиму Асада може загострити близькосхідний конфлікт.

У листопаді міністр закордонних справ Франції Ален Жюппе оголосив Національну Раду Сирії, сформовану на території Туреччини, «законним партнером, з яким ми хочемо працювати». Така поспішність та першість французів повторює визнання Парижем Національної Перехідної Ради Лівії в березні як єдиної легітимної влади в країні.

Крім того, Франція за підтримки Туреччини виступає за створення закритої повітряної та буферної зони на півночі Сирії, яка покликана не лише захистити мирне населення, але й забезпечити можливу підтримку Вільній сирійській армії, яка нині нараховує 15 тис. дезертирів з регулярної армії, з території країни. Франція разом з іншими країнами планують використати внутрішню військову опозицію для повалення режиму Асада. Існує також і можливість використання території Туреччини як тилу для обмеженого обережного гуманітарного втручання НАТО без наступальної операції [6].

Варто зазначити, що плани Франції суперечать рішенню ЛАД, яка призупинила членство Сирії, суворо засудила репресії, проте заперечує будь-яке іноземне втручання Заходу у внутрішні справи держави.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1) Країни середземноморського басейну завжди були сферою інтересів Франції, на які вона прагнула поширити свій вплив незалежно від політичного режиму в цих державах.

2) Франція виявилася неготовою сприйняти арабські революції й на початковому етапі стала заручницею подій.

3) Розростання революційних мас спричинило поворот Франції від підтримки диктаторських режимів до їх повалення та встановлення демократії.

4) Сирія займає центральне місце в близькосхідній політиці Франції за президентства Н. Саркозі.

5) Режим Б. Асада перешкоджає проникненню Франції в Ліван та підтримує ядерну програму Ірану.

6) Франція виступає за негайну відставку Б. Асада та готова повторити лівійський сценарій, проте Росія та Китай накладають вето на резолюцію РБ ООН, яка би передбачала створення таких умов.

7) Режим Б. Асада опинився в глибокій ізоляції після рішення ЛАД та приречений на загибель, яка чим швидше відбудеться, тим менше буде жертв серед мирного населення.

8) Військова операція Франції в Лівії та можливе втручання у внутрішні справи Сирії зменшили рейтинг Н. Саркозі напередодні президентських виборів, що відбудуться в квітні 2012 р.

Література:

1. Реакция Франции на «арабскую весну»: старые ориентиры новой внешней политики. Н. В. Мохов, И. М. Мохова//Институт Ближнего Востока [електронний ресурс — http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/19–07–11c.htm]
2. Союз заради Середземноморя чи Середземноморя заради Франції/Олександр Сушко — ДТ — № 27, 19 липня 2008.
3. Сирия в контексте ближневосточной политики Франции. Ю. В. Зинькина//Институт Ближнего Востока [електронний ресурс — http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/25–11–07c.htm]
4. О политики Франции на Ближнем Востоке. Е. Е. Кирсанов//Институт Ближнего Востока [електронний ресурс — http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/25–10–09c.htm]
5. Сирийский кризис сеет раздор в отношениях Парижа и Москвы («Le Figaro», Франция). Пьер Авриль (Pierre Avril). 08/09/2011.

[електронний ресурс -http://inosmi.ru/politic/20110908/174387840.html]
6. Франция готовиться к вмешательству в Сирии? («Point», Франция). Армен Арефи (Armen Arefi). 30/11/2011. [електронний ресурс -http://inosmi.ru/asia/20111130/178870831.html]

Ярошенко Е. В. Французско-сирийские отношения в контексте «арабской весны»

Раскрываются общие принципы ближневосточной политики Франции, французско-сирийские отношения накануне «арабской весны», позиция Франции касательно ситуации в Сирии.
Ключевые слова: *«арабская весна», авторитарные режимы, ближневосточная политика Франции, Средиземноморский бассейн, вмешательство во внутренние дела.*

Iaroshenko I. France-Syria Relations in context of the Arab Spring

Reveals fundamental principles of the French Middle East policy, France-Syria relations on the eve of the Arab Spring, French stance on the situation in Syria.
Keywords: *Arab Spring, authoritarian regimes, French Middle East policy, Mediterranean Basin, interference in domestic affairs.*

УДК 66.4 (4 Сир)

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СИРІЙСЬКОЇ АРАБСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ПОЧАТКУ XXI ст.

Ібрагім Мохаммад Гіас©

Аспірант кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглянуті головні напрями регіональної політики Сирійської Арабської Республіки після окупації Іраку американсько-британськими військами, особливої уваги надано її взаєминам із Турецькою Республікою й Ісламською Республікою Іран та специфіці зовнішньополітичного процесу в країнах Арабського Сходу.

Ключові слова: *зовнішня політика, сирійсько-турецькі відносини, регіон, курдське питання.*

Зовнішньополітичний процес як вагома частина політичних процесів сучасного світу останніми роками дедалі активніше стає об'єктом серйозного дослідницького інтересу. Цьому сприяє, з одного боку, розвиток політологічної теорії міжнародних відносин і, зокрема, посилення уваги до аналізу їхньої суб'єктної основи, а з іншого — збереження й навіть посилення, незважаючи на всі пророцтва, значення державного суверенітету.

«Класичний» інструменталістський підхід до дослідження проблематики зовнішньополітичного процесу базується на пріоритеті нормативно-правового й функціонального начал при розгляді окремих елементів суб'єктної бази. Йдеться про конституційно-правові основи політичного ладу, особливості функціонування окремих зовнішньополітичних інститутів, як інкорпорованих у загальну систему державного управління, так і тих, що відносяться до сфери громадянського суспільства. Даний метод дозволяє з'ясувати ту конкретну роль, яку відіграють у зовнішньополітичному процесі окремі політичні актори: президент чи прем'єр-міністр, уряд чи окремі його представники, парламент, неурядові організації, громадська думка, академічні кола й експертне товариство, засоби масової комунікації, регіони.

Водночас інструменталістський підхід має істотні обмеження, пов'язані передусім з тим, що він не забезпечує розуміння внутрішньої мотивації зовнішньополітичного процесу, не дозволяє з'ясувати його внутрішню логіку, яка не обов'язково замикається на організаційно-правові аспекти політичного процесу. Особливо ця обставина актуальна для політичних режимів незахідного геополітичного простору, і в першу чергу країн Близького Сходу, чия парадигма політичного розвитку істотно відрізняється від тієї, що описується західною нормативною теорією.

Ще за радянських часів російський дослідник А. Б. Зубов зазначив, що представницька система, яка привилась на Сході, «породила надто специфічні форми, незнайомі історикам політичних закладів у Західній Європі. Домінантні партії, особистісні орієнтації, прагнення до консенсусу, ієрархічність, відданість харизматичним лідерам є лише деякими з таких проявів своєрідності адаптації парламентської демократії на сучасному Сході» [1, с. 360].

Специфіка зовнішньополітичного процесу в близькосхідних країнах, і Сирії серед них, багато в чому випливає з переважання виконавчої влади в політичній системі зазначених країн, традиційно гіпертрофованій ролі держави у східних суспільствах. На думку сучасного російського дослідника О. Д. Воскресенського, ця роль полягає в тому, що держава виступає в якості «централізованого носія ціннісних, морально-релігійних критеріїв, що прагне контролювати всі соціальні практики» [2, с. 34]. Що ж стосується суб'єктної основи політичних процесів, то важливим є висновок про те, що «політично значимі посади в країнах такого роду нерідко не мають чітко окреслених меж, державна бюрократія може фактично перетворитися в партію (точніше — партію влади), а армія — виступити в ролі уряду» [2, с. 27].

Отже, переважну роль у зовнішньополітичному процесі країн Близького Сходу відіграють не політичні інститути, а бюрократична компонента. Концептуальні ж і доктринальні основи зовнішньої політики в арабських близькосхідних країнах виражені слабо: формулювання зовнішньополітичного курсу, як правило, здійснюється у вигляді знакових послань, виступів і навіть інтерв'ю та статей у пресі лідерів держав та осіб, що найбільшою мірою причетні до зовнішньополітичного процесу. До того ж у Сирії до останнього часу не допускалося появи активної опозиції у вигляді партій, що хоча й відтіснена від процесу формування зовнішньополітичного курсу, вже в силу самого факту свого існування,

присутності в парламенті, могла б виступати з його критикою, виражати думку значної частини суспільства.

Положення конституцій країн Машрику, що стосуються зовнішньої політики, визначають правові рамки її формування й реалізації, але міжнародному курсу в них надається мало уваги. Значна частина цих документів присвячена політичній системі та її складовим, соціальним гарантіям держави та її ролі в економіці. Зовнішньополітична частина, як правило, є надто ідеологізованою, зокрема, в преамбулі Конституції Сирії від 13 березня 1973 р. говорилося про необхідність «мобілізації всіх можливостей арабських народних мас у їхній боротьбі проти сіонізму й імперіалізму» [3, с. 286] (це положення залишилося в Основному законі країни й після проведення конституційного референдуму 26 лютого 2012 р.).

Таким чином, сирійська Конституція називає супротивником усіх арабських держав ідеологічні концепції (сіонізм та імперіалізм), що, втілюючись у конкретній політиці, створюють загрозу Сирії й усьому арабському світу. Незважаючи на те, що згадування в Конституції 1973 р. сіонізму й імперіалізму на перший погляд виглядає анахронізмом, для Сирії це й досі актуально внаслідок окупації Ізраїлем з 1967 р. Голанських висот і неприйняття офіційним Дамаском політики США на Близькому Сході.

Щоправда, коли 17–21 червня 2000 р., після п’ятнадцятилітньої перерви, в Дамаску відбувся IX регіональний з’їзд сирійської Баас (Партії арабського соціалістичного відродження), який обрав Башара аль-Асада регіональним секретарем партії й висунув його кандидатуру на посаду президента, з програми правлячої партії були вилучені звичні положення про боротьбу з імперіалізмом, міжнародною й арабською реакцією, хоча залишилася згадка про «сіоністський проект», що торпедує близькосхідне врегулювання. З’явилися й нові істотні моменти, які стосувалися «встановлення однополюсного світового порядку» й «американської гегемонії над світом», необхідності протидії цьому новому диктатові, що «ускладнює прогрес народів відповідно того вибору, який вони зробили, придушує їхню свободу, національну гідність і суверенітет». Показово, що з’їзд починався й закінчувався баасистським закликом 1940-х рр.: «Арабська нація єдина, її місія безсмертна», який зайвий раз продемонстрував живучість ідеї, а точніше народної мрії про арабську солідарність [4].

Істотні зміни в регіональну політику Сирійської Арабської Республіки (САР) внесла окупація Іраку американсько-британськими військами навесні 2003 р., що призвела до трансформації політичного обличчя Близького Сходу й зміни балансу сил у регіоні. Присутність американських військ у безпосередній близькості від національних кордонів змусила ключові держави регіону — Сирію, Туреччину й Іран переглянути попередні позиції щодо проблеми регіональної безпеки й задуматися про необхідність створення нової регіональної структури на Близькому Сході.

Враховуючи той тиск, який США чинили на Сирію й Іран, ставало очевидним прагнення прагматичного керівництва цих держав зблизитися для визначення єдиної позиції з гострих регіональних проблем. Мова йшла передусім про Ірак та іракську проблему, що загрожувала безпеці всіх трьох держав у випадку розколу Іраку. Ані Сирія, ані Туреччина, ані Іран не хотіли, щоб у Багдаді утвердилася ворожа їм влада, і намагалися не допустити виникнення незалежної курдської держави на півночі Іраку. З іншого боку, ці три країни були зацікавлені у зміцненні як двосторонніх, так і тристоронніх політичних і торговельно-економічних відносин. Актуальним видавався також і розвиток культурних зв'язків для згладжування традиційної настороженості, що існувала між їхніми народами. Згадані держави прагнули до створення нового балансу сил у регіоні задля заповнення політичного вакууму, що виник після падіння Багдаду. Об'єднавшись, вони розраховували послабити політичний тиск США на країни регіону й оперативно реагувати на дії Ізраїлю. Водночас керівники Сирії, Туреччини й Ірану займали ясну й чітку позицію щодо протидії міжнародному тероризму, криваві акції якого тоді торкнулися цих держав.

Як наголошували керівники САР, Туреччини й Ірану, об'єднуючи свої сили й позиції, вони не прагнули до створення будь-якого стратегічного союзу в регіоні, а були спонукувані бажанням зробити регіон більш стабільним в умовах нових політичних реалій. Державні й політичні діячі цих країн неодноразово виступали проти блокової політики й військових союзів та закликали до розвитку добросусідських відносин між усіма країнами Близькосхідного регіону [5].

З того часу відбулася низка спроб з боку трьох країн до побудови більш дружніх взаємин і проведена певна робота з розвитку їхнього співробітництва. Зокрема, візит президента Сирії Б. Асада до Туреччини на початку січня 2004 р., основні параметри якого були

узгоджені з Іраном, сприяв подальшій нормалізації та всебічному прогресу відносин між країнами. А в ході переговорів прем'єр-міністра Туреччини Р. Т. Ердогана в Тегерані з президентом Ісламської Республіки Іран (ІРІ) М. Хатамі 27 липня 2004 р. обговорювалася можливість тіснішого зближення трьох країн для вирішення політичних питань регіону [6].

Наступний візит прем'єр-міністра Туреччини до САР був результатом переговорів лідерів трьох держав з метою політичної координації й гарантування безпеки Сирії, Туреччини й Ірану. Причому велику роль у налагодженні таких контактів відіграло поліпшення сирійсько-турецьких відносин, що отримало значний розвиток з початку 2000 р. В Туреччині добре розуміли, що без участі Сирії навряд чи можна добитися успішного й міцного вирішення регіональних проблем. Не випадково ще в червні 2002 р. начальник Генерального штабу Х. Туркмані відвідав із візитом Туреччину, за підсумками якого була підписана «Рамкова угода про освітнє, технічне й наукове співробітництво у військовій сфері» та «Угода про співробітництво у військовій освіті». Іншою важливою подією став офіційний візит до Туреччини міністра закордонних справ Сирії Фарука аш-Шараа в січні 2003 р., в ході якого були розглянуті двосторонні відносини, а також регіональні й міжнародні питання [7]. Наступного ж місяця був укладений договір про розвиток економічних відносин між Сирією й Туреччиною.

Нового імпульсу сирійсько-турецькі відносини набули у зв'язку з війною в Іраку, візит сирійського прем'єра Мухаммада Мустафи Меро після 17-літньої перерви мав продемонструвати рівень розвитку двосторонніх відносин і визначити спільну позицію щодо окупації Іраку й присутності американських військ у регіоні [8]. Загалом з моменту приходу до влади в САР Б. Асада, а в Туреччині — поміркованоісламістського уряду Партії справедливості й розвитку у відносинах двох країн відбулися помітні зрушення в бік зближення, взаєморозуміння й довіри, зміцнення економічного співробітництва. Значною мірою цьому сприяв історичний візит до Туреччини сирійського президента Б. Асада у січні 2004 р. — перший візит глави Сирії з моменту завоювання нею незалежності, внаслідок чого вдалося розбити лід, який сковував взаємини двох держав протягом більш, ніж півстоліття, створити новий клімат довіри між керівниками й покласти початок формуванню нової геополітичної ситуації на Близькому Сході.

В інтерв'ю арабським ЗМІ Б. Асад підкреслив тоді, що «сучасний стан сирійсько-турецьких відносин відзначається перехідним станом від обопільної недовіри до атмосфери повної взаємної довіри» [9]. Вже 19 липня 2004 р. в Дамаску відбулося засідання спільної сирійсько-турецької техніко-економічної комісії, присвячене питанню створення зони вільної торгівлі [10]. В ході візиту прем'єр-міністра Сирії Мухаммада Наджі аль-Отарі в липні 2004 р. в Анкару Туреччина заявила про свою підтримку сирійської позиції щодо Голанських висот і погодилася виступити посередником у поновленні мирних переговорів між Сирією й Ізраїлем. Була також досягнута домовленість про відкриття чотирьох нових повітряних коридорів між САР і Турецькою Республікою (ТР) та додаткових консульств на сирійсько-турецькому кордоні. Всього ж протягом 2000–2004 рр. між Сирією й Туреччиною відбувся обмін півсотнею візитів на рівні міністрів двох країн [11].

Проте, незважаючи на позитивні зрушення у взаєминах цих трьох надто різних за державним ладом, населенням, віросповіданням та іншими ознаками країн, і збіг їхніх позицій з низки регіональних та міжнародних проблем, у них залишались власні геостратегічні й економічні інтереси, що ускладнювали зближення. Це передусім проблеми історичного й територіального характеру, що торкалися життєвих інтересів сторін, адже історія арабсько-турецьких відносин нараховувала кілька століть і характеризувалась у цілому настороженістю, а в деяких випадках навіть ворожістю. Арабським народам було непросто забути чотири століття панування Османської імперії, а Туреччина затамувала образу на арабські країни, в т. ч. й на Сирію, що воювали проти Порти на боці Антанти під час Першої світової війни.

Зі свого боку, Сирія не могла забутися, що в обмін на нейтральну позицію Туреччини щодо нацистської Німеччини, Франція в 1938–1939 рр., у порушення ст. 4 Договору про мандат Ліги Націй, на підставі якого Парижу було передано в квітні 1920 р. управління над Сирією й Ліваном, передала Туреччині частину сирійської території — Александреттський санджак (Іскендерун). 29 червня 1939 р. ТР анексувала цю територію, що викликало гострий протест з боку Сирії, яка різними шляхами виражала свою незгоду. З 1950 р. проблема Іскендеруна почала використовуватися в якості внутрішньополітичного аргументу в пропагандистській діяльності як чинник ненасильницького відчуження сирійської території. На всіх офіційних картах Сирія включала Іскендерун до своїх кордонів.

Лише на поч. 2000-х рр. щодо спірних територій почали відбуватися певні позитивні зміни: на карті Комп'ютерного товариства Сирії, до складу засновників якого входить президент САР Б. Асад, при описанні сирійсько-турецького кордону Іскендерун був включений до меж Туреччини. Але, незважаючи на певні позитивні зрушення, що відбувалися в зв'язку з процесом зближення між обома країнами, ця тема до початку 2005 р. продовжувала залишатися перешкодою на шляху сирійсько-турецького порозуміння. Маючи зручний порт на Середземному морі й будучи місцем злиття трьох річок, ця територія мала для Сирії стратегічне значення. Кожен рік у САР відзначалась річниця відторгнення цієї землі, активно діяла створена в 1970 р. громадська організація «За визволення Іскендеруна».

Такі настрої зберігалися й серед багатьох представників політичної еліти САР, не випадково під час свого візиту до Туреччини Б. Асад не піднімав цю гостру тему. У новому політичному керівництві Сирії виходили з того, що коли Дамаск зацікавлений у нормалізації відносин із Анкарою, то йому не слід порушувати проблему Іскендеруна. Лише на початку 2005 р., коли візити в Дамаск Президента Турецької Республіки Ахмеда Неджета Сезера й Прем'єр-міністра Туреччини Реджепа Таїпа Ердогана відкрили шлях до плідної дискусії між двома країнами, сирійський уряд заявив, що він більше не має претензій до суверенітету над провінцією Хатай. Але, з іншого боку, офіційно так і не було задекларовано, що Сирія зрікається своїх прав на суверенітет над згаданим районом.

Окрім територіального спору, між двома державами гостро стояло питання про розподіл водних ресурсів найголовніших річок, які протікають територіями Сирії й Туреччини, — Євфрату, Асі-Оронта, Африна, Балиха і Хабура. У зв'язку із посушливими кліматичними умовами воду на Близькому Сході можна використовувати як стратегічну зброю, адже хоча щорічно Євфрат дає в середньому 30 млрд. куб. м води, турецькі греблі загальним об'ємом 48,5 млрд. куб. м значно зменшували кількість води, що надходила в Сирію. Сирійська сторона вважала, що оскільки води Євфрату ділять між собою три країни (Туреччина, Сирія, Ірак), то й використання ресурсів цієї 3065-км ріки має визначатися трьома сторонами.

На сьогодні водний баланс Сирії складає 21,46 млрд. куб. м, за сирійсько-турецькою угодою 1987 р. Анкара передає Дамаску 15,8 млрд. куб. м (500 куб. м на сек.). Але після завершення в 1990 р.

будівництва турецької греблі «Ататюрк» висотою 169 м і довжиною 1820 м частка Сирії істотно зменшилася, замість того, щоб збільшити площу зрошуваних земель для забезпечення свого населення, що подвоюється кожні 25 років, Сирія почала відчувати потребу у воді. За оцінкою сирійських експертів будівництво греблі й утворення однойменного водоймища «Ататюрк» спричинили у Сирії нестачу води з Євфрату й Тигру від 7 до 9 млрд. куб м. До того ж ТР не підписала протокол ООН про правила використання міжнародних вод у несудноплавних цілях від 31 травня 1997 р. й продовжує вважати Тигр і Євфрат однією річкою, оскільки вони зливаються на півдні Іраку в Шатт-ель-Араб, і не визнає їх у якості міжнародних вод, визначаючи як «води, що виходять за кордони».

Таким чином, ані Сирія, ані Ірак не можуть контролювати проекти будівництво гребель на цих ріках, зі свого боку, Туреччина критикує Сирію за нераціональне використання води. Туреччина вважала, що для САР залишається достатня й навіть надмірна кількість води, але внаслідок технічної відсталості вода використовується неефективно. Крім того, офіційна Анкара стверджувала з питання річки Асі-Оронта, що бере свої витоки в Сирії і йде далі в Туреччину, сирійська сторона не враховувала потреби Туреччини: 98% вод річки використовувалось Сирією й Ліваном і лише 2% вод залишалось на долю Туреччини.

Незважаючи на те, що водна проблема неодноразово розглядалася в ході різних двосторонніх переговорів, вона продовжувала зберігати структурний характер між двома державами. Але і щодо неї окреслились певні зрушення: прем'єр-міністр М.Н. аль-Отарі під час свого візиту до Туреччини в липні 2004 р. повідомив турецькі власті про готовність Дамаска переглянути глибину водного сирійсько-турецького кордону в Середземному морі з 35-ти до 12-ти миль для заохочення судноплавства Туреччини.

Спільною для всіх трьох країн проблемою, що надто загострилася після іракської війни, було курдське питання — одна з головних проблем для країн Близькосхідного регіону, серйозний дестабілізуючий чинник їхнього внутрішньополітичного життя. Прагнення курдів, одного з найдавніших і самобутніх народів даного регіону, до національного самовизначення не знаходило відповідного бажання вирішити питання політичним шляхом у керівництва держав, на території яких вони проживали. Сирія, Туреччина й Іран категорично виступали проти об'єднання курдів у єдину державу, оскільки, на думку лідерів цих країн,

створення незалежної курдської держави неминуче призведе до значних територіальних втрат і небажаних змін у розстановці політичних сил у регіоні.

Незважаючи на свою численність (бл. 40 млн. чол. разом із діаспорою), курди ніколи не мали повноцінної державності, причому абсолютна більшість курдів — бл. 20,5 млн. чол. мешкає в Туреччині, біля 6,8 млн. — в Ірані, більше 6,2 млн. — в Іраку й бл. 3 млн. в Сирії [12, p.231]. Найгостріше всього курдська проблема стояла в Туреччині, оскільки її керівництво з часу кемалістської революції зайняло жорстку позицію щодо можливості курдської автономії, що викликало неодноразові протести курдського населення. Й оскільки історія вирішення курдського питання з боку турецьких властей йшла шляхом в основному силових методів, створена в 1978 р. лівосоціалістична Робітнича партія Курдистану (РПК) оголосила офіційній владі Туреччини війну, що з невеликими перервами триває до сьогодні. Табори РПК розташовувались також на території Ірану й до 1998 р. — Сирії.

До 2000-х рр. РПК виступала з радикальними вимогами надання турецькому Курдистану політичної автономії з подальшим відокремленням від Туреччини. Ситуація в Іранському Курдистані також залишалася нестабільною, незважаючи на заборону діяльності політичних партій у 1980 р. аятолою Хомейні, іранським курдам вдалося зберегти свій рух за автономію й політичні організації. Різних позицій у курдському питанні дотримувалися іранські «консерватори» й «реформатори»: якщо перші виступали проти будь-якої автономії курдів, то іранські «реформатори» на чолі з президентом у 1997–2005 рр. Мохаммад Хатамі старалися пом'якшити напруженість між іранськими курдами й центром у рамках висунутої ними програми діалогу цивілізацій. Варто також відзначити, що іранські курди співпрацювали з політичними партіями Іракського Курдистану й підтримували їхні плани створення широкої національно-територіальної курдської автономії.

Сирія відіграла особливу роль у політиці курдських організацій, у т. ч. РПК, але водночас офіційний Дамаск виступав за дотримання національних інтересів і територіальної цілісності всіх близькосхідних держав. Підтримка Сирією РПК, що вважається в Туреччині терористичною організацією, викликала в минулому неодноразові протести з боку турецького керівництва, а проблематичний у цілому характер відносин між двома країнами з курдського питання домінував з часу набуття Сирією повної незалежності в 1946 р.

Але в Дамаску добре усвідомлювали, що навряд чи САР зможе довго й успішно протистояти Туреччині, тому перший крок до примирення зробила Сирія. Розрив із РПК і ліквідація її представництва в Сирії й контрольованих Дамаском районах Лівану в жовтні 1998 р. усунули головну перешкоду на шляху нормалізації двосторонніх сирійсько-турецьких взаємин. А переговори попереднього місяця в прикордонному турецькому місті Адана турецького й сирійського генералів А. Атеша й А. Бадра Хасана увінчалися підписанням відповідного договору, за яким Сирія припинила надавати підтримку РПК і вислала її лідера А. Оджалана за межі своєї території. Сирія також зобов'язалась не давати дозвіл на перебування в країні інших членів організації, закрити табори РПК, заарештувати деяких членів організації та ін. В рамках цих зобов'язань було прийнято рішення щодо реалізації таких заходів як створення прямої телефонної лінії між двома країнами й призначення спеціальних представників для проведення спільних інспекцій. Сирія не лише припинила підтримку РПК, але й спільно з турецькою стороною організувала проти неї низку операцій на сирійській території та передала Анкарі заарештованих членів організації [13].

Проблема нормалізації відносин із Туреччиною почала поступово займати дедалі більше місце в регіональній політиці Сирії, водночас окреслилося зближення з курдського питання і в турецько-іранських взаєминах. В ході переговорів прем'єр-міністра Туреччини Р. Т. Ердогана з президентом ІРІ Хатамі в Тегерані 27 липня 2004 р. обговорювалася можливість розроблення спільного рішення трьох країн, щоб не допустити створення курдської держави на півночі Іраку. Турецька дипломатія тоді вела масовану політичну кампанію задля зриву будь-яких спроб курдських керівників на півночі Іраку перетворити місто Кірку на столицю автономного курдського району. Під час зустрічі з Хатамі турецький прем'єр висловив міркування про те, що розкол Іраку матиме негативні наслідки й для сусідніх держав — Сирії та Ірану, тому цим країнам варто об'єднати свої зусилля, щоб не допустити розпаду Іраку. В ході переговорів у Тегерані Р. Т. Ердоган ознайомив турецьку сторону з результатами спільної роботи спецслужб Сирії й Туреччини проти РПК і запропонував, щоб відповідні відомства Ірану також підключились до цієї роботи. За результатами візиту Р. Т. Ердогана очікувалось підписання турецько-іранських угод про співробітництво спецслужб трьох країн і включення РПК офіційним Тегераном до списку терористичних організацій [6].

Але відносини ІРІ з Туреччиною складалися непросто: зближення Туреччини і США, членство ТР в НАТО, турецько-ізраїльське військове співробітництво, що виступало одним із ключових моментів американського плану зі створення на Близькому Сході «нового регіонального порядку»,— все це викликало занепокоєність Ірану. Серйозною проблемою ірансько-турецьких відносин стало їхнє суперництво за вплив у Центральній Азії й на Південному Кавказі, оскільки Іран об'єктивно був конкурентом ТР в цих регіонах. У своїй економічній стратегії Іран зацікавлений у забезпеченні ринків для своїх промислових товарів, видобутку нафти й природного газу, розвиткові мережі з транспортування енергоносіїв до держав Центральноазійського регіону.

Ці ж цілі переслідувала й Туреччина: вже в другій половині 1990-х рр. у Центральній Азії діяло більше 3 тис. турецьких компаній, а щорічний обсяг турецького експорту в цей регіон склав протягом зазначеного періоду більше $ 10 млрд. Щоправда, з приходом президента Хатамі політика ІРІ в Центральноазійському регіоні дещо активізувалася, розширились економічні зв'язки. Використовуючи міцні відносини з Туркменістаном і деякими іншими державами регіону, Іран намагався перехопити проект доставки нафти й газу з Центральної Азії.

На тлі триваючого азербайджансько-вірменського конфлікту, в оцінці якого ІРІ і ТР розходились, Іран мав чималі труднощі у своїх взаєминах із Азербайджаном, що орієнтувався на США і Туреччину. Невирішеність проблеми використання багатств і надр Каспію на тлі нестабільного внутрішньополітичного становища в регіоні також спричинила невдоволення Тегерана. Певна напруженість у відносинах Туреччини й ІРІ була пов'язана також і з тим, що Іран підтримував у Туреччині радикальні ісламістські угруповання («Ісламський рух», «Селям». «Хезболла» та ін.). Але поліпшення ірансько-турецьких відносин на поч. 2000-х рр., обмін візитами високих політичних діячів двох країн, зближення їхніх позицій з важливих міжнародних і регіональних проблем свідчили про нову розстановку політичних сил у регіоні в зв'язку з іракською війною й загостренням відносин між США і низкою країн Близького Сходу на тлі масованої військової присутності США в регіоні.

На відміну від Туреччини, ірансько-сирійські відносини відзначалися тривалою дружбою й активним співробітництвом з різноманітних проблем внутрішнього й зовнішньополітичного життя обох країн. Спостерігалась спільність підходів Сирії й Ірану до оцінки зовнішньополітичної обстановки як у регіоні, так і в світі, а САР була

єднальною ланкою між Іраном і арабським світом. Сирія була єдиною державою арабського світу, що протягом усієї іракськo-іранської війни 1980–1988 рр. надавала Ірану політичну й моральну підтримку. Обидві країни були зацікавлені в розвиткові торговельних і економічних відносин, існував договір про військово-технічне співробітництво Сирії й Ірану та про їхню взаємодію в галузі ядерних досліджень.

Стійку тенденцію до поглиблення сирійсько-іранських відносин мав і механізм військово-політичної підтримки, що склався: керівництво двох країн проводило регулярні консультації в зв'язку з ситуацією в Лівані, перебігом близькосхідного врегулювання, іранською ядерною проблемою та з питання регіональної безпеки в Перській затоці. Сирія й Іран підтримували тісні фінансові й політичні відносини з ліванською «Хезболлою», що є чи не найактивнішою ісламістською шиїтською організацією на Арабському Сході, зарахованою Сполученими Штатами до терористичних.

Зі спільних позицій виступали Сирія й Іран і щодо палестинської проблеми, підтримуючи «інтифаду» та боротьбу палестинського народу за створення своєї держави. На початку липня 2002 р. в Тегерані з офіційним візитом перебував міністр закордонних справ САР Фарук аш-Шараа, який обговорив з президентом Хатамі становище на окупованих палестинських територіях. Хатамі наголосив на підтримці ІРІ боротьби палестинці і висловився за об'єднання сил ісламських держав у цей складний період. Палестинська проблема обговорювалась також і в ході візиту міністра закордонних справ ІРІ Камаля Харазі до Сирії в листопаді 2002 р. Під час його зустрічі з президентом Б. Асадом обидві сторони відзначили спільність позицій і надійність двосторонніх відносин. Підтримка палестинської «інтифади» стала предметом обговорення в ході переговорів у Тегерані в грудні 2002 р. прем'єр-міністра САР Мухаммада Мустафи Меро з президентом ІРІ Мухаммадом Хатамі. Основна проблема в сирійсько-іранських відносинах — заборгованість Дамаска Тегерану, була вирішена ще в 1999 р.

Сирія надавала сприяння політиці ІРІ в арабських країнах, намагаючись пом'якшити розгортання в них антиіранської пропаганди, виступала посередником у вирішенні територіального спору ІРІ з ОАЕ, намагалася регулювати розвиток відносин з Ліваном та іншими арабськими країнами. Активно розвивались сирійсько-іранські культурні зв'язки, в Дамаску працював культурний центр ІРІ, що займався поши-

ренням знань мови, культури, мистецтва й історії Ірану; діяли шиїтські школи, фінансовані Тегераном.

Однак зближенню Туреччини, Сирії й Ірану заважали не лише існуючі внутрішні територіальні й політичні спори, головне полягало в тому, що ці країни займали різне становище в своїх зносинах зі Сполученими Штатами. Сирія й Іран перебували серед країн, зарахованих США до переліку «держав, що надають підтримку тероризму», і мали з офіційним Вашингтоном проблемні стосунки, оскільки надавали підтримку радикальним палестинським та ісламським організаціям регіону (ХАМАС, «Хезболла», «Ісламський Джихад»). Вони ж були для США країнами, що становлять загрозу, також внаслідок наявності в них, як вважали в Пентагоні, зброї масового враження й присутності їхніх військових контингентів у Лівані. Після іракської війни саме Сирія й Іран перетворились на мішень для США.

На відміну від Сирії й Ірану, Туреччина довгі роки посідала становище союзника США у регіоні й підтримувала з ними досить близькі політичні, економічні й військові відносини за представницькою моделлю стратегічного партнерства. Відмінне становище цих країн щодо США було чинником, який ускладнював їхнє зближення, а також впливав на відносини з іншими державами регіону. У той час як Туреччина мала тісні зв'язки зі США і ЄС в силу своїх зносин із Заходом, Іран і Сирія знаходились тільки на початку шляху до налагодження повноцінних політичних і економічних контактів із Заходом, передусім країнами Євросоюзу.

З погляду Сирії й Ірану, країною, що створює головну загрозу регіональній безпеці на Близькому Сході, є Ізраїль, тому в основі зовнішньої політики офіційних Дамаска й Тегерана була боротьба проти Ізраїлю. Використання ідей арабського й іранського націоналізму, палестинської проблеми, підтримка радикальних організацій регіону в якості інструменту зовнішньополітичної діяльності цих держав, визначались завданнями боротьби Сирії й Ірану, яку вони вели проти Ізраїлю.

На відміну від офіційних Дамаска й Тегерана, у Туреччини склалися інші взаємини з Державою Ізраїль: в 1996 р. дві країни уклали договір про військове співробітництво, що викликав стурбованість Сирії й ІРІ. Для Туреччини було важливо мати союз з Ізраїлем, щоб чинити вплив на близькосхідну політику США. Зі свого боку, Ізраїль прагнув набути в регіоні мусульманського партнера, щоб таким чином полегшити своє входження в арабсько-ісламський світ. На думку сирійських та іранських

керівників, ізраїльсько-турецький союз представляв загрозу для країн регіону, лише в рамках близькосхідного врегулювання, де Туреччина виступала б у якості посередника, можна було б послабити негативний вплив цього союзу.

Таким чином, відмінності в становищі у міжнародній системі та наявні структурні проблеми ускладнювали протягом тривалого часу зближення Туреччини, Сирії й Ірану, але після іракської війн 2003 р. ситуація в регіоні почала змінюватися. З'явилися нові тенденції в політиці трьох сусідніх держав, посилились побоювання їхнього керівництва за національну безпеку. Зокрема, Туреччина, Сирія й Іран спільно виступили проти поділу Іраку й утворення незалежної курдської держави, для чого вдалися до рішучих заходів військово-політичного характеру.

Так, Військова консультативна рада Туреччини на своєму засіданні наприкінці 2004 р. розглянула питання про створення нового військового формування (5-ї бригади загальною чисельністю бл. 5 тис. чол.), діючого на сході Туреччини й дислокованого поблизу міста Ван. Анкара висловила готовність координувати дії цієї бригади з офіційним Тегераном і здійснювати спільні операції проти курдів на іракському кордоні. Причому Анкара не узгоджувала свої дії зі США й НАТО, що виступили проти створення цього з'єднання.

Острах виникнення курдської держави, а також криза в ізраїльсько-турецьких відносинах через позицію, зайняту Ізраїлем з низки регіональних проблем, особливо палестинської й курдської, змусили Туреччину активізувати свої дії в регіоні без урахування думки західних партнерів. Турецьке керівництво прекрасно усвідомлювало, що, діючи наодинці проти політики Вашингтона, воно навряд чи зможе добитися успіху, тому спільність завдань, які постали перед Туреччиною, Іраном і Сирією в регіоні після іракської війни, сприяла їхньому зближенню й координації дій.

Література:

1. Зубов А. Б. Парламентская демократия и политическая традиция Востока. — М.: Наука, 1990. — 392 с.
2. Политические системы и политические культуры Востока. — М.: Восток — Запад, 2007. — 829 с.
3. Конституция Сирийской Арабской Республики//Сапронова М. А. Государственный строй

и конституции арабских республик. — М.: МГИМО (У) МИД РФ, 2003. — С. 284–312.
4. ИТАР — ТАСС АТЛАС, 20.06.2000.
5. Аль-Ватан (Дамаск). — 2004, 09.08.
6. Аль-Марказ аль-иктисадий ас-сурий (Дамаск). — 2004, 27.07.
7. Gumhuriet (Анкара). — 2003, 15.01.
8. Gumhuriet (Анкара). — 2003, 30.06.
9. Аль-Васат (Манама). — 2004, 19.01.
10. Аль-Ватан (Дамаск). — 2004, 20.07.
11. Аль-Мустакбаль (Бейрут). — 2004, 13.07.
12. Milton-Edwards, Beverley. Contemporary Politics in the Middle East. — Cambridge: Polity Press, 2000. — 256 p.
13. Hurriet (Стамбул). — 2003, 05.10.

Ибрагим Мохаммад Гиас. Особенности региональной политики Сирийской Арабской Республики в начале XXI в.

Рассмотрены главные направления региональной политики Сирийской Арабской Республики после оккупации Ирака американо-британскими войсками, особое внимание уделено ее отношениям с Турецкой Республикой и Исламской Республикой Иран, а также специфике внешнеполитического процесса в странах Арабского Востока.
Ключевые слова: *внешняя политика, сирийско-турецкие отношения, регион, курдский вопрос.*

Ibragim Mohammad Gias. Peculiarities of the Syrian Arab Republic's regional policy at the beginning of the XXI-th c.

The article spotlights main directions of the Syrian Arab Republic's regional policy after Iraq's occupation by the American and British troops, special attention is paid to its relations with the Turkish Republic and the Islamic Republic of Iran and specificity of the foreign policy process in countries of the Arabian East.
Keywords: *foreign policy, Syrian-Turkish relations, region, Kurdish question.*

УДК 327 (477)

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА НІКОЛЯ САРКОЗІ

Бухарев С. В. ©

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Здійснена спроба прослідити еволюцію французької міграційної політики та дати прогнози відносно її майбутнього розвитку.

Ключові слова: *міграція, політика, Франція, Саркозі, вибіркова іммігграція, ЕС.*

Вступ. Історично склалось так, що Франція завжди була привабливою країною для мігрантів. Починаючи ще з 1789 року, із початком великої французької революції перші значні потоки мігрантів з європейських країн почали мігрувати до Франції у пошуках кращого життя. Із початком 20 ст. тенденція до збільшення іммігрантів тільки. Новим етапом в розвитку міграційної політики Франції стали 60-ті роки, коли після закінчення Другої світової війни Франція переживала економічне піднесення за рахунок впровадження зокрема «дерижизму», в зв'язку з чим існувала неабияка потреба в робочій силі. До того ж в 1961 році багато французьких колоній отримали незалежність при цьому зберігши економічні та культурні зв'язки із колишньою метрополією. Співпадіння даних факторів призвело до того що з 60-х років французький уряд починає проводити політику активної стимуляції трудової імміграції. Але згодом, подібна політика призвела до виникнення низки досить значних проблем соціально-економічного та етно-культурного характеру, актуальність яких з роками тільки збільшувалась і призвела до того, що вже в 90-х роках французький уряд був вимушений вводити все більш жорсткі заходи для обмеження імміграції, особливо за так званим її напрямом «об'єднання сімей». Не стало винятком з даної практики французького керівництва і перебування на посту президента Ніколя Саркозі, який ще будучи міністром внутрішніх справ Франції проявив себе як прихильник жорсткої імміграційної політики. На сьогодні будучи президентом Саркозі продовжує займати досить чітку та жорстку позицію стосовно іммігрантів та спільної імміграційної полі-

тики ЕС загалом дотримуючись ним же й запропонованої концепції «*вибіркової міграції*» (*«immigration choisie»*) [2], основні засади якої розглянемо нижче.

1. Специфіка міграційної політики Франції за часів президентства Ніколя Саркозі. Концепція «вибіркової міграції» («immigration choisie»)

Як вже було зазначено, активне формування політичної позиції Ніколя Саркозі щодо питань імміграції почалося ще із призначенням його на посаду міністра внутрішніх справ в 2002 році. Саме в період з 2003 по 2006 рік було прийнято ряд законів та постанов, які в цілому були спрямовані на обмеження імміграційних потоків та посилення контролю за нелегальною міграцією як за допомогою національних засобів впливу так й за рахунок посилення кооперації з основними «країнами-експортерами» іммігрантів. Умовною датою, коли остаточно була сформована концепція «вибіркової міграції» можна назвати липень 2006 року, коли вступив в силу закон про імміграцію ті інтеграцію, який передбачав перехід від імміграції на постійній основі, до «імміграції вибіркової». Згодом, вся імміграційна політика Франції, її внутрішні та зовнішні аспекти базувались саме на вдосконаленні та посилені основних положень які були викладені в тексті даного закону. Отже, враховуючи позицію викладену в даному законі, а також наступну політико-імміграційну практику, яку проводив і проводить на сьогоднішній день Ніколя Саркозі, спробуємо виділити ті основні засади на яких дана політика будується, а також ті проблеми які вона вирішує і які методи для їх вирішення застосовуються.

1) Стимулювання «потрібної» міграції. Даний принцип фактично передбачає, що за допомогою введення додаткових вимог до іммігрантів, що стосуються як їх матеріального так й соціального статусу. Франція буде отримувати лише «бажаних» іммігрантів, тобто тих, які перш за все мають освіту та є кваліфікованими працівниками. Зміна кон'юктури ринку, та нові умови виробництва, які на відміну від 60-х років потребують залучення висококваліфікованих робітників, зумовило те, що Франції доводиться відмовлятись від колишньої імміграційної політики спрямованої на залучення дешевої, але низькокваліфікованої робочої сили. Для подібних іммігрантів національне законодавство створює низку перепон для їх потрапляння на територію країни в той же самий час створюючи сприятливі умови для залучення висококваліфікованих спеціалістів. Більшість з даних процесів контролюються міністерством внутрішніх справ, заморських справ, місцевого самоврядування та

імміграції, яке на сьогоднішній день очолює Клод Жеан — один із найбільших прибічників політики Ніколя Саркозі, що працював з ним ще з 2002 року, і є прихильником такого ж жорсткого курсу імміграційної політики, що й чинний президент.

2) *Обмеження «імміграції з метою об'єднання сімей»*. Починаючи з 90-х років роль даного каналу імміграції постійно збільшувалась і на початок 2000-х років він став основним способом легальної імміграції до Франції. Подібний вид міграції має фактично три основні форми: по-перше це змішані браки, коли іммігрант (ка) укладає шлюб із громадянином (громадянкою), Франції що дозволяє йому претендувати на проживання на території держави; по-друге, це визнання батьківства або опікунства над дитиною, яка є громадянином Франції; по-третє, це безпосереднє «возз'єднання сімей», коли іммігрант мотивує своє бажання іммігрувати до Франції необхідністю приєднатись до членів родини, які легально проживають на її території. Звичайно, що як в першому так і в другому випадку подібний шлюб або визнання мають спекулятивний характер і є фіктивними. Отже, з метою зменшення іммігрантів, які потрапляють на територію країни подібним шляхом, в липні 2007 року був прийнятий закон, що посилив контроль за подібними шлюбами, а також відміняв гарантії надання постійного виду на проживання на території Франції, та посвідчення особи іноземця, одразу після вступу в шлюб чи визнання батьківства. Тепер спеціальні державні органи, в тому числі й консульства, повинні були відслідковувати кожен подібний запит, та за необхідності навіть проводити співбесіди із іноземцями, які подібним чином збирались «закріпитись» на території держави.

3) *Посилення боротьби із нелегальною міграцією.* Даний принцип став мабуть одним з основних під час перебування Ніколя Саркозі на посту президента Республіки. Багато роботи в даному напрямі проводилось не тільки на національному, але й на міжнародному рівні. В 2009 році особлива увага починає приділятись квотам на виселення нелегальних мігрантів, які були офіційно введенні ще в 2003 році**,** а також квотам на обмеження легальної міграції. Президентом була висунута ініціатива про встановлення прямої залежності квоти легальної міграції в рік від відсотку безробіття серед іммігрантів, які є громадянами країн що не входять до ЄС. Таким чином на наступний рік квота на легальну міграцію склала приблизно 180 тис. осіб**.** Було також посилено співпрацю із країнами які не є членами ЄС щодо репатріації нелегальних іммігрантів

назад до країни походження. Франція забов'язувалась надавати економічну та фінансову допомогу країнам, які в свою чергу вживали заходів щодо обмеження нелегальної еміграції з їх територій, а також вдосконалення механізмів репатріації нелегальних мігрантів. Подібна політика давала свої плоди. В 2008 році з країни було вислано приблизно 30 тис. нелегальних іммігрантів приблизно третина з яких покинули країну добровільно, однак при цьому отримавши грошову компенсацію.

4) Вдосконалення системи надання притулку. Даний напрямок імміграційної політики був визначений Саркозі також як один з пріоритетних ще в 2009 році в листі Саркозі до Екріка Бессона — міністра у справах імміграції, який згодом започаткував великі національні дебати щодо тих п'яти основних принципів, які були визначені президентом в листі. В процесі дебатів було зокрема визначено що необхідність вдосконалення системи надання притулку пов'язана з тим, що значна кількість іммігрантів висуває прохання про надання притулку фіктивно, тобто не будучи переслідуваними з певних причин у себе в країні, а просто намагаючись отримати кращі умови життя та праці у Франції. Тут до-речі необхідно зазначити, що подібну позицію Ніколя Саркозі висловлював під час подій «арабської весни» 2011 року [9], коли нелегальні іммігранти намагались потрапити з території Італії до Франції, нібито у пошуках притулку від політичного переслідування в Лівій, Тунісі чи інших країнах. Подібна жорстка позиція Франції на той час викликала значну напруженість у відносинах між двома країнами. З метою вдосконалення системи надання притулку, були введено таке поняття як «надійна країна», що дозволяло органам, що надають притулок достатньо швидко відмовити в його наданні тим персонам, які прибули з політично та економічно стабільних країн і не можуть надати достатньо доказів того, що вони є жертвами переслідування. З метою підвищення функціональності даної системи було також спрощена процедура і час розгляду (майже на 50%) клопотання про надання притулку.

5) Нова політика інтеграції іммігрантів. Цей принцип також був визначений в 2009 році, як основа нової імміграційної політики Саркозі і є мабуть, одним із найбільш суперечливих, та тих що викликає найбільше критики, оскільки зачіпає питання культурно-національні та релігійні. З метою сприяння інтеграції іммігрантів до французького суспільства під час президентства Ніколя Саркозі, від них стали вимагати підписання контракту щодо поваги французького способу життя, історичних та культурних цінностей, були введені спеціальні екзамени на знання

французької мови, для тих, хто її не знав, була розроблена система спеціальних прискорених курсів, на яких іммігранти були забов'язанні вивчати французьку мову та знайомитись з основами французької культури. Відповідність всім вищезазначеним вимогам стала на пряму впливати на вірогідність отримання візи та дозволу на постійне проживання на території Франції. Було також запроваджено програму, шляхом додаткового фінансування та більш ширших соціальних гарантій, вирішити проблему передмість та так званих «неблагополучних кварталів», в яких більшість населення складають саме іммігранти. Однак даний аспект виявився найтяжчим, оскільки розширення соціальних гарантій та додаткова грошова допомога зумовили зростання рівня безробіття серед іммігрантів, які знаходячись на державному утриманні достатньо часто не бажають працювати. Безробіття в свою чергу підвищує рівень злочинності.

Отже, проаналізувавши п'ять вищезазначених напрямів, які стали пріоритетними в імміграційні політиці Ніколя Саркозі, а також коротко описаний історичний досвід країни стосовно імміграційної політики, можемо сказати що із приходом до влади чинного президента республіки спостерігається достатньо швидкий перехід від ліберального ставлення до міграційних процесів — від політики «постійної міграції» до більш жорсткого та консолідованого регулювання імміграційної політики — «вибіркової імміграції», що однак зумовлено достатньо об'єктивними внутрішніми соціально-економічними та зовнішньополітичними причинами.

2. Зовнішньополітичні ініціативи Н. Саркозі стосовно спільного регулювання імміграційних процесів в рамках Європейського Союзу

Усвідомлення внутрішніх соціально-економічних проблем, які багато в чому були викликані таким зовнішнім фактором як імміграція сприяло тому, що Ніколя Саркозі намагався просувати власне бачення імміграційної політики в рамках всього Європейського Союзу, в тому числі з метою вирішення тієї ситуації що склалась в середині країни. Можливостей щодо реалізації власних зовнішньополітичних інтересів, зокрема, в сфері спільної імміграційної політики, Франції додало ще й те, що якраз в 2008 році вона протягом пів року головувала в ЄС. Розглянемо дві основні зовнішньополітичні ініціативи, які в більшій чи меншій мірі були спрямовані на формування спільної міграційної політики.

А) Прийняття Європейського пакту про міграцію [4].

Під час головування Франції в Раді Європи в 2008 році за її ініціативою був розроблений та прийнятий «Європейський пакт про міграцію та надання притулку », який заклав пріоритети розвитку спільної міграційної політики ЄС на найближчі роки. Слід сказати, що даний пакт багато в чому засновувався саме на французькому баченні міграційної політики й ті п'ять основних напрямків поглиблення кооперації фактично повторювали ті положення які ми розгляну в попередньому розділі. Так в даному пакті було запропоновано: сприяти легальній міграції враховуючи пріоритети та можливості приймаючих країн та сприяти інтеграції іммігрантів; посилити контроль за нелегальними мігрантами а також вживати заходи щодо їх репатріації до країн походження, чи країни транзиту (в рамках даного положення було запроваджено інститут договорів про реадмісію); зробити прикордонний контроль, зокрема зовнішніх кордонах ЄС, більш ефективним; виробити спільну європейську позицію з питання надання притулку; поглибити співпрацю з третіми країнами з метою обмеження міграційних потоків, тощо. Як ми бачимо основною даного пакту насправді стала міграційна концепція Франції, яка звичайно дещо в узагальненому вигляді, але все ж таки виявилась прийнятною майже для всіх інших членів ЄС. Однак все ж таки, певні пункти з кінцевого тексту пакту були виключені, зокрема про обов'язковість підписання іммігрантом, так званого «контракту про інтеграцію» яким він погоджувався з політикою інтеграції іммігрантів в тій чи іншій країні ЄС. Даний пункт був жорстко розкритикований представниками Іспанії. Все ж інше в цілому було узгоджено. Якщо більш уважніше придивитись до даного документу, то можемо побачити, що він знову ж таки спрямований на стимулювання кваліфікованої трудової міграції та зменшення кількості тих мігрантів, які тим чи іншим чином будуть створювати напругу для соціальних систем країн-членів ЄС. Не дивлячись на те що даний документ в більшій мірі є порядком денним, своєрідним сценарієм розвитку тенденцій в імміграційній політиці ЄС, загалом його можна назвати зовнішньополітичною перемогою Ніколя Саркозі, оскільки користуючись нагодою він зумів перенести свою концепцію «вибіркової міграції» на загальноєвропейський рівень.

Б) Середземноморська ініціатива. Дану зовнішньополітичну ініціативу Саркозі звичайно не можна розглядати лише через призму її імміграційної частини, оскільки даний проект більшою мірою був спрямований на посилення позиції Франції в Середземноморському регіоні з метою забезпечення її геополітичних безпекових та економічних

інтересів. Цей факт підтверджу й те, що в першопочатковому проекті створення Середземноморського Союзу передбачалось участь в ньому не всіх країн членів ЄС, а лише тих, які мають вихід до Середземного моря, отже таким чином Франція намагалась зайняти в ньому провідну позицію. Однак це викликало негативну реакцію з боку Німеччини, яка вбачала в даному проекті послаблення власних позицій, а отже необхідно було шукати компроміс, який в решті решт був заснований на участі всіх країн-членів Європейського Союзу в новому інтеграційному об'єднанні. Будучи заснованим в 2008 році Середземноморський Союз визначив приоритетними співпрацю в сфері енергетики, екології, боротьби із тероризмом, регулювання міграційних потоків, тощо. Він мав стати ще однією платформою для Франції у збільшенні її впливу в регіоні, а також для вирішення міграційних питань шляхом поглиблення співпраці із країнами регіону, який традиційно був і залишається основним «постачальників» емігрантів до ЄС [6], а з огляду й на колоніальне минуле, особливо до Франції. Однак до сьогоднішнього дня, даний Союз залишається достатньо слабкою організацією через існуючі всередині нього протиріччя економічного та політичного характеру, а також через присутність ворогуючих сторін Близькосхідного конфлікту в ньому.

Висновки. Підводячи підсумки аналізу імміграційної політики Ніколя Саркозі слід зазначити, що на формування його нової концепції «вибіркової імміграції» вплинуло декілька груп чинників як внутрішнього так й зовнішнього характеру. Переорієнтація на більш жорстку лінію в проведенні імміграційної політики була викликана як сучасним етапом соціально-економічних особливостей розвитку Франції так й зовнішніми факторами такими як необхідність формування спільної імміграційної політики ЄС та політики надання притулку, світовою фінансовою кризою, яка зумовила необхідність перегляду підходу до трудової імміграції а також подіями «арабської весни» 2011 року, які відбувались в пріоритетному для Франції Середземноморському регіоні. Звичайно слід враховувати і суто політичний аспект подібної імміграційної політики, оскільки на весну 2012 року у Франції намічені президентські вибори, а отже Саркозі намагається заробити якомога більше «політичних балів», в тому числі і за рахунок розіграшу карти «імміграційної політики», оскільки дана тема є однією з найважливіших для французького суспільства, і більшість корінного французького населення зазвичай є прихильним саме до жорсткого регулювання імміграційних процесів.

Отже, майбутнє імміграційної політики Франції буде багато в чому залежати від того, хто отримає перемогу на президентських виборах, оскільки широта повноважень президента передбачає пріоритетність саме його компетенції у визначенні такого важливого аспекти внутрішньої і зовнішньої політики як « імміграційної політики». Якщо перемогу отримає Ніколя Саркозі, то з великою долею впевненості можна говорити про те, що він буде продовжувати свій жорсткий курс «вибіркової імміграції», в разі ж перемоги представників від інших партій, наприклад тієї ж соціалістичної партії Франції, імміграційна політика може зазнати ліберальних трансформацій.

Література:

1. « Европейская политика Саркози: аналіз действий Франции в период председательства в Евросоюзе »//Али Ахани (посилання: http://www.dermfa.ir/pdf/Amudarya-pecha2009/1.pdf)
2. « Принципы иммиграционной политики Н. Саркози «//Надежда Шмелева
(посилання: http://www.rau.su/observer/N6_2011/057_066.pdf)
3. « Мультикультурализм и культурная интеграция: антагонизм или партнерство?»//
О. В. Сергиева
(посилання: http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/home/news/KVM_archive/articles/2011/01/2011–01_r_kvm-s2.pdf)
4. «European Pact on Immigration and Asylum» (посилання: http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st13/st13440.en08.pdf)
5. http://www.lepost.fr/article/2009/01/17/1390523_les-dessous-de-la-politique-d-immigration-de-nicolas-sarkozy.html
6. ttp://www.gouvernement.fr/gouvernement/nicolas-sarkozy-fixe-les-objectifs-de-la-politique-d-immigration
7. http://www.lemonde.fr/politique/article/2009/01/14/2002–2008-comment-nicolas-sarkozy-a-vire-de-bord_1141685_823448.html
8. http://fn40.org/2011/11/28/claude-gueant-et-la-politique-dimmigration-de-sarkozy/
9. http://www.vie-publique.fr/politiques-publiques/politique-immigration/chronologie-immigration
10. http://www.interieur.gouv.fr/sections/le_ministre/claude-gueant/interventions

11. http://www.marianne2.fr/Mieux-qu-un-psy-les-econoclastes-soignent-vos-phobies_a191740.html
12. http://www.marianne2.fr/Mieux-qu-un-psy-les-econoclastes-soignent-vos-phobies_a191740.html
13. http://www.place-publique.fr/spip.php?article5592
14. http://www.euromag.ru/france/9156.html
15. http://www.rfi.fr/acturu/articles/109/article_2306.asp\
16. http://ru.euronews.net/2006/09/19/residency-rights-for-nearly-7000-in-france/
17. http://demoscope.ru/weekly/2007/0287/gazeta020.php
18. http://econo.com.ua/2011/09/bolshaya-lozh-sarkozi-i-kaddafi/
19. http://www.espanarusa.com/article.sdf/ru/news/politica/4546?path=ru/news/politica
20. http://soderkoping.org.ua/page19303.html

Бухарев С. В. Миграционная політика Франции во времена президентства Николя Саркози

Сделана попытка проследить эволюцию французской миграционной политики и дать прогнозы относительно ее будущего развития.
Ключевые слова*: миграция, политика, Франция, Саркози, выборочная иммиграция, ЕС.*

Bukharev S. V. French migration policy during the presidency of Nicolas Sarkozy

In this work there was made an attempt to trace the evolution of the French migration policy and to give forecasts of its further development.
Keywords: *migration, policy, France, Sarkozy, selective immigration, EU.*

УДК 327.3 (5–15) (=411.171.1)

ЕВОЛЮЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЗВОЛЕННЯ ПАЛЕСТИНИ

Бронєвський В. Ю. ©

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються умови формування Організації визволення Палестини, зміна цілей та засобів її діяльності на різних етапах арабо-ізраїльського конфлікту, її основні здобутки та невдачі. Проаналізовано роль Організації визволення Палестини у перебігу арабо-ізраїльського конфлікту.

Ключові слова: *Організація визволення Палестини, Ясір Арафат, арабо-ізраїльський конфлікт, Палестина, ФАТХ, Близький Схід.*

Палестинських визвольних організацій, які створювалися за весь час існування арабо-ізраїльського конфлікту було чимало, але жодна з них ніколи не користувалася таким великим впливом на міжнародні відносини, як Організація визволення Палестини.

У статті ставляться завдання дослідити еволюцію діяльності Організації визволення Палестини, а також ту роль, яку вона зіграла в інституціоналізації арабо-ізраїльського конфлікту. Дане дослідження спирається на роботи передусім українських та російських авторів: Я. Борового [4], О. Брасса [2], В. Головченка [3], О. Кравчук [3], Є. Пирліна [1].

Метою даної статті не є аналіз причин та витоків арабо-ізраїльського конфлікту, але варто зазначити, що підґрунтям, на якому змогли сформуватись численні палестинські організації, в тому числі і Організація визволення Палестини, було проголошення створення Держави Ізраїль, яке відбулось 14 травня 1948 року. Воно стало можливим завдяки допомозі великих держав, зокрема Радянського Союзу, який бажав витіснити Велику Британію з Близького Сходу. Багато в чому саме завдяки зусиллям Радянського союзу була прийнята знаменита резолюція Генеральної Асамблеї 181/II від 29 листопада 1947 року. Дана резолюція передбачала поділ Палестини на дві держави: єврейську (де проживало 499 тис. євреїв та 510 (!) тис. арабів) та арабську (549 тис. арабів та 95 тис. євреїв) [1,

с. 70]. Отже, як бачимо з вище наведених цифр, виходило, що на території єврейської держави більшість б складало арабське населення. Резолюція не вирішувала проблеми, оскільки арабське та єврейське населення все одно мало б співіснувати і в арабській, і в єврейській державах. Але, мабуть, проблема полягала навіть не в цьому. Сама ідея розподілу Палестини не сприймалася ні арабами, ні євреями, оскільки обидві сторони вважали Палестину своєю «історичною батьківщиною», а одні одного вони сприймали як чужинців, від яких необхідно позбутися. До певної міри така ситуація зберігається і до сьогодні, що зводить нанівець практично усі спроби вирішити арабо-ізраїльський конфлікт остаточно.

Після проголошення створення Держави Ізраїль арабські держави оголосили йому війну, яка ввійшла в історію, як перша арабо-ізраїльська війна. У цій війні переміг Ізраїль, який захопив територію майже усієї Палестини, окрім західного берегу річки Йордан, який відійшов під контроль Йорданії, та сектору Гази, який відійшов під контроль Єгипту [1, с. 77]. Саме з цього часу і виникає палестинська проблема в міжнародних відносинах, яка полягає в тому, що існує народ — палестинці, який не має своєї держави.

Можна сказати, що конфлікт починає набирати специфічний характер. З одного боку — це асиметричний конфлікт, тобто конфлікт між палестинцями, які не мають своєї держави, та державою Ізраїль. З іншого боку, варто пам'ятати, що палестинці користуються підтримкою інших арабських держав.

Після першої арабо-ізраїльської війни створюються численні палестинські організації, які проголошують своєю головною метою визволення Палестини шляхом збройної боротьби. У кінці 50-х в Кувейті був створений Рух за національне визволення Палестини — ФАТХ, який став однією із найвпливовіших таких організацій. Палестинська боротьба на цьому етапі була абсолютно розрізненою та нескоординованою. Отже, щоб скоординувати та зробити ефективнішою діяльність усіх палестинських організацій та угрупувань, необхідно було створити єдиний центр для їх керівництва. Таким центром і мала стати Організація визволення Палестини.

Ідея створення Організації визволення Палестини (ОВП) належала тодішньому президенту Єгипту Гамаль Абдель Насеру. Як пишуть більшість дослідників, Насер намагався використати палестинську проблему

як фактор посилення арабського націоналізму та згуртування арабських держав [1, с. 87].

Офіційно ОВП була створена на першому з'їзді Палестинського національного конгресу, що проходив у Східному Єрусалимі з 28 березня по 2 червня 1964 року [2, с. 20]. Реакція Ізраїлю на створення ОВП була досить скептичною, адже він вважав своїми головними ворогами сусідні арабські держави, а не розкиданих по всьому Близькому Сходу палестинців [2, с. 25].

Абу Мазен, більш відомий як Махмуд Аббас, наступним чином охарактеризував факт створення ОВП: «ОВП була відповіддю на пристрасні та гіркі заклики та бажання. Вона була дітищем арабських режимів. Палестинці бачили в ОВП свій дім, який вони втратили в результаті поразки, свій стяг, під яким вони могли виступати в умовах роз'єднаності та розколу своїх рядів, і, нарешті, ОВП стала для них духовною батьківщиною після того, як земля, на якій вони існували, стала недоступною» [1, с. 90]. Отже, як ми бачимо, на ОВП покладалися великі надії.

ОВП відрізнялася від інших палестинських організацій тим, що вона мала свій бюджет, який регулярно поповнювався з різних джерел. За рішенням ПНК було встановлено, що кожен палестинець, де б він не знаходився, мав відраховувати на потреби ОВП 5% своїх доходів. Бюджет ОВП мав поповнюватись також асигнуванням з боку Ліги арабських держав та через приватні пожертвування. Але більше надії покладались на допомогу окремих арабських держав, особливо нафтовидобувних [1, с. 90].

Першим керівником ОВП був обраний палестинський юрист Ахмед Шукейрі [2, с. 21]. Одним із перших кроків Ахмеда Шукейрі на посту голови ОВП була спроба зібрати під крилом ОВП усі палестинські політичні рухи, і, передусім, палестинські терористичні групи, що базувалися у таборах палестинських біженців по всьому Близькому Сходу [2, с. 23–24]. Шукейрі був відомий передусім своєю фанатичною налаштованістю на знищення Ізраїлю. Саме йому належить знаменита фраза «скинути Ізраїль у море» [2, с. 24]. Він проголошував необхідність створення єдиної палестинської держави від Середземного моря до Іраку, включаючи Західний та Східний береги річки Йордан, сектор Газа та єдиний Єрусалим. Але великим недоліком Шукейрі було те, що він намагався узурпувати свою владу в ОВП, що в кінцевому рахунку й привело до його відставки у 1967 році.

Взагалі 1967 рік для ОВП, як і для арабських держав, виявився не зовсім вдалим. В цьому році Ізраїль отримав блискучу перемогу у війні, яка ввійшла в історію як Шестиденна. Ця війна показала, що перемогти Ізраїль у відкритому воєнному протистоянні неможливо. Тому єдиним можливим засобом політичної боротьби залишалась терористична діяльність, яку і почала використовувати ОВП. Офіційно курс на терор був підтриманий на самміті лідерів арабських держав, що проходив у Хартумі в серпні-вересні 1967 року [2, с. 34].

Після відставки Шукейрі ОВП очолив Іхіе Хамуда, що й повів ОВП у її терористичне русло. За головування Хамуди об'єктами нападів стають не лише територія Ізраїлю та його громадяни, а й ізраїльські державні та приватні організації за кордоном.

Взагалі в історії Організації визволення Палестини можна умовно виділити два великі періоди: це період від її заснування до угод в Осло 1993 року та період після угод в Осло до сьогодні. Перший період можна теж поділити на три етапи, відповідно до держав, на території яких базувалися основні органи ОВП: йорданський, ліванський та туніський.

Отже, на початковому етапі існування ОВП головним її плацдармом була Йорданія. З території Йорданії бойовики ОВП здійснювали постійні терористичні атаки на Ізраїль. Взагалі ОВП була в Йорданії як своєрідна «держава в державі», її вплив був надзвичайно великим. Бойовики ОВП переправляли на територію Йорданії захоплені літаки та не зустрічали жодного опору зі сторони властей Йорданії. У 1968 році Ізраїль провів широкомасштабну операцію на йорданській території з метою захоплення селища Караме, яке терористи зробили своєю основною базою [2, с. 40]. Але ще більш важливо було показати усім арабським державам, що палестинські терористи не можуть себе спокійно почувати, де б вони не знаходилися (і ця мета була досягнута). Під час операції були знищені об'єкти інфраструктури ОВП. Але через втручання йорданської армії Ізраїлю довелось відступити. Для самої ОВП ця операція теж мала велике значення, оскільки вона продемонструвала, що така організація як ОВП здатна протистояти регулярним частинам ізраїльської армії.

Можна сказати, що переломним роком в історії існування ОВП був 1969 рік, коли організацію очолила людина, яка буде визначати її політику впродовж наступних 35 років, та завдяки якій вона дістане міжнародне визнання та отримає величезний вплив не лише на регіональну, а й на глобальну політику. І цією людиною звичайно ж є Ясір Арафат.

На п'ятому з'їзді Палестинського національного конгресу Ясір Арафат, представник від ФАТХ, був одноголосно обраний головою Центрального виконавчого комітету ОВП. Інші керівні посади в ОВП на цьому з'їзді також отримали представники від ФАТХ.

У вересні 1970 року ОВП зіштовхнулася із значною проблемою: за наказом короля Хусейна почали ліквідовуватись бази ОВП на території Йорданії. Це пов'язано передусім із тим, що на території Йорданії, де фактично була створена палестинська автономія, король Хусейн реально не здійснював ніякого контролю. Впродовж 1970–1971 років палестинці були повністю вигнані з території Йорданії. Наступним плацдармом для них став південь Лівану, влада якого не могла ефективно контролювати власну територію і тому нічого не могла зробити проти закріплення там бойовиків ОВП [2, с. 47–48].

У відповідь на вигнання палестинців з території Йорданії для помсти королю Хусейну була створена організація «Чорний вересень», яку очолив Салах Халаф. Найбільшими «здобутками» цієї організації було вбивство 28 листопада 1971 року в Каїрі прем'єр-міністра Йорданії Васфі аль-Таля [2, с. 49], а також захоплення та вбивство ізраїльських спортсменів на олімпіаді 1972 року у Мюнхені.

Після перебазування ОВП до Лівану в цій країні склалася схожа ситуація із тою, яка до цього була в Йорданії: тобто бойовики ОВП встановили фактичний контроль над частиною країни (в даному випадку це південь Лівану, який навіть почали називати ФАТХ-ленд [2, с. 64]). Але уряд Лівану не був здатний «виселити» ОВП, як це зробила Йорданія. Фактично в середині 70-х в Лівані палестинцями була спровокована громадянська війна між мусульманськими та християнськими общинами. У цю війну втрутилася Сирія, метою якої було, щоправда, не зупинення війни, а встановлення контролю над Ліваном [2, с. 65]. 25 липня 1977 року між ОВП та урядом Лівану було підписано Штурійський договір, який зобов'язував палестинців демонтувати військові бази на півдні Лівану, передати контроль над таборами палестинських біженців офіційній ліванській адміністрації та відкрити табори біженців для введення до них регулярної ліванської армії [4, с. 83]. Цей договір так і не був виконаний.

Події в Лівані дуже загострили відносини між Сирією та ОВП. Але ненадовго. У 1977 році сталася подія, яка була вороже зустріта у всьому арабському світі та що дещо зблизила Сирію та ОВП. 9 листопада 1977 року єгипетський президент Анвар Садат, виступаючи перед депу-

татами єгипетського парламенту заявив про те, що він особисто готовий приїхати до Єрусалиму для підписання мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем. За рік до цього Садат розірвав Договір про дружбу та співробітництво із Радянським Союзом. Цю ініціативу підтримав ізраїльський прем'єр Менахем Бегін. Після візиту Садата до Єгипту більшість арабських держав розірвали дипломатичні відносини із Єгиптом. Штаб-квартира Ліги арабських держав була перенесена із Каїра до Тунісу, а Єгипет був виключений із цієї організації [2, с. 70].

Єгипетсько-ізраїльське зближення завершилося підписанням кемп-девідської угоди, суть якої зводилася до того, що Ізраїль мав вивести свої війська з території Синайського півострова та визнати суверенітет Єгипту над ним. Єгипет в свою чергу мав визнати право Держави Ізраїль на існування. Впродовж п'яти років Ізраїль мав надати палестинцям повну автономію на Західному березі річки Йордан та у секторі Гази. Кемп-девідська угода була рішуче засуджена ОВП. І справа, мабуть, полягає зовсім не в тому, що така угода була підписана. Справа полягає в тому, що Садат, приймаючи рішення про примирення з Ізраїлем, ні з ким не консультувався, самовільно намагаюсь вирішити для Єгипту ізраїльську проблему. До того ж тут варто зазначити те, що Садат, на відміну від Насера, вороже ставився до терористичних організацій палестинців, пам'ятаючи події в Йорданії [2, с. 50].

Ліванський період в історії ОВП завершився у 1982, коли після вдалої антитерористичної операції Ізраїлю, ОВП були змушена переселитися до Тунісу. Тут варто зазначити, що Ізраїль почав цю операцію проти Лівану, маючи таємну угоду із Баширом Жмайелем, лідером ліванських християн-маронітів, який розраховував з допомогою Ізраїлю, здобути крісло президента Лівану. Ізраїлю ж він обіцяв після свого приходу до влади підписати з Ізраїлем договір на зразок єгипетського [2, с. 78]. Але після закінчення операції та після свого приходу до влади в Лівані Башир Жмайель відмовився виконувати таємну угоду з Ізраїлем і згодом був убитий самими ж ліванцями за допомогою ізраїльських спецслужб.

Туніський період в історії ОВП тривав з 1982 по 1993 р. Серед найбільш значних подій за цей період можна виділити проголошення декларації незалежності Палестини та початок першої інтифади.

Перша подія відбулась 15 листопада 1988 року, коли в Алжирі 19-та надзвичайна сесія Палестинської національної ради, законодавчого органу ОВП, прийняла рішення про проголошення Держави Палестина, територія якої мала охоплювати Західний берег ріки Йордан,

сектор Гази та Східний Єрусалим [1, с. 292]. В цей день були прийняті Політична декларація та Декларація незалежності. Ці документи мали надзвичайно важливе значення, оскільки вони фактично передбачали визнання Держави Ізраїль. Таким чином арабська держава проголошувалась у Палестині не замість, а поряд з Ізраїлем.

Другої подією стала інтифада 1987 року, приводом до якої стала звичайна автокатастрофа, що трапилася 8 грудня 1987 року в районі табору палестинських біженців Джабалія на території сектору Гази. Тоді ізраїльська армійська вантажівка зіштовхнулась із автофургоном, який перевозив палестинців, що поверталися з роботи. Четверо палестинців загинули, десятеро були поранені [4, с. 96]. Після цього випадку поширились чутки, що ізраїльська вантажівка навмисне наїхала на палестинців. Ці чутки й роздмухали повстання. ОВП не відразу відреагувала на ці події і взяла під свій контроль інтифаду лише після оформлення її керівних органів, які вона зробила своїми представниками на «окупованих територіях», не бажаючи створення ще одного вагомого центру палестинського національно-визвольного руху.

У 1993 році за посередництва Норвегії між Ізраїлем та ОВП була досягнута домовленість (ввійшла в історію як угоди в Осло), суть якої зводилася до того, що ізраїльські війська мали поступово покинути Західний берег ріки Йордан та сектор Гази, де на п’ятирічний термін буде утворений «палестинський перехідний уряд» [6]. ОВП та Ізраїль нарешті визнали один одного.

Але ці угоди фактично не вирішували проблеми, оскільки вони не були визнані палестинськими організаціями, що не входили до ОВП, такими як ХАМАС, Ісламський джихад, Національний фронт визволення Палестини та ін., які продовжують терористичну діяльність проти Ізраїлю і по сьогоднішній день. Офіційно ОВП більше не бере участі у терористичній діяльності проти Ізраїлю та засуджує терористичні акти, що проводяться іншими палестинськими організаціями, але за неофіційними даними ОВП досі надає підтримку терористичній боротьбі проти Ізраїлю.

Незважаючи на свій величезний вплив, Організація визволення Палестини так і не змогла об’єднати під своїм крилом усі розрізнені палестинські визвольні організації. У 1964 році ОВП створювалась як організація, яка мала бути центром керівництва усіх інших дрібних палестинських організацій. Але дуже швидко стало зрозуміло, що різні палестинські організації мають зовсім різні інтереси. І головна від-

мінність полягає в тому, що майже кожен палестинський лідер бажав очолити рух за визволення. Характерним в цьому плані прикладом є перший голова ОВП Ахмед Шукейрі, який нещадно боровся з опозицією всередині ОВП.

ОВП не могла об'єднати всі палестинські організації з тієї причини, що настрої серед палестинців були абсолютно різними: одні виступали з непримиримих позицій, проголошували знищення Держави Ізраїль своєю головною метою, інші виступали з поміркованих позицій, вважаючи, що співіснування з євреями є можливим. Навіть генеральна лінія ОВП змінювалась від першої позиції до другої. Так, якщо згадати установчі документи ОВП, прийняті у 1964 році, то можна чітко побачити, що головною метою діяльності ОВП проголошувалось знищення Ізраїлю шляхом збройної боротьби, причому ця боротьба мала вестись як на території самого Ізраїлю, так і проти ізраїльських об'єктів за межами його кордонів. У 1985 Ясір Арафат офіційно заявив про відмову від терористичної діяльності проти ізраїльських об'єктів за межами кордонів Ізраїлю [2, с. 121], що одразу ж викликало хвилю обурення радикально налаштованих палестинських організацій.

Серед інших прикладів розходжень по ключовим питанням серед лідерів палестинського руху можна назвати візит Ясіра Арафата до Александрії у 1983 році та його переговори із Хосні Мубараком. Такий крок Арафата трактувався лідерами палестинських терористичних організацій як зрада з огляду на підписання Єгиптом у 1979 році Кемп-девідської угоди з Ізраїлем. Жорж Шабаш (лідер Національно фронту визволення Палестини) та Наіф Хаватме (лідер Національно-демократичного фронту визволення Палестини) звинуватили Арафату у порушенні рішень Палестинського національного конгресу щодо бойкоту Єгипту та почали вимагати його відставки з посту голови ОВП [2, с. 96].

Ці факти ілюструють конфлікти інтересів всередині ОВП, що значно послаблювали організацію.

Іншою вагомою проблемою ОВП було те, що вона фактично перетворила палестинську проблему на прибутковий бізнес. ОВП отримувала фінансову підтримку з боку арабських країн, країн соціалістичного табору, а також звичайних палестинців з усього світу. Кошти, які отримувала ОВП були колосальними, але більша їх частина осідала на особистих рахунках Арафата та інших палестинських лідерів [2, с. 104]. Але навіть після угод в Осло, коли ОВП відмовилась від теро-

ристичної боротьби, сотні мільйонів доларів щорічної гуманітарної допомоги, що направлялася як арабськими державами, так і Ізраїлем, практично не використовувались за своїм призначенням.

Вагомим здобутком ОВП було те, що вона змогла отримати міжнародне визнання. З допомогою Радянського Союзу ОВП була включена до ООН у якості спостерігача, що як мінімум дозволило ОВП відкрити свої представництва на рівні консульств в багатьох державах. Але це зовсім не означало відмову ОВП від терористичної діяльності. Виступаючи перед Генеральною Асамблеєю ООН 13 листопада 1974 року Ясір Арафат заявив: «Я прийшов до вас з оливковою гілкою в одній руці та зброєю борця за свободу в іншій. Не дайте оливковій гілці випасти з моєї руки» [5, с. 26]. Хоча міжнародне визнання не те що не припинило терористичної діяльності ОВП, а навіть відкрило для неї нові горизонти. Через свої представництва в Європі ОВП координувала діяльність терористичних організацій, і не лише палестинських [4, с. 31]. Визнання ОВП з боку ООН дало розуміння того, що політичних цілей можна добиватися терористичним шляхом.

Таким чином, Організація визволення Палестини внесла неоціненний вклад у розвиток палестинського руху за національне самовизначення. Методи діяльності ОВП поступово змінювалась: від терористичної боротьби проти Ізраїлю з кінцевою метою його знищення до визнання права Ізраїлю на існування та можливості створення в Палестині поряд з ним (а не замість нього) арабської держави. ОВП продемонструвала, що вона готова йти на поступки задля досягнення цієї мети. Але з іншого боку досвід ОВП показав, що терористична боротьба все-таки може бути успішною.

Всередині ОВП завжди існували протиріччя та тривала боротьбу за владу, і це не дивно, адже ця влада надавала багато дивідендів, бо ОВП користувалась шаленою підтримкою, в тому числі і фінансовою, з боку багатьох країн та приватних організацій.

Всю свою діяльність ОВП фактично вибудовувала на тому принципі, що мета виправдовує засоби, і це дало свої результати: нині — це Палестинська автономія, а майбутньому, можливо, і незалежна Палестинська держава.

Література:

1. Пырлин Е. Д. 100 лет противоборства. Генезис, эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской

проблемы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 480 с.
2. Брасс А. Палестинские истоки/А. Брасс. — М.: ООО ИД «Русь»-«Олимп»; ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004. — 347 с.
3. Головченко В., Кравчук О. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник. — К.: ЗАТ «Ніч лава», 2006. — 336 с.
4. Боровой Я. Л. Человек с тысячью лиц. Ясир Арафат. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 2009. — 288 с.
5. Вопрос о Палестине и Организация Объединенных Наций [електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/peace/palestine/questionofpalestine.pdf
6. Ближний Восток: история провалов//Русская служба Би-би-си [електронний ресурс]. — Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6690000/6690651.stm#oslo

Броневский В. Ю. Эволюция деятельности Организации освобождения Палестины

Исследуются условия формирования Организации освобождения Палестины, изменения целей и средств ее деятельности на разных этапах арабо-израильского конфликта, ее основные достижения и неудачи. Проанализировано роль Организации освобождения Палестины в ходе арабо-израильского конфликта.
Ключевые слова: *Организация освобождения Палестины, Ясир Арафат, арабо-израильский конфликт, Палестина, ФАТХ, Ближний Восток.*

Bronevsky V. Y. Evolution of the Palestine Liberation Organization's activity

The preconditions of the establishment of the Palestine Liberation Organization, the revision of its purposes and means for their accomplishment on different stages of the Arab-Israeli conflict are studied as well as the main achievements and failures of the Organization. The role of the Palestine Liberation Organization in the course of the Arab-Israeli conflict is analyzed.
Keywords: *Palestine Liberation Organization, Yasser Arafat, Arab-Israeli conflict, Palestine, Fatah, Middle East*.

УДК 327 (471/57)+430

УКРАЇНА У ПЛАНАХ ВОЮЮЧИХ СТОРІН НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Шелейко О. В. ©

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються фактори та підходи до формування політики Радянського Союзу та Німеччини щодо України, практичне втілення цих ініціатив.

Ключові слова: *Україна, стратегія, Друга світова війна, план «Ост».*

У серпні 39 виступаючи перед головнокомандуючими різних родів військ нацистської Німеччини Адольф Гітлер сказав, що з осені 1938 він вирішив діяти спільно зі Сталіним, і що має намір простягнути йому руку та разом з ним розпочати новий переділ світу [1]. Фюрер дотримався свого слова.

Два вожді поділили Європу, переслідуючи цілі, проте кожен свої. В планах Гітлера Україна займала особливе місце (звичайно за умови її захвату). В стратегії Сталіна, місце України також цілком зрозуміле. Логічніше всього, мабуть, розпочати зі стратегії Німеччини.

Основною метою стратегії Адольфа Гітлера — здобуття життєвого простору, принципи якого проголошувалися в його « Майн кампф» [2]. І досягти цієї мети вважав він можна було виключно шляхом війни. Не дивно, що в питанні життєвого простору для німців, його вибір пав саме на Росію з її безмежними сировинними багатствами, лісами та родючими землями.

Ще у 1940 році військове командування Німеччини уяснило, що послаблення Росії лежить лише через відокремлення від неї України, яка повинна стати псевдо самостійною державою, орієнтованою на Німеччину, і буде слугувати противагою Росії. А вже у 1941 році стало очевидно, що лейтмотивом майбутньої політики на окупованих територіях має стати не просто збройна боротьба, а зіткнення двох діаметрально протилежних ідеологій, і мало просто зайняти землі, або ж розбити радянські збройні сили. Необхідно розчленувати усю її тери-

торію на держави, з якими потім можна буде укладати сепаратний мир. Цілком зрозуміло, що під самостійними державами не розумілися держави з власними урядами, а території, де населення очікувала доля інша аніж у інших народів Західної Європи.

У квітні 41 року Розенберґ, людина, що відповідала за національні питання у Радянському Союзі, подав фюреру «Пам'ятну записку № 1». У вищезазначеному документі в якому проводився аналіз стану та містилися рекомендації щодо майбутньої політики в окремих частинах території Радянського Союзу після окупації її німецькими військами [3].

Розенберґ, на відміну від Адольфа Гітлера, вбачав у Східних землях новий баланс сил, кільце держав, недружніх до Росії, де закріпив би панування Німеччини, уникаючи будь-яких змін в етнічному складі населення. У своїх роздумах він більш схилявся до наступної думки. Проводячи політику на даних територіях німецькому командуванню слід свій основний акцент робити на заохоченні створення національно незалежної, самостійної держави (принаймні на словах). Основним завданням Окраїнної території (Україна), яка до речі разом із Донською областю, та Кавказом повинна була об'єднатися та утворити так званий Чорноморський союз, було стримування Москви та забезпечення безпеки німецького життєвого простору на сході. В економічному плані дані території мали б слугувати потужним сировинним та продовольчим придатком Третього рейху.

Але вищезазначені плани Начальника зовнішньополітичного управління НСДАП йшли врозріз до планів фюрера, який відкинув пропозиції. Так побачила світ нова робота Розенберґа під назвою «Пам'ятна записка «№ 2». Викладений план передбачав на окупованих територіях створити 4 рейхкомісаріати Остланд, Україна, Московія, Кавказ [4]. Завоювати, управляти, експлуатувати — ось 3 постулати, якими Гітлер керувався проводячи свою політику на окупованих територіях.

Питання подальшої долі народі такоє розглядалося по-різному. В баченні Розенберга, в кожному з чотирьох комісаріатів повинна проводитися відмінна політика стосовно населення. В Українському окрузі — заснувати університет, звертати значну увагу на культурні справи. Але такі думки не знайшли підтримки серед інших ідеологів нацистської Німеччини, які стверджували, що Україна — сировинний придаток, і німці повинні думати як отримати від неї максимум користі.

Отже, думки Розенберґа ніхто не поділяв. Кандидатуру на посаду нацистського намісника, яку він запропонував, не підтримали. Натомість було ухвалено на посаду рейхкомісара України Еріка Коха, брутального гауляйтера Східної Прусії, людина, для якої всі українці — раби, «білі негри», які повинні бути фізично винищеними.

Кох не втаємничував власні погляди, а поступово втілював їх у життя. Він публічно висловлювався про те, що України не існує, а існує просто колонія Німеччини, населенням якої необхідно управляти за допомогою батога. На відміну від рейхкомісаріату « Остланд», де було створено політичний орган з місцевих діячів (звичайно, псевдо політичну організацію), в Україні про таке не варто було й мріяти.

Його адміністрація проводила неймовірно жорстоку політику по відношенню до населення, проте радянській владі ненависть українського народу проти німців була лише на руку. Існують навіть і такі точки зору, що партизанам віддавали накази чинити німцям шкоду так, щоб це знайшло своє відображення в ще більш жорстокій політиці стосовно українського населення.

Сталін прекрасно усвідомлював, що народ налаштований проти нього через голодомори, колгоспи, за «п'ять колосків» тощо. Він розумів, що німці встановлюють обов'язкові поставки з окупованих території в два рази менше, ніж за радянської влади.

Піком масового винищення людей на окупованих територіях мала стати програма етноциду, яку почали розробляти відразу після окупації Польщі.

У жовтні 1939 р. Адольф Гітлер підписав постанову, відповідно до якої передбачалося:

— повернення німців, що проживали за кордоном;

— створення нових німецьких колоній;

— створення нового німецького селянства;

Саме досягнення цих цілей лягло в основу німецької політики в окупованій Україні.

Рейхкомісаром з питань посилення німецької нації став Гіммлер. З його легкої руки плановий відділ розробив план понімечення Сходу — план «Ост»

В основі ідеї вищезазначеного плану лежала думка про те, що подавляюча більшість слов'янського населення повинна бути депортована до Сибіру (лише з Галичини планувалося вислати 65% місцевих жителів), замість них планувалося заселення германцями [5].

Даний план розбивався на декілька етапів і реалізовувати його гітлерівці розпочали не чекаючи закінчення війни. На Україні для солдатів СС було створено ряд СГ маєтків, площа яких загалом складала 600 тис. га. Солдати СС в держструктурі нацистської Німеччини займали привілейоване становище, і задовольняючи свої інтереси, здобуваючи собі маєтки, майже не рахувалися з вермахтом. Апогеєм жадібності есесівців, стало те, що навіть Гіммлер не витримав і видав циркуляр в якому йшлося про обмеження їх кількості.

Тепер щодо планів Радянського Союзу. У 30-х роках. Радянський Союз, який сповідував ідеї світової соціалістичної революції, набирав могутності в індустріальному плані. А зі зростанням могутності країни, збільшувалася вага України як одного із центральних промислових та економічних центрів. Сталін дуже добре пам'ятав, про те, з яким прагненням українці боролися за незалежність своєї країни, тому вів невтомну боротьбу з будь-якого проявами самостійності.

У даному контексті доречно було б сказати про «Пакт Молотова-Ріббентропа», договір укладений між Німеччиною і СРСР 23 серпня 1939 року.

За даним договором сторони зобов'язувалися не проявляти агресію один проти одного, вирішувати питання, що виникають мирним шляхом [6].

Але в той же день було підписано більш цікавий секретний протокол про визначення сфер впливу цих країн. Радянський Союз претендував Фінляндію, країни Прибалтики, західноукраїнські і західнобілоруські території. СРСР виявив інтерес і до Бессарабії [7].

Ці договори передували Другій світової війни. 1 вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу. 22 вересня Червона армія вступила до Львова. Піді Львовом радянські танки зустріли «дружні» їм німецькі гармати. У 1939 році Радянським Союзом було захоплено майже 52% території, на якій проживало 30% польського населення. З точки зору міжнародного права — це нічим не прихована агресія та чистої води анексія території тодішньої суверенної Польші. Тим самим Радянський союз порушив низку угод: пакт Ліги Націй, Антивоєнний трактат 1928 року, Лондонську конвенцію про визначення агресії (1933), Ризький договір 1921 р. і т. д.

28 червня 1940 р. СРСР висунув ультиматум Румунії, в якому йшлося про передання Бессарабії та Північної Буковини. Через те, що та той час ані Німеччина, ані її сателіти не були готові до війни, Румунія вивела свої війська з цих територій. Враховуючи неготовність на той

час Німеччини і її сателітів до війни з СРСР. Було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську, Тернопільську, Чернівецьку області, Молдавську соціалістичну радянську республіку. Також було збільшено територію Одеської області. Завдяки цьому населення Української Радянської Соціалістичної Республіки збільшилося на 8,8 млн. осіб.

Навіть в наш час деякі історики висловлюють думку стосовно «визвольного походу» Червоної армії та возз'єднання земель та народів, зображують Сталіна як батька-об'єднувача українських земель. Насправді Йосиф Віссаріонович розглядав ці території як так називаємий плацдарм для походу на захід. На тих територіях, які були окуповані військами Радянського Союзу, запроваджувався червоний терор та радянізація населення. Без розбору знищувалися польські та українські осередки національно — визвольного руху. Всюди проводилися масові арешти та депортації ворожих елементів та інтелігенції (священників, вчителів, лікарів).

Після приєднання до території Радянського Союзу західноукраїнських земель, політику Сталіна в даному регіоні можна охарактеризувати наступним: проводилася націоналізація банків і підприємств; проводилася конфіскація поміщицьких, церковних і монастирських земель; відбувалися арешти, репресії та депортації; заборонялися усілякого роду політичні партії, громадські організації; проводилася антирелігійна кампанія. Закривали церкви, заарештовували священиків; мали місце певні зрушеннями у сфері культури та освіти — ліквідовувалася неписьменність народу, відкривалися інститути, бібліотеки, запроваджувалося вивчення таких дисциплін, як марксизм-ленінізм.

Отже, Україна напередодні Другої світової війни займала чільне місце у стратегіях як однієї, так і іншої сторони. Країна в той час була ареною зіткнення двох тоталітарних режимів Гітлера та Сталіна, двох ідеологій нацизму та комунізму. Гітлер, втілюючи свої плани, про які він писав ще задовго до війни в «Майн кампф», вбачав у територіях, розташованих на Схід від Німеччини життєвий простір для німецької нації, яку він вважав вищою на декілька голів за «туземців», «білих негрів» слов'ян. Основні ідеї, викладені в плані «Ост», за яким більшість слов'янського населення повинна бути депортована до Сибіруа замість них планувалося заселення германцями. Говорячи про великого вождя радянського народу та комуністичної партії, очевидним є те, що розбудовуючи свою імперію, він не міг відмовитися від такого потужного промислового та

сільськогосподарського центру. Тим паче, що територія України в його планах мала слугувати своєрідним плацдармом поширення комуністичної ідеї у Європу. Ось чому, відібравши у Польщі та Румунії території, він проводив настільки жорстоку політику в усіх сферах: націоналізував банки та підприємства, конфіскував поміщицькі, церковні та монастирські землі, проводив масові арешти, репресії та депортації, ввів жорстку заборону усілякого роду політичних партій, громадських організацій, проводив антирелігійну кампанію.

Література:

1. Rauschning, H. Hitler Speaks. A Series of Political Conversations with Adolf Hitler on his Real Aims. — London: Thornton Butterworth, 1939.
2. Адольф Гитлер. Моя борьба. — Харьков: ООО «Свитовид», 2003. — 704с.
3. История СССР. — Выпуски 1–3. –М.: Изд-во Академии наук СССР, 1990.
4. Гальдер Ф. Военный дневник. 1941–1942. — М., 2000.
5. Немецко-фашистский оккупационный режим, 1941–1944 гг: доклады и сообщения советских историков на III Международной конференции по истории движения сопротивления. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1965. — 387 с.
6. Дюков А. «Пакт Молотова-Риббентропа» в вопросах и ответах. — М.: Историческая память, 2009. — 175.
7. Вэратек В., Шишкану И. Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии. — Университас, 1991. — 121.

Шелейко О.В. Украина в планах воюющих сторон в переддень второй мировой войны

Исследуются факторы и подходы касательно формирования политики Советского Союза и Германии по отношению к Украине, практическое воплощение даных инициатив.
Ключевые слова: *Украина, стратегия, Вторая мировая война, план «Ост».*

Sheleyko O.V. Ukraine plans to belligerents in the eve of World War II

We are reseaching the facrors and approaches to the shaping of both the Soviet Union and Germany foreign policies as to the Ukrainian territorories and the embodiment of that initiatives.
Keywords: *Ukraine, strategy, the Second World War, plan «Ost».*

УДК 327.5 (477+478)

ПОСЕРЕДНИЦЬКА РОЛЬ УКРАЇНИ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ КОНФЛІКТІ

Дирда А. О. ©

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

На основі аналізу основних пропозицій України щодо врегулювання Придністровського конфлікту виокремлено основні складові її посередницького потенціалу у конфлікті.

Ключові слова: *придністровське врегулювання, «план Козака», посередницький потенціал.*

Актуальність дослідження формується виходячи з аналізу геополітичного середовища України після розпаду СРСР та конфліктного потенціалу на його теренах. Національна безпека України опинилася під загрозою після виникнення вогнища конфлікту безпосередньо біля її кордонів. Втручання у Придністровський конфлікт інших регіональних гравців та запропоновані ними шляхи його вирішення часто суперечать національним інтересам України та ставлять під загрозу її територіальну цілісність. Тому доцільно проаналізувати участь України як посередника у Придністровському конфлікті та запропоновані нею шляхи його вирішення, спрямовані, з одного боку, на ліквідацію зони нестабільності у регіоні, з іншого,— на утвердження себе як впливового гравця міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання пошуку шляхів урегулювання Придністровського конфлікту та посередницької ролі України а ньому становить значний інтерес для вітчизняних науковців, тому йому присвячено значну кількість наукових робіт та публікацій. Серед них слід відзначити працю А. Филипенка «Придністровський конфлікт і національна безпека України: історична ретроспектива», де розглядається еволюція поглядів і концепцій урегулювання Придністровського конфлікту з точку зору реалізації національних інтересів України та забезпечення стабільного міжнародного середовища. Проблематика посередницького потенціалу України у придністров-

ському врегулюванні досліджується також у публікаціях таких науковців: Білан І., Гетьманчук О., Дірун А., Кулик В., Пінцак В., Саліженко О.

Формування цілей статті. Головними завданнями даного дослідження є з'ясувати актуальність проблеми Придністровського конфлікту для України, простежити еволюцію поглядів української сторони на шляхи вирішення конфлікту, проаналізувати основні пропозиції України щодо врегулювання Придністровського конфлікту, виокремити основні складові посередницької участі України у врегулюванні конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпад СРСР і національно-державне самовизначення його суб'єктів істотно вплинули на всю систему міжнародних відносин і розстановку сил на міжнародній арені. Нині тривають масштабні глобальні трансформації, пов'язані з розвитком країн Центральної і Східної Європи і становленням у цьому регіоні нових держав, які супроводжується посиленням відцентрових тенденцій, спричинених взаємозалежними етнополітичними процесами. Загострення відносин часто переростає у довготривалі конфлікти, які загрожують національній безпеці регіону.

Одним з них є Придністровський конфлікт на сході Республіки Молдова, поблизу кордонів України. Придністровське питання в українській зовнішній та безпековій політиці набуло нового статусу та визначається кількома факторами. Молдова, на території якої існує невизнана Придністровська Молдавська Республіка, розташована поблизу кордонів України та на шляху до Балкан. Найбільша частина українсько–молдовського кордону припадає на Одеську область, з 790 км якого — 386 км — це кордон з невизнаним Придністров'ям. Молдова, як і Україна, є членом Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ, основною ідеєю якої є розбудова Євро–Азіатського транспортного коридору та створення нових форм регіональної кооперації. На території Молдови проживає 14% етнічних українців, що створює підґрунтя соціально-культурної близькості з Україною. Активізувався процес набуття мешканцями лівобережних районів Молдови громадянства України, у зв'язку з чим перед нашою державою постає проблема забезпечення прав співвітчизників [1, с. 130]. Розвиток українсько-молдавських відносин певним чином впливає на взаємини України з Росією і Румунією, які прагнуть перетворити Молдову на зону свого геополітичного домінування. Отже, участь України у врегулюванні придністровського конфлікту може розглядатися як певна протидія росій-

ським та румунським намірам. Крім цього Придністровський конфлікт є загрозою для національної безпеки України та її намірів стати лідером у Чорноморсько–Каспійському регіоні. Необхідність розв'язання конфлікту також зумовлюється євроатлантичними прагненнями України та її участю у низці європейських проектів.

Початок посередницької діяльності України пов`язаний зі зверненням Президента Республіки Молдова М. Снєгура і керівника Придністров'я І. Смирнова до Президента України з проханням взяти участь у миротворчому процесі і стати гарантом «Угоди про підтримання миру і гарантій безпеки між Республікою Молдова і Придністров'ям», прийнятої у Тирасполі 5 липня 1995 р. на зустрічі двох лідерів. Спочатку Україна, висуваючи проекти врегулювання конфлікту, переважно діяла у фарватері політики Російської Федерації і ОБСЄ, свідченням чого є Спільна заява Президентів РФ, України і Республіки Молдова «Про найшвидше політичне врегулювання Придністровського конфлікту». Сторони заявили, що вживатимуть усіх необхідних заходів, щоб прискорити підписання документа, який визначає Придністров'я як складову частину єдиної і територіально цілісної Республіки Молдова [2]. Таким документом став «Меморандум про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям». Згідно з ним, сторони приймають рішення на взаємовигідній основі; Придністров'я отримує самостійність при встановленні міжнародних зв'язків у сферах економіки, науки і техніки; РМ і Придністров'я стають гарантами реалізації домовленостей про відносини між ними. Також було зазначено, що сторони будують свої відносини у межах кордонів Молдавської РСР станом на січень 1990 р. [2]. Сторони висловили побажання, щоб посередники — Російська Федерація та Україна — стали гарантами виконання досягнутих домовленостей. ОБСЄ відмовилась приймати участь у переговорному процесі в ролі гаранта і зберегла за собою статус посередника. 24 травня 1997 р. конфліктуючі сторони домовились розпочати розробку механізмів для реалізації положень даного документа [3].

Проте у питанні визначення типу спільної держави підходи стосовно майбутнього статусу Придністров'я були дуже суперечливим. Саме тому Росія координувала перебіг переговорного процесу з Україною, що втілилось у спільній «Російсько-українській заяві» від 20 березня 1998 р., у якій «Російська Федерація і Україна, як держави-посередники в політичному врегулюванні наслідків конфлікту в Придністров'ї, які висловили готовність стати гарантами особливого статусу Придністров'я у складі

цілісної Республіки Молдова, виступають за поступове просування придністровського урегулювання…». Найважливішим результатом даної зустрічі стало підписання Протоколу, згідно з яким «учасники зустрічі вважають необхідним сконцентрувати увагу сторін переговорів на пріоритетних напрямках: удосконалення форм діяльності Спільних миротворчих сил і направлення українських миротворців (на цей час — спостерігачів) у зону безпеки» [5].

У липні 1999 р. у Києві відбулася зустріч, присвячена проблемам Придністров'я, в ході якої лідери України, Росії, Молдови, Придністров'я та представник ОБСЄ підписали спільну заяву, в якій зазначалося, що відсутність історичних, релігійних, національних та інших суперечностей створює передумови для політичного вирішення проблеми. Проте Молдова і ПМР не дійшли згоди стосовно державного статусу цієї території, оскільки підписанню потрібних документів заважають «Конституція Молдови» і «Конституція Придністровської Республіки». У березні 2000 р. відбулося засідання робочої групи з питань придністровського врегулювання. ПМР підтримала запропонований Україною проект, згідно з яким Придністров'я має бути державним територіальним утворенням у формі республіки. Передбачалося, що це буде єдина держава. І Придністров'я, і Молдова матимуть свою власну міліцію. Потрібно було створити спільний інститут, який би займався спільними проблемами. ПМР мала право брати участь у тих питаннях зовнішньої політики Молдови, що зачіпають її інтереси, але рішення приймаються на основі спільної згоди сторін. Окрім того ПМР погоджувалась розпустити свою армію у випадку введення на її територію підрозділів української чи російської армії [3].

У 2003 р. російський представник Д. Козак висунув проект підписання меморандуму про об'єднання Молдови і Придністров'я в єдину федеративну державу. т. зв. «план Козака» передбачав створення асиметричної федерації у складі двох суб'єктів — Придністров'я і РМ, створення двопалатного парламенту, повну демілітаризацію майбутньої держави за рахунок збереження в регіоні російських миротворчих сил на весь період демілітаризації зони конфлікту, надання російській мові статусу державної та представництво Придністров'я в політичній системі нової федерації на паритетних із Молдовою засадах [5]. Попри те, що документ було парафовано, 25 листопада 2003 р. президент Молдови

В. Воронін відмовився його підписувати, аргументувавши це необхідністю подальшого проведення консультацій з ОБСЄ.

Навесні 2005 р. Президент України В. Ющенко виступив з українським планом врегулювання придністровського конфлікту, згідно з яким мали відбутися переговори, на яких конфліктуючі сторони повинні були самі вирішити питання про статус Придністров'я [3]. Основою українського плану стали принципи «поетапності» і «надбаного статусу», згідно з якими статус Придністров'я формуватиметься послідовно, на основі раніше досягнутих домовленостей і шляхом вироблення нових угод.

На цьому ж етапі створили «Погоджувальний Комітет», до якого увійшло по одному представнику від Республіки Молдова, Придністров'я, від України, Російської Федерації і ОБСЄ. Основне призначення «Погоджувального Комітету» — сприяти подоланню розбіжностей при виконанні і тлумаченні положень цієї Угоди, якщо таке прохання надійде від одної зі сторін [6].

Тоді ж було започатковано формат переговорів «5+2»: Молдова і Придністров'я як сторони конфлікту, Росія, Україна та ОБСЄ — посередники, ЄС і США — спостерігачі. Але українська ініціатива не принесла очікуваних результатів і на початку 2006 р. робота формату «5+2» була заблокована та впродовж останніх чотирьох років фактично не відновлювалася [7]. Останні роки сторони вели переговори переважно у форматі «2+1». Росія намагається продемонструвати Заходу, що його побоювання мілітаристського тиску на пострадянський простір і особливо його конфліктні точки, з боку РФ безпідставні. На прикладі Придністровського конфлікту Росія намагається продемонструвати, що може сприяти вирішенню заморожених конфліктів і мирним шляхом [8].

У 2006 р. відбулося чергове загострення конфлікту. Влада України та Республіки Молдова ввела нові правила проходження вантажів через молдовсько-український кордон, що передбачають обов'язкову наявність у придністровських товарів молдовського митного оформлення. 4 березня 2006 р. було повністю зупинено вантажний і пасажирський залізничний рух через Придністров'я. Влада невизнаної республіки Придністров'я розцінила це як економічну блокаду і тому блокувала залізничний рух через регіон [11].

17 вересня 2006 р. у ПМР було проведено референдум щодо незалежності республіки. За його результатами близько 97% населення підтримали відокремлення республіки від Молдови та подальше

входження до складу РФ. Молдова, США, ЄС та ОБСЄ не визнали результати референдуму [9].

У 2008 р. Росія докладала багато сил для відновлення діалогу між Кишиневом і Тирасполем. 11 квітня 2008 р. відбулася перша зустріч тодішнього президента Молдови Володимира Вороніна і лідера Придністров'я Ігоря Смирнова. У серпні 2008 р. глава МЗС Росії Сергій Лавров висловив думку, що ні одна проблема не була так близька до врегулювання, як конфлікт у Придністров'ї. Міністр нагадав про «план Козака» 2003 р., до принципів якого готові повернутися конфліктуючі сторони. На зустрічі в березні 2009 р. Воронін і Смирнов домовилися відновити регулярні контакти з метою налагодити переговорний процес. Проте незабаром Смирнов відмовився продовжувати діалог з Вороніним, посилаючись на кризу влади у Молдові [10].

Сьогодні Придністров'я готове до переговорів з Молдовою після обрання нового молдовського Президента, але буде вести переговірний процес із Кишиневом, з огляду на результати референдуму 2006 р. У спільній заяві Президентів РФ і України щодо придністровського врегулювання 17 травня 2010 р. йшлося, що вирішення придністровської проблеми необхідно здійснювати виключно мирними політичними засобами. Медведєв і Янукович підтвердили раніше досягнуті домовленості, відзначили стабілізуючу роль нинішньої миротворчої операції в Придністров'ї і виявили намір відновити переговори. Щодо цього виник скандал: 19 травня 2010 р. глава комітету Верховної Ради з закордонних справ Олег Білорус заявив, що в результаті «таємних угод» Президентів України й Росії невизнана Придністровська республіка може увійти до складу України, а Молдова повернеться в зону впливу Росії. Пізніше цю заяву спростували [10].

З 1 жовтня 2010 р. відновилося пасажирське сполучення між Одесою і Кишиневом, а також вантажні залізничні перевезення через територію Придністров'я, що передбачено тимчасовою угодою, підписаною у вересні 2010 р. главами адміністрацій залізниць Молдови, України та РФ [11].

У 2010 р. відбулося п'ять раундів консультацій стосовно придністровського урегулювання. Перший і поки що єдиний раунд у 2011 р. пройшов у Відні 14–15 лютого. На основі результатів проведених в регіоні референдумів, Придністров'я домагається визнання своєї незалежності і виступає за зближення та активний розвиток відносин з Росією. У свою чергу, Молдова виступає за реінтеграцію країни і про-

понує надати Придністров'ю спеціальний статус у складі територіально цілісної Молдови. Позицію Кишинева підтримують всі посередники і спостерігачі від РФ, України, ОБСЄ, ЄС і США. У той же час влада Придністров'я заявила, що не має наміру об'єднуватися з Молдовою і буде домагатися визнання своєї незалежності і розвати відносини тільки на основі добросусідства [12].

Аналізуючи постконфліктну ситуацію у взаємовідносинах Молдови і Придністров'я, українська влада зробила висновок, що для України придністровський досвід дуже важливий, оскільки існує загроза, що вона сама може опинитись у подібній геополітичній ситуації у зв'язку з сепаратистськими закликами в Криму та на Сході країни. Співпрацюючи із Придністров'ям і захищаючи його інтереси, Україна здобуває на одному з найбільш небезпечних для неї геополітичних напрямків союзника у сфері захисту національних інтересів [4].

На підставі аналізу соціокультурних, економічних і політичних проблем ПМР та українських можливостей їхнього розв'язання можна зробити рекомендації щодо ефективнішого застосування інструментів впливу України на Придністров'я. Перша група — інструменти оперативного реагування, зокрема, митний режим та інструмент економічного впливу. Навіть наміри щодо їхнього застосування можуть значно впливати як на ситуацію у Придністров'ї, так і на політику зацікавлених країн. Друга група — інструменти довготривалого впливу: проблема громадянства у Придністров'ї і українські можливості її розв'язання, освітній вплив України на Придністров'я. Їхнє застосування посилює українські позиції навіть за умов відсутності активної державної політики. Російськомовний культурний простір у Придністров'ї сприяє асиміляції етнічних українців регіону. Посилюють цей процес освітні обмеження України для придністровських абітурієнтів, тому ці проблеми необхідно розв'язувати на спільних концептуальних засадах. Інструмент військового впливу має найменшу ефективність, оскільки потрібно нормалізувати ситуацію після збройної ескалації конфлікту [13]. Системне і виважене застосування Україною даних інструментів створить умови для впливу як на політику одного із суб'єктів конфлікту, так і на його перебіг загалом. Таким чином, першочерговим завданням України є збереження і застосування інструментів впливу, а політико-правова форма врегулювання конфлікту відноситься до сфери стратегічної перспективи. Виходячи з цього, будь-який план врегулювання Придністровського конфлікту, який блокуватиме можливість застосування Україною у повному

обсязі вищезазначених інструментів впливу, варто визнавати таким, що не відповідає українським національним інтересам. Отже, тільки комплексний підхід до використання цих інструментів впливу сприятиме захисту національної безпеки і посилюватиме роль України у процесі врегулювання Придністровського конфлікту.

Висновки і перспективи подальших розвідок:

1. Збройна ескалація Придністровського конфлікту створила передумови формування позиції України щодо його врегулювання. Існування даного конфлікту у регіоні ЦСЄ створили для України загрози економічного, політичного і військового характеру.

2. Україна до недавнього часу відзначалась постійністю обраних позицій та політичною коректністю щодо безпосередніх учасників конфлікту. Це проявлялось у тому, що офіційний Київ не займав ні промолдовської, ні пропридністровської позиції, що могло б суттєво порушити баланс у регіоні та призвести до нового роздмухування конфлікту. На жаль, нині Україна дещо втратила імідж нейтрального посередника, що не тільки погіршило її сприйняття у Придністров'ї та Росії, але й суттєво загострило ситуацію в регіоні.

3. Використання запропонованих інструментів впливу України на Придністров'я сприятиме захисту її національної безпеки, формуватиме політику зацікавлених країн та посилюватиме роль України у придністровському урегулюванні.

4. Урегулювання Придністровського конфлікту є своєрідним випробуванням для України, перевіркою на здатність і готовність діяти виходячи із власних інтересів і пріоритетів. Поки що українська політична еліта самоусунулася від вирішення «придністровського питання» і обмежилася загальними заявами.

Література:

1. Филипенко А. О. Придністровський конфлікт і національна безпека України: історична ретроспектива//Україна — Молдова: історична спадщина і перспективи розвитку співробітництва. — О., 2003. — С. 130–137.
2. Дірун А. Посередницька діяльність України в урегулюванні Придністровського конфлікту/А. Дірун//Людина і політика. — 2004. — № 4. — С. 51–54.

3. Митний конфлікт із Придністров'ям [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ucipr.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5561. — Назва з екрану.
4. Придністровський конфлікт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://edu.cirs.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=48. — Назва з екрану.
5. Гетьманчук О. Реанімація за рахунок Придністров'я [Електронний ресурс]//Дзеркало тижня. — № 8 (736). — Режим доступу: http://www.dt.ua/1000/1600/65583/
6. Пінцак В. Робити його територію вільною від закону: Добровольчий рух у Придністров`ї та Україна/В. Пінцак//Політика і час. — 2006. — № 1. — С. 70–75.
7. Саліженко О. Перспективи придністровського врегулювання. Шанси України [Електронний ресурс]//Новинар. Влада та політика. — Режим доступу: http://novynar.com.ua/analytics/government/118781/print. — Назва з екрану.
8. Дмитрий Медведев сработал на тройку [Электронный ресурс]//Коммерсант. — Режим доступа: http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=1140469&IssueId=7000071.
9. Кулик В. Пастка для лідера Придністров'я [Електорнний ресурс]//Дзеркало тижня. — № 42. — 25–31жовтня 2009 р. — Режим доступу: http://dt.ua/articles/58333
10. Чорногор Я. Проблема Придністров'я як політичний фактор регіону [Електронний ресурс]//Дискуссионный клуб «Саммит». — Режим доступу: http://dc-summit.info/proekty/ukraina-rumunija-moldova/1302-problema-pridnistrovja.html
11. Білан І. Митний конфлікт із Придністров'ям [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.upp.org.ua/print_analytic_709.html
12. Возобновление официальных переговоров по Приднестровскому урегулированию в центре внимания участников формата 5+2 [Електронний ресурс]//Organization for Security and Cooperation in Europe. — Режим доступу: http://www.osce.org/ru/cio/76443
13. Пінцак В. Придністровський конфлікт як фактор ускладнення транскордонних відносин України//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського

державного гуманітарного університету. — Вип. 12. — Рівне: РДГУ. — 2008. — С. 207–209.

Дирда А. А. Посредническая роль Украины в Приднестровском конфликте

На основе анализа основных предложений Украины относительно урегулирования Приднестровского конфликта выделены основные составляющие ее посреднического потенциала в конфликте.

Ключевые слова: *приднестровское урегулирование, «план Козака», посреднический потенциал.*

Dirda A. O. The intermediary role of the Ukraine in the Transnistrian conflict

The main constituent parts of the Ukrainian intermediary participation with respect to the Transnistrian conflict have been singled out on the basis of the analysis of the Ukraine' main propositions.

Keywords: *Te Transnistrian settlement, the «Kozak's plan», the intermediary potential*

УДК: 327 (5–12)

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ НЕТРАДИЦІЙНИХ ЗАГРОЗ В СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Колотуха О. Ю. ©

Студентка Інституту Міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізується сучасний стан системи регіональної безпеки Південно-Східної Азії. Досліджується питання характеру та ролі нетрадиційних загроз безпеці в Південно — Східній Азії.

Ключові слова: *АСЕАН, наркотероризм, організовані злочинні групи, тероризм, система регіональної безпеки.*

Актуальність дослідження зумовлюється сутнісним перебігом сучасних політичних процесів, зміною традиційного розуміння безпеки, впливом процесів регіоналізації та інтеграцію на систему сучасних міжнародних відносин. Явним втіленням всіх цих процесів на сьогодні є регіон Південно — Східної Азії та регіональна організація, що діє в його межах — АСЕАН. За роки свого розвитку Асоціація набула унікального досвіду колективної вироблення спільної лінії поведінки на міжнародній арені, а також практики спільного пошуку шляхів вирішення внутрішніх проблем регіону на основі принципів консенсусу, взаємодопомоги, консультацій, довіри, терпимості, врахування інтересів всіх сторін. У результаті АСЕАН перетворилася на ключову структуру багатостороннього регіонального співробітництва з політичних та економічних питань в АТР.

Сьогодні АСЕАН та регіон Південно — Східної Азії, який вона представляє, є найбільш динамічним за своїм економічним потенціалом та найбільш привабливим для інвестицій регіоном світу, що автоматично перетворює його на зону особливого інтересу для впливових держав світу КНР, США, Росії, Індії тощо. В міру збільшення значимості регіону Південно — Східної Азії в загальносвітових процесах зростає і потенційна загроза світовій системі безпеки у разі порушення регіональної стабільності, дане питання ускладнюється й тим фактом, що наразі в регіоні не сформовано дієвої системи безпеки, сам регіон харак-

теризується великим рівнем конфліктогенності, зумовленим історичним та соціально — політичним розвитком регіону. При цьому, для регіону характерним є зростання фактору нетрадиційних викликів безпеці, що за своєю значимістю витісняють на задній план традиційні територіальні суперечки, що тривають в регіоні вже протягом декількох десятиліть.

У статті ставиться *завдання* дослідити проблематику нетрадиційних загроз безпеці в регіоні Південно-Східної Азії.

Під нетрадиційними загрозами безпеці прийнято розуміти сукупність загроз, породжуваних нетрадиційними акторами міжнародних відносин (терористичні угрупування, організовані злочинні групи) та невійськові загрози пов'язані з процесами глобалізації та зростаючої взаємозалежності країн в міжнародній системі (екологічна, економічна, енергетична безпека), що можуть нести потенційну шкоду країнам регіону.

Можна виокремити дві групи нетрадиційних загроз:

— нетрадиційні загрози інституціонального характеру (тероризм, сепаратизм, наркоторгівля, торгівля людьми тощо);

— нетрадиційні загрози позасистемного неінституційного характеру (екологічні, інформаційні та економічні загрози національній безпеці).

2005 рік став піком зростання уваги АСЕАН до загроз нетрадиційного характеру, що знайшло своє відображення у порядку денному 11-го саміту АСЕАН у Куала — Лумпурі та щорічного огляду АРФ по питанням безпеки [1]. Загалом ситуація із нетрадиційними загрозами безпеці регіону залишається доволі негативною, що пов'язано із глибинним характером даних загроз та їх вкоріненості в субрегіональній системі міжнародних відносин.

Проблема міжнародного тероризму та організованої злочинності останнім часом зазнала значної еволюції. Так, на сьогодні після Близького Сходу регіон ПСА є другим найбільшим осередком міжнародного тероризму, ситуація ускладнюється також наявністю значної частини мусульманського населення в регіоні. Оцінюючи сучасну політичну ситуацію в Південно-Східній Азії необхідно зазначити наступне. Події, що відбуваються в ісламському світі, практично відразу знаходять своє відображення в цьому регіоні і, зокрема, в рості невдоволення загальним положенням мусульман у світовому співтоваристві.

Крім того, в Індонезії, наприклад, напруженість викликає зростаюча соціальна нерівність, викликана нерівномірністю рівнів економічного і соціального розвитку різних територій і етносів, нерозумна демографічна політика попереднього режиму, що довільно порушу-

вала етнічний баланс шляхом переселення надлишкового населення з Яви на інші острови. Схожа ситуація на Філіппінах, де мусульманський південь відстає за рівнем розвитку від християнських районів країни. У Малайзії, мусульмани-малайці, будучи корінною більшістю, займають другорядне положення в порівнянні з китайською громадою у підприємництві, фінансовій сфері, приватній власності. І цим активно користуються керівництво та ідеологи терористичних організацій.

У цілому більшість ісламських угруповань в Південно-Східній Азії не є прихильниками насильства. Найбільшими і впливовими серед них є або політичні партії, або організації, що виступають за відродження ісламу в їх власному розумінні. Одним з таких угрупувань є «Нахдатуль Улама» — найбільша в Індонезії і в усьому світі ісламська організація із 30 млн. прихильників. Вона підтримує традиційні мусульманські цінності, але проявляє терпимість і плюралізм у підходах до дотримання обрядів і сповідування ісламу. Поряд з «Нахдатуль Улама» із засудженням найбільш великої терористичної акції на острові Балі, як і раніше інших, виступило та інше найбільше в Індонезії багатомільйонне мусульманське об'єднання «Мухаммадіа». Подібні позиції відображають думку більшості поборників ісламу в Індонезії, для більшості з яких релігійність не супроводжується занадто жорсткою прихильністю до канонів шаріату [2]. У той же час слід зазначити, що процеси демократизації суспільства, які були властиві державам Південно-Східної Азії в останні десятиліття, сприяли появі там нових релігійних лідерів, які хоча відкрито і заявляють про своє неприйняття тероризму, але поділяють думки про відкриту змову Заходу проти мусульманської віри. Якщо раніше така міжнародна терористична мережа як Аль — Каїда розглядала Південно — Східну Азію лише як плацдарм для підготовки своїх акцій, то сьогодні даний регіон може діяти в якості самостійного центру міжнародного тероризму. До того ж наявні конфліктні ситуації із мусульманським населенням в Індонезії та на Філіппінах дають можливість терористам грати не лише на внутрішньодержавних проблемах, а й впливати на подібні ситуації в інших країнах регіону (наприклад, у Таїланді, де з 2004 року значно посилюється мусульманський сепаратизм у південних районах країнах та у М’янмі, де влада проводить репресії проти мусульманського населення, що призвело до посилення проблем нелегальної імміграції у прикордонних із сусідньою Бангладеш територіях) і таким чином дезінтегрувати регіональний консенсус не лише по питанням безпеки регіону, а й по загальнополітичним питанням.

Іншим проблемним питанням в даному аспекті є зрощення організованих злочинних груп із тероризмом та поява феномену «наркотероризму» [3]. Хоча організовані злочинні групи та терористи мають різні цілі діяльності, останнім часом вони не лише використовують подібні методи досягнення своїх цілей, а й інтегруються в спільні об'єднання для досягнення своїх інтересів, що не може не зачіпати систему регіональної безпеки. Справа погіршується також й тим, що в регіоні фактично відсутні ефективні механізми контролю за відмиванням грошей, що сприяє утворенню підпільного банківського сектору, що активно кредитує терористичні угрупування. Що ж стосується проблем наркотрафіку, то не дивлячись на значне скорочення районів вирощування опіумного маку (в М'янмі з 163,000 га до 44,000 протягом 1996–2004 років; в Лаосі з 26,800 га до 1,800 протягом 1998–2005 років) регіон і досі є одним з найбільших осередків виробництва опіатів та героїну [4]. Найбільший обсяг наркотрафіку зафіксовано у М'янмі та Таїланді, з території яких наркотичні речовини транспортуються до Китаю, а згодом по транзитних маршрутах слідують до Австралії та Північної Америки. Лаос також залишається одним з найбільших центрів наркобізнесу, останнім часом до цього процесу долучається й В'єтнам. При цьому доходи, отримані від продажу наркотиків все частіше використовуються для фінансування сепаратистських та терористичних угрупувань (так званий «наркотероризм») [5].

Проблема піратства та морського тероризму. Не дивлячись на те, що випадки піратських атак в регіоні за останніх тридцять років складають лише 2% від загальної кількості вчинених дій терористичного характеру, тенденція до їх збільшення у зв'язку із підвищенням ролі Південно-Східної Азії у світових політичних процесах та обсягами стратегічних ресурсів, що транспортуються морями, стає дедалі очевиднішою. При цьому змінюється і тактика піратських нападів, так, якщо раніше пірати лише грабували судна, вилучаючи цінності, то сьогодні практикується захоплення судна із командою для вимагання викупу. Що стосується офіційної статистики Міжнародного морського бюро, то наведені цифри не зажди відображають реальність, оскільки власники суден не бажають повідомляти про піратські атаки, оскільки це значно підвищує страхові внески за судно та негативно позначається на доходах судновласників. 2005 року корпорація «Ллойдс» включила Малаккську протоку до списку «районів підвищеної небезпеки, яким загрожує небезпека виникнення військових дій, зіткнень, терористич-

них атак та інших подібних дій». Наразі вантажі, що транспортуються Малаккською протокою, страхуються таким же чином як і вантажі, що слідують до Іраку [6].

Морський тероризм в регіоні характеризується наступним:

— різноманітністю об'єктів потенційних атак — від пасажирського та вантажного флоту до інфраструктурних об'єктів таких як оптоволоконні мережі та нафтові скважини;

— зазвичай мета піратських атак — підрив міжнародних економічних трансакцій та міжнародного співробітництва в регіоні, погіршення екологічного стану;

— транскордонний характер проблеми.

Усвідомлюючи небезпеку морського піратства Індонезія, Малайзія та Сінгапур як прибережні держави 2005 року в Батамі підписали договір про боротьбу з піратством та охорону судноплавства у протоках. Однак, в даному процесі не приймали участі інші ключові гравці регіону — Таїланд, Філіппіни, В'єтнам та Камбоджа, а тому про складання певної системи регіональної безпеки на морі говорити не те що завчасно, а й навіть неможливо. Країни АСЕАН також негативно реагують на спроби втручання позарегіональних держав таких як США у вирішення даної проблеми, що також не покращує наявної ситуації. Наразі лише Сінгапур більш — менш справляється із проблемою морських атак шляхом використання послуг охоронних фірм, найбільшою з яких є фірма "BARS", що почала свою роботу 2005 року. Треба зазначити, що успіхи окремих фірм кардинально не змінили ситуації, що склалася. Це пояснюється наступними чинниками:

— в Сінгапурі та Малайзії, де охоронні фірми зобов'язані бути зареєстрованими, їм забороняється мати тяжку стрілкову зброю, в той час як пірати користуються станковими кулеметами та ракетницями;

— винаймати охоронні команди є недешевим задоволенням, так приблизна сума за супроводження судна до порту в Індонезії, Камбоджі, В'єтнамі та на Філіппінах коштує приблизно 100, 000 доларів США. При цьому ціна охоронних послуг закладається в ціну вантажу або його перевезення, що зменшує конкурентність судноплавства в регіоні [6].

Переходячи до розгляду нетрадиційних загроз другого типу, необхідно зазначити, що вони тим чи іншим чином пов'язані із нетрадиційними загрозами інституційного характеру. Так зростання обсягів наркотрафіку призводить до зростання випадків захворювання на ВІЛ/СНІД,

міграційні потоки збільшують навантаження на екосистему, а енергобезпека напряму залежить від безпеки судноплавства у протоках.

Екологічна безпека в ПСА визначається як глибинними явищами, вкоріненими у господарські системи регіону, так і стихійними явищами, що мають загально регіональний характер. Особливу увагу проблеми екологічної безпеки в регіоні набули після цунамі 2004 року, і документально були відображені в підсумкових документах 11-го самміту АСЕАН 2005 року [7]. Згідно положень цих документів створено загально регіональний центр моніторингу екологічної ситуації, запроваджено двосторонні механізми екологічної співпраці. Однак, очевидним є те, що стан екологічної безпеки також напряму залежить від методів ведення сільського господарства і інших соціально — економічних чинників, а тому досягнення задовільного стану екологічної безпеки залежить і від національних зусиль, перш за все реформ у господарській системі.

Найбільшим потрясінням для екологічної безпеки регіону стали цунамі та землетрус 2004 року, що призвели до тяжких соціально — економічних явищ в регіоні. Крім економічних збитків ці природні катаклізми призвели до масового зубожіння населення. Лише в Індонезії 1 млн. осіб стали «новими жебраками». В перші місяці після цунамі було зафіксовано колосальну кількість зараження діареєю, малярією та тропічною лихоманкою, що також підриває й *біологічну безпеку* регіону, що також переживає не найкращі часи. В регіоні ПСА продовжуються загострення епідеміологічної ситуації. Семимильними кроками зростає темп поширення ВІЛ/СНІД, зафіксовано поширення гострого респіраторного синдрому та пташиного грипу, що 2009 року досягли стану пандемії. З точки ж зору безпеки пандемії мають ряд суттєвих наслідків, що впливають безпосередньо на стан держав: вони негативно позначаються на людських ресурсах, а на макроекономічному рівні призводять до зменшення обсягів індивідуальних заощаджень та зростання витрат на систему охорони здоров'я, що може негативно позначитися на *економічній безпеці* держави у довгостроковій перспективі.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що для регіону Південно — Східної Азії протягом останнього десятиліття значної ваги набувають виклики безпеці саме нетрадиційного характеру, оскільки вони мають транснаціональний характер, а відтак вражають всі країни зазначеного регіону і перетворюються із виключно національних на загально регіональні. Важливим фактором є й ісламський чинник,

що набуває загальносвітового значення. До того ж саме нетрадиційні загрози безпеці перешкоджають знаходженню політичного консенсусу країнами регіону з метою їх подолання. Хоча для даного регіону також характерні і традиційні загрози безпеці, як то ряд територіальних конфліктів з приводу розподілу акваторій Південно — Китайського моря чи приналежності основної святині- храму Преах Віхеар, саме нетрадиційні загрози, а насамперед їх подолання та адекватне реагування на них, формуватимуть майбутній образ АСЕАН як нового центру сили на міжнародній арені.

Література:

1. Annual Security Outlook. 12 th. ASEAN Regional Forum. — Vientiane, 2007.
2. Гусев М. «Джамаа Исламия» — собрат «Аль-Каиды» в Юго-Восточной Азии/М. Гусев//Times.ru — 03.11.2003.
3. Dupont Alan. Transitional Violence in the Asia Pacific: An Overview of Current Trends//Terrorism and Violence in Southeast Asia: Transitional Challenges to States and Regional Stability/Ed. by Paul J. Smith. — Armonk: M. E. Sharpe. — 2005.
4. The World Drug Report//United Nations Office on rugs and Crime, 2005.
5. Звягильская И. Д. Угрозы, вызовы и риски «нетрадиционного» ряда (Центральная Азия)//И. Д. Звягильская//Восток — Запад. Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. — М.: РОССПЭН, 2002.
6. Холодов Л. Пираты XXI века — угроза торговле в Юго — Восточной Азии/Л. Холодов//Журнал «Проблемы Дальнего Востока». — 2008. — № 6.
7. Chairman's Statement of the 11th ASEAN Summit “One Vision, one community, one identity”. Kuala Lumpur, 12 December 2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: htpp://www. aseansec. org/18039.htm

Колотуха А. Ю. Повышение роли нетрадиционных угроз в системе региональной безопасности Юго-Восточной Азии

Анализируется современное состояние системы региональной безопасности Юго — Восточной Азии. Исследуется вопрос характера и роли нетрадиционных угроз безопасности в Юго — Восточной Азии.
Ключевые слова: *АСЕАН, наркотерроризм, организованные преступные группировки, система региональной безопасности.*

Kolotukha O. Enhancing the role of non-traditional threats to regional security in South-East Asia

Analyzes modern state of the system of regional security in South East Asia. The issue of the role and character of non — traditional threats to security in South East Asia is examined.
Keywords: *ASEAN, drug terrorism, organized crime units, system of regional security.*

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. – № 1 – 01/10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Tames New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- назва статті;
- під назвою через 1, 5 інтервала прізвище та ініціали автора;
- через 1,5 інтервала вказати вчений ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи;
- формат сторінки – А4.

Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного форматі.

4. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.). Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 59

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 18. 01. 2012 р. Формат 60х84/16.
Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 37.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»
04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05